THE

PARÂŚARA DHARMA SAMHITA

OR

PARÁSARA SMRITI,

WITH

THE COMMENTARY

OF

SÂYANA MÂDHAVÂCHÂRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, AN INDEX, APPENDICES, &c.

ΒY

PANDIT VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR.

VOLUME II., PART I.

(500 Copies.)

23821

Registered for Copyright under Act XXW of 1867.

Sass Par Isl

Bombay:

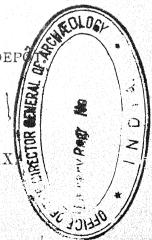
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEP

1898.

(All rights reserved.)

Price Rs. 4-0-0

Jombay Sanskrit Series Jo. LIX

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

CENTRAL ARCHAEOLOGIGAL

13RARY, NEW DELHI.

14. 6. 56.

14. 6. 56.

पराश्रयभसंहिता

अथवा

पराश्रारस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाडान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च इत्यादिभिः सहिता.

> धर्मे चरत माऽधर्मं सत्यं वदत माऽनृतम्। दीर्घं पद्यत मा हस्वं परं पद्यत माऽपरम्।। (वसिष्ठः)

प्रायिक्तकाण्डम्.

चतुर्थ-पञ्चम-षष्ट-सप्तम-अष्टम-नवम-द्शम-एकाद्शाध्यायाः।

इस्लामंप्रियामजेनुषा विदेहरगीविदशास्त्रिमूनुना वामनशर्मणा संशोधिताः

मुम्बई:

शके १८२०.

राजकीयशकाब्हाः १८९८.

मुभ्यय्याम्ः एज्युकेशन् सोसायटीमुद्रणालये मुद्रितम्,

PREFATORY NOTES.

Generally Manu. Yâjñvayalkya and other famous Smritikâras have viewed Hindu Law in its three aspects, arranging them in the following order, viz., first Acara, second Vyavahara and the third Pravascitta. The Smritikâra Parâśara dwells on Acâra and Prâvaścitta only, and restricts his remarks on Vyavahâra to only a few ślokas, which appear mixed up with the latter portion of the Acarakandam. In other words, Vyavahâra has been given but a very small space. Such is not the case with the Commentator Mâdhavâcârya who treats of Vyavahâra at length, conveniently making several divisions and subdivisions of the subject, the same as is done in the other Kândâs. But he has departed from the general order observed by several other Smritikaras and Commentators with regard to the arrangement of the three Kândâs, in that he has given Vyavahâra the last place, and I have been accordingly obliged to follow the same order.

It is possible for one, at the outset, to consider that the Index I have appended to this part, as well as that to each of the two parts of the first volume, is practically valueless, since it is not an alphabetically arranged list of all the quotations that occur throughout the respective volumes, but is made up of several separate alphabetical lists confined to the quotations from one author. For, it was thought that unless one knew the particular author quoted, one may have to examine

hundreds of lists to find out the line quoted. If I had followed the usual practice of making one list of all the quotations occurring throughout each part, the indexes thus prepared would have been defective and would not have served the purpose of any one unless he knew the particular part of the volume from which the quotation may have been given, or else he would have been obliged to go through the whole index of each part till he came across the required quotation. With a view to avoiding these defects I intend to give a general index on completion of this work, embodying the indexes appended to the various parts.

I.

The following is a brief notice of the printed copies and MSS. made use of in the compilation of this volume of Parâśara Saṃhitâ:—

A.—Mr. Venkatswâmi of Madras who had kindly lent me the previous Kândam, added to his kindness by furnishing me with the Prâyaścitta Kândam also. As this is only the latter portion of the MS. appearing under the same letter, viz., A in the first volume, and as the necessary particulars have been given there, it is, I consider, needless to repeat them here.

B.—This MS. is different from that referred to in the first volume under this mark. It belongs to the Deccan College Library, Viśrâm Bâga collection. It has 257 leaves, each page containing eight lines and each line consisting of letters between 37 to 39. It is written on Portuguese paper, bears no date, has many omissions and is incorrect.

C.—This is also a subsequent part of the MS. referred to under this mark in the first volume. It is incomplete, ending at the word प्राक्षीयात्. The colophon is as follows:—

॥ राम ॥ राम ॥ थ् ॥ श्री ॥ राम ॥ श्री ॥ रामाय नमः॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः॥ रामः ∵ ∵ (See page 191, Vol. II., Pt. II.)

It has 241 leaves, having ten lines on a page and between 32 to 33 letters in a line.

- D.—This is also a further portion of the MS. made use of in the first volume. The number of leaves is 179, having ten lines on a page and nearly 48 letters in a line. It is closely connected with B., and bears no date.
- E.—This is also the subsequent part of the Âcâra Kândam already referred to in the first volume. It has 193 leaves, each page containing twelve lines, and each line about 45 letters, and bears no date.
- F.—This MS. also belongs to the Viśrâm Bâga collection, and is different from that alluded to in the former volume. It is imperfect, ending with the following colophon:—

इति श्रीमहाराजाश्विराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्चीवोरबुग्भूपा-स्रसाम्राज्यशुरंश्वरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पाराशरस्मृतिव्या-स्यायां माधवीयां नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२॥॥ श्रीशुमं भवत्॥ (See page 194, VI. II., Pt. II.)

It has 193 leaves, each page containing ten lines of about 41 letters each.

G.—This too is a subsequent part of the Âcâra-Kâṇḍam referred to in the first volume. It has 217 leaves, each page having nine lines of about 34 letters each. It bears no date.

H.—This is also the second Kâṇḍam of the MS. used in the first volume. It consists of 179 leaves, each page having 12 lines and each line about 48 letters. The colophon is संवत् १७९९ मिति आषाढ कृष्णपक्षे १ वार बुधवार छिखितं काशीमध्ये.

J.-This MS. belongs to the Deccan College collection A of 1879-80. It contains only the Prâyaścitta Kândam. It has 139 leaves, each page containing between 10 and 14 lines, and each line about 42 letters. It does not bear any date, and looks very old. The writing is after the Jaina style.

II

Here I briefly describe the works, which came to hand since the publication of the first volume, and references to which have been given in the present volume.

आश्वलायन—A.—I have obtained on loan two MSS. of a Smriti of this author. One of them, marked A'., belongs to the Ânandâśrama at Poona. It is in verse, and divided into twenty Prakaraṇas, and in the colophon to each Prakaraṇa it is named as Âśvalâyanîya Dharma-Śâstra, whereas the marginal title is Âśvalâyana Smriti. The date is रावे १७०४. It consists of 35 leaves, of which the first thirty-one are properly numbered; the numbers 32 and 33 are double, each of the four leaves containing a different version from that given on the corresponding number. The respective colophons of the two versions run as under:—

- १. इत्याश्वलायनधर्मशास्त्रे श्राद्धोपयोगिप्रकरणम्।
- २ इत्याश्वलायनधर्मशास्त्रे श्राद्धविधावद्यदशोऽध्यायः।

The number of verses is 885. The MS. has nine leaves more, having been numbered consecutively from 34 to 42, but apparently these leaves form a part of some other work of Âśvalâyana and have no connection whatsoever with the present MS. The copyist of this portion is also a different one. It begins with—

श्चानाश्चतस्येह ब्रह्महत्यादिकस्य च। and ends with the following colophon:— इत्याश्वलायनीये धर्मशास्त्रे द्वाविंशः।

The other MS., marked A²., belongs to the Deccan College Library (No. 87 of the collection of 1884-86).

The title given to this MS. in the colophon to each of the Prakarana is also Âśvalâyanîya Dharma-śâstram. The general colophon is सम्पूर्णेयमाश्रलयनस्मृति:. The date is संवत् 1881. The number of verses is 805. Both the MSS. open with—

आश्वलायनमाचार्यं नत्वापृच्छन्मुनीश्वराः। द्विजधर्मान् वदास्माकं स्वर्गप्राप्तिकरान् मुने।। इति तद्वचनं श्रुत्वा स धर्मान् मुनिरब्रवीत्। धर्मान् वः पुरतो वक्ष्ये ध्यात्वाऽहं भो मुनीश्वराः॥.

B.—Another most important, excellent and very rare MS., marked B, of the same name is that discovered by me in my recent search for manuscripts in the Ahmednagar district and some part of the Nizam's territory, Paithaṇa, &c. I have compared this manuscript with quotations in अपरार्क, हेमादि स्मृतिचंदिका, स्मृत्यर्थसार, माधव, विज्ञानेश्वर, &c., which are considered as आकर or authoritative works on Dharma-sâstra. These works have several quotations from the Smṛiti in question, which is much bigger than the previous

two, consisting of eleven chapters, the number of verses nearly coming up to 1974. It begins with—

ऋषिमेकात्रमासीनमाश्रमे शंसितव्रतम्। प्रणम्य शिष्याः पप्रच्छुस्तं धर्मानाश्वलायनम्॥ श्रोतुमिच्छामहे धर्मान् भगवन् भवतोदितान्। वर्णाश्रमाचारगतान् आपद्धर्माश्च क्रत्स्नशः॥

On comparison I find that the work is quite different from the Smriti, alluded to above. It appears to be very old. The colophon is इत्याश्रलायनीये धर्मे एकादशो Sध्याय: । श्रीरस्तु । शुभं भवतु । १७२ शार्वरीनाम । लाळ्योपनाम्ना माधवेन लिबित. The copyist by his surname and by the style of his penmanship seems to be an inhabitant of Mahârâshtra. There are still a few Brahmin families at Poona and Sâtârâ in Mahârâshtra bearing the surname लाले. The people all over Mahârâshtra, however, commonly use the Saka Era in noting dates, while the Samvat Era is used in the provinces north of the river Narmadâ. From this I have come to the conclusion that the copyist must have used the Saka Era. But 172 Saka as the date of the Manuscript is an evident mistake, wherefore it must clearly be meant for 1702 with which the cyclic year Sârvari corresponds.

The following extract taken from the eleventh chapter of this MS. throws light to some extent on the religious literature of India, particularly on the Sûtra literature, and as regards the time and authorship of certain Smritis. The only Bhâshya on Âśvalâyana's Śrautasûtra, known (from other works) to scholars of Sanskrit, is that of Devaswâmi, and it is believed that Âśvalâyana has had no Bhâshya of his own on his Śrautsûtra. But the above-mentioned extract makes us aware

of such a Bhâshya having been composed by Âśvalâyana himself and leaves no doubt as to its existence at one time. The day on which such lost treasures will be recovered will indeed deserve to be recorded in golden letters in the annals of Sanskrit religious literature.

श्रोतस्य कर्मणः सिद्धचे श्रोतस्त्रं मया कृतम्।
श्रोतस्यैवं च यद्धाष्यं मयेव च कृतं द्विजाः ॥ १४ ॥
गृद्यमाष्यं करिष्यन्ति द्विजा इति न मे कृतम् ॥ १६ ॥
यथा वै ते करिष्यन्तीत्येकाग्रमनसा स्थिताः ।
अचिन्तयमिदं सर्वं सर्वतो दिव्यचञ्जूषा ॥ १७ ॥
दृष्ट्या करिष्यमाणानां भाष्यादीनां यथातथम् ।
विवित्त्वभिस्तु विप्रेन्द्रैरद्राक्षं वितथं कचित् ॥ १८ ॥
करिष्यमाणमालोच्य तैर्यद्वितथमात्मनः ।
तद्भाष्यादिषु गृद्यस्य निमृज्यित्वसुक्तवान् ॥ १९ ॥
मदीयस्य तु गृद्यस्य भाष्यकृद्वृत्तिकृच यः ।
निवण्डुकारिकाकृद्यस्ते चेतं चतुरोदिताः ॥ २० ॥

Then again—

वश्यमाणविधानेन वृत्तिकारादिभिर्यथा।
पत्याः प्रथमजं गर्भमत्तुकामाः बुदुर्भगाः॥ ६४॥
आयान्ति काशराक्षस्यो रुधिराशनतत्पराः।
तासां निरसनार्थाय श्रियमावाह्येत्पतिः॥ ६५॥

(आ. स्मृ. ११. १४-६५).

In the last śloka of the above extract Âśvalâyana speaks of certain rites as to their having been given in detail in the Vritti on his Śrautasûtra, which, he had foreseen through his divine sight, would be composed by somebody from among the succeeding generation. But these rites do not appear in the Vritti of Gârgya Nârâyaṇa, the only Vritti at present supposed to be the oldest.

In the extract given above, mention has been made of Śrautasûtra with its Bhâshya, Grihyasûtra with

its Bhâshya, Vritti, Nighantu and Kârikâ. Śrautasûtra with its Vritti by Gârgya Nârâyana has already been printed and published in the Bibliothica Indica Series by the Asiatic Society of Bengal. In the abovementioned extracts its Bhashya is said to have been written by Âśvalâyana himself. But, as far as I am aware, it has not come to my notice as yet. In a recent search in the private library of Mr. Nilakantharâva Âthalve of Dhâr, I found two Bhâshyas together with many Vedic books and those on Yainic rites. One of the Bhashvas is by Devatrata, and is known to scholars; and the other called Siddhanta Bhashya is only on the first half or the Pûrvashatka. The Government Collection XI. A. of 1879, deposited in the Deccan College, Poona, gives under No. 20 "Siddhantin's Bhashya on Aśvalayana Sûtra.* The manuscript in my hands makes no mention of the name of the author. The general and common custom of Mangalacarana is not observed in the manuscript and at the end the colophon runs :-

'इत्याश्वलायनसूत्रपूर्वषट्कव्याख्यायां सिद्धान्तकृतौ षष्ठोऽध्यायः समाप्तः'।

The manuscript appears to be a recent one, and is written on Portuguese paper. It contains 204 leaves of about 24 lines each, and each line has nearly 38 letters. At the end is:—

'संवत् १८७६ विकृतिनामाब्दे पौषशु० १ भृगुवासरे इदं पुस्तकं समाप्तम्। भागवतोपाह्वयबाळंमद्दात्मजसोमनाथेन लिखितम्। आठल्ये इत्युपनामकबापूभदृस्य इदं पुस्तकम्'।

^{*} From the opening passage of the MS. given in the list accompanying Bhandarkar's Report for 1879, it is clear that the Bhâshya is on the Srautasûtra. Another copy of a portion exists in the collection of 1883-84. See Report for that year, p. 257.

This Bhâshya is excellently composed, and its style is of as high a merit as of any other of its kind of acknowledged ability. No quotations with the exception of Páṇini in some places and the names of Śâkala, Bâshkala, Śikshá and other Sûtrakârs occur in this. This composition like Nirukta seems to be of the old style.

It cannot be ascertained, whether this is the same Bhâshya of Âśvalâyana, mention of which is made in the extracts given above. From the words सिद्धान्तकतो given in the colophon, it seems that this might have been compiled possibly by a man of the name Siddhântin. But it is difficult to believe that the word सिद्धान्त is the name of any man at all. †

From the same library I have got one Bhâshya called the Siddhanta Bhashya—a Bhashya on the Aśvalayana Grihvasûtra. I have no evidence to make certain whether the author of the two Bhashyas, one on the Śrautasûtra, and the other on the Grihyasûtra was one or were two different persons. Besides, in the above extracts Aśvalayana is made to speak of his leaving the compilation of the Bhashya to the succeeding generation. From all this, if the author of the two Bhashyas coming under the same name सिद्धान्तभाष्य be one; he must be somebody quite different from Aśvalavana. The Siddhanta Bhashya on the Śrautasûtra is supposed by some Indian scholars to have been compiled by Âśvalavana himself. But no sound evidence can be had in support of the supposition of the Indian Vedic scholars about Aśvalayana's authorship of this Siddhan-

[†] From the colophon of No. 20 of A. 1879, the author's name is evidently Siddhântin. Siddhântin is mentioned by Bhâskara Miśra as the author of a Bhâshya on Ásvalâyana, S. 2. 8. See Report for 1883-84, p. 28.

ta Bhâshya. This opinion of ours will be borne out by an extract which we give below from the 2nd leaf of the MS.

अथशब्दः प्रतिक्षार्थं इत्युच्यते । पूर्वेऽपि प्रत्यक्षदृशो मन्त्रब्राह्मणाभ्या-मेव कर्माणि कृतवन्तः। तच्च पुनरायुर्दैर्विख्यान्न शक्यते कर्तुम्। ततः शि-ष्यानुप्रहार्थं प्रन्थान्तरारम्भं चिकीर्षुर्भगवानाश्वलायनः प्रातिज्ञातवान्।

Âsvalâyana, being here spoken of with reverence as भगवान must have been different from the speaker the author of the Bhâshya.

The Vritti on Âśvalâyana Grihyasûtra by Gârgya—Nârâyaṇa has been published and known to the Sanskritists. I have obtained a manuscript copy of another Vritti of the Âśvalâyana Grihyasûtra only a few days ago, which was transcribed for me by my learned friend Paṇdit Bâlâcârya Gajendragaḍakara; a great-grandson of the well known Sanskrit Paṇdit, the late Râghaven-drâcárya of Sâtârâ. I think this Vritti called the Gâṇeśîvritti was not generally known to the learned public; at least I did not know it before. I examined the catalogues of Sanskrit manuscripts, which are in my possession, and if I mistake not, did not find the name of this Vritti in any of them. The Vritti begins with the following:—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

अन्यादन्याजभन्यो ऽमरनरिहतकृत्यक्तवैकुण्ठ ईशो-प्युर्वीमासाद्य माद्यद्रिपुमथनपरो दक्षिणो नायकोऽसौ। रामः श्टंगारमूर्त्तिः करुणरस्तिधिर्वीर एवाद्भृतोऽपि भुक्तेनः कोधमूर्त्तिः प्रशमितविषमो जानकीजानिरस्मान्।। १॥ कौसल्यायां दशरयनुपादाम आविर्यदासी-द्रैकुंठादिनिखलनिलयो यत्तदा शून्य आसीत्। पूर्णोऽयं वै तदिदमवतारेषु कृष्णादिकेषु मत्वेत्रेवं रघुपतिमहं मुक्तये संश्रितोऽस्मि ॥ २ ॥ गणेशं शारदां तातमानम्यानंददेशिकम् । आश्वळायनगृद्यस्य वृत्तौ किचिद्रिचारये ॥ ३ ॥.

I have seen the original manuscript, the transcription of which is at present in my hand. Even after a careful examination of the manuscript, I cannot trace the date of the composition. The appearance of the manuscript is old but it bears no date. The total work is about 3,800 lines of 32 letters each. The manuscript ends with:—

आश्वलायनगृद्यस्य वृत्तिरत्र विचारिता। सद्भिः सम्यग् विचार्यैव द्वेष्यतां निह खिद्यते॥

It can be supposed that the Vritti ends here, but after the above verse is written 'अथ मंत्रार्थ:' It appears from this that the author must have appended or had a desire to append the meanings of the mantras occurring in the work; but the MS. abruptly ends here, and I cannot, therefore, say anything about it. It seems that the author of this Vritti was a blunt writer, and so not very careful about his remarks. This remark can be proved from the extracts given below from the back side of the 7th leaf, and the front side of the 8th leaf of the manuscript under reference. The author in describing the Vaisvadeva says:—

अत्र किंचिद्रिचार्यते देवयज्ञस्यान्यवस्थितवैकल्पिकगृ-ह्याग्निलौकिकाग्न्युभयसाध्यत्वे दिवाप्रारम्भे च बहूनि प्रमाणानि दृश्यन्ते । यथा-

' गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा । तन्त्रं नास्त्यत्र भावेन वृत्तिकृद्धचनं यथा ॥ औपासनाग्निमन्यं वा सिमध्याथ हविर्भुजाम् '। इति आश्वलायनकारिका । ' अथ वैश्वदेवो दिवाऽस्य प्रारम्भो नात्र पाकयज्ञतन्त्रम् । अग्निमौपासनं पचनं वा परिसमूद्य '।

इत्यादि गृह्यपरिशिष्टम्।

' स्नात्वा गृहं समागत्य वेश्वदेवं समाचरेत् । प्रातरारम्मणं तद्धि तत्र कुर्यात् स्वशास्त्रवत् ॥ प्रातरेव द्विरावृत्त्या कुर्याद्वा सह तद् द्विजाः । सायं वा यदि भुज्जीयात् तत्कृत्वा जात्वपि स्वयम् '॥

इत्याद्याध्वलायनस्मृतिः।

'वैश्वदेवमिप प्रोक्तं पूर्वेरेव मनीषिभिः। औपासनेषु होतव्यं शालाग्नौ वा विजानता ॥ विकल्पस्त्विच्छया कार्यो नास्त्येवात्र व्यवस्थितिः। अन्नस्य चात्मनश्चेव संस्कारार्थं तदिष्यते॥ वर्जयित्वा विशेषान्नं शुद्धेनान्नेन तद्भवेत्। वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारम्भणं भवेत्॥ स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको भवेदाद्ि'।

इति शौनकः।

' गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारमते दिवा '॥ इति स्मृत्यर्थसारः। इत्यादीनि।

After citing quotations from different books the author remarks on them as follows:—

'तत्र आश्वलायनकारिकाणां वृत्तिम्लकत्वं स्पष्ट-मेव। गृह्यपरिशिष्टमपि वृत्ति-भाष्यादिव्याख्या-तार्थानुवाद्रूपं मानुषं प्रामाणिकस्वारिसक-सूत्रार्थाावरोधेनेव प्रमाणम्। आश्वलायनस्मृ-तिस्तु प्रामाणिकराकरेष्वदृश्यमानत्वात् कृत्रिभे-त्युच्यते इति प्रसिद्धमेव।शौनकीयत्वेन लिखितं वाक्यं तु शौनकसूत्रातिरिकोऽपपाठः। स्रोकक्ष-पायाः स्मृतेरभावेन मानुषकारिकारूपमेतत् वृ-त्यादिम्लकमेवेति स्पष्टमेव। स्मृत्यर्थसारीयं तु आश्वलायनकारिकावाक्यमेवेति न किमपि वाक्यं विचाराईमित्यलं दुराग्रहेण । तस्मात् सूत्रस्वारसिकव्याख्यानेन यो ऽर्थः सिध्यति स एव प्रामाणिकः कुसृष्टिव्याख्यानसिद्धोऽर्थो वा इति निर्मत्सराः स्रिध्य एव विदांकुर्वन्तुः।

The above remark is too strong, and questionable. I have already noticed above the two different manuscripts marked A' and A' of the Asvaláyana Dharma Sastra. The lines which are quoted in the above extract from Aśvalayana Smriti are found in the manuscript আপ্রতা-यनधर्मशास्त्र which I have discussed already; but they are not found in the manuscript marked B, which is named आध्वलायनस्मति. The Vrittikara Ganesa says that as the Aśvalavana Smriti is not found in the 'आकर' or huge, books of Dharmaśastra, written by authoritative persons it is called क्रिजिम and that this is already known. the truth of this remark cannot be sufficiently proved; for स्मृतिचंद्रिका, हेमाद्रि, विज्ञानेश्वर, माधव, etc., all of which can be called 'आकर,' have several quotations occurring in the manuscript under notice. Therefore I have no doubt in saying that the Smriti in question must not have been seen by the Vrittikara Ganesa or must not have been known to him at all.

Ganesa, the author of the Vritti, has made mention of a 'মান্দ' in the extracts quoted above; but it is rather difficult to make out, whose Bhâshya it is, whether of Devasvâmin, Devatrâta or Siddhântin, it being at the same time equally difficult to ascertain whether the Bhâshya composed by Âśvalâyan himself and referred to in the Smriti under question, was known to the author at all!

व्याद्र—In their digest of the Hindu Law, West and

Bühler refer to two works of this author—"Vyåghrapåda (verse exists) and Vyåghra." But I doubt if the two names indicate different works. I have got a MS. (163) from the Deccan College collection of 1884-86; it has on its front page the title "वृह • व्यायस्मृति:" apparently वृहद्वावास्मृति: The beginning, however, runs as:—

> श्रीगणेशाय नमः । व्याव्रस्मृतिः । ऋषिमेकात्रमासीनं व्याव्रं मतिमतां वरम् । पप्रच्छुर्ऋषयः सर्वे धर्मशास्त्रकथानकम्॥ हुताग्निहोत्रं विधिवद् व्याव्रं वेदविदां वरम् 1

And the marginal title on each leaf which reads আৰু দ্যু leads to the belief that ভ্যায় and ভ্যায়ণাই are not different authors. At the end of the MS. it runs thus:—

व्याव्रपादेन चाख्यातं धर्मशास्त्रोत्तमोत्तमम्। इति व्याव्रपादप्रणीतं धर्मशास्त्रम्। रजस्वलां स्तिकां च श्वानं काकं च गर्धभम्। कुकुटं विदुराहं च भूपं पाषण्डिनं तथा॥ बहिर्देवलकं दृष्टा सवासा जलमाविदोत्'। संवत् १८८०.

From this portion and from the fact that the quotations taken by the commentator Mâdhavâcârya under the names আম and আম্বার are found in the present MS., it is plain enough that আম and আম্বার are identical. The name ৰূহমাম is not met with anywhere else, as far as my knowledge goes, and as in this MS. too it appears on the front page only, and not in the body of the MS., I surmise that it owes its origin to the creation of the copyist.

शातावप.—This is a prose-work of Śâtâtapa. West and Bühler in their digest refer to only one work of this

author and that too in verse. Of the prose-works, I have got three MSS., one Telegu and the other two Devanâ-garî. The Telegu MS. is written on palm-leaf, which Mr. Rañgayâ of Madras, my guide during my tour in the year 1876-77 and afterwards my trustworthy agent and supplier of different manuscripts, kindly purchased for me at Kânci. It is not dated, but its leaves are 21 in number containing nearly 1126 lines of 32 letters each. It is partly in prose and partly in verse. It begins with अथातो शातातपस्य महर्षेधेमैशास्त्र व्याख्यास्यामः । and ends with the colophon—

' इति शातातपत्रोक्तं धर्मशास्त्रोत्तमोत्तमम् । पतन्त्रात्वा द्विजस्सम्यक् याति ब्रह्म सनातनम् '॥ इति शातातपधर्मशास्त्रं सम्पूर्णम् ।

The other two MSS. belong to the Anandasrama. One of them has No. 1102. It has 49 leaves, containing eight different smritis. The Smriti of Satatapa appearing in the MS. by the name of Śâtâtapa Dharmasâstra occupies six leaves, viz., from 35 to 40. The other MS. has No. 4104. It has eight leaves and bears the same title, viz., शातातपधर्मशास्त्र. These two MSS. are of one work. The first MS. has the date संवत् १८५२ वैत्रशादि १३ and it further ends in "लिखितं मित्र राघाकृष्णेन काऱ्याम्" This date and colophon are at the end of यमस्मृति ending on leaf 49. The other MS. has no date. The number of Ślokas in each is nearly 163 (of 32 letters), out of which 139 are Slokas, and the remaining portion appearing in the beginning, is in prose. The beginning and end of these two Davanagari MSS. exactly coincide with those of the. Telegu MSS. But the subjects treated in the former fall short of those in the latter, especially of the व्यवहार.

The Smriti in question is quite different from the work Karmavipaka of 6 Adhyayas of Śatatapa.

यञ्चारके:—The author quotes only three lines in the second part of the first volume. In June I bought a small MS. bearing this name, at Náringrein, a village in the Ratnâgiri District. It is written on Portuguese paper. Each line consists of 45 letters and every page contains nine lines. The number of folios is fourteen. It is throughout in verse and divided into two chapters called Parisishtas. The first Parisishta containing 28 Ślokas ends in इति कात्यायनयज्ञपाशीख्यं प्रथमपरिशिष्टं समासम्. The Second Parisishta has 125 Slokas and it ends in

इति कात्यायनीयपरिशिष्टे द्वितीयं यञ्चपार्श्वाख्यं परिशिष्टं समाप्तम् ॥ शके १७०३ प्रवनाम चैत्रकृष्ण संवत्सरे दशम्यां छेखः ॥ कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च । अपादाना- धिकरणितत्याहुः कारकानि षट् ॥ युधंधहयु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ नारायण राम ॥ श्रीः ॥ राम् ॥ छ । छ .

This MS. is marked on the covers अय यज्ञपार्थजारंभः and इति यज्ञपार्थ समाप्तः; however, it appears that it is a Parisishṭa of Kâtyâyanagrihya Sûtra. Both the chapters dwell on the rites of Grihyâgni. The three lines quoted by the author and above alluded to are found in it. The work, I venture to suggest, is very rare, and its name is found in the catalogue of the India Office Library, No. 1729-F.; in the catalogue of the Berlin Library by A. Weber P. 64; catalogue of Sanskrit manuscripts in the private libraries of Guzarathi-Kathyâwâda, &c., of G. Bühler. I. 178; the catalogue of the North-Western Provinces V-64, 146; Peterson's reports II. 174; and the catalogue of the Benares Sanskrit-College Library 55.

But I was not able to ascertain, whether the abovementioned manuscripts, except that in the India Office Library, do contain the complete eighteen Parisishtas or some fragments of them. In the India Office catalogue, part I, page 68, No. 1729. F., a book named यज्ञपाये has been mentioned; but it seems from its description given in the catalogue, that the work is incomplete and contains only the 3rd Parisishta or chapter of the work. From Dr. Bühler's letter, dated 15th April 1894, I knew that he had collected for the Government of Bombay a manuscript of the work in question in the year 1879-80, which is mentioned in the printed catalogue of the Deccan College Library, page 129, No. 54, under the name of Parisishtas. The whole portion has been compared with the copy at the Deccan College by my friend, Narayanrao Daso Banahatti, B. A., Assistant Professor, Oriental Languages, Deccan College. The copy at the College contains both prose and verses. But that too is named Yajnya-pârśva Pariśishta. I came by the MS. too late to utilize it in specifying the place of the quotations, and I was unable to mention the manuscripts in my notes to the preceding part which is the second part of the first volume and which was its proper place. I could have noted down and quoted many works on the subject in hand as during the last six months I came by many works on Smritis. But through my illness I could neither go over them nor even see whether they contained quotations from Mâdhavâcârya. I therefore stop noting all particulars here, and leave the whole matter for the next part.

20, GIRGAUM, BOMBAY.

VÂMAN ŚÂSTRI I.

1st April 1898.

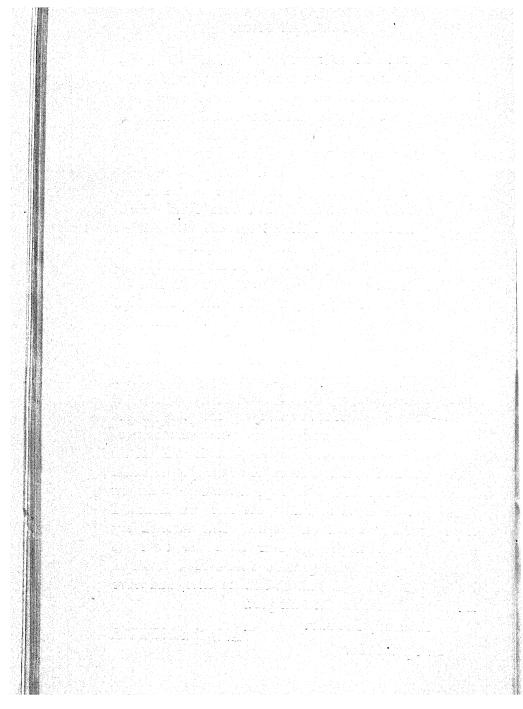

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका

४-५-६-७-८-९-१०-११ ज्थायानाम्।

	, पं०	go.	पं
मङ्गलाचरणम् १	હ્	पृ॰ गौतमस्मृतौ प्रायश्वितस्य	
स्वगुरूवर्णनम् १	۷	काम्यत्वम् १०	१४
बुक्तभूपवणनम् १	१२	पूर्वपक्षिमते प्रायिश्वतं न	
स्वकुलादिवर्णनम् २	7	कर्तव्यम्११	۷
प्रतिज्ञा २	१२	प्रामाणिकमते कर्तव्यमेव १२	٩
विषयप्रदर्शनम् ३	8	नैमित्तिकले उनवस्था १२	22
प्रायश्चित्तराब्दार्थः ••• ३	9	अत्र केचिदाहुः १३	প্
" विषये आक्षेपः···· ⁸	8	दोषनिर्घाते शङ्का १३	१४
" समाधानम् ५	9	समाधानम् १४	દ્ધ
" नैमितिकले		विष्णुपोक्ता दोषाः १४	१६
आक्षेपः६	१३	मनुप्रोक्ताः १६	२
तत्र समाधानम् ७	9	अवकीणीं १७	१्५
दुरितोत्पत्ती शङ्का ८	٩	प्रकीर्णकम् १७	१७
केचिदाहुः८	8	उद्दन्धने १८	હ
अपरे पुनराहुः ८	१०	तस्य गतिः १९	હ
अन्ये त्वेवं समादधते ८	१४	तथाशौचादिनिषेधः१९	१४
दुरितापूर्वे आक्षेपः ९	8	दुर्मृतवहनादौ प्रायश्यितम् २३	୧
तस्य समाधानम् ९	٤	अकामतो दाहादौ २३	16
उपेक्षाजन्यं द्रितापूर्वम् ९	9	अञ्चक्तविषयम् २४	٩
आलस्यजन्यम् ९	१२	देश-कालिदितारतम्यम् २४	१०
ईश्वरवादिमतम् ९	१९	अल्पनिमित्ते २४	१५
दुरितापूर्वे शङ्का १	० २	निमित्तभूयस्ते प्रायश्चित्त-	
तस्याः समाधानम् १		भूयस्त्वम् ३ ^४	१९

7.	पं॰	पृ०	पंच
गोहतादिप्रायश्वित्तम् २५	9	प्रतिकूलव्रताचरणप्राय-	
तप्तकुच्छ्रस्वरूपम् २६	8	श्चित्तम् ४०	88
पतितसंसर्गस्य निन्दितत्वम् २०	११	अनुज्ञामंतरेणाचरितस्य	
संसर्गस्य पञ्चाहादयो उष्टी		न प्रायश्यित्तम् ४०	१९
पक्षाः २९	ર્દ્ય	दुर्वृत्ताचरणम् ४०	33
उक्तपक्षेषु कालतारतम्येन		वधप्रयत्नमात्रस्य प्रायश्यि-	
प्रायश्यित्तम् २९	26	त्तम् ४१	٩
प्रायाश्वित्तनिमित्तानि ३३	2	गर्भभेदन-तत्पातने प्राय-	
तत्र ऋती भर्तुरनुपसर्पणे		श्रितम् ४१	\(\sigma\)
स्त्रियाः ३४	1	वेदविश्वासरहितस्य प्राय-	
ऋतावगमने पुरुषस्य ३४	18	श्चितम् ४१	१६
स्त्रिया अर्धम् ३५	१२	कुण्ड-गोलको ४२	i d
पत्युरवमाने दोषः ३५	१७		
अवमानस्वरूपम् ३६	2	देवरादीनां न जारत्वम् ४३	3
तत्र प्रायश्यितम् ३६	१३	बीजि-शेतिणोः प्रत्यवायः ४३	6
पतिसेवामुपेक्य व्रतादिप-		जारप्रायश्यितम् ४४	२
राया दोष: ३६	२०	क्षेत्रिणः सामान्यप्रायश्चित्तम् ४४	6
भर्तनुज्ञां विना व्रतं निष्फ-		बीजिनो भागानिषेधे मनूकि:४४	१४
लम् ३७	१्४	पुत्रभेदाः १५	લ્
स्त्रियाः स्वातन्त्यनिषेधः३७	१९	दत्तकलक्षणम् ४८	બ
अनुज्ञया व्रतस्य साफल्यम् ३८	ૡ	परिवित्त्यादिप्रायश्चित्तम् ४८	१२
बन्धुद्देषकरणे दोषः ३८	१४	परिवित्त-परिवेत्रोः समं प्रा-	
गर्भपाते त्यागः ३८	१९	यश्यित्तम् ४९	१०
गर्भपाते प्रायश्चित्ताभावे		अग्रेदिधिष्वादिलक्षणम् ५१	8
आक्षेपः ३९	4	परिवेदनप्रायिश्यते अपवादः ५१	११
तत्र समाधानम् ३९	22	परिवेदनाभ्यनुज्ञा	٩
नास्तिकस्य निहिकामुध्मिकं		पर्याधाने विशेषः ५२	ż
फलम् ४०	9	स्त्रीपुनरुद्वाहः ५३	₹
		이 보고 하는 것이 하고 하는데 그는 안 없는 가게 가셨다면	

	पं०	9 0	पं०
स्त्रीणां ब्रह्मचर्ये श्रेयोगते-		पृ॰ प्रोषितस्याहितांगः संस्कारः ७१	68
शयः ५३	१ इ	तत्र हारीत: ७३	११
अनुगमने फलातिशय: ५४	ૡ	आहितामिसंस्कारस्य फलम् ७४	w
अनुगमननिषेधः ५५	९	अध्यायार्थोपसंहारः ७५	१
निषेधस्य पृथक्चितिविष-		षष्ठोऽध्यायः ।	
यत्वम् ५६	9	मंगलाचरणम् ७७	ર્
अनुगमनेन भर्तारमुद्धरित ५७	१	पूर्वोत्तराध्यायार्थसंगतिः ७७	⁶ 4
अनुगमनं न सर्वासाम् ५८	९	मलिनीकरणप्रायश्चित्तम् ७७	११
अध्यायार्थोपसंहारः ५९	9	कौञ्चादिवधप्रायश्चित्तम् ७७	26
पञ्चमो ऽध्यायः।		बलाकादिषु न्यूनं प्राय ० ७९	હ
मङ्गलाचरणम् ६१	જ	वृकादिवधे प्राणसंयमः ८०	ঀ
पूर्वाध्यायार्थसम्बन्धः ६१	લ	गृश्रादिवधे ८१	8
परिशिष्ट-प्रकीर्णकप्रायश्चि-		वल्गुल्यादौ प्रायिश्वत्तम् ८२	€
त्तानि६१	१२	जलकाकादीनां वधे ८३	₹
गायत्र्या वेदमातृत्वम् ६३	8	पूर्वीक्तपक्षिवधे साधारणं	
गायत्रीजपे संख्याविशेषः ६३	१५	प्रायिश्यत्तम् ८३	9
गोशृंगोदकस्नानम् ६३	22	विष्णूक्तं प्रायश्चित्तम् ८३	80
शुना दष्टस्य प्रायिश्वतम् ६४	લ્	सास्थ्यनस्थिभेदन प्रायिश्व-	
श्चना आधातस्य ६९	3	त्तविशेषः ८४	8
ब्राह्मण्याः श्रदंश ६९	ર્દ્	प्रत्येकवधे ८५	હ
मृगालदिदंशे ६६	त्र	सङ्करीकरणप्रायश्चित्तम् . ८५	१२
आश्रमभेदेन दंत्राप्रायश्चि-		शिशुमारादिहनने ८७	9
त्रभेदः ६७	११	तत्र पक्षांतराणि ८८	ৎ
रजस्वलायाः शादिदंशे ६८	११	आरण्यादिहनने ८९	१०
दुर्मृतस्याहिताग्रेर्दहने ६९	1.9	गजादिवधे ९०	€,
मूतादयः६९	१ ४	कुरंगादिवधे ९१	१०
शास्त्रीयसंस्कारः ^{७०}	१ 8	मृगादिहत्यायाम् ९२	१२
हारीतोक्तो दहनविधिः ७१	٦	अनुक्तमृगवधे१३	•

9. (1984)	q'o	(A)	पं०
उपपातकप्रायश्चित्तम् ९ ^४ '	१०	चण्डालस्वामिकवाप्युदक-	
क्षचिय-वैद्यवधेऽधिकम् ९५	११	पाने १११	Ex
निर्दोषस्य वधे मनूक्तम् ९६	9	चण्डालभाण्डस्पृष्टो-	
गौतमोक्तमधिकम् ९७ १	0)	दकपाने ११२	9
वित्रष्टोक्तमप्टवार्षिकम् ९८ १	१२	चण्डालभाण्डस्थोदक-	
बौधायनोक्तं नववार्षिकम् ९८ १	₹€	पाने ११२	88
विष्णूकं द्वादशवार्षिकम् ९९	9	बुद्धिपूर्वकं तत्पाने वर्ण-	
वर्णभेदेन तारतम्यम् १०० १	12	भेदेन प्रायश्चित्तम् ११३	१३
स्विरिणीस्त्रीवधे १०१	8	अन्यजभाण्डोदकादिपाने ११४	9
स्त्रीवधे राजन्यव्रतम् १०२ १	३	अन्यजाः ११४	१३
प्रामादिकविषये १०३	و	अल्पेषु कूपन्यायः ११५	E
आत्रेयीवधे १०३ १	0	चण्डालानस्याज्ञानपूर्वके	
	8	भक्षणे१९५	१०
अनृतुमत्या वधे जातिभेदे-		गोमूत्रयावके यासप्रमाणम् ११५	
न भिन्नम्१०४	8	बुद्धिपूर्वके चण्डालानः	
वैक्यादिवधे प्रकारांतरेण१०५	E	भोजने १२६	९
चण्डालवधे वर्णक्रमेण प्राय-		अन्त्यावसायिनः ११६	
श्चितम् १०६	9	चीर्णव्रतस्य पुनस्पनयनम् ११७	
चण्डाल-श्वपाकयोश्योरयोः		चण्डालेन सह व्यवहारे ११८	
प्रायश्चित्तम् १०७ १	(8	परिषद्योग्या द्विजाः ११८	
चण्डालसम्भाषणे १०८	4	परिषदाभिधेयो व्रतिव-	
चण्डालेन सहैकशय्या-		शेषः ११९	હ
स्वापे सहमार्गगमने च १०८ २	२०		१३
दर्शन-स्पर्शनयोः पृथक्		यावके वर्ज्यमाह१९९	२१
	7	दध्यादिपरिमाणम् १२०	
अवस्थाविशेषेण स्पर्शने		अचेतनानां शुद्धिः १२०	
विशेषः १०९ १	e	गृहस्य दाहः १२०	
भुकोच्छिष्टसर्जे११० १	1 I	अनंतरकर्तव्यम् १२०	
선물투 생생이 있다는 그 이 집에 가는 사람이 되는 것이 되었다.		보다 하는 사람들은 사람들이 함께 하는 것이 없는 것이 없다. 이 없었다.	

पृ० पं	पुठ पं०
भूमेर्लेपनादिकम् १२१ ध	अधिकारिणं परीक्ष्य प्रा-
चण्डालस्य दीर्घकालनि-	यश्चितं देयम् १३१ १४
वासे १२१ ११	् दुर्बलस्याननुमहे प्रत्यवायः १३२ १
तत्र गोञ्चतं दक्षिणा १२१ १८	प्रतिनिध्यनुष्ठेयव्रते व्यति-
गृहव्यतिरिक्तेष्वज्ञाने-	रेकः १३२ १८
ं न चण्डालसङ्करे १२२ ९	स्वेच्छानुष्टितव्रतेन न पाप-
अधिककालसङ्करे १२३ १	निवृत्तिः १३३ ९
रजक्यादिसंवासे १२३ १०	कपोलकल्पितस्य पापनिव-
चण्डालस्य सकृत्यवेशे	र्तकत्वाभावः१३३ १४
गृह शुद्धिः १२४ ३	उक्तेर्ज्येय्न्वयमाह १३४ ४
प्रोक्ष्य अजां गांवा प्रवेश-	विप्रवाक्यस्य प्रायश्चित्तप्रया-
येत् १२४ ८	이렇게 하는 이번 그리는 그들은 이번 사람이 그 그래 된다.
चण्डालप्रवेशवति गृहे	ब्राह्मणवाक्यं प्रशस्तम् १३५ ४
भुक्तवतस्तहृहे भुक्तवत-	तस्य सर्ववेदमयत्वम् १३५ ११
श्च प्रायश्चित्तम् १२४ १५	
कृम्युपहतस्य वर्णभेदेन	हादिः १३६ १०
प्रायश्चित्तम् १२५ १२	विद्यायुक्तं व्रतं प्रशस्तम् १३६ ३
माषपरिमाणम् १२६ १६	भोजनकाळीननियमाः १३७१५
नाभेरपरिभागे १२७ ७	विकासमानीचे नमधि १३/ /
न्यूनातिरेकदोषश्चान्तिः १२७ १८	• 기념 그는 생님들이 가는 것이 있는 것이 하고 있다. 이 집에 하는 것 같아 나는 것 같아 없는 그를 내려 있다.
विप्रवाक्येन पूर्तता १२८	अनस्य गुद्धिः १३८ १२
अशक्ती ब्राह्मणैर्वतं कार्यम् १२८ १५	पराश्चरेणोक्तमित्यस्याभि-
तत्रैव पक्षान्तरम् १२९ १०	प्रायः१३९ ४
सङ्कल्पमात्रेणैव काम-	प्रतिषिद्धशुद्धिः १३९ १६
प्राप्ति: १२९ १८	ब्राह्मणोक्ता शुद्धिः कार्या१४० 🤏
महदनुग्रहस्य विषयः १३० ७	
बालादयो उनुग्राह्याः१३० ११	शास्त्र तप्रसिद्ध एव शास्त्रा-
प्रबलानुमहे प्रत्यवायः १३१ ५	थों प्राह्मः १४१ १
그녀는 그는 그는 그 이 이 사람들이 하는 사람들이 하는 사람들이 되었다. 그 사람들이 되었다면 하는 것이 되었다.	요 그는 사람이 가지 않는 사람들이 가는 사람들이 되었다. 이번 등은 사람들은 사람들은 사람들이 가지 하는 것이다.

. 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 198 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986 - 1986	ψo	पृ० पं०
द्रोणाढकशब्दव्यावर्थे-		मृतश्वरीरजरणे १५४ १
माह १४१	१४	मनुष्यद्यारीरजरणे १५४ ७
पूर्वोक्ता शुद्धिः १४२		अन्पोदकेषु गुद्धिः १५५ १
रसञ्जाद्धः १४४		गोपानादवक्षीणं शुद्धम् १५५ 😼
विलीनाविलीनभेदेन		नवैदिके कालात् शुद्धिः१५५ १५
शुद्धिः १४५	્લ્	उद्भृतोदके १५६ ४
कचिद्दोषाभावः १४५	१०	विवाहात् प्राक् शुद्धिः १५६ १२
देवयात्रादिषु न दोषः ९४५	१७	कन्याया अदातुर्निन्दा १५७ ४
अध्यायार्थोपसंहारः १४६		ऋतुदर्शनाभावे दादशे
सप्तमोऽध्यायः।		वर्षे कन्यादान-प्रतिग्रही १५० १६
अवशिष्टद्रव्यशुद्धिः१४७	ત્ર્	ऋतुदर्शनेऽप्यदातुर्नरकः १५८ ४
दर्वादिशुद्धिः १४७		ऋतुमत्युद्दाहो नरकहेतुः १५८ १२
तेषां त्यागः १४७		तस्य ग्राद्धः १५९ 💩
गन्धलेपक्षयपर्यंतं शुद्धिः		रात्री चण्डालादिदर्शने १५९ १३
कार्या१४८	٤	रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्जे१६० ४
यज्ञपात्राणां क्षालनम् ९४८	85	सकृत् स्पर्शे १६० १६
स्नेहनिवृत्त्यर्थमुष्णोदकम् १४९	É	कामकृतस्पर्शे १६१ २
कांस्य-ताम्रशुद्धिः ९४९	28	अकामकृतस्पर्शे १६१ १७
तयोरेव तारतम्येन १४९	१५	रजस्वलायाश्र्यण्डालस्पर्शे १६२ १
स्त्रिया जारसम्पर्के १५०	२	तस्मिनेवाबुद्धिपूर्वे १६२ १०
वर्णान्तरगर्भे शुद्धिः१९०	88	भोजनकालस्पर्शे १६२ १३
गर्भपर्यवसानहीनव्यभिचा-		उच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शे १६२ १८
रभेदाः १५०	50	उच्छिष्टद्विजसंस्पर्शे १६३ ४
व्यभिचारानभ्यासे १५१	4	रजस्वलान्तरदर्शने १६३ ७
बाचिक-मानसिकव्यभिचारे१९१	१५	भोजनकाले चण्डालद-
ऋतुदर्शनेन शुद्धिः १५२	2	र्जाने १६३ ११
नद्या रथ्योदकाद्यपहतौ १५२	१५	शवादिस्पर्शे१६३ १६
क्रूपादिशुद्धिः १५३	₹	स्पर्शपूर्वकभोजनादौ वि-
उपानहादिदूषणे १५३	१६	शेषः १६३ १९

go	पं०	go.	qo
श्वादिदंशने १६४		कुतपादिशुद्धिः १८०	१६
बन्धुमरणश्रवणादौ १६४		मुञ्जादीनां शुद्धिः १८१	
रजोनिमिता शुद्धिः १६४		सतूलशय्यादीनाम् १८४	3
रोगजरजोनुवृत्ती १६५	6	तेषामेव लेपोपहती १८५	3
रजश्रुर्धा १६५	१३	मार्जाराद्युपहत्यपवादः १८५	१३.
द्रव्यजे रजिस १६५	8 8	भूमिस्पृष्टीदकादावपवादः १८६	S
प्रसूतिकाविषये शुद्धि-		ताम्बूलादीनामपवादः १८६	११
विशेषः१६५	२०	रथ्योदकादौ न शुद्धिविशेषः १८६	
रोगजेञ्जुिदः १६८	٩	अधोभागस्पर्शे १८७	१६
पूर्वदिनत्रये शुद्धचभावः १६८	2	धारादीनामपवादः १८८	લ
आतुरस्नानम्१६९	8	रेणूनां रासभादन्यत्र शु-	
सूतिकामरणे विशेषः १७०	₹	चित्वम् १८८	88
उच्छिष्टस्य स्पर्शे १७०	१२	गवादिरेणूनां प्राश्चस्यम्१८९	1
शुना स्पर्शे १७०	39	श्रहतमृगादीनां मेध्यता १८९	28
	```	देश-कालादी मेध्यतम् १९०	9
आनुच्छिष्टस्योच्छिष्टशूर्- स्पर्शे१७१	२	थासनादीनां मेध्यता १९०	१६
कांस्यशुद्धौ विशेषः १७१	९	पुष्पिततर्वादीनाम् १९२	લ
गवाघातादीनां शुद्धिः १७२	•	भूमिशुद्धिः १९३	8
गण्डूषाद्यपहतस्य शुद्धिः १७२	28	देवलोक्ता त्रिविधा अशुद्धि-	
आयसादीनामत्यन्तोपहती १७३	93	स्तच्छुद्धिश्च १९३	१४
निर्केपस्य जलप्रक्षालनम् १७४	8	मनूका पञ्चविधा शुद्धिः १९४	५
सुवर्णादीनां घर्षणम् १७५	1	संवत्तोंका गृहशुद्धिः १९४	१३
रजतादीनां भस्मना शुद्धिः १७५	83	देहविषये शुद्धगशुद्धी १९५	۷
मृद्धाण्ड-धान्ययोः शुद्धिः१७६	1	मृदम्भसोरियता १९५	92
प्रोक्षण-प्रक्षालनयोर्व्यवस्थित-		उपहतिदर्शनात्पूर्वे शुद्धमेव १९६	8
विषयत्वम् १७७	લ્	सर्वाप्यशुद्धिरनापद्धिषया१९६	१३
गृहदाहादी धान्यस्य शुद्धिः १७९	8	स्वदेहं रक्षेदेव १९७	8
वेण्वादीनां शुद्धिः १७९	१२	शान्तापदेव धर्मेअधिकारी १९७	११
एकैकस्य लेपोपहती १८०	१०	अध्यायार्थोपसंहारः १९८	L
		나는 그는 그 아내가 잘 하는데 그 병원 등표하는데 아름다면 화가를 하다	

યું વેં	पृ	
अष्टमोऽध्यायः।	तत्रेवाशङ्का २१६	9
पूर्वाध्यायार्थसंगतिः १९९ ३	मुख्याभावेनाऽमुख्याः २१९	
मुनिविप्रतिपत्तिसूचनार्थ-	संस्कारकृत उत्कर्षः २२०	65
प्रक्तः१९९ १०	एक: संस्कृतोऽन्ये नामधा-	
कामाकामकृतपापानां प्रा-	रकाश्येत् नरकः २२१	१४
याश्चित्तेषु विप्रतिपत्तिः २०० ३	संस्कृता गृहिणोऽपि योग्याः २२२	4
बीधायनमते कामकृतस्य	वेदाभ्यासादिना पापनाद्याः २२३	٤
प्रायश्चित्ताभावः २०१ ४	शुद्धेषु न पापप्रवेशः २२४	9
विप्रतिपत्ती निर्णयः २०१ १७	द्विजानले सर्व पापं प्रक्षिपेत् २२६	٩
मतान्तरम् २०४ १	गायत्रीरहित: अशुचिः २२७	१०
उपपातिकविषये २०४ ९४	दुःशीलोपि दिजः पूज्यः २२८	9
पर्षदुपसितः २०४ १२	क्रीडार्थमपि द्विजेरितं	
पर्धद्योग्यानां स्वरूपम् २०६ १०	ग्राह्मम् २२९	E
अमुख्यब्राह्मणानां न परि-	योग्यायाः परिषदः विशेषण-	
षस्त्रम् २०८ १९	जातम् २२९	26
धर्मशास्त्रज्ञानराहितस्य परि-	वर्णभेदेन परिषद्वृद्धिः २३१	
वन्त्रे दोषः २१० ५	वर्णभेदेन प्रायश्चित्तन्यूनत्वम् २३१	
प्रायश्चित्तोपदेशप्रकारः २११ १२	अथ व्रतादेशनम् २३२	3
चलारो वात्रयो वा धर्मशा- स्त्रोपटेष्टारः २१२ १	राज्ञोनुमत्या प्रायाश्चित्तम् २३२	100
	परिषद्राज्ञोनं परस्पराति-	
द्मास्त्राण्यालोच्येव प्रायश्चि- रहेरणः २१२ १०	क्रमः २३३	٩
त्तं देयम् २१२ १० पर्धदादेशेन पापनाशः २१३ १३	परिषित्रियमः २३३	૧ <b>૨</b>
	परिषद्यपविदय प्रायश्यिता-	
परिषद्भेदाः २१५ ७ आयर्वणिकानां शिरोव्रतं मु-	दाने २३४	٩
खायवाणकाना । शरात्रत पु ⁻ ख्यम् २१६ १४	यथाविध्युपपत्त्यभावे न देयम् २३४	
अङ्गिरोक्ताः पर्षद्वेदाः २१७ ७	प्रायश्चित्तान्यथानिर्देशे प्र-	
नामधारकविप्राणां न परि-	त्यवायः २३४	96
षत्त्वम्	गौरव-लाघवे देश-कालाद-	
निर्गृणेषु न मुख्योऽर्थः २१८ ११	यः परीक्षणीयाः २३५	ą

પૃ૦ ૧ં૦	पुरु पुरु
धर्मप्रश्नादीतिकर्तव्यता २३५ १६	सवनस्थश्रोत्रियगुणवद्गी-
प्रायश्यितं देवतायतने क-	वधे २५१ १२
र्तव्यम् २३७ १	गौरव-लाघवे विषयव्यव-
अन्ते गायत्रीजपः २३७ ५	स्थायां वचनानि २५१ २०
गोवधप्रायश्चित्तम् २३७ ११	अध्यायार्थोपसंहारः २५४ ११
तत्रैव इतिकर्तव्यतान्तरम् २३८ ३	नवमोऽध्यायः।
अन्यदितिकर्तव्यम् २३८ १३	पूर्वीध्यायार्थसम्बन्धः २५५ ३
पुनरप्यन्यदितिकर्तव्यम् २३९ २	रोध-बंधने वधे सति न दोष:२५५ ८
व्रतसमाप्त्यभावेषि प्राण-	लगुडादिभिर्निपातने २५६ ६
त्यागेन मोक्षः २३९ ११	वधनिमित्तानि २५६ १३
व्रतविशेषः २३९ २०	बंधेषु प्रायश्यित्तानि २५६ १८
व्रताविभागः २४० १०	संवर्तः पक्षकृच्छ्रमाह २५७ १२
व्रताचरणानंतरकर्तव्यम् २४१ ९	दिनचतुष्टयकृच्छ्म २५८ १
शुद्धिप्रकाशनम् २४१ १४	रोधस्य स्वरूपम् २५८ २०
सांगप्रायश्चित्तम् २४१ २०	वधनिमित्तवंधनस्वरूपम् २५९ १३
वृद्धप्रचेतोकं पक्षचतुष्टयम् २४२ ६	वधनिमित्तस्य योक्तस्य स्व-
याज्ञवल्क्योकं व्रतचतुष्टयम् २४२ १८	रूपम् २६० १४
विष्णूकं व्रतत्रयम् २४३ ६	वधनिमित्तस्य घातस्य स्व-
संवर्तोकं शूद्रस्वामिकवि-	स्तपम् २६१ १०
षयम् २४४ ३	दंण्डस्वरूपम् २६२ ८
सुमंतूक्तमपि तथैव २४४ ३	यथोकदण्डप्रहारे पात-मू-
ब्राह्मणपरिगृहीतायाः बुद्धि-	च्छिनयोः प्रायिश्वताप-
पूर्वकविषये मनूक्तम् २४५ ६	वादः२६२ १६
आंगिरसेकिं ब्राह्मणस्वामि-	गोगर्भवधे प्रायश्चित्तम् २६३ १०
कगुणवद्गावधविषयम् २४७ ६	कृच्छ्रांगभूता वपनविश्वेषाः २६४ १
यमोक्ता गोमती विद्या २४८ ११	चतुर्विधं वपनम् २६४ ६
सवनस्थब्राह्मणगावध २४९ ७	दानविशेषाः २६४ १४
कामकृते सवनस्थब्राह्मण-	सचेतनस्य गर्भस्य वधे प्रा-
गोवधे २५० ८ ।	यश्चित्तम् २६९ ७

पृ० पं	०   ए० पं
अवयवविशेषेषु प्रायश्वित्तः	वेइमखातादी प्रत्यवायः २७९ ९
विशेषाः २६६ १०	गृहे सर्पादिवधे २८० ६
그렇게 그렇게 하는데 이번 그렇게 하는 것 같아 하는데 하는데 없다.	र ज्ञाकानुपेक्षायां दोषः २८० १४
षण्मासादवीग्वधप्रायश्चित्त-	न्यग्रतयोपेक्षायाम् २८१ ८
मनन्तरं भङ्गादिनिमित्त-	ग्रामघातादेन प्रत्यवायहे-
कप्रायश्चित्तम् २६८ व	र तुत्वम् २८१ १४
व्रणचिकित्सा २६८ १३	संग्रामादेरपि न प्रत्यवायहे-
चिकित्सावधिः २६९	९ तुत्वम्२८२ ४
षुष्टग्रभावे कर्तव्यम् २६९ १३	हिते प्रवृत्तस्य प्रामादिकं गोः
चौर्यादिदोषेग कामकृत-	मर्णं न प्रत्यवायजन-
गोवधे २६९ १०	
दक्षिणाविशेषाः २७० १२	चिकित्सायां दोषाभावः २८४ १
स्वामिने गां दला व्रतं चरेत् २७० १६	् मिथ्योपचारे द्विगुणं प्राय-
मनूकं प्रतिरूपदानम् २७१	
राधाद्यपगदः २७१	शकौ अन्यस्यापि उपेक्षायां
प्रायश्चित्तनिमित्तानि २७२ ६	दोषः २८५ ३
क्रमेण प्रायश्वित्तानि २७२ १५	हन्त्रादीनां दोषः २८५ १०
गृहदाहे गोर्मरण २७३ 🔻	वध्यैकते हन्तृबहुते २८६ १
उक्तानुकनिमित्तानि २७३ १५	<ul><li>इतरेषां प्रहर्नृणां प्राय-</li></ul>
मरणे वधनिमित्तम् २७४ ध	श्यितम् २८६ १३
वर्ज्या रज्जुविशेषाः २७४ १०	و वधिलंगानि २८७ ५
उपादेया रज्जुविशेषाः २७५ १५	अन्तरावयवभंगहेतुर्लिंग-
पाञ्चलग्रामिदाहे २७६ १	् विशेषः २८८ १
तत्राप्युपद्रवसम्भवे २७६ 🗨	र अनुक्तनिमित्तविशेषाः २८८ ८
सम्भाव्यमरणे देशादी प्रेर	वपनाकरणे द्विगुणं व्रतम् २९० २
षणेन विपत्ती २७७ १	. केशरक्षणं राजादिविषयम् २९० ७
उदृषभयज्ञादावुपघाते २०७ ११	स्त्रीणां वपने विशेषः २९१ १६
अगाधकूपादिषु विपत्ती २०८ ८	पूर्वोक्तव्रतांगेषु स्त्रीणाम-
कूपादिनिर्मातुर्ने प्रत्यवायः २७९ १	पवाद: २९२ ३

ing ing 15 mg 1	पं०	go do
त्रिसंध्यस्नानादिविधानम् २९३	१०	अकामतश्र्यंडालीगमने ३०८ ६
नियमान्तरम् २९३	26	यमोक्तं पक्षद्वयम् ३०८ ११
उक्तप्रायश्चित्तानुष्ठाने नरकः २९४	१	वृषलीलक्षणम् ३१० ४
प्रकरणार्थीपसंहारः २९४	28	मातृगमनप्रायश्चित्तम् ३११ १०
अध्यायार्थोपसंहारः २९५	٩	अष्टाविधं मैथुनम् ३१२ ५
दशमोऽध्यायः।		छेदोत्तरकालकर्तव्यम् ३१३ १
पूर्वीध्वायार्थपरामर्ज्ञः २९७	8	विसष्टोक्तो व्रतविशेषः ३१३ १३
सामान्यप्रायाश्चित्तम् २९७	٤	विषयव्यवस्था ३१४ ४
चांद्रायणस्य लक्षणम् २९८	₹	मातृभगिनीगमने ३१६ १०
चांद्रायणांगत्वेन त्रिषवण-		अकामकृते मातस्वसृगमने ३१७ १
स्नानम् २९९	164	पितृ व्यक्तपादिगमने ३१८ २
गीतमोक्तं वपनादिकम् २९९	22	जननीव्यतिरिक्तपितृभा-
यवमध्यं चांद्रायणम्३००	9	र्यागमने ३१९ ३
यमोको चांद्रायणकल्पः ३००	१७	गुरुशब्दः पितरमाचष्टे ३१९ १०
प्रकारान्तरेण चांद्रायणं		मुख्यामुख्यगुरुसंग्रहः ३२० १
त्रिविधम् ३०३	88	सवर्णोत्तमवर्णपितृदारग-
विष्णूकं पंचविधं चांद्रा-		मने ३२० १९
यणम् ३०४	8	हीनवर्णगुरुदारगमने ३२१ १०
चांद्रायणे ग्रासस्य पारिमा-	9 13	अभ्यासे मरणांतिकं प्राय-
णम् ३०४		श्चित्तम् ३२२ ५
व्रताचरणानन्तरं कर्तव्यम् ३०५	र्र	गुरोःक्षत्रियभार्यागमने ३२२ ११
नीचनातिगमने प्राय-	00	गुरोवैंक्यागमने ३२२ २३
श्चित्तम् ३०५	8	गुरोः शूद्रागमने ३२३ ९४
त्रिविधं चंडालत्वम् ३०६		अज्ञाने दीर्घतमोक्तं प्राय-
श्वपाकीलक्षणम् ३०६	10	श्चित्तम् ३२४ १
क्षत्रिय-वैर्ययोदिक्षिणाधि-	٩	अभ्यासे मनूक्तम् ३२४ ६
क्यम् ३०७	ا	वेक्यादिषु न गुरूतल्पदोष:३२४ १०
शूद्रस्य अल्पं व्रतम् ३०७	•	नारदोक्तं अकामतोऽभ्यासे
अन्यानि न्यूनाधिकानि प्रायश्चितानि ३०७	٩	कामतः सकृहमने च ३२४ १३
41.47.01.14 10.2	<b>^</b> 1	

	300		
시민들은 그 아이들은 이번 사람들은 그 그 그들은 그 사람들이 되는 것 같아. 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그	पं०	ā do	पं०
वसिष्ठ-मनु-व्याघ-संवर्त-या-		मुखमैथुने३३५	
ज्ञवल्क्यवचनानि नारद-		रजस्वलागमने३३५	
वचनवत् ३२४	55	अमानुषीगमने ३३६	१७
सुमंतूक्तं संबंधकनीयस्त्वम् ३२६	9	पितृष्वसृसुतादिविवाहे३३०	1
गुरुदुहित्रादिगमने ३२६	88	मातुलसुताविवाहे३३७	88
कानिष्ठभातृभायागमने ३२७	1	सगोत्राविवाहे ३३७	22
पितृदारव्यतिरिक्तपरदार-		अंगिरोक्तं महाव्रतम् ३३८	१०
ँगमने ३२८	१६	सुमंतूकं गुरुदारगामि-	
वर्णक्रमेण प्रायश्चित्तन्यू-		व्रतम् ३३८	18
नत्वम् ३२९	ર્દ્	पश्चादिगमने अल्पं प्रायश्चि-	
अयमेव न्यायः क्षत्रियादि-		त्तम् ३३९	Ģ
परिगृहीतास्वाप ,३२९	35	वेश्यायां गर्भे ३३९	
क्षत्रियादीनां स्वजातिभा-		पशुगमने प्राजापत्यं ३३९	
र्यागमने३३०	५	गागमनेजधिकं ३४०	
प्रातिलोम्येन परदारग-		तस्यैव आवृत्ती ३४०	
मने३३०	१३	गुणवयां गवि आवृत्ती३४०	
व्यभिचारिणीब्राह्मणीविषये		वेदविद्विप्रसंबंधिन्यां गवि	1
वसिष्ठोक्तं ३३१	٩	अत्यंताभ्यासे ३४१	9
स्वैरिणीगमने ३३२	v	सवनस्थविप्रसंबंधिन्यां	ì
बंधकीगमने३३२	१३	गावि ३४१	29
बंधकीलक्षणम्३३३	₹	गोयुक्तशकटादिषु स्त्रियं	, ,
भूद्रगां गर्भाधाने३३३	११	३४ <b>१</b>	१५
गर्भाधानादर्वाङ्गिवृत्तौ २३२		महिष्यादिषु सकृद्गमने३४१	
पुल्कस्यादिगमने३३३		डामरादिषु अपवादः३४२	
नद्यादिगमने३३४		आपदि उत्तमवर्णस्त्रियः	``
रेतस्तेकात् पाङ्निवृत्तौ३३४	3 5 3 5 To	चंडालसंपर्के३४३	,
कापालिकस्त्रीगमने ३३५		यथोक्तव्रताचरणानंतर-	۲
जातिभेदेन गर्भाधाने ३३५	100	कर्तव्यम् ३४५	9
विधवागमने ३३५		कामकृते चडालगमने३४५	
그렇게 이 그들은 이 배가로 원래적을 가다면 되었다.	. •	THE STATE A STANDAL STATE A P. LO.	16

યું વેં	पूरु पुरु
आहितगभीयाः चंडालादि-	शंकितव्यभिचारायाः त्यागः २५४ १७
व्यवाये विशेष: ३४६ १	स्त्रिया रक्षकाः३५५ १
कामतोत्यजसंपर्के ३४५ ९	चिरं गृहानिर्गता स्त्रीत्या-
रेतस्सेकात् प्राङ्निवृत्तौ३४६ १५	डैयव ३५६ १
उक्तप्रायश्यितं ब्राह्मणी-	तत्रेव अपवादः३५७ १
व्यतिरिक्तासु संकोच-	गृहान्त्रिर्गतायाः स्त्रियः पुनरागः
नीयम्३४७ ७	मने कालावधिः ३५८ ७
आपाद बलात् शूद्रादि-	दुष्टस्त्रीणां त्यागं न कुर्वतां-
संपर्के ३४७ १९	प्रायाश्चित्तम् ३५८ १७
ब्राह्मण्या अकस्मात् क्षत्रि-	अकृतप्रायिश्यितादीनां
य-वैश्यसम्पर्के ३४८ ६	गृहे भोजने उपवासः३५९ १
वर्णभेदेन द्विजातिषु परस्पर-	क्रोधादिना निर्गत्य पुरुषांतर-
योबित्सम्पर्के ३४८ १२	संगता त्याज्या ३५९ ५
गर्भिण्याः ज्ञूद्रादिभिर्व्यभि-	दुष्टिख्यः चंडालसमतात्
चारे प्रसवानन्तरमेव	गृहप्रवेशो निषिदः ३६० १
प्रायश्यितं देयं३४९ १	तादृशिस्त्रयः गृहप्रवेशे
योषित्कृतापराधेन पुरु-	शुद्धिप्रकारः ३६० १३
षस्यापिदोषः३४९ १०	अध्यायार्थोपसंहारः ३६२ ९
पुरुषानुष्टितधर्मेण योषि-	अधैकादशोऽध्यायः।
तो निष्कृतिः३५० १०	मंगलाचरणम् ३६३ ३
पतितस्त्रियेण कर्तव्यं	पूर्वाध्यायार्थसम्बन्धः ३६३ ७
प्रायश्चित्तम् ३५१ ८	सुरापानसमानि ३६३ १०
सांतपनविशेषः ३५१.११	अमेध्यादिभोजने प्रायश्चि-
जारेण गर्भजनने ३५२ १	त्तम् ३६४ १०
स्त्रीपरियागः ३५२ १०	मेध्यामेध्यसमुचयः ३६५ ८
कीदृरुय: स्त्रियः परित्याज्याः३५३ ४	चतुर्विधं मेध्यं अमेध्यं च३६६ ३
दुष्टस्त्रीणां निरोधः ३५३ १७	रेतो-मूत्रादिभक्षणे चांद्रा-
यथोकस्त्रीपरित्यागस्य	यणे ३६६ १६
न दोषः ३५४ ९	गोमांसादिभक्षणे३६५ ३

. 그렇게 되는데 이번 어린 이렇게 하는데 하는데 없는데 되었다.	
go <b>ů</b> o	पृ० पं०
विड्वराहादिभक्षणे ३६७ १०	अज्ञानात् आपदि वा भोजने
सृगाल-कुकुटादिभक्षणे ३६८ १	प्रायाश्चित्तम् ३७९ १
चंडालान्मभक्षणे३६८ ४	शङ्ख-लिखितावत्र दिनत्र-
ऋषिकृच्छ्ः ३६८ २१	योपनासमाहतुः३७९ १
तत्रैव तप्तकुच्छ्माह देवलः ३६९ ४	प्रजापत्युक्तानि व्यवस्थित-
तत्रेव प्राजापत्यमाह संवर्तः ३६९ ७	व्रतानि ३७९ १४
तप्तक्रच्छ्रस्य विषयविशेषः ३६९ १०	नटाद्यन्निविधः ३८० ३
ब्रतानुष्ठानानंतरं पुनःसं-	कदर्याद्यन्ननिषेधः ३८० ११
स्कारः३६९ १५	विषादिभक्षणनिषधः ३८२ २
तत्रैव काइयपोक्तो विशेषः २७० ५	अनर्चितमांसादिभक्षण-
बृहद्यमोक्तो विशेषः ३७० १०	निषेधः ३८३ १
अकामता नरमांसादिभक्षणे ३७० १७	कामकृताभ्यासे सुमंतु-
अत्यंतानविच्छित्राभ्यास॰	नोक्तं ३८३ १०
विषये ३७१ १	शङ्खोकं पूर्वेण समानं३८४ ५
गोमांसभक्षणस्य व्यवस्थि-	बृहस्पात-शङ्ख-लिखितोक्तं
तं व्रतम् ३७२ ६	चांद्रायणं कर्तुमशक्तस्य ३८५ ८
	गांधर्वादयोऽभोज्यात्राः३८६ ६
महापातक्यादीनामन्न-	तत्रैव वेदाविदः प्राजापत्यम् ३८७ १५
भक्षणे३७२ ११	विष्णूक्तं कामकृतं सकृद्धो-
विप्रेतरवर्णानाममेध्यभक्षणे ३७३ १५	जनविषये ३८८ ५
व्रतान्ते चतुभिर्वणैः कर्तः	शंकित-प्रातिषिद्धान्त्रयोः
व्यम् ३७४ १४	प्रायश्चित्तम् ३८९ १४
सुवर्णस्य गोप्रत्याम्नायस्य	बालाद्युच्छिष्टस्य शुद्धिः ३९० ९
परिमाणम् ३७४ ७	श्वपाकोच्छिष्टभक्षणे ३९१ ३
विप्रस्य शूद्राद्यनभाजने	पंचगव्यपाने शकः त्यह-
प्रायश्यित्तम् ३७५ ३	मुपवसेत् ३९१ ८
<b>भूद्रानपुष्टस्य न ऊर्ध्वा गातिः३७</b> ६ १४	बिडाल-काकाद्युच्छिष्टविषये
मासमात्रं शूद्रान्नभोजने ३७७ २	मनु-विष्णवादयः ३९१ ११
राजानादीनां निषेधः,३७८ ७	ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने ३९३ १२

	<u>वृ</u> ०	पं०		पं०
शूद्रोच्छिष्टोदकपाने	.३९४	9	शङ्खोक्तं अभक्ष्यप्रायिश्विः	
ब्राह्मणेन सह भोजने		8	त्तम्१०८	83
स्त्रिया सह भोजने	३९७	२	विप्रस्य क्षत्रियादान्त्रभी-	
चंडालपतितायुच्छिष्टा-			्जनानुजा४१०	18
न्नभक्षणे	३९७	१०	तत्रैव प्रायिश्यत्तम्४११	·w
पीतशेषजलपाने	.३९७	१५	श्रूद्रस्य घृतादिद्रव्यविशेष-	
दीपोच्छिष्टतैलभक्षणे		હ	रूपस्यात्रस्य अभ्यनुजा ४११	9
पंत्रयुच्छिष्टभोजने प्राय-			र्जीवितात्यये शूद्रादीनाम-	
श्र्यित्तम्	३९८	99	नानुजा४१२	8
अभिनवक्षीरादिभोजने		२३	एतदेव अनेकोपाख्यानपुर-	
मत्या छत्राकादिभोजने		20	स्सरं मनुनोक्तम् ४९४	લ
		9	शूद्रविषये अङ्गिरोक्तं ४१६	્ર
अमातिपूर्वे उपवासः	4.4		घृतादात्रभोजने हेयोपादे-	
सप्तरात्रात्मकं सांतपनम्		લ	यो जूदी ४१६	18
	४०१	85	सूतक्यन्नभक्षणे जातिविशे-	
आतुरस्य न निषेधः	४०२	. 9	वेण प्रायश्चित्तविशेष: ४१७	Ę
तत्रैव पुनरूपनयनम्	४०२	१५	तत्रैव कामकारविषयम् ४१८	१७
नालिकाशने	४०३	ક	तत्रैव अभ्यासे ४१९	२
शुनां मांसाशने	४०३	9	गुणहीन सूतकीविषये४१९	હ
अलाबुमक्षणे	808	१०	आशौचोत्तरकालमेव प्राय-	
स्त्रीक्षीरपाने	४०५	E.	श्थितम् ४२०	२
अजोष्ट्रगादिक्षरिपाने	४०५	९	आशौचिनोत्रभोजने अत्यं-	
इतरमांसभक्षणे प्रायश्चि-			ताभ्यासे ४२१	ર
त्तम्	४०५	१३	गूद्राशीचे तदनभोजने४२२	8
मतिपूर्वे शङ्ख-लिखितो-			अन्तर्दशाहभोजने ४२२	१२
क्तम्	.४०५	હ્	श्राद्धभोजनप्रायश्र्यत्तानि ४२२	9 10
कामकृतसकृद्धभे			तत्र नवश्राद्वादौ प्रायश्चित्तम् ४२३	
जीवविशेषेण व्यवस्थितं			सर्पादिहतश्राद्धविषये ४२४	
प्रायश्वित्तम्	.४०७	१२	바람들은 사람들이 가는 사람이 가는 사람들이 하고 있다. 얼마를 하는 사람들이 되었다.	

पृ० पं०	पू॰ पं॰
तत्रैव ज्ञानपूर्वके ४२५ ११	गोमूत्रादीनां वण्णां मंत्राः ४३५ ९
आमश्राद्धे अर्धे प्रायश्चित्तम् ४२५ १५	बालोडनाभिमंत्रणे ४३६ १
संस्काराङ्गश्राद्धभोजने	पंचगन्यस्य दर्भेहोंमः ४३६ ५
विशेषः ४२६ १	दभैरवदाय पलाशपत्रेण हो-
सीमंतोत्नयनादिषु विशेषः ४२६ 🔏	तब्यम् ४३६ १३
भरद्वाजोक्तं आपद्विषयम् ४२६ ११	होममंत्राः ४३७ ५
शूद्रतं डुलादीनामनुज्ञा ^{४२७} १	पंचगव्यपाने इतिकर्तव्यता ४३८ ४
श्रूद्रात्रभोजने विदुषः पाय-	ब्रह्मकूर्चः पापनाश्चकः ४३८ ९
श्चित्तम् ४२७ १३	ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषः ४३९ र
तत्रैव केवलवेदपाठकस्य प्रा-	그 그 그 그 그래요 그는 사람이 되었다고 있는 것 같아. 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그 그
यश्चित्तम्१२८ २	तस्यैव देशविशोषः ४३९ ८
दोषख्यापनादिना तदपगमः ४२८ १०	ब्रह्मकूर्चस्य सर्वेपापदाह-
द्भपदायाः पापाविनाद्याकत्वम् ४२८ १६	कर्त्वं ४३९ १२
भूद्रेषु भोज्यानाः ४२९ १	स्वमुखनि:मृतजलस्य पुनः
दासादीनां लक्षणम् ४२९ ८	्पाने प्रायश्यित्तम् ४४० १
याज्ञवल्क्य-चतुर्विश्वतिमत-	तत्रैव त्रिरात्रोपवासमाह
देवल-स्मृत्यन्तरेषु भा-	शङ्खः ४४० ९
डयाचाः ४३१ १	श्वादिमरणोपहतकृपादिज-
अभोज्यानानां जलादिपाने	लपाने वर्णविशेषेण प्रा-
प्रायश्चित्तम् ४३२ १	यश्चित्तम् ४४० १५
ब्रह्मकूर्चद्रव्याणि ४३३ ५	त्र्यहादिवृतचरणानन्तरं पंच-
पंचगव्ये विभिन्नवर्णाः पंच-	गव्यं पिबेत् ४४२ २
गावः ४३३ १०	शवोद्धेदे हारीतोक्तो विशेष:४४२ ८
पंचगव्ये गोमूत्रादीनां प्रमा-	चांद्रायणं कामतो मानुषशु-
णम् ४३३ १७	चोपहतकूपजलपाने ४४२ १५
पंचगव्ये पात्रं ४३४ ६	तत्रैव अकामतः षड्रात्रम् ४४२ १६
वृद्धपराश्चरोक्तं गोमूत्रादी-	मदाभाण्डस्थितादकपाने ४४२ १९
नां प्रमाणम् ४३४ १०	अकामतोऽभ्यासे४४३ ३
प्रजापत्युक्तं प्रकारान्तरम् ४३५ १	कामतः सक्तत्पानविषये ४४४ ४

ॐ नमः श्रीगणेशाय।

# पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

# प्रायिधित्तकाण्डम्।

### अथ चतुर्थोऽध्यायः।

वागीशाचास्सुमनसस्सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्यास्स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
सो व्हं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे पेरम्
मज्जन् सज्जनतीर्थसंद्ग्रनिपुणः सहृत्ततीर्थं श्रयेन् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम्॥२॥
सत्येकत्रवत्यालको दिगुणधीस्च्यंथीं चतुर्वेदिता
पर्व्यस्कन्धकृती षंडन्वयदृहः सप्ताद्ग्रसर्वसहः ।
अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुष्यद्द्याप्रत्ययः
स्मातीच्छ्रयधुरन्धरो विजयतीं श्रीबुक्कणक्ष्मापितः॥३॥
इन्द्रस्याद्विरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथिर्

२. C. E. F. and I. read पराम् for परम. २. C. F. and I. read -सिङ्गनिपुण:, B. D. read सङ्ग्रानिपुणं and E. and J. read साङ्ग्रानि पुन:. ३. B.
and D. read तहूनतीर्थाश्रयात. ४. B. and D. read त्र्यर्थः for ह्यथीं.
५. B. and D. read पञ्चस्कन्थकृतिः. ६. G. reads पडध्व सत्याङ्ग-.
७. B. and D. read नवनिधि. ८. G. reads विजयते for विजयतां.

धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वीजो निमर्गीतिमिः।
प्रत्यग्वृष्टिरहन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुहर्मन्त्री तथा माधवः।।४।।
प्रज्ञामूलमही विवेकसिललैः सिक्ता बलोपेप्तिका
मन्त्रैः पह्नविता विद्यालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः।
राक्त्या कीरिकता यद्याः सुरिभता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलितिका सर्वोत्तरं माधवम्।।५।।
श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिमीयणः पिता ।
सायणी भोगनाथश्च मैनो-बुद्दी सहोदरौ ॥ ६।।
यस्य बौधायनं सूत्रं द्याखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७।।

स माधवः सकलपुराणसंहिता-प्रवर्त्तकः स्मृतिभुँषमापराद्यारः । पेरावरस्मृतजगदीहिनाप्तये पराद्यारस्मृतिविवृतौ प्रवर्त्तते ॥ ८॥

१. B. and D. read वैन- and G. वैण्य-for वैन्य-, but it is a mistake. B. substitutes सौजा and H. स्तेजा for स्वोजा. For the same E. reads स्वेजा-Except A. and I. all read गौतमः for गौतमिः. २. B. and D. read फलोप-क्रिका, G. has the marginal reading बलोपन्निता. ३. B. and D. read षडुणा. १. C. and F. read -कुसुमिता for सुर्गभता. ५. G. reads तु विभाति for सुर्वि भाति. B. and D. read भारतीति-for भाति नीति-. ६. B. and D. read सर्वोत्तमं for सर्वोत्तरं. ७. B. and C. insert this line and the following one after भारद्वाजं कुलं यस्य &c. They read श्रीमता for श्रीमती. ८. C. E. and F. read स्त्रीत्तेः for स्रक्रीतिः. ९. B. and D. read मनोड्डि-; while J. reads महाड्डि-. १०. G. and I. read मुखमा-for -सुषमा-. १२. B. and D. read पराश्ररः स्मृतिजगती-, I. पराश्ररस्मृतिजगदी-. and G. पराश्ररस्मृतजग्री-.

श्रीपेरा ग्रारेण आचारकाण्डरूपेणातीतेनाध्यायत्रयेण विधिनिषेषी दिशाती । अथेदानीं तदु हुङ्गनिमित्तेपातित्यपिरहारी-पायपितपादकं प्रायश्चित्तकाण्डमारभ्यते । प्रायश्चित्तशब्दश्च रूड्या योगेन च पापनिवर्त्तनर्क्षमं धर्मविशेषमाचष्टे । प्रायश्चित्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेष रूडः — इत्याहुः सम्प्रदायविदो निबन्धनकारादर्यः । योगस्विङ्गरा दिश्वतः —

'र्मायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो-निश्चयसंयोगाँत् प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥ प्रायदीश्च समं चित्तं चारियत्वा प्रदीयते । पंषदा कार्यते यत्तुं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्' ॥

इति । अनुष्ठितेन द्वादश्वार्षिकव्रतादिनाऽवद्यं पापं निवर्त्ते-इति विश्वासो निश्चयः । तेन संयुक्तं व्रतानुष्ठान-लक्षणं तपः पायश्चित्तम् । पापिनोऽनुतापिनश्चितं व्याकुलं सत् विषमं भवति । तच पेर्षदा येन व्रतानुष्ठानेन पायशोऽवद्यं समं कार्यते तद्भतं पायश्चित्तम् । चित्तसमीकरणोपपादनं 'चारयित्वा प्रदीयते' – इति । व्रतं चारयित्वा चित्तंवैषम्य-निमित्तं पापं प्रदीयते खण्डचते विनाइयते – इत्यर्थः । यद्वा

१. Except A. and I. all omit श्रीपराशेरण. २. C. E. F. G. H. and J. read -निरूपणाराद्यन for -रूपेणातीतेन. ३. B. and D. read -निमित्तं for -निमित्तः. ४. J. reads -क्षमंधर्म- for -क्षमंधर्म- ६. B. and D. read निबन्धन-काराः. ६. This ślôka is shown as a redundant one in Mânawa-dharma Śâstra, edited by the late Honourable Raosaheb V. N. Mandlik vide Adhyâya II. śloâk 47. ७. C. E. F. G. H. I. and J. read -तंयुक्तं for -तंयोगात्. ८. G. and J. read प्रायःशन्धत्समं for प्रायश्च समं. ९. B. C. D. E. F. G. and I. read परिषदा for पर्षदा. २०. I. reads यत्तत् for यतु. १३. J. inserts विनाइयते इत्यर्थः after पर्षदा.

परिषद्युपिवष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा समं भवति तथा चार-यित्वैकमत्येन विचार्य प्रदीयते विधीयते कार्यते अनुष्टा-प्यते—इत्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यते-किमिदं प्रायिधत्तं नित्यं ? उत नैमित्तिकं? अथवा काम्यम् ? इति । अत्र केचिदाहुः –

#### 'मायश्चित्तरपैत्येनः'।

इत्यादिसमृतिषु पापक्षयस्य फलत्वेनावगमात् कांमुकस्या-धिकारात् काम्यम् । यथा वृष्टचादिफेलकामस्य कारीर्यादि । अँन्ये मन्यन्ते—पापं निमित्तीकृत्य विधानान्नेमित्तिकम् । यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य प्रवृत्ता क्षामवतीष्टिः । अपरे त्वाहुः-अकरणे प्रत्यवायदर्शनान्नित्यम् । यथा सन्ध्यावन्दनादि । अकरणे प्रत्यवायश्च मनुना दर्शितः—

> 'चिरतव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विद्युद्धये । निन्दोर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्ते अनिष्कृतैनसः' ॥ (म. स्मृ. ११. ५३)

इति । अंनिष्कृतैनस इति च्छेदः । याज्ञवल्क्येनापि— 'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नैराः । अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ।। तामिस्रं लेहिराङ्कं च महानिरयँ-ज्ञाल्मली ।

१. J. omits विधीयते, B. विधीयते कार्यते and D. कार्यते. २. Except A.; all read कामस्य for कामुकस्य. ३. H. reads वृष्ट्या फलं सस्यकार्यादि, but this reading does not give any sense. ४. B. and D. insert तु after अन्ये; while H. inserts त्वेवं. ५. I. omits अनिष्कृतैनस इति च्छेदः. ६. H. reads निरताश्याः for निरता नराः. ७. C. F. G. and H. read -निलय for -निरयः; while G. and H. substitute -शास्मलीम् for -शास्मली.

रौरवं कुड्मेलं पूर्तिमृत्तिकं कालसूत्रिकम्।। सङ्गातं लोहितोदं च सविषं सम्प्रतापनम् । महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् ॥ अवीचिमन्धतामिस्रं कुम्भीपाकं तथैव च । असिपत्रवनं चैव तै।पनं चैकविंदाकम्ँ ॥ महापातक जैंधीर हपपातक जैस्तथा। अन्विता यान्त्यचरितपायश्चित्ता नराधमाः'।। (या. स्मृ. ३. २२१-२२५)

इति । अत्रोच्यते-नैमित्तिकमेवदं भवितुमईति । निमि-त्तमेव प्राधान्येनोपजीव्य सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । तदुप-जीवनं च-

> 'ब्रह्महा द्वादशान्दानि'। (या. स्मृ. ३. २४३)

* अत्र एकविंशतिरेव नरका उक्ताः तथापि कचित् अष्टाविंशति-संख्याका अप्युपलभ्यन्ते । नामभेदो गपि दृ इयते । तथा च श्रीमद्धागवतम् – 'तत्र हैके नरकानेकविंशाति गणयन्ति । तामिस्रोन्धतामिस्रो रीरवे महारीरवः कुम्भीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमन्धकूपः कृमि-भोजनः सन्दंशस्तप्तसूर्मिर्वजकण्टकशाल्मली वैतरणी पूर्योदः प्राणरोधो विश्वसनं लालाभक्षः सारमेयादनं अवीचिरयःपानमिति। किंच क्षार-कर्दमी रक्षीगणभीजनः शूलप्रीती दन्दशूकः अवटनिरीधनः पर्या-वर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिनरकाः'।

( भा. स्कं. ५. २६. ६ )

१. I. reads क्रम्भलं for क्रुड्मलं, B. and D. read रौरवं मलपूर्ति च मृत्तिकं for रौरवं कुड्मलं पुतिमृत्तिकं. C. and F. read -मृत्तिका कालसूत्रिकाम्, E. and G.-मृत्तिकां कालसूत्रिकाम्, H.-मृत्तिकां कालसूत्रिकम् and I. मृत्तिकां कालसू त्रकम्. २ B. and D. read सप्रतापनम्. ३. G. reads तपनं.

इत्यादिषु स्मृतिषु विस्पष्टम् । यत्तु फलश्रवणं तत् जातेष्टि-न्यायेन नैमित्तिकत्वे अ्यविरुद्धम् । तस्यापि फलस्य नियोज्य-विद्रोषणत्वेनाश्चेवणात् न काम्यत्वम् । न हि—

'ब्रह्महा द्वादशाब्दानि '।

इत्यादिषु फलं नियोज्यविशेषणतया श्रुतम् । अतो न प्रायश्चित्तस्य कारीर्यादिभिः साम्यम् । नाप्येतिन्तत्यम् । तल्लक्षणाभावात् । न स्युदाहतानि वचनानि प्रायश्चित्ताकरणे नृतनं किन्चिद्दुरितापूर्वं जन्यते इति ब्रुवते । किं ताई प्रायश्चित्तमकुर्वतो अवश्यं निषिद्धाचरणेषु प्रवृत्तिभैवतीति एतावन्मात्रं प्रतिपादयन्ति । एतच्च

'पापेषु निरता नराः'।

(या. समृ. ३, २२१)

इत्यत्र विस्पष्टमवगम्यते ।

ननु-नैमित्तिकानामप्यकरणे प्रत्यवायो अस्त । तथा च महाभारतम्-

' सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने । अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदित'॥ इति । वृद्धविसष्ठीर्थिन

'ग्रहणे संक्रमे वाजपि न स्नायाद् यदि मानवः । सप्तजन्मनि कुष्ठी स्याहुँ:खभागी च जायते'।।

१. E. and H. read स्पष्टम् for विस्पष्टम्. २. E. and H. read अश्रयणात्. for ऽश्रवणात्. ३. All, except A. and I. omit प्रायश्चित्तस्य. ४. C. and F. read नापि for नाह. ५. C. F. and J. read -भारते for -भारतम्. ६. C. and F. read सर्वणापि हि for सर्वस्वेनापि. ७. B. and D. read दु:खभागिह.

इति । एवं तर्हि यत्र जीवनमधिकारिविद्रोषणं तन्नित्यम्। यथा-

'यावज्जीवमिमहोत्रं जुहुयात्'।

इति । प्रायिश्वत्ते तु न जीवनमधिकारिविशेषणम् । अपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारिविशेषणम् । तस्मात् नैमित्तिकं प्रायिश्वत्तम् । तथा च बृहस्पतिः प्रायश्वित्तम् वस्मात् वस्मात् । तथा च व्रहस्पतिः प्रायश्वित्तम् । तथा च व्रह्मस्पतिः प्रायश्वित्तम् । तथा च व्यव्यवित्तम् । तथा च व्रह्मस्पतिः प्रायश्वित्तम् । तथा च व्रव्यवित्तम् । तथा च व्रह्मस्पतिः । तथा च व्यवत्वत्तिः । तथा च व्यवत्वति । तथा च व्यवति । तथा च व्यवत्वति । तथा च व्यवत्वति

'नैमित्तिकं धर्मजातं गदतो मे निवेधित । विहितस्याननुष्ठानात् प्रैतिषिद्धनिषेवणात् ।। प्रायश्चितं यत् क्रियते तन्नैमित्तिकमुच्यते'।

इत्युपक्रमः ।

'नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्वित्तं समासतः । इत्युपसंहारश्च । तच निमित्तं दुरितापूर्वम्। तदुत्पत्तिकारणं याज्ञवल्क्येन दर्शितम्

> 'विहितस्याऽननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाचेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति'॥ (या. स्मृ. ३. २१९)

इति । मनुना अपि—
'अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसज्जंश्वेन्द्रियार्थेषु प्रायश्वित्तीयते नरः' ।।
(म. स्मृ. ११. ४४)

J. omits नैमित्तिकत्वं दर्शयति.
 I. reads निन्दितस्य निषेवनात् The reading is incorrect.
 H. reads दुरितापूर्वमुत्पत्तिकारणम् । याज्ञवल्क्यो-ऽपि, J. reads दुरितापूर्वोत्पत्तिकारणे याज्ञवल्क्येन दर्शितम्.
 G. differs from J. in substituting कारणं for कारणे.
 All others to omit तत्.
 प्र. J. and the text read प्रसक्तश्रेन्द्रियार्थेषु.

ननु-निन्दितसेवनाङ्गेवरूपाहुरितोत्पत्तावि विहिताकर-णादभावात् कथं दुरितोत्पत्तिः ? न ह्यभावाङ्गाव उत्पद्यमानः कचिहृष्टः ।

अत्र केचिदाहुः-सन्ध्यावन्दनादिविहिताननुष्ठानमिहिहो-त्राद्यनिधकाररूपाशुचित्वचीतकम् । अयमेवार्थः-'अकुर्वन् प्रत्यवैति' ।

इत्यनेनाभिधीयते । न त्वनुष्ठानाभावाद्भावरूपस्य दुरित-स्योत्पित्तरभिधीयते । स चानिधकारः प्रायश्चित्तेन निवर्त्तनी-यः इति ।

अपरे पुनराहुः—'अकुर्वन्'—इति लक्षणार्थे शतृपत्ययः। यदेतेदिहिताकरणं तदेतत् प्राग्भवीयनिषिद्धः चरणजन्यदुरि-तापूर्वसङ्गावस्य लिङ्गम्। तदेव दुरितं प्रायश्चित्तेन निवर्तते— इति।

अन्ये त्वेवं समाद्धते—अभावाद्गावो नोत्पद्यंते इति नायमे-कान्तः । तार्किकमते प्रागभावस्य कारणत्वात् । मीमांसक -मते—भाद्येस्तावदभावाद्गावोत्पत्तिरभ्युपंगता । योग्यानुपल्णिध-लक्षणादभावात् प्रमाणाद्घटाद्यभावविषयप्रमितेभाविरूपाया जननात् । प्राभाकरैश्चाभावो भाव एवाभ्युपगम्यंते—

अयमेवार्थोऽभिधीयते । कुवंत्रेव प्रत्यवैति-इत्यनेन अभावाद्भावरूपस्य दुरितोत्पत्तिरभिधीयते ।.

१. J. reads भावरूपहुरितो-. २. J. substitutes अथ तदेव for अयमेवार्थः, B. and D. read as follows :—

^{3.} B. and D. read यथैतत्, E. and H. तहेतत् and G. यथैव तत् for यहेतत्. V. B. reads तथैव तत् for तदेतत्, and D. reads तथैतत् for the same. C. H. reads नायमनैकान्तिकः ६. H. reads अभिहिता for अभ्यपगताः

^{9.} We follow here A. G. and J.; while, B. C. D. F. and I. read अभाव एव नाम्युपगम्यते and H. अभाव एवाम्युपगम्यते. E. follows A. G. and J., but substitutes च for त and inserts अपि after भाव:.

'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्येपेक्षया' । इत्युदीरणात् । तथा च सित विहिताकरणमपि भावा-न्तरमिति कृत्वा तस्मात् प्रत्यवाय उत्येद्यतां का तव हानिः! अथोच्येत—प्रत्यवायो नाम दुरितापूर्वम् । तच कृतिसाध्यत्वे सित कृत्युदेइयम् । तथा च विहिताकरणस्य कृतिरूपवाभा-वादपूर्वजनकत्वं नास्तीति । नायं दोषः । तस्य लक्षणस्य विहित-प्रतिषिद्धकर्मजन्यापूर्वविषयत्वेन सङ्कोचनीयत्वात् । अन्यथोपेक्षाऽऽलस्याभ्यामकृतिरूपाभ्यां दुरितापूर्वानुत्यादप्रस-द्वात् । उपेक्षाजन्यं च दुरितापूर्वं स्कन्दपुराणे दर्शितम्—

'नाभिरक्षन्ति ये शक्ता दीनं चातुरमाश्रितम्। आर्चं न चानुकम्पन्ते ते वै निरयगामिनः'॥

इति । आलस्यजन्यं चापमृत्युनिमित्तं दुरितापूर्वे मनुना प्रदिश्चितम्—

> 'अनभ्यासाच वेदानामाचारस्य च लङ्घनात्। आलस्यादन्नदोषाच मृत्युर्विमान् जिघांसति'॥

इति । अथ कथिन्नत्तत्र कृतिः सम्पाद्येत तह्यंत्रापि विहि-तोल्लङ्क्षनलक्षणा कृतिरस्तु । एवं च सित बहूनि स्मृतिवच-नान्यकरणे प्रत्यवायपराणि स्वारस्येनार्थवन्ति भविष्यन्ति । ईश्वरवादिनां तु—विहिताकरणस्याज्ञोल्लङ्क्षनरूपत्वात् कृति-रूपत्वं विस्पष्टम् । अत एव स्मर्यते—

> 'श्रुति-स्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घच वर्त्तते । आज्ञाच्छेदी मम देषी न स भक्ती न वैष्णवः' ॥

१. I. inserts एव before इति. २. J. reads उत्पद्मते. ३. C. reads हति: for हानि:. ४. H. reads कुत्युदेशत्वम्. ५. B. D. and G. read दार्शितम् for प्रवर्शितम्.

इति । सर्वथा विहितमकुर्वतः प्रायश्चित्तनिमत्तं दुरिता-पूर्वमस्त्येव । निन्दितंसेवने त्वविवादं दुरितापूर्वम् । ननु— 'अनिग्रहाचेन्द्रियाणाम्'।

(या. स्मृ. ३. २१९)

इति पृथगुपादानमयुक्तम् । विहिताकरणान्निन्दितसेवना-चान्यस्य तृतीयस्य दुरितहेतोरभावात् । मैवम् । अस्योभ-यात्मकत्वेन तृतीयत्वोपपत्तेः । तथाहि--

'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्ज्येत कामतः'।

(म. स्मृ. ४. १६)

इति इन्द्रियमसक्तिनिदितत्वं ग्राब्दम् । स्नातकत्रतमक-रणमध्ये पाठात् पेसक्तिप्रतिषेधसङ्कल्पस्य तत्र विधेयत्वेना-वगमात् विहितत्वमार्थिकम् । तथा च अनिग्रहस्योभयो-छङ्गनरूपत्वात् तृतीयनिमित्तत्वेन पृथगुपादानम् । तदेवं वि-हिताकरणादिनिमित्तवन्तं प्रति चोदनान्नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् ।

ननु-गौतमस्मृतावस्य काम्यत्वं प्रतीयते । फलभावाभा-वावुपजीव्य पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां तस्य कर्त्तव्यत्वनिर्णयात् । तद्वचनं च-

> 'उक्तो वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मश्च। (१) अथ खत्वयं पुरुषो योष्येन कर्मणा लिप्यते यथैतदयाज्यया-जनमभक्ष्यभक्षणमेवन्द्यवन्दनं शिष्टस्याक्रिया प्र-तिषिईसेवनमिति। (१) तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यात्।

३. H. reads प्रसक्त-, E. reads प्रसक्तिप्रकरणनिषेध- for प्रसक्तिप्रतिषेध२. I. reads बाज्येन; while the text (Bombay Edition) reads येन for बाज्येन. ३. I. reads अमेध्यमेधनं for अवन्त्यवन्त्नं ४. J. reads शिष्टस्याविहिताक्रिया for शिष्टस्याक्रिया. ५. I. substitutes निष्द्ि- for प्रतिषिद्ध-

(३) न कुर्यात् इति मीमांसन्ते । (४) न कुर्यादित्याहुः। (५) न हि कर्म क्षीयते - इ-ति। (६) कुर्यादित्यपरे। (७) पुनरेतोमेनेष्टा पुनः सवनमायन्तीति विज्ञायते । (८) त्रात्य-स्तोमेनेष्टा तरित सर्वे पाप्मानम् । (१) तरित ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते । (१०) (गी. स्मृ. १९. १-१०)

इति । अयमर्थः - योप्यं गहितमयाज्ययाजनादि । तत्क-तस्य लेपस्य निवर्त्तयितुमदाक्यत्वात् । तन्निवृत्तये पायश्चित्तं न कर्तव्यम्। न हि कृतं कर्म भीगमन्तरेण क्षपयितुं शक्यते। अत एव स्मृत्यन्तरम्

'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरिप। अवरयमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्'।। इति । शङ्कोऽपि -

' यथा पृथिव्यां बीजानि रत्नानि निधयो यथा। एवमात्मनि कर्माणि तिष्ठन्ति पभवैन्ति च'॥ ( इां. स्मृ. १७. ६३)

इति । यद्यन्तरेणापि भोगं दुरितलेपः क्षीयेत तदा सुकृत-

लेपोऽपि क्षीयेतेत्यतिपसङ्गः । तस्मात् पायश्वित्तं न कर्त्तव्य-मिति पूर्वपक्षिण आहुः ।

एवमात्मिनि तिष्ठन्ति कर्माणि विविधानि च॥'.

१. G. reads -सोमेन for स्तोमेन. २. I. reads याज्यं for याप्यं and G. reads यहहिंतम् for याप्यं गहितम्. ३. I. reads पापस्य for लेपस्य. For the same B. and D. read भोगस्य. V. C. F. and J. read प्रसवन्ति for प्रभवन्ति. B. and D. read these lines as follows:-'यथा पृथिव्यां तिष्ठन्ति रत्नानि निरये तथा।

10

कुर्यादेव प्रायश्वित्तामिति प्रामाणिकानां दर्शनम् । ते हि श्रुतिमुदाहरन्ति—

'पुनस्तेमिनेष्ट्वा पुनः सवनमाथन्ति'।

इति । अयाज्ययाजनादिभिनित्यकर्माधिकाराद्रष्टा ऐका-हिकेनेष्ट्रा सवनत्रयसाध्यं कर्म पुनः प्राप्नुवन्ति तत्राधिक्रियन्ते इति यावत् ।

'नाभुक्तं क्षीयते कर्म'।

इत्यकृतपायश्चित्तदेषितिवषयं सुकृतविषयं च । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

'कदाचित् सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति । मज्जमानस्य संसीरे यावत्तस्मादिमुच्यते'।।

इति । यदि 'नाभुक्तम्' इति शास्त्रमसङ्कोचेन निरङ्क्षशं पवर्चेत तदा पापक्षयप्रतिपादिकाः सर्वाः श्रुतयः स्मृतयश्च कुप्येरन् । तस्मात् पापक्षयाय प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति सिद्धा-न्ताभिधानात् प्रायश्चित्तं काम्यम् । न तु नैमित्तिकम्—इति । नैष दोषः । जातेष्टिदृष्टान्तेन दत्तोत्तरस्वात् । अन्यथा पूर्वोदा-हतवृहस्पतिवचनविरोधात् ।

ननु— नैमित्तिकत्वे ग्रहणस्नानस्येव प्रायश्चित्तस्याकरणे दुरितान्तरमुत्पचेत ततस्तस्यापि प्रायश्चित्तान्तरं तस्या-प्यकरणे दुरितान्तरं प्रायश्चित्तान्तरमित्येवमनवस्था दुरव-स्था स्यात् ।

१. I. omits -दुरित-. २ E. and H. read दुःखात् for तस्मातः; while B. and D. substitute एव तस्माहिमुच्यते for यावत्तस्माहिमुच्यते. ३. All, except I. omit दुरवस्था.

अत्र केचिदाहु:-प्रायिश्वत्तानि न केवलं नैमित्तिकानि । किन्तु दुरितक्षयार्थान्यपि । अत एवापस्तम्बः प्रायिश्वत्तानि प्रक्रम्य-

> 'दोषनिर्घातार्थानि भवन्ति स्म'। (आ.ध. सू. १. ८. २३. ३)

इत्युक्त्वा अनन्तरम्-

'दोषात् कर्तव्यानि'।

(आ. ध. सू. १. ८. २३, ४)

इत्याह सम। एवं च सित प्रायश्चित्ताकरणे देश्विनिर्घाताभावेन पूर्वसिद्धदेश्वस्तदवस्थ इत्येतावन्मात्रं न तु देश्वान्तरमुत्पद्यते— इति। यद्वा ग्रहणस्नानाद्यकरणिमव प्रायश्चित्ताकरणं निमित्ती-कृत्य प्रायश्चित्तान्तरिवधानस्यादर्शनात् तिन्निमित्तदुरितान्तरं न कल्पियतुं शक्यम् । तस्मात् नैमित्तिकत्वे अपि नाअनवस्था।

ननु-दोषानिर्घातो अपि नैकान्तिकः । तथा हि । द्विविधं पापम् । कामकृतमकामकृतं च । तथा च बृहस्पतिः-

'कामाकामकृतं तेषां महापापं द्विधा स्मृतम्'।

इति । तयोरकामकृतस्य प्रायश्चित्तेन निर्घातेशि न काम-कृतस्य सेशिस्त । तथा च मनुः-

> 'इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याङकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयंते'॥ (म. स्मृ. ११. ८९)

१. This Sutra does not appear in Dr. Bühler's edition. It is found in the MS. G. reads निर्धातानि and omits स्म after भवन्ति. B. C. and D. also omit स्म. २. All, except A. and I. omit आप and insert न before दोषनिर्धातः. ३. B. and D. substitute यमः for मनुः, but the quotation appears in Manu.

इति । बौधायनो अपि —
'अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः।
ऋषयो निष्कृति तस्य वदन्त्यमतिपूर्वके ॥
मतिपूर्व हेते तस्मिन् निष्कृतिनीपलभ्यते'।

(बी. स्मृ. २. १. ६)

इति । नायं दोषः । द्वादशाब्दादिना निष्कृत्यभावे अपि भू-गुपतनादिना तत्सम्भवात् । तथा च स्मर्यते—

'यः कामतो नरः कुर्यान्महापापं कथन्वन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्विपतनादृते'।। इति । ग्रातातपोऽपि—

'अकामावाप्ती पायश्चित्तम् । कामका-रकृते त्वात्मानमवसादयेत्'।

इति । अतः प्रायश्चित्तेन दोषनिर्घाते। नार्जनैकान्तिकः। तस्मा-न्निर्हर्तव्यदोषाख्यनिमित्तवानत्र प्रायश्चित्ते अधिक्रियते – इति सि-इम् । ते च दोषा अनेकविधाः । तत्र विष्णुः –

> अथ पुरुषस्य काम-क्रोध-लोभाख्यं रिपुत्रयं सुघी-रं भवति। (१) तेनाँयं समाक्रान्तोऽतिपातक-म-हापातकाऽ-नुपातकोपपातकेषु पवर्त्तते। (३) जातिभंदाकरेषु संकरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु।

१. The text reads ज्ञतस्तस्य for हते तिस्मन. २. C. and F. read अकामाकारे वा for अकामावासों; while I. reads अकामकृते. ३. B. C. D. F. and H. read निहन्तज्य-, and for the same I. reads निहन्तज्य- ४. The text reads तेनायमाक्रान्तों and except A. and I. all omit अर्थ.

W. --

A.

. .

(४) मलावहेषु प्रेकीर्णकेषु च। (५. अध्या० ३३ ) मातृगमनं दुहितृगमनं खुषागमनम्-इत्यातिपातकानि । (१. अध्या० ३४) ब्रह्म-हत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगम-नम्-इति महापातकानि । (१) तत्संयोगश्च । (२. अध्या०३५) यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैइयस्य च वधा रजस्वलायाश्वान्तर्वतन्याश्वा-त्रिगीत्राया अविज्ञातस्य गर्भस्य दारणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि । (१) कें टसाक्यं सुहृद्धः - इत्येती सुरापानसमी । (२) ब्राह्मणे-भूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । (३) पितृव्य-मातामह-मातुल-श्वगुर-नृपपत्न्यभिगमनं गु-रुदारगमनसमम्। पितृष्वम्-मातृष्वसृगमनं च। (५)श्रीत्रियर्त्वगुपाध्याय-मित्रपत्न्यभिगमनं च। (६) स्वसुःसख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुँमार्या रजस्वलायाः दारणागतायाः जिताया निक्षिप्तायाश्व । (७)

'अनुपातिकनस्त्वेते महापातिकिनो यथा' । (वि. स्मृ. ३३. १-५; ३४. १; ३५.१-२; ३६.१-७)

१. B. D. and J. insert अवकीर्णकेषु and C. E. F. G. and H. अवकीर्णकरणेषु between प्रकीर्णकेषु and च. २. The text reads कौट- for कूट- ३. The text reads ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् ४. Between कुमार्याः and रजस्वलायाः the text inserts अन्त्यजायाः.

इति । मनुरपि-

'गोवधो ज्याज्यसंयोज्यं पारदार्यात्मविक्रयः ।

गुरु-मातृ-पितृत्यागः स्वाध्याया-ज्य्योः सुतस्य च ॥

*पित्वित्तिता चौनुजेन पित्वेदनमेव च ।
तयोदीनं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥
कन्याया दूषणं चैव वोर्धुषित्वं व्रतच्युतिः ।
तटाकाराम-दाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥
व्रात्यता वान्धवत्यागो भृत्यां ज्व्यापनमेव च ॥

भृताचाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥

सर्वाकेरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवत्तेनम् ।
हिंसीषधीनां स्व्याजीवोजभचारो मृलकर्म च ॥

इन्धनार्थमशुष्काणां हुमाणामवर्पातनम् ।

आत्मार्थं च क्रियाज्यस्मी निन्दितान्नादनं तथा ॥

^{*} कनीयसा सहोदरेण भ्रात्रा आदी विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तितं कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वम् । तये।श्य कन्यादानं तये।रेव विवाहहोमादियागे-ष्वार्तिज्यं च उपपातकं भवति इत्यर्थः ।

[े] प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वक्रमध्यापनं भृत्या अध्यापनं प्रति नियतः वेतनप्रदानपूर्वक्रमध्ययनं भृतादध्यनं एते द्वे अपि निषिद्वे ।

१. The text reads -संयाज्य-पारदार्यात्मविक्रयाः. २. C. E. F. G. H. and J. read परिवृत्तिश्वानुजेन, I. परिवित्तितानुजेन and the text परिवित्ति-तानुजेऽ ३. The text reads वार्षुऽयं ज्ञतलोपनम्. ४. All, except A. I. and the text read भृताध्यापनम्. ६. B. and D. read भृतकाध्ययने दानम्. ६. I. reads सर्वाकारेषु. ७. All, except A. I. and the text read हिंस्रीष-धि-स्त्रियाजीवोः ८. B. and D. read उपपातनम् for अवपातनम्. ९. B. and D. read निन्दिताचादिकः.

अनाहितामिता स्तै-येमृणानां चानपितिया ।
असच्छास्त्राधिगमनं कौद्यीलव्यस्य च क्रिया ॥
धान्य-कुप्य-पद्यस्तियं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
स्त्री-द्यूद्र-विद्-क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥
ब्राह्मणस्य रुजःकृत्यो प्रातिरप्रेय-मद्ययोः ।
जैह्यं पुंसि च मेथुन्यं जातिभंद्राकरं स्मृतम् ॥
खरा-अशेष्ट्र-मृगेभानामजांविकवधस्तथा ।
सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीना-अह-महिषस्य च ॥
निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं द्यूद्रसेवनम् ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥
कृमि-कीट-वयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।
फलेधः-कुसुमस्तेयमधेर्यं च मर्लावहम्' ॥
(म. स्मृ. ११, ५१–७०)

इति । जातूकण्यीः १प-

'स्कॅन्दितं व्रतिना रेतो येन स्यात् ब्रह्मचारिणा । कामतो ज्कॉमतः पाहुरवकीर्णीति तं बुधाः'।। इति । अविशिष्टं सर्वं प्रकीर्णकशब्दवाच्यम् । तथा च विष्णुः-'यदनुक्तं तत् प्रकीर्णकम्'।

(वि. स्मृ. ४२. १)

१. The text reads स्तेयम् for स्तेन्यम् and omits च. २. В. D. and G. read क्रीटिल्यं ज्यसनिक्रया, C. E. F. and H. क्रीशिल्यं ज्यसनिक्रया ३. H. reads तु यः कृत्याः while B. C. D. E. F. G. and J. read हजःकृत्यं. ४. B. and D read अज्ञाविकापयः. ६. B. D. G. H. and J. read सङ्गीणं-करणं. ६. H. reads मतावहम्, but it gives मलावहम् in the margin. J. reads भ्यावहम्. ७. C. E. F. G. and H. read खण्डितं व्रतिना and J. reads खण्डितव्रतिना. ८. C. E. F. H. and J. read कामतो नामतः.

इति । तत्रायमाचार्य इदं प्रायश्चित्तकाण्डं प्रकीर्णकैरुप-क्रम्य महापातकातिपातकैरुपसिन्नहीर्षति । पूर्वाध्यायावसाने आशीचप्रसङ्गेन हीनवर्णश्वानुगमनं प्रकीर्णकरूपमनूद्य प्रा-यश्चित्तोपवर्णनेन प्रकीर्णकस्यैव बुद्धिस्थत्वात् तत्रोद्धन्धन-मृतानुगमनाग्निदानादेस्तप्तकृच्छ्ं प्रायश्चित्तं विधित्सुस्तदनुगम-नादिकं निन्दितुमादाबुद्धन्धनमरणस्यातिकष्टत्वं प्रतिजानीते—

अतिमानादतिकोधात् स्त्रेहाद्वा यदि वा भयात्। उद्दर्भायात् स्त्री पुमान् वो गतिरेषा विधीयते ॥ १॥

मातृ-भार्याद्यिधिक्षेपादिजन्या मानहानिरितमानः । पुत्रमिन त्रादिष्वीषत्प्रतिकृत्षेषु सत्स्वपराधाल्पत्वमपरामृइय क्रियमाणो वेगाविष्टो महान् कोपोश्तिकोधः । स्नेह-भययोरप्यतिदाब्दो-श्रुषञ्जनीयः । अन्यथा मुमूर्धानुपपत्तेः । अतिस्नेहस्य मुमूर्धा-हेतुत्वं द्रोणाचार्य-ददारथादौ प्रसिद्धम् । अतिभयस्य चाप-राधिनि भृत्यादौ । निमित्तंवैषम्येशि दुर्मरणत्वं समम् इति दर्शयितुमनेकिनिमित्तोपन्यासः । किञ्चित् स्त्रियं प्रत्येव नि-षिद्धयते । तद्यथा धर्मे स्वातन्त्र्यम् –

'अस्वतन्त्रा धर्मे स्त्री'।

(गी. स्मृ. १८. १)

इति गौतमस्मरणात् । किन्धित् पुरुषं प्रत्येव निषि-द्वयते । तद्यथा-

१. J. inserts वा before स्त्री.

'यो े अनधीत्य द्विजो वेदाने अन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवनेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः'।। (म. स्मृ. २.१६८; व. स्मृ. ३.२)

इति । उद्बन्धनं तु द्वयोस्तुल्यम् – इति विवक्षया 'श्ली पुमान् वा' – इत्युक्तम् । गतिरिति नरकपाप्तिः । एषा समनन्तरश्लोकेन वक्ष्यमाणा विधीयते ज्ञाप्यते ॥ १ ॥

मतिज्ञातां गतिं दर्शयति-

पूय-शोणितसम्पूर्णे त्वन्धे तमास मज्जाति । षैष्ठीर्वर्षसहस्राणि नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अन्धंतमस्तीत्री नरकविद्योपः ।

'तामिस्नम् । (२) अन्धतामिस्नम्' । (वि. स्म. ४३. २-३)

इति उदाहरन्ति । तीव्रत्वाभिन्यक्तये षष्टीरिति अन्यन्त-संयोगे दितीया ॥ २ ॥

अस्त्वेवमितकष्टत्वमुद्धन्धनमरणस्य किं ततः - इत्याश-ङ्काच फलितं दर्शयन् विधित्सितस्य पायश्चित्तस्य निमित्तं च सम्भावयन्नाशौचादीन् प्रतिषेधति -

# नार्शीचं नोदकं नामिं नाश्रुपातं च कारयेत्।

र. This verse appears in Manu. In Vasishtha it is quoted under the same name. २. The text uses the singular form, i.e., वेदम. Except I. all omit अन्यत्र कुरुते असम् and the following line. ३. Except B. D. and I. all read पश्चि for पश्ची:

उदकमुदकदानम् । अग्निं अग्निदानम् । अश्रुपातं चेति चकरिण दाववहनादिकं समुचिनाति । न कारयेत् न कुर्या-दित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे अप-

'शस्त्रमुद्दन्धनं जलम्'।

इत्याद्यनुक्रम्य

'पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः'।

इत्यभिधायानन्तरमिदमुक्तम्-

'पिततानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिनीस्थिसञ्चयः। न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्वादिकं कचित्'।।

इति । [ शातातपार्थप-

'वृद्धः शैं चस्मृतेर्नुप्तः प्रत्याख्यातिभवक्कियः । आत्मानं घातयेद् यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसाच्चयः । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् '॥ (अ. स्मृ. ७. ७)

इति । अत्र याज्ञवल्क्यः -

'पाषण्डद्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृष्ट्यः कामगादिकाः । खराष्य आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः '॥ (या. स्मृ. ३. ६)

इति । ब्रह्मपुराणे-

' शृङ्गि-दंष्ट्रि-निख-व्याल-विष-विद्गि-स्त्रिया-जलैः ।

A. and I., and we think it unnecessary here, as it occurs in the foregoing chapter.

1

द्धदूरात् परिहर्त्तव्यैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः । नागानां विपियं कुर्वन् दम्धश्यथ विद्युता ॥ निगृहीतश्च यो राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् । परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिईताः ॥ असमानैश्र सङ्कीर्णेश्वण्डालाचैश्र विप्रहम् । कृत्वा तैर्निहतास्तद्दत् चण्डालादीन् समाश्रिताः ॥ क्रोधात् प्रायं विषं विह्नं शस्त्रमुद्धन्धनं जलम्। गिरि-वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥ कुसीदजीविनो येऽपि ये चालङ्कारवर्जिताः । मुखेभगाध ये केचित् क्लीबपाया नपुंसकाः ॥ ब्रह्मदण्डहता ये च ये चैव ब्राह्मणैईताः। महापातिकनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥ पतितानां न दाहः स्याज्ञान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः । न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं कचित् ॥ एतानि पतितानां तु यः करोतिं विमोहितः । तप्तकृच्छ्इयेनैव तस्य शुद्धिन चान्यथा' ॥

इति । विष्णुपुराणे-

भार्या-पुत्रविहीनाश्च ह्यप्तिसंस्कारवर्जिताः ॥
पक्षिणः प्रेतरूपेण ह्यन्तिरक्षे प्रलम्बिताः ॥
अग्निना मृगुपातेन ह्युद्धन्धेन जलेन वा ॥
दिन्तिभिः शृद्धिभिर्वाऽपि विषेण गरलेन वा ॥
वोरान्त्यजाति-चण्डालै रणे वाऽपि हताश्च ये ॥

श्राद्धकर्मविहीनाश्च लुप्तिपण्डोदकक्रियाः ।
तेषामुद्धरणार्थाय प्रायश्चित्तं विधीयते'।।

इति । ] अपेरार्के-

'मृगभक्षेरणे चैव दावाग्नी प्रहतं यदि । शूलेऽप्यर्धे कवन्धस्य मरणं पापकर्मणाम् ॥ दृष्टच्छेदं समादाय पुनः संस्कारमाचरेत् । विद्युदग्नि-पयःपन्था-चण्डाल-ब्राह्मणैईतः ॥ दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । आत्मानं घातयेद्यस्तु विषाग्नि-जल-बन्धनैः॥ तस्य पापविशुद्धधर्थं प्राजापत्यत्रयं चरेत् । एक-दि-त्रि चतुःपञ्च-षडब्दं पर्यवस्यति ॥ एतत्संवत्सरादुर्ध्व पायश्चित्तं विधीयते । षण्मासात् द्विगुणं पोक्तं त्रिमासात् त्रिगुणं भवत ॥ चतुर्गुणं त्रिपक्षे तु सद्यः पञ्चगुणं भवेत् । चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्वेद्यतादि ॥ दंष्ट्रिभ्यश्च पराुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । उदकं पिण्डदानं च मेतेभ्यो यत् मदीयते ॥ नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनइयति । ब्राह्मणेन वधे पादो चण्डालस्य करेण वा ॥ आत्मनाद्याः सनिर्घाते ग्रुद्रवद्दाहयेत् द्विजम् । भस्मास्थीनि गृहीत्वा तु विप्राणामनुद्यासनात् ॥

All of the following 13 verses do not appear in Aparârka and those too which appear are not found in one place, some occurring in Â. P. and others in Ś. P. with slight differences.

क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् । यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियेताद्रयुदकादिभिः ॥ तस्याद्रौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकिष्ठया । चण्डाला-ऽद्रानि-दास्त्राऽ-हि-दंष्ट्रि-दृद्भ्यम्ब्र-रज्जुभिः॥ वृक्षा-ऽद्रम-विष-विपेश्च मृतानामात्मघातिनाम् । नारायणबिलः कार्यो दुर्मरणेन मृतस्य च॥ जीवतो यद्गतं पोक्तं मृते तद्दिगुणं भवेत् । अस्थिन विगुणं पोक्तं पालादो तु चतुर्गुणम्'॥

इति ॥

इदानीं दुर्मृतानां वहनादौ पायिश्वतं विद्धाति—
वोढारो शिमदातारः पादाच्छेदकरास्तथा ॥ ३॥

तप्तकृच्छ्रेण शुद्धचन्तीसेवमाह प्रजापतिः।

तथादाब्देनादाौचोदकदानादिकेर्तृन् समुचिनोति । तप्तकृ-

'एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः । तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य गुद्धिन चान्यथा' ॥

इति । एतानि दौहादीनि । तेषां तत्र प्रकृतत्वात् । -तत् कामकारिवषयम् ।

'विहितं यदकामानां कामात्तु द्विगुणं भवेत्'।

१. Except A. B. C. and D. all read आशीचोहकदानादिकम् for आशीचोहकदानादिकपूर्व. २. B. and D. omit यत्तु, and read -लक्षणं वक्ष्यते। यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम् for-लक्षणं वक्ष्यते। यत्तु ब्रह्मपुराणेऽभिहितम् है. B. and D. read बाहादीनि. ४. F. reads कामकारिकाविषयम्.

इति स्मरणात् । यच बृहस्पतिनोक्तम्-

'विषोद्धन्धन-शस्त्रेण यस्त्वात्मानं प्रमापयेत् । मृतो मेध्येन लेप्तव्यो नान्यं संस्कारमईति ॥ पाश्चाच्छेत्ता तु यस्तस्य वोढा वाऽग्निपदस्तथा । सोऽतिकृच्छेण शुद्धयेतु पिण्डदो वा नराधमः'॥

इति यच यमेनोक्तम्-

'गो-ब्राह्मणहतं दग्ध्वा मृतमुद्ग्चिनेन च । पाशाब्छित्वा तथा तस्य कृष्छ्ं सान्तपनं चरेत्'।। (य. स्मृ. १. ५)

इति तदुभयमशक्तविषयम् । देश-काल-वयः शक्त्या-दीनां प्रायेश्वित्ततारतम्यहेतुत्वात् । तथा च व्याप्रैः—

> 'देशं कालं वयः शक्ति ज्ञानं बुद्धिकृतं तथा । अबुद्धिकृतमभ्यासं ज्ञात्वा निष्करंगं वदेत्'।।

इति । राक्ष्यादितारतम्यवित्रिमित्ततारतम्यमपि प्रायश्चि-त्ततारतम्यकारणम् । अत एव प्रजापितः स्पर्शाद्यलगिनित्ते स्वल्पं प्रायश्चित्तमाह-

'तर्च्छवं केवलं स्पृष्ट्वा पातियत्वाऽश्च वा तथा ।
एकरावं तु नाश्चीयात् विरावं बुँद्धिपूर्वकम्' ।।
इति । एवं निमित्तभूयस्त्वे प्रायिश्वत्तभूयस्त्वम् । अत
एवादोषाः पेतिकियाः कुर्वतोऽधिकं प्रायिश्वत्तमाह वासिष्टः—

१. B and D. substitute गौतमेन for यमेन, but the quotation occurs in Yama. २. B. and D. read प्रायश्चित्तार्थहेनुत्वात्. ३. G. reads व्यासः for व्याप्तः. ४. B. D. and I. read निष्क्रयणं for निष्करणं. ५. B. and D. read इक्ट्यादितारतम्यमपि and omit निमित्ततारतम्यमपि. ६. G. reads तस्तर्वे. ७. I. reads बुद्धिपूर्वकम्.

'य आत्मेत्यागिनां कुर्यात् स्नेहात् पेतक्रियां द्विजः। स तप्तकृच्छ्सहितं चरेचान्द्रायणं व्रतम्'॥ (व. स्मृ. २३. १६)

इति । 'प्रजापित' प्रहणमुक्तार्थे बुद्धिदाढर्घार्थम् । ततो विरोधिवचनानां विषयन्यवस्था द्रष्टन्येन्युक्तं भवति । सा चास्माभिः प्रदर्शिता ॥ ३ ॥

उद्बन्धनन्यायं गीहतादिष्वतिदिश्ति-

गोभिर्हतं तथोद्दढं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४ ॥ संस्पृद्यान्ति तु ये विप्रा वोढारश्वाग्निदाश्वे ये । अन्ये ये वाऽनुगन्तारः पाद्याच्छेदकराश्व ये ॥ ५ ॥ तप्तकृच्छ्रेण द्युद्धास्ते कुर्युर्ब्राह्मणभोजनम् । अनडुत्सहितां गां च दयुर्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ६॥

अत्राततायितया गोभिः क्रीडन् यदि हतस्तदानीमेतद् द्रष्टव्यम् । प्रामादिकमरंण पातित्याभावात् । एतचाशौचप्रकरंण अस्माभिरपर्वाणतम् । पूर्वत्रोद्धन्धनिवषये तप्तकृच्छ्नमात्रमुक्तम् । इह तु ब्राह्मणभोजनादिकमधिकमुच्यते—इति
नाशङ्कानीयम् । परकर्तृकोद्धन्धनस्यात्र विविक्षितत्वात् । गोहत-ब्राह्मणहतयोर्मध्ये पाठात् । न च-परकर्तृकोद्धन्धने प्रायध्वित्ताल्पत्वमिति वाच्यम् । परकर्तृकोद्धन्धनप्रसक्तिं ज्ञात्वा
प्रवृत्तस्याततायिनोऽत्र विविक्षितत्वात् । गोमिथुनदक्षिणां च्यवने।अ्याह-

१. The text reads आत्मत्यागिनः. २. K. and L. read हाहकाश्च वे for अभिनाश्च वे. ३. I. reads - अपि for वे.

'आत्मघोतकस्पर्शन-दहन-वहनेषु तप्तकृच्छ्रं चरेत्। वृष-गावौ दक्षिणा ब्राह्मणेषु'।

इति ॥ ४-५-६ ॥

तप्तकृच्छ्स्वरूपमाई--

ज्यहमुष्णं पिबेदारि ज्यहमुष्णं पयः पिबेत्। ज्यहमुष्णं पिबेत्सर्पिनीयुभक्षो दिनत्रयम्।। ७॥ षट्पळं तु पिबेदम्भिष्ठापळं तु पयः पिबेत्। पळमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते॥ ८॥

इति । वायुभक्षणमुपवासः । तप्तराब्देन शीतकृच्छ्रो व्याव-र्त्यते । तत्स्वरूपं च यमेनोक्तम्—

> 'च्यहमुष्णं पिबेदम्भह्यहमुष्णं घृतं पिबेत् । च्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं च्यहम् ॥ तप्तकृच्छ्रं विजानीयात् द्यांतैः द्यीतमुदाहृतम्'। (य. स्मृ. १. १२–५३)

इति । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—
' तप्तक्षीर-घृताम्बूनामेक्तैकं प्रत्यहं पिबेत् ।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ् उदाहृतः' ॥
( या. स्मृ. ३. ३१८ )

इति तत् तप्तकृच्छ्स्यावान्तरभेदीववक्षयापपद्यते । यथा

৭. I. reads -ঘানুক - for -ঘানক - ২. I. inserts আজি: after আহ and thus shows that the next four lines belong to Atri. Other MSS. by the omission of আজি: render them as from Parâśara. These lines appear in Atri Samhita, but with certain differences in the readings; while in Parâśara Smriti they are exactly the same as given above.

सान्तपनं-महासान्तपनं -इति द्वैविध्यं तथा तप्तकृच्छ्ं महातसकृच्छ्मिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यम्। पलशब्देन सुवर्णचतुष्टयमुच्यते।

'पलं सुवर्णाश्चत्वारः'।

(या. समृ. १. ३६३)

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । जिक्तं च-

> 'पन्च गुद्धात्मको माषो निष्को मासाष्टनिर्मितः । दशनिष्कात्मकं शेक्तं पलमानं बुधैः सदा '।।

इति ।

एतादृत्तीः पलैः षड्भिः सम्मितमम्भः पिंबेत् ॥७-८॥ पतितसंसर्गपायश्चित्तं विधातुं तत्संसर्गस्य निन्दितत्वं द्रीयति-

यो वै समाँचरेद्विपः पतितादिष्वकामतः । पञ्चाहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।। ९ ।। मासार्ध मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा । अब्दोर्धमब्दमेकं वा तदूर्ध्व चैव तत्समः ।। १०॥

इति । अत्र विषयहणं क्षत्रियादेरुपलक्षणम् । मनुष्यमात्रस्य तत्संसर्गस्य निन्दितत्वात् । तथा च मनुः—

'यो येन पतितेनेषां संसर्ग याति मानवः । स तस्यैर्व व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये '।। इति । (म. स्मृ. ११. १८१)

१. All, except I. omit the portion enclosed in parenthesis. It is unnecessary as it produces redundancy of sense. २. A. B. D. K. L. and M. read संसर्गम्. for यो वे सम्. ३. K. L. and M. read भवेदूर्यं तु for तर्श्वे चेव. ४. B. and D. read एतत् for एव.

'समाचरणं' सह यानासनादि । तथा च कण्वः— 'आसनाच्छयनाद्यानात् सर्छोपात् सहभाजनात् । सङ्कमन्तीह पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ संवत्सरेण पति पतितन समाचरेन् । यानासनादिभिनित्यमित्याहुर्बह्मवादिनः' ॥

इति । याजनादौ तु सद्यः पतित । तथा च बौधायनः— 'संवत्सरेण पतित पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्योऽन्न-दायेनासनात् '।। (बौ. स्मृ. २, १, २, ३५)

इति । वृहँस्पतिरिप बहुविधं समाचरणं निषेधिति— 'एकदाय्याऽऽर्सनं पङ्किभीण्डं पत्त्यन्निभश्रणम् । याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम्।। नवधा सङ्करः शिक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह'।

इति । देवली अप-

'सह्राप-स्पर्श-निश्वासात् सहश्या-ऽऽसनाशनात् । याजनाध्यापनाद् यौनांत् पापं सङ्क्रमते नृणाम्' ॥ इति । एतँच पूर्वस्मिन् युगे । अत्र तु मूळवचनाक्तं द्रष्ट-

' एकशब्यां समं पर्कित भाण्डपकरयन्नमिश्रणे ।; while G. reads सद्योऽनिम्श्रणं ६. B. and D. read हानास for यौनात, for the same J. reads यानात. ७. The portion from एतच to याजना-हिमोह्य: does not appear in all except A. and I.

१. J. reads काण्याः and the next two lines do not appear in C. F. G. and H.; while B. D. E. and J. omit them and also the next five lines. 2. I. reads सहाचरन. ३. I. reads सद्यों न शयनाहिभिः; while the text reads न तु यानासनाशनात्. ४. B. and D. read बृहस्पतिश्च विविधं for बृहस्पतिश्प बहुविधं. ६. J. reads—

व्यम् । याजनादेवेक्ष्यमाणत्वात् । संसर्गश्चात्र याजनादिर्घाह्यः । पतितादिष्वित्यादिशब्देन तत्पुत्रादयो गृह्यन्ते ।

'पेतितोत्पन्नः पतितो भवति'।

(व. स्मृ. १३. ५१)

इति वसिष्ठेन तन्निन्दनात् । विधित्सितस्य प्रायश्चित्तस्या-ल्पत्वं ज्ञापयितुमकामत इत्युक्तम् । कामतः संसर्गे तु विद्रोषः स्मृत्यन्तरेश्भिहितः—

> 'पञ्चाहे तु चरेत् कृच्छ्रं दशाहे तप्तकृच्छ्रकम् । पराकस्त्वर्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणं चरेत् ॥ मासत्रये तु कुर्वीत कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् । षाण्मासिके तु संसर्गे कृच्छ्रं त्वब्दार्धमाचरेत् ॥ संसर्गे चाब्दिके कुर्यादब्दं चान्द्रायणोत्तरम्'।

इति । पृथक्पृथग्व्यवस्थितप्रायश्चित्तविधित्सया पञ्चाहा-द्यनेकपक्षोपन्यासः । 'तदूर्ध्वे चैव तत्समः' – इत्यभिधानात् पूर्वत्र तत्साम्याभावे अपि ततो अर्वाचीनं पापं कालतारतम्येन भवति – इत्यवगम्यते । यः समाचरेत् स पापी भवति – इत्यध्याहृत्य निन्दा योजनीया ।। ९–१० ।।

इदानीं कालतारतम्येन पूर्वेक्तिष्वष्टसु पक्षेषु यथाक्रमं प्रायश्चित्तं विद्धाति—

तिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् । तृतीये चैव पक्षे तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ ११ ॥ चतुर्थे दद्यारात्रं स्यात् पराकः पञ्चमे मतः । कुर्याच्यान्द्रायणं षष्ठे सप्तमे त्वैन्दवद्वयम् ॥ १२ ॥

१. The text reads पतितेनोत्पनः. २. Except A. and I. all omit पूर्वी- कतेष्वष्ट पक्षेषु यथाक्रमम्. ३. B. and D. read चैन्दवन्यम्.

शुद्धवर्थमष्टमे चैव षण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् । पेक्षसंख्याप्रमाणेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा ॥ १३ ॥

इति। प्रथमः पक्षः पञ्चाहसंसर्गः। तत्र त्रिरात्रसंज्ञकं कृच्छू-माचरेत् । त्रिरात्रकृच्छ्रो नाम त्रिरात्रोपवासः । तथा च विष्णुः—

> 'अथ कृच्छ्राणि भवन्ति (१)। ज्यहं नाऽश्रीयात्' (२)। (वि. स्मृ. ४६. १–२)

इति । द्वितीयपक्षी दशाहसंसर्गः । तत्र प्राजापत्यमाचरेत् । न च मूलवचने प्राजापत्याख्यः कृच्छ्विशेषो न श्रूयते—इति शङ्कानीयम् । स्मृतिशास्त्रेषु निरुपपदस्य कृच्छ्रशब्दस्य प्राजा-पत्य एव प्राचुर्येण प्रयोगात् ।

'कृच्छ्रमिति पाजापत्यम्'।

इति देवलस्मरणाच । प्राजापत्यस्वरूपं मनुराह-'ज्यहं प्रातस्व्यहं सायं ज्यहमद्यादयाचितम् । ज्यहं परं तु नाश्चीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः' ॥ (म. स्मृ. ११. २११)

इति । तृतीयपक्षो हादशाहसंसर्गः । तत्र सान्तपनं कृच्छ्र-माचरेत् । सान्तपनं चतुर्विधम् । द्विरात्रं सप्तरात्रं पञ्चदशरात्रमे-कर्विशातिरात्रं चेति । तत्र द्विरात्र-सप्तरात्रयोः स्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः-

१. B. and D. omit this line and the following portion up to कुड्छ-

'गोर्मूत्रं गोमयं क्षीरं दिध सिर्पः कुशोदकम् । जग्दवा परेऽन्ह्युंपवसेत् कृष्क्ष्रं सान्तपनं चेरन् ॥ पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः । सप्ताहेन तु कृष्क्ष्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः' ॥ (याः स्मृः ३. ३१५–३१६)

इति । यमेनाँपि पञ्चदशाहसाध्यो महासान्तपनोशिमहितः— 'त्र्यहं पिंबेतु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिंबेत् । त्र्यहं दिध त्र्यहं क्षीरं त्र्यहं सिंपस्ततः शुचिः ॥ महासान्तपनं ह्येतत् सर्वपापप्रणाशनम्'।

इति । जीबालेन त्वेकिविदातिरात्रनिर्वत्यी महासान्तपनी अभिहितः-

> 'षण्णांभेकेकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत्। ज्यहं चोपवसेदन्ते महासान्तपनं विदुः'।।

इति । एतेषां मध्ये न तावदत्र द्विरात्रं गृहीतुं द्वाक्यम् । तस्य द्वितीयपक्षेक्तात् प्राजापत्यात् न्यूनत्वात् । नापि पञ्च-द्वारांत्रैकविंदातिरात्रयोर्ग्रहणम् । तयोश्वतुर्थपक्षोक्तद्वारात्रोप-वासादधिकत्वात् । तस्मात् सप्तरात्रं परिद्विष्यते । न च तस्य द्वादद्याहसाध्यात् प्राजापत्यादर्वाचीनत्वं द्वाङ्कानीयम् । प्राजाप-त्ये हि त्रिष्वेव दिनेष्वद्यानवर्जनम् । अत्र तु सप्तस्विप दिनेष्वद्या-नवर्जनम् । अतोशधिकत्वात् । एवमेव तृतीयपक्षे प्रायश्वित्तम् । अर्धमाससंसर्गः चतुर्थपक्षः । तत्र दद्यारात्रोपवासमाचरेत् ।

१. This line appears in Manu without the slightest difference. २. H. and J. read पर ह्युपवसेन्. ३. The text reads प्रम् for चर्न्. ४. B. and D. substitute अयं for अपि; while I. omits आपि. ५. J. reads जाबालमते. ६. C. E. F. G. H. and J. read उपवासथेन्.

यद्यात्रापवसेदिति न श्रुतं तथापि वक्ष्यमाणपराककृच्छे-साहचर्यात्तझभ्यते । माससंसर्गः पञ्चमः पक्षः । तत्र पराकः क्रुच्छः कर्तव्यत्वेन संमतः । पराकस्वरूपं दर्शयति मनुः—

'यतात्मनो अमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम कृच्छ्रो अयं सर्वपापैप्रणादानः '।। (म. स्मृ. ११. २१५)

इति । मासद्वयसंसर्गः षष्टः पक्षः । तत्र चान्द्रायणं कुर्यात् । चान्द्रायणलक्षणं स्वयमेवोत्तरत्र वक्ष्यति । षण्माससंसर्गः सप्त-मः पक्षः । तत्रैन्दवद्वयं कुर्यात् । ऐन्दवं चान्द्रायणं इन्दुवृद्धि-हा-सोपेतत्वात् । किंचिदूनसंवत्सरसंसर्गोऽष्टमः पक्षः । यद्यपि किंचिदूनत्वं न श्रुतं तथापि सम्पूर्णसंवत्सरसंसर्गस्य पातित्य-हेतुत्वात् किंचिदूनत्वं कल्प्यते । तच्च पातित्यहेतुत्वं याज्ञव-न्क्येन दर्शितम्—

'संवत्सरेण पतित पतितेन समाचरन्'। (म. स्मृ. ११. १८०)

इति । तत्राष्टमे पक्षे षण्मासान् कृच्छ्माचरेत् । षण्मा-सानित्यत्यन्तसंयोगे दितीयया कृच्छ्नेरन्तर्थे विवक्षितम् । तथा च सति षट्सु मासेषु प्राजापत्यकृच्छाः पञ्चदद्या सम्पद्यः न्ते । शुद्भ्चर्थमिति सर्वेषु वाकेष्वनुषज्ज्यते । सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु यथोक्तं प्रायश्चित्तमनुष्टाय तदङ्गत्वेन दक्षिणा दातव्या । तत्र-पञ्चरात्रसंसर्गे प्रथमपक्षे सुवर्णमेकं, दद्यारात्रसंसर्गे दितीयपक्षे सुवर्णद्दयं, एविमतरेष्विप पक्षेष्ववगन्तव्यम् ॥ ११-१२-१३॥

१. All, except A. and I. omit -क्रुच्छ्- and J. and H. omit तत्. २. Except A. and I. all omit कृच्छ्: ३. The text reads सर्वपापानी इनः

इत्थं पतितसंसर्गे प्रकीर्णके निमित्तानुसारेण प्रायश्चित्त-तारतम्यं व्युत्पादितम् । इदानीमनयैव दिशा निमित्तानुसा-रेण प्रायश्चित्तमुन्नेतुं शक्यमिति हृदि निधाय ऋतुस्नाते-त्यारभ्य यस्तु धर्मपराङ्मुखः—इत्यन्तेन प्रायश्चित्तनिमित्तान्ये-वीपन्यस्यति—

ऋतुस्नाता तु या नारी भक्तीरं नोपेसपिति । सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ॥ १४॥ ऋतुस्नातां तु यो भायां सिन्नधी नोपगच्छाते । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संद्रायः ॥ १५॥ दारिद्रं व्याधितं मूर्खं भक्तीरं या अवमन्यते । सा द्युनी जायते मृत्वा सूक्तरी च पुनःपुनः ॥ १६॥ पत्यी जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यं हरते भक्तुः सा नारी नरकं व्रजेत् ॥ १७॥ अपृष्ट्यां चैव भक्तीरं या नारी कुरुते व्रतम् ।

१. K. and L. read उपगच्छति for उपसर्गति. २. M. reads ऋतौ स्नातां तु. ३. M. inserts after this line the following:—

अदुष्टा अपिततां भार्या योवने यः परित्यजेत् । सप्तजनम भवेत् स्त्रीत्वं वैधव्यं च पुनःपुनः ॥

४. All, except B. and D. read धूर्त for मूर्खे. ६. M. reads न मन्यते for ऽवमन्यते. ६. This line appears in M. as follows:—

सा मृता जायते व्याली वैधव्यं च पुनः पुनः ।.

^{9.} This and the following four ślokas do not appear in M.

सर्व तद् राक्षसान् गच्छेदित्येवं मनुर ब्रवीत्।।१८।।
बोन्धवानां सजातीनां दुर्वृत्तं कुरुते तु या ।
गर्भणातं च या कुर्याच्न तां सम्भाषयेत् कि चित्।।१९।
यत् पापं ब्रह्महत्यायां द्विगुणं गर्भणातने ।
प्रायश्चित्तं न तस्याः स्यात्तं स्यास्त्यागो विधीयते।।२०।।
न कार्यमावस्थ्येन नामिहोत्रेण वा पुनः।
स भवेत् कर्मचाण्डाळो यस्तु धैर्मपराङ्मुखः।।२१।।
इति । रजोदर्शनमारभ्य षोडशदिनान्यृतः । तत्र चतुर्थदिवसे स्नाता नारी पुत्रोत्यादनार्थमाहृता सती यदि भर्जारं

'आहूता या तु वै भर्जा न प्रयाति त्वरान्विता । सा ध्वाङ्क्षी जायते ज्युत्री दश जन्मानि पञ्च च'॥

इति । यथा वध्वा ऋतुकालातिक्रमे प्रत्यवायस्तथा पु-रुषस्यापि ऋतुस्नातामनुपगच्छतः प्रत्यवायः । सन्निधिशब्द-स्त्वत्रारोग्यादेरुपलक्षकः । अत एव देवलः-

नीपसर्पति तदा नरकमनुभूय पश्चाहृहुषु जन्मसु विधवा भवति ।

भर्ताऽब्हुताया अनुपसर्पणे दोषो नारदीयपुराणे दर्शित:-

'यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति । भ्रूणहत्यामवामोति प्रजां प्राप्तां विनाइय सः'।। इति । अत्र चोन्नेयं यत् प्रायश्चित्तं तद्बृहस्पतिर्दर्शयति—

२. This śloka does not appear in B. and D. २. B. and D. read ततः for तस्याः. ३. K. and L. substitute कर्म for धर्मे-. ४. B. and D. read अभिहितः. २. I. reads मृत्वा for ऽपुत्री. ६. B. and D. read यश्च हारान् and I. reads बस्त्वरोगां for बः स्वहारान्.

'ऋती न गच्छेची भार्या सोअप कृच्छ्रार्धमाचरेत्'। इति । बीधायनी अप-

'ऋतौ ने गच्छे द्यो भार्या नियतां धर्मचारिणीम्। नियमौतिक्रमे तस्य प्राणायामद्यतं स्मृतम्'॥ • (बौ स्मृ. ४. १. २१)

इति । न चात्र प्रायश्चित्तद्वयस्य समिविकल्पः शङ्कानीयः। प्राणायामश्चतस्य अर्धकृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेनाः नुकल्पत्वात्। अत एव प्राणायामशतद्वयं कृच्छ्रप्रत्याम्नायत्वेन चतुर्विशितमते दर्शितम्—

'कृच्छ्रो. देव्ययुतं चैव प्राणायामदातद्वयम् । तिलहोमसहस्रं तु वेदाध्ययनमेव च'॥ इति । पुरुषम्प्रति उक्तस्य प्रायश्चित्तस्यार्धे स्त्रियम्प्रति उन्नेयम् । तथा च भृगुः—

> 'अर्द्गीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाष्यूनवे।डराः । प्रायिधनार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एवं च'॥ (आ. स्मृ. ३. ६.)

इति । न केवलमृत्वतिक्रमे स्त्रियाः प्रत्यवायः किन्तु दारिद्यादिना येन केनापि निमित्तेन पत्युरवमाने पि महान् प्रत्यवायः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

'कामाद्रीषान्मत्सराद्वा भन्तीरं या व्वमन्यते । सा सप्तजन्मकं यावत् नरके स्यान्न संदायः'।।

१. The text reads ऋतुस्तातां न चेद्रच्छेत् for ऋतौ न गच्छेचो भार्या. २. I. reads -अतिक्रमात् for -अतिक्रमे. ३. B. and D. read स्मरेत् for स्मृतन्. ४. These two lines appear in Apastamba smriti. ५. I. reads मानात् for कामात्.

इति । अवमानश्च पुरुषान्तरगमन-वित्तवञ्चनादिः । एत-देवाभिषेत्य मनुराह-

> 'अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भत्तीरमितिलङ्घयेत्। सेह निन्दामवामोति परेलोकाच हीयते॥ (१६१) व्यभिचाराचु भर्चुः स्त्री लोके प्रामोति निन्द्यताम्। सृगालयोनि प्रामोति पापरोगैश्च पीड्यते॥ (१६४) पति हित्वा अकृष्टं स्वमुत्कृष्टं योपसेवते। निन्द्येव लोके भवति परपूर्वेति चोच्यते'॥ (१६९) (म. स्मृ. ९. १६१–१६९)

इति । नारदीये अप-

'जीवितेना अर्थ वित्तेन भर्तारं वश्वयेतुं या । कमियोनिशतं गत्वा चार्ण्डाली जायते तु सा'।।

इति । अत्रोत्तेयं प्रायश्चित्तमापस्तम्बो दर्शयति । 'भर्तुव्धतिक्रमे कच्छ्रम्' ।

(आ. ध. सू. १. १० २८. २०)

इति । उद्यानाअप-

'व्यभिचारिणीं भार्यो कुँचैलपरिभूतां पिण्डमात्रोपजीविनीं निवृत्ताधिकारां चान्द्रायणं पाजापत्यं वा चीरयेत्'।

इति । अवमानाभावे अपि पतिशुश्रूषामुपेक्ष्य व्रतोपवासादि-

१. I. reads -चित्त- for -वित्त-. २. The text reads अतिवर्तते for आति-लङ्ग्येत. ३. The text reads पतिलोकाच. for परलोकाच, But Kullûka-bhatta seems to prefer the latter. ४. The text reads या निषेवते for यो-पसेवते, and निन्धैव सा भवेझोंके for निन्धैव लोके भवति. ५. С. Е. Ғ. С. Н. І. and J. read सुखार्थैन for ऽथ वित्तेन. ६. В. and D. read पुल्कसा सा भवेत्ततः. ७. All, except A. and I. read कुचैलपिण्डपरिभूतां for कुचैलपिण्डपरिभूतां पिण्डमात्रोपजीविनीं. ८. І. reads कार्येत् for चारयेत्.

परायाः स्त्रियाः प्रत्यवायो ऽस्ति । एतदेवाभिषेत्य व्रतोपवासा-दीनां स्त्रियम्पति श्रेयोहेतुत्वं निषेधत्यितः—

> 'न व्रतेनीपवासेन धर्मेण विविधेन च । नारी स्वर्गमवाप्ताति प्राप्तीति पतिपूजनात्'॥

इति । महाभारते अपि पितशुश्रूषापराया भार्याया उत्तमां गतिमुक्त्वा व्रतादिपराया अन्यस्या भार्यायास्तदभावं ज्ञापियतु-मिदमुदाहृतम्—

> 'तां यमो लोकपालस्तु बभाषे पुष्कलं वचः । मा ग्रुचस्त्वं निवर्तस्व न लोकाः सन्ति ते उन्धे ॥ स्वधमिविमुखा नित्यं कान् लोकान् त्वं गमिष्यसि । दैवतं हि पतिः स्त्रीणां स्थापितः सर्वदैवतैः ॥ मोहेन त्वं वरारोहे न जानीषे स्वदैवतम् । पतिमत्याः स्त्रिया लोके धर्मः पैत्यर्चनं त्विति '॥

इति । यदा स्त्री पितशुश्रूषा उनुरोधेन व्रतादिकं चिकीषीति तदा अप पितमपृष्ट्वा उनुष्ठितं तद्वतं निष्फलं भवति । तदाह मार्कण्डेयः—

'नारी खल्वननुज्ञाता भन्नी पित्रा सुतेन वा ।
निष्फलं तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम्'॥
इति । अत एव मनुः सर्वत्र स्त्रियाः स्वातन्त्र्यं निषेधिति—
'बालया वा युवत्या वा वृद्धया वाश्पि योषिता ।
न स्वातन्ह्येण कर्त्तव्यं कार्यं किन्चिद् गृहेष्विपि'॥
(म. स्मृ. ५. १४७)

१. B. and D. read स भक्त्या for प्राप्ताति. २. This and the following three lines do not appear in B. and D. ३. A. reads कथं लोकान् गिन्ड्यसि for कान् लोकान् त्वं गिन्ड्यसि. ४. C. E. F. G. H. and J. read पत्यितिस्तिति for पत्यर्चनं त्विति. ५. Except A. and I. all omit स्त्री.

इति । तेथा च पुराणे—
'पिता रक्षिति कौमारे भर्ता रक्षिति यौवने ।
पुत्रः स्थिवरभावे तु न स्त्री स्वातन्त्र्यमईति '।।
(म. स्मृ. ९.३)

इति । अपृष्ट्वेत्यभिधानादनुज्ञापुरःसरमनुष्टितस्य व्रतादेः सा-फल्यमवगम्यते । तच शङ्घ-लिखिताभ्यां दर्शितम्-ं

> 'न भत्तीरं द्विष्याद् यद्यप्यशीलः स्यात्। पतिती र्थिहीनो व्याधितो वा अपि पतिर्देवतं स्त्रीणाम् । न व्रतोपवास-नियमेज्यादानं देमो वाष्नुग्रहकरः स्त्रीणामन्यत्र पति शुश्रूषायाः । कामं तु भर्त्तुरनु-. ज्ञया व्रतोपवास-नियमादीनामभ्यासंः स्त्रीधर्मः'।

इति । कात्यायनो अप-

'भार्या भर्तुर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत्सदा'।

इति । या तु नारी बान्धवानामसिपण्डानां सजातीनां सिपण्डानां दुर्वृत्तं विद्वेषं कुरुते या च गर्भ पातयेत् ते उभे पातकबाहुन्यान्न सम्भाषणीये। एतदेवाभिषेत्य बन्धुद्वेषः शङ्घ- लिखिताभ्यां निषिद्धः

'न बन्धून् द्विष्यात्' । इति । अत्र च विद्वेषो विषप्रयोगाभिचारादिपर्यन्तो विव-

२. This and the following two lines are not found in all except A. and I.; the quotation occurs în Manu Smriti with a slightest difference in the second half. २. I. omits दमो वाऽनुप्रहक्तरः. ३. C. E. F. G. H. and J. read अन्य: for अभ्यासः.

क्षितः । अन्यथा स्वल्पस्य द्वेषस्य गर्भपातासाम्येनासम्भाषण-हेतुत्वासम्भवात् । यद्यपि बन्धुवध-गर्भपातनयोरसम्भाषण-हेतुत्वं समानं तथापि गर्भपाते पापंदैगुण्येन प्रायश्चित्तं नास्ति अतस्तस्यास्त्याग एव ।

ननु—प्रायश्चित्ताभावोऽनुपपन्नः । मनुना ब्रह्महत्याव्रतस्य तत्रोपदिष्टत्वात्—

. 'हत्वा गर्भमिवज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ' । (म. स्मृ. ११, ८७)

इति । अविज्ञातं स्त्रीत्व-पुंस्त्वाभ्यामनिश्चितम् । विज्ञाते
तु गर्भे स्त्री-पुरुषवधयोर्यथाविहितं द्रष्टव्यम्—अतः कथमुच्यते प्रायश्चित्तं नास्तीति ? नायं दोषः । पातनीयगर्भगतगुणागुणाभ्यां व्यवस्थोपपत्तेः । हननीयब्राह्मणगतगुणागुणाभ्यां
प्रायश्चित्ततारतम्यस्य दर्शनात् । तथा च याज्ञवल्क्यः ब्रह्मन्नव्रतमुक्त्वा दीक्षितंन्ने द्वैगुण्यमाह—

'द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिदोत्'।

(या. समृ. ३. २५२)

इति । यद्यपि दीक्षितादीक्षितयोरिव गर्भयोर्गुणागुणी नोपपद्येते तथापि पितृगतगुणागुणाभ्यां तौ कल्पनीयौ । त-स्मात् प्रायश्चित्तविषयाणि वचनानि गर्भमात्रवधविषयाणि । इदं प्रायश्चित्ताभाववचनं सम्भावितगुणवद्गर्भविषयम् । यद्वा पापद्देगुण्येन प्रायश्चित्ताभावोक्तिस्तस्यास्त्यागविधिदोषार्थवाद— इति न कश्चिद्दिरोधः । तथांच विदिष्टगर्भपातने पापद्देगुण्याद् व्रतद्देगुण्यमुन्नेयमिति भावः ।

१. All, except A. and I. omit तथा च विशिष्टगर्भपातने पापहेगुण्याद् व्रतहेगुण्यमुनेयमिति भावः

यस्तु वेदे विश्वासरहिती वेदोक्तात् धर्मात् पराङ्मुखस्तं नानुतिष्ठति स जन्मना ब्राह्मणो अपि कर्मणा चाण्डालो भवेत् ।
तस्य धर्मपराङ्मुखत्वं तदीयोक्तिरूपेण पूर्वार्धेन द्योत्यते ।
आवसथ्यः पञ्चमो अग्नः । तेन च गाईपत्याद्यग्निपञ्चकमुपलक्ष्यते । न चाग्निपञ्चक्तेन वा तत्साध्येनाग्निहोत्रादिना वा किज्वित् फलमस्ति । ऐहिकस्य फलस्यादर्शनात् आमुद्मिकस्य फलस्य सन्दिग्धत्वात् । तथा च श्रूयते—

'को हि तदेद यद्यमुष्मिन् लोके अस्तवा नवा'।

इति । एवमेतेषु व्याख्यातेषु वचनेषु यानि निमित्तान्यु-पन्यस्तानि तेषां मध्ये स्त्रीकर्तृकस्य पुरुषकर्तृकस्य ऋत्वति-क्रमस्य पत्यवमानस्य च पायश्चित्तमुन्नीय पदिश्चितम् । यत् पतिशुश्रूषामुझङ्घ्य तत्प्रतिकूलवताद्याचरणं तत्र पतिं प्रसा-द्य तदुक्तं पायश्चित्तमाचरेत् । तथाच याज्ञवल्क्यः-

> ' प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्येव विशुद्ध्यति ' । (या. स्मृ. ३. २८३)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि –

'अथ वा यद् गुरुर्ब्रयात् तत्कार्यमविशङ्कया । निग्रहे अनुग्रहे वा अपि गुरुः सर्वत्र कारणम्'।।

इति । यचानुज्ञामन्तरेण व्रताचरणं तत्र निष्फलप्रयासस्य दण्डरूपत्वात् तेनैव शुद्भचतीति न पृथक् प्रायश्चित्तापेक्षा ।

दुर्वृत्ताचरणं च द्विविधम् । वधावसानं प्रयत्नमात्रं चेति । तयो-र्मध्ये वधावसानस्य पुरुषकर्तृकस्य दुर्वृत्ताचरणस्य प्रायश्चित्त-

१ I. reads वेदिवश्वासरहितो वेदोक्तधर्मपराङ्मुखः.

माचार्यो वक्ष्यति । पयत्नमात्रस्य तु प्रायिश्वतं याज्ञव-रुक्यो श्तिदिशाति-

> 'चरेद्वतमहत्वा अप घातार्थं चेत् समागतः'। (याः स्मृ ३ २५२.)

इति । नच-हननाहननयोर्त्रतसाम्यं राङ्क्रनीयम् । अतिदिष्ट-स्योपदिष्टात् किन्चिन्यूनत्वात् । योषितस्तु पुरुषकर्तृकपाय-श्चित्तादर्धं द्रष्टव्यम् । गर्भपातने प्रायश्चित्तं गर्भभेदादनेकधा भिद्यते । गर्भो द्विविधः । पतिजन्यो जारजन्यश्च । जाराश्च सवर्णा असवर्णाश्च । तत्र सेर्वत्र प्रायश्चित्तं चतुर्विरातिमते अभिहितम्

'गर्भगति समुद्दिष्टं यथावर्णविधि व्रतम् । जारगर्भे विशेषः स्यात् यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥ ब्रह्मगर्भवधे कृच्छ्मब्दं सान्तपनाधिकम् । क्षत्रगर्भवधे चैव चरेचान्द्रायणद्वयम् ॥ वैद्यस्य चैन्दवं प्रोक्तं पराकः शृद्रधातने । प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भगते विशेषतः'॥

इति । वेदिविश्वासरहितस्य प्रायिश्वतं वसिष्ठे। दर्शयिति— 'नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चेरित्वा विरमेन्ना-स्तिक्यात्। (२९) नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृच्छ्रम्'। (व. स्मृ. २९, २९–३०)

इति । एतच्च सकृत्करणविषयम् । असकृत्करणे तु राह्ने-नोक्तम्-

१. B. D. and G. read याज्ञवल्क्येन दक्षितम् for याज्ञवल्क्यो ऽतिविशति. ३. B. and D. read सर्वप्रायश्चित्तं for सर्वत्र प्रायश्चित्तं. ३. G. and H. read यथावर्ण. ४. Except A. G. I. and J. all read सान्तपनादिकम्. ५. I. reads च कृत्वा for चरित्वा. ६. I. reads नास्तिकच for नास्तिक-.

'नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतन्नः कृट-व्यवहारी मिथ्याश्मिज्ञांसीत्येते पञ्च संवत्सरं बाह्मणगृहे भैक्ष्यं चरेयुः'।

इति ॥ १४-१९-१६-१७-१८-१९-२०-२१ ॥

अथ बीजि-सेनिणीः पिनोः मन्यनाय-मायश्चित्तमद्भाद-सूचनार्थमस्मिन् गायश्चित्तपसङ्गे कुण्ड-गोलको पुनी सङ्घान्त-सुपन्यस्यति—

ओख-नाता-ऽऽहतं बीजं यस्ये सेने प्ररोहति।

से क्षेत्री लभते बीजं न बीजी भागमहीते।।२२॥

तहत् परिश्वयाः पुत्री ही स्मृती कुण्ड-गोलकी।

पत्यी जीवित कुण्डः स्यात् मृते भक्तीर गोलकः।।२३॥

इति । ओघो जलप्रवाहः । वातः प्रचण्डवायुः । तथोरन्य-तरेणाहतं परकीयं शाल्यादिवीजं यस्यान्यस्य क्षेत्रे परोहाति स क्षेत्री बीजं बीजफलं लभते । न तु बीजी । तदेवक्षोकप्रसि-इन् । तेनैव न्यायेन क्षेत्रिणो भार्यायां वी।जिनोत्पादिती कु-ण्ड-गोलको क्षेत्रिणः पुत्री भवतः । न तु बीजिनः । तथोः पुत्रयोर्भध्ये क्षेत्रिण्यमृते जारजः कुण्डः । मृते तस्मिन् जारजो गोलकः ।

१. I. and M. read आध्याताहत. २. M. reads वधा for यस्य ३. B. and D. read त्तृ for सः; while M. omits सः and inserts तत् before क्षेत्री. १. These two ślôkûs of the text can be traced in several Suritis and Puranas.

'अभृते च मृते चैव जारजी कुण्ड-गोलकी '। इति स्मृत्यन्तरात्। जारजग्रव्देन देवेरादयो व्यावर्यन्ते। न हि तेषां जारस्वमस्ति। तेषां गुर्वनुज्ञातस्वात्। अनुज्ञातस्वं च याजवरक्येनोक्तम –

> 'अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । स्रिपण्डो वा सगोत्रो वा धृताभ्यक्त ऋतावियात्'।। (याः स्मृः १. ६८)

इति । बीजि-सेनिणारत्र स्चितः मत्यवायो महाभारते दिशतः-

> 'क्षेत्रिकश्चैव बीजी च द्यावेती निरेयद्भमी । न रक्षति च यो दारान् परदारांश्च गच्छति ॥ गॅहितारते नरा नित्यं धर्माचारवहिष्कृताः' ।

" गुर्वनु हातो अपि देवरः ऋतावेवेयादा गर्भोत्यक्तः । तदूर्धं पुनर्ग-च्छन् पतितो भवति । वस्तुतस्त्रिदं वचनम्— 'यस्या फ्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः। तामवेन विधानेन निजी विन्देत देवरः'।। (म. स्पृ. ९. ६९)

इति मनूके शब्दानपरमेवेत्याचार्याः।

'अपुत्रां गुर्वनुहाती देवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डो वा सगोत्री वा घृताभ्यका ऋतावियात्' ॥

गहितौ तौ नरौ निस्य धर्माचारबहिः कुतौ 🕒

१. J. reads हेवहत्ताद्यो. B. and D. omit this portion— ध्यावर्त्वन्ते। नहि तेषां जारस्वमस्ति। तेषां गुर्वनुज्ञातस्वात्। अनुज्ञातस्य च धाज्ञवन्त्रयेनीत्तम्—

इति । बीजि-लेकिणोरेव सूचितः मन्यवायोः २. G. reads वृतान्यस्त and I. अज्ञेत् for इयात्. ३. I. roads हारे तौ नियमञ्जःतौ; while B. and D. read हायेतो निरयञ्जन्तौ. ४. I. reads—

इति । जारस्ये गर्भानुत्पादने यत् प्रायश्चित्तमभिहितं तदेव बीजी दिगुणमाचरेत् । जारपायश्चित्तं चे व्याघेण दर्शितम्

> ' बाह्मणो बाह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः। कृच्छ-चान्द्रायणे कुर्यादर्धमेव प्रमादतः ॥ अर्धमेव सकामायां तत्रकृष्ट्रं सकृद्रती । अर्धमर्धे नृपादीनां दिरेषु बाह्मणश्चरेत् ॥ ऐतद्वतं चेरस्सार्थे श्रोतियस्य परिप्रहे । अश्रोतियश्चेद् हिगुणमगुप्तावर्धमेव चैं'॥

इति । क्षेत्रिणः प्रायश्चित्तविशेषानादेशात् सामान्यशयश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तच्च याज्ञवल्क्येन दिशतम्

'प्राणायामदातं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपातकजातानामनादिष्टंषु चैव हि' ॥ ( या. स्मृ. ३. ३०६ )

इति । 'न बीजी भागमईति'—इत्ययमर्थी मनुना दृष्टान्तैः प्रतिपादितः—

' यथा गी-ऽश्वेष्ट्-दासीषु महिष्यजीविकासु च। नीत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्विप ॥ ये ऽक्षेत्रिणी बीजवन्तः पॅरक्षेत्रे प्रवापिणः। ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं कचित्॥

१. B. and D. read जारजस्य गर्भानुत्पादे and E. H. and I. जारस्य गर्भानुत्पादे; while J. जारस्य गर्भमुत्पादयतः. २. I. omits च. ३. C. and F. read एतच्छुतं, E. and H. एतस्पर्वे for एतद्भतं. ४. B. and D. substitute चत् for च and for the same C. and F. read दा. २. B. D. and the text read अनादिष्टस्य for अनादिष्टेषु. ६. All, except A. and the text read महिपीच्यांविकासु. ९. The text reads प्रसिद्धायापिणः

यंदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम्। गोनिनोनेव ते वत्सा मीवं स्कन्दितमार्षभम्'॥ (मः स्मृ. ९. ४८-५०)

इति । ये ब्लेंत्रिण इत्यत्र अक्षेत्रिण इति छेदः ॥२२-२३॥ इदानीं कुण्ड-गोलकप्रसङ्गेन बुद्धिस्थान् पुत्रभेदान् दर्शयति-

औरसः क्षेत्रजश्चैव[†] दत्तः कृतिमकः सुतः।

इति । एतच द्वादश्विधानां पुत्राणामुपलक्षणम् । ते च मनुना दर्शिताः-

> 'औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृतिम एव च । गृहोत्पन्नो अविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्।। (१५९) कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रेश्च षडदायादबान्धवाः ॥ (१६०)

#### इत्यादयो निषधा व्याकुप्यरन्।

^{*} सर्वजनारायणस्तु - 'क्षेत्रिणः क्षेत्रस्वामिनः । केवलं बीजवसारः । परक्षेत्रे इति प्रवापिण इति च दृष्टान्तः' इति व्याचर्यौ ।

[†] अत्र कलिधर्मनिरूपणप्रसङ्गे कलिनि षिद्धयोः क्षेत्रज कृतिमयोः पु-त्रयोः निर्देशान् इतरेषां गूढोत्पनादीनामनिर्देशाच क्षेत्रज-कृतिमकी कली विहिताविति न शङ्कनीयम् । केवलमुपलक्षणरूपत्वात्तयोः।अन्यथा— 'दत्तीरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः'।

१.C. E. F. G. H. I. and J. read यथा for यत्. 2. B. and D. read— गोष्टीनामेव तं वस्सं मोघं वृष्यचेष्टितम्।,

C. E. F. and H. read-

गोमतामेव ते वत्सा नोह्यं वृष्यभचेष्टितम्।; G. reads the same, but substitutes नो खद् for नोह्यं. ३. B. and D. read शुद्रश्च and J. शोर्यश्च for शोद्रश्च.

सेवसेवे संस्कृतायां तु स्वयमुलादितश्च यः। तमीरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ (१६६) यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्रीवस्य पतितस्य वा । स्वधनें नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः समृतः ॥ (१६७) माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सद्दां पीतिसंयुक्तं स दीयी दिलेमः सुतः ॥ (१६८) शद्वां तु प्रक्रयांचं गुण-होषविचक्षणम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तुं कृत्रिमः ॥ (१६९) उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गृहे गृह उसनस्तस्य स्याचस्य तल्पर्जः ॥ (१७०) याता-पितृभ्यानुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं परिगृह्णीयाइपविदः स उच्यते ॥ (१७१) पित्वेइनिन कन्या तु यं पुत्रं जनयेहहः । तं कानीनं विजानीयादोदुः कन्यासमुद्भवम् ॥ (१७२) या गर्भिणी संस्क्रियंत ज्ञाता ज्ञाता चे या सती। दोढ़: स गर्भी भवति सहीढ इति चीच्यते ॥ (१७३) ेक्वीणीयाद् यस्त्वपस्यार्थं माता-पित्रीर्यमन्तिकात् । स क्रीतकः सुतस्तस्य सद्शोऽसद्शोऽपि वा।। (१७४)

१. I. reads स्वे for स्व. २. H. reads -कान्पिक्स for -कान्पित्स. ३. The text reads ट्याधितस्य for पतितस्य. ४. B. and D. read प्रयुक्तायां for नियुक्तायां ९. All, except A. I. and the text substitute च for वा. ६. B. and D. read इनकः for इन्तिमः. ७. The text reads च for तु. ८. All, except A. I. and the text substitute चः for सः. ९. We follow here A. I. and the text. All others read तत्कलम् for तत्वजः. २०. The text reads चरेनाम्ना for विज्ञानीयान्. १२. The text substitutes चार्च for चः while I. reads लाताऽनात्वया for ज्ञाताऽनाता च याः २२. This and the following three lines do not appear in B. and D.

या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वो स्वयेच्छया । उत्पादयेत् पुनर्भृत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥ (१७५) माता-पितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद् यस्मै स्वयंदत्तस्तु सं स्मृतः॥(१७७) यं बाह्मणस्तु जूबायां कामादुत्पादयेत् सुतम् । स पारयेन्नेव ज्ञावस्तस्मात् पारज्ञवः स्मृतः'॥(१७८) (म. स्मृ. ९. १५९-१७८)

इति । याज्ञवर्लक्येनापि-

'और र्षः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजो गूढ जस्तथा ।
कानीनः पञ्चमः प्रोक्तो षष्ठः पौनर्भवः स्मृतः ॥
दक्तः क्रीतः कृत्रिमध स्वयंदक्त इतीरितः ।
सहोढजो ऽपविद्धध पुत्रा द्वादश्च कीर्किताः ॥
औरसो धर्भपत्नीजस्तस्समः पुत्रिकासुतः ।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ (१२८)
गृहे प्रक्रच उत्पन्नो गूढ जस्तु सुतः स्मृतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहद्यतो मतः ॥ (१२९)
अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
द्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दक्तको भवेत् ॥ (१३०)
क्रीतथ ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः ।

१. C. and F. read वेच्छ्या पुनः for वा स्वयेच्छ्या and for the same G. H. and J. read चेच्छ्या पुनः. २. B. and D. read संस्कृतः for समृतः. ३. B. and D. read पाययेव for पारयवेव. ४. याज्ञवल्वयेनापि and the following quotation is omitted by all except A. and I. ६. The first four lines of this quotation are not found in Yûjnavalkya. ६. The text substitutes सनः for सम्बनः

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विद्येः सहोहजः ॥ (१३१) उत्स्रष्टो गृद्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः । पिण्डहोंऽज्ञाहरश्चेषां पूर्वाभावे परः परः ॥ (१३२) सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः'। (१३३) (या. स्मृ. २. १२८-१३३)

इति] ||

अत्र द्वादशानां पुत्राणां यानि लक्षणानि मनुना दशितानि तानि सर्वाण्युपलक्षयितुं दत्तस्य लक्षणमाह्

दयान्माता पिता वार्णि स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥२४॥

इति । अत्र दाने सदृशं प्रीतिस्युक्तमाद्भिगपदीति विशेषण-चतुष्टयं द्रष्टव्यम् ।। २४ ।।

प्रसक्तानुपसक्तं परिसमाप्य प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुसरित परिवित्तिरित्यादिश्लोकद्येन—

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृ-याजकपञ्चमीः ।।२५॥

दौ कृद्यी परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृद्य एव च ।

कृद्यातिकृद्यी दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत्।।२६॥

इति । यत्र ज्येष्ठो नोद्दहति किनष्टश्चोद्दहति तत्र ज्येष्ठः परिवि-निरित्युच्येते । किनष्ठः परिवेत्ता । यया कन्यया किनष्ठः परि-विद्येते सा परिवेदिनी । तस्याः पित्रादिदाता। याजको विवाहहो-मस्य कारियता । त एते पञ्च नरकं यान्ति । तथा च हारीतः—

१. The text reads भिन्नः for विन्नः. २. M. inserts after this line— दाराभिहोत्रसंयोगं यः क्रयोदम ने सति । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

' ज्येष्ठे अनिविष्टे कनीयान्निविद्यान् परिवेत्ता भवति । परिवित्तिज्येष्टः । परिवेदनी कृत्या।परिदायी दाता। परियष्टा याजकः । ते सर्वे पतिताः '।

इति । तत्र परिवित्तेरी कृच्छ्री मायश्चित्तम् । कन्याया एकः कृच्छ्ः । दातुः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तस्य लक्षणं याज्ञव-त्क्य आह्—

> 'कृच्छातिकृच्छः पयसा दिवसाने कविदातिस्'। (या स्मृ. ३. ३२१)

इति । याजकस्य चान्द्रायणम् । न चाच परिवेत्तुः भायश्वि-त्तमनुक्तमिति बाङ्कानीयम् । परिवित्तिवार्व्देन सस्याप्युपलक्षित-त्वात् । अत एव यमः परिवित्ति परिवेत्रीर्वयोः समं भायश्वि-त्तमाह्-

> 'कृच्छ्री द्वी परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्रएव च । अतिक्षेच्छ्रं चरेद्दाता होता चान्द्रायणं चरेत् '।। (अ. स्मृ. ३. ४०)

इति । यत्तु शङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तम्-'परिवित्तिः परिवेद्या च संवत्सरं बाह्मणगृहेषु भैक्ष्यं चरेयाताम्'।

इति राह्वेनापि-

'परिवित्तिः परिवेत्ता च यया च परिविद्यते । व्रतं संवत्सरं कुर्युर्दातृ-याजकपञ्चमाः' ॥ इति यदपि हारीतेनोक्तम्—

१. I. reads ही परिवेत्तः स्यान् for ही परिवित्तेस्तुः २. I. reads क्रुच्छा-तिकुच्छो दातुस्तु for अतिकुच्छं चरेहाता.

## 'ते सर्वे पतिताः संवत्सरं पाजा-पत्येन कृच्छ्रेण यापेयेयुः'।

इति तत्र सर्वत्र चिर-क्षिप्र-ज्ञाता-ऽज्ञातभेदेन पायश्चित्तगीरव-लायवव्यवस्था द्रष्टव्या । पायश्चित्तचरणानन्तरं परीवेतुः कर्त्तव्यमाह वसिष्ठः-

> 'परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्री चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविद्योत् तां चैवीपयच्छेत् ' । (व. स्मृ. २०. ८)

इति । तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठाय निवेद्य । पुनर्निविद्योत् पुनरुद्व-हेत् । कामित्यंपक्षायामाह तामेवोपयच्छेदिति । अयमर्थः— ज्येष्ठभातर्यकृतदारपरिग्रहे कृतदारपरिग्रहः किनष्टः परिवेत्ता परिवेदन्या स्वगृहीतया कन्यया परिवित्तिना ज्येष्ठभाता च सह उक्तं प्रायश्चित्तं निवेत्यं ज्येष्ठभातिर कृतदारपरिग्रहे किनष्टः पूर्व गृहीतां कन्यां ज्येष्ठभात्रे निवेद्य तह्तां स्वयमेव पुनरुद्व-हेत् । अयमेव न्यायो ज्येष्ठ-किनष्ठयोराधानव्युत्क्रमे भगिन्यो-विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः । अत एव गौतमः—

'परिवित्त-परिवेत्-पर्याहित-पर्याधाता-अप्रेदिधिषु-दिधिषूणां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्' । इति । अप्रेदिधिषुपत्यादौ विशेषो वसिष्ठेनोक्तः-'अप्रेदिधिषुपतिः कृच्छ्ं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्

१ B. and D. read हापयेयु:, G. पावयेयु:, C. and F. यात्रयेयु: and I. परिचरेयु: for यापयेयु:. २. All, except I. omit - विधिषु-.

तां चैवोपयच्छेत् । (९) दिधिषुपतिः कृच्छाति-कृच्छी चरित्वा तस्मै दत्वा पुर्नानिविद्योत्'। (व.समृ. २०. ९–१०)

इति । अग्रेदिधिष्वदिर्लक्षणं देवलेनोक्तम्— 'ज्येष्टायां यद्यनृदायां कन्यायामृह्यते उनुजा। सो चाग्रेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता'।।

इति । तत्राग्नेदिधिषुपतिद्वादशरात्रं कृष्छं प्राजापत्यं चरित्वा च्येष्टायां पश्चादन्येनाहायां तामेवोद्दहेत् । दिधिषुपतिस्तु कृ-च्छातिकृच्छ्रो चरित्वा स्तोढां ज्येष्टां तस्मै कनीयस्याः पूर्वोढे दत्त्वाऽन्यामुद्दहेत् ॥ २५–२६ ॥

परिवेदने प्रत्यवायं प्रायश्चित्तं च पदइयेदानीं विदेशि तद-

कुञ्ज-वामन-षण्ढेषु गद्गदेषु जडेषु च। जात्यन्धे वधिरे मूके न दोषः पैरिवेदने॥ २७॥

कुन्जः पृष्ठभागे मांसादिविद्योषेणात्यन्तिवृत्तदेहः। वा-मनो अतिहस्वदेहः। षण्ढो नपुंसकः। गद्भदे जिह्नादिदोषेण सहसा वक्तुमदाक्तः। जडो अक्षमः कार्येष्वप्रवृत्तः। जात्य-न्धादयः प्रसिद्धाः। एवंविधस्य ज्येष्ठस्य विवाहायोग्यत्वात् कनिष्ठस्य विवाहे नास्ति परिवेदने दोषः। एतच्च ज्येष्ठस्य प्रवज्या-देद्यान्तरगमनादीनामप्युपलक्षणम्। अस्मिश्च परिवेद-नाभ्यनुक्ताने संवादिवचनानि पूर्वमेव श्राद्धपसङ्गादुदाहृतानीति नात्र प्रपन्द्यन्ते॥ २७॥

२. B. and D. read यासाधे for सा चाबे and क्रमात् for स्मृता. २. L. reads परिविन्दतः for परिवेदने.

कुब्जत्वादिदीषरहितेष्वपि भिन्नोदरेषु परिवेदनमभ्यनु-जानाति-

पितृव्यपुत्रः सापत्नः परनारीसुतस्तथा । द्वारा-अभिहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ २८॥

इति । पितृब्यपुत्र-सापत्नौ प्रसिद्धौ । परनारीसुतो दत्त-क्रीतादिः । एतेषु ज्येष्ठेषु स्थितेषु क्रनिष्ठस्य विवाहाधान-योनास्ति प्रत्यवायः ॥ २८ ॥

कुन्जत्वादिदीयरहितेष्वेकोदरेषु पर्याधाने विशेषमाह— ब्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कोरयेत् । अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शाङ्घस्य वचनं यथा ॥ २९॥

इति । कारयेत् कुर्यात् । अनुज्ञातः किनष्टो ज्येष्टात् पूर्वमाधानं कुर्यात् । ज्येष्टभात्रेव पित्रा ज्यम्ज्ञातस्य पुत्रस्य पर्याधानपात्री चतुर्विद्यतिमते तन्निषिद्यते –

'ड्येष्टभात्रा त्वनुज्ञातः सुर्यादग्निपरिप्रहम् । अनुज्ञातोशि सन् पित्रा नादध्यान्मनुरत्रवीत्' ॥ इति । यनु सुमन्तुनोक्तम्

'पितुर्यस्य तुं नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ? । अभिहोत्राधिकारी शस्ति राष्ट्रस्य वचनं यथा' ॥ इति । उद्याना अभिन

' पिता पितानहो यस्य अग्रजो वाज्य कस्यचित् । तपो-अग्रहोत्र-मन्त्रेषु न दोषः परिवेदने '।।

१. M. reads चिन्तयेस् for कार्येत्-

इति तत् पित्रादीनां वैधुर्यादिना प्रतिबन्धे सिति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

परिवेदन-पर्याधानयोरिव स्त्रीणां पुनरुद्दाहर्यापि पसङ्गात् कचित् अभ्यनुज्ञां दर्शयति—

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥३०॥

इति । नष्टो देशान्तरगमनेनापरिज्ञातवृत्तान्तः । अयं च पुनरुद्वाहो युगान्तरविषयः । तथा चादित्यपुराणम्-

'ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्टांशं गोवधं तथा । कली पञ्च न कुर्वीत भावृजायां कमण्डलुम् '।।

इति । अत्रे ऊढाज्ञाब्देन विधिवदूढा ग्राह्या । अन्यत्रेव पुनरुद्वाहस्यात्राप्यङ्गीकृतत्वात् ॥ ३०॥

पुनरदाहमकृत्वा ब्रह्मचर्यव्रतानुष्टाने श्रेयो विश्वयं दर्शयति—

मृते भर्तारे या नारी ब्रह्मचर्यवर्ते स्थिता । सा मृता लभते स्वर्गे यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥३१॥ इति । मृतग्रहणं नष्टादीनामुपलक्षणम् । चतुर्थपादेन स्मृत्यन्तरप्रसिद्धा ब्रह्मचारिगतिर्दृष्टान्तिता । सा च मनुना दर्शिता-

अन कहाशब्दन विधिवतृहाँ भारता । अन्यनेव पुनरुद्वाहस्यात्राच्यङ्गीकृतस्वात् ।

९. This Śloka occurs in several Smritis and Purânâs with slight differences. २. M. reads न विद्यते for विश्वीयते, But this reading is quite contrary to the author's explanation. ३. Except A. all omite following:—
अच ऊढाशब्देन विधिवत्दा याह्या।

'अनेकानि सह स्त्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि ज्ञिपाणामकृत्वा कुलसन्ततिम्'॥ (म. स्तृ. ५. १५९)

इति ॥ ३१॥

उक्तबहावयाद पाधिकफलमनुगमने दर्शयति— तिस्तः कोट्यो प्रिकोटी च यानि रोमाणि मानुपे। तावत्कालं वसेत् स्त्रां भक्तारं याप्तुगच्छाते।। २२॥ इति। तावत्कालं कावत्सहस्रसंबन्सरम्। तथा च हारीतः— 'मृते भक्ति - या नारी धर्मशीला वृद्यता। अनुगच्छातिम् भक्तीरं ग्रगु तस्यास्तु यत् फलम्।। तिस्रः को क्रियोर्धकोटी च यानि लोमानि मानुपे। तावन्त्यव्य सहस्राणि स्त्रर्गलोके महीयंते।। मानुकं पेत् कांत्र येत्र कत्या प्रदीयते। कुलत्रयं पुर्नात्येपा भक्तीरं यान्तुगच्छातं।।

इति । राङ्खा- व्यक्तिमा

'मृते भर्ता भ्या नारी समारोहे हुना ज्ञानम् । सा ऽहन्य निप्ताचारा स्वर्गलीके महीयते'॥

तार्वत्कालं _{वीति} सर्वे भर्तीरं पाऽनु गच्छति ॥ ३२ ॥

इति । तावत्कालं ताच ब्रह्महत्त्वंबन्सरम् । हथा च हारीतः— 'सृते भर्तरि च्यानारी धर्मशीला बृबस्ता ।

अनुगच्छ न्यान्य नर्नारं गृणु तस्यास्तु यन् फलन् ॥ तिसः को देक्क जीऽर्यकोरी च यानि लोनानि नानुव । .

V. B. and D. read अ for आहर- 4. I. reads शह ज निर्धितों for शहजा-द्विस्सी, but the que trainers that have been hitherto given as from. Sankhalikhitau are i san prese and the present one is a Sloka. However, we are unable in attribute it to either.

२. The text reads कुनार for कानार- २. D. D. and M. read तिन्न: काटबर्धकोटी च.३. B. and D. omit this and the following four lines:—

इति । ननु—इदमनुगमनं पत्यक्षश्रुतिविरुद्धम् ।

'तस्मादु ह न पुरायुषः स्वर्गकामी प्रेयात्' ।

इति श्रुत्या आत्महत्याप्रतिषेधात् ।

'असूर्या नाम ते लोका अन्धेन समसाऽऽवृताः ।

तांस्ते पेत्यांभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः'।।

(ई. उ. ३)

इति श्रुत्यन्तराच । मैवम् । अनुगमनस्मृतेर्निरवकाशत्वेन प्रावत्यात् । आत्महत्यानिषेधश्रुतिस्तु स्वर्गकामयोषितोऽन्यत्र सावकाशा । ननु—स्वर्गकामिन्याः पतिमनुगच्छन्या अपि ब्राह्मण्या अनुगमनं स्मृत्येव निषिद्धम् । तथा च पैठीनसिः—

'मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् । इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मी व्यं परः स्मृतः।। इति । स्मृत्यन्तरं च—

'उपकारं यथा भर्तुर्जीवन्ती न तथा मृता । करोति बाह्मणी श्रेयो भर्तुः शोककरी चिरात् ॥

^{*} आत्मानं हन्तीत्यात्महनः।

^{&#}x27;येऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्तारं स्वयम्प्रभम् । कर्ता भोकेति मन्यन्ते त एवात्महनो जनाः'॥ इत्युक्तेरात्मज्ञानाभाव एव आत्महत्याश्च्यवाच्यः । अनुगमनेन श-रीरत्यागो नात्र आत्महत्याशब्दवाच्यो भवति ।

३. Except I. and the text all read भरयाधिगच्छन्ति. ३. Except A. and I. all read अत्येव for समृत्येव. H. also reads the same and inserts लन् after अयेव. ३. I. omits इति समृत्यन्तरं च and A. by the insertion of मनु: after इति shows that the next four lines are from Man. However, they are not found in Manusmriti.

अनुवर्नेत जीवन्तं नानुयायानमृतं पतिम् । जीव्ये भर्तुहितं कुर्यात् मरणादात्मवातिनी' ॥

इति । अङ्गिरा अपि-

'या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुत्रजेत्। सा स्वर्गमात्मयातेन नात्मानं न पति नयेत्'।।

इति । व्याप्रपादी अप-

'न चियेत समं भर्ता बाह्मणी शोकमोहिता। प्रवज्यागतिमामेति मरणादात्मधातिनी '।।

इति । प्रत्रज्या मैथुनादिभोगत्यागः । नायं दोषः । अस्य निवेधस्य पृथक्चितिविषयत्वात् । अत एवीदानाः —

> ' पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमईति । अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मों यं परः स्मृतः'।।

इति । एकचित्यां समारोहणं कल्पसूत्रकारेण दाँशतम्— 'प्रेतस्योत्तरतः" पत्न्या संवेशनमविशेषेण नित्यवत्' ।

इति ॥ ३२ ॥

^{*} प्रेतस्योत्तरतः सुप्ता पत्नी यदि कातरा भवेत् तर्हि तां देवरः शिष्यो वान्यः—

^{&#}x27; उदीर्ष्वं नार्यभि जीवलोक-मितासुमेतमुपशेष एहि । हस्तयाभस्य दिधिषोस्त्वमेत-त्पत्युर्जनित्वमभिसम्बभृव' ॥ इतिमन्त्रेणोत्यापयेत् इति विशेषोऽत्रानुसन्धेयः '।

श H. reads जीवा for जीव्य. २. G. and H. read मृतेन for भियेत.

न केवलं स्वयमेवानुगमनेन स्वर्गे वसित किन्तु स्वभ-चीरं नरकादुद्धरतीत्याह-

व्यालयाही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात्। एवं स्त्री पतिमुद्धत्य तेनैव सह मोदते।।३३॥

# इति श्रीपराशरसंहितायां प्रायिश्वत्त-काण्डे चतुर्थोऽध्यायः॥४॥

यद्यपि पापीयान् पितः स्वपापफलभोगाय नरकमार्गाया-भिमुखो भवेत् तथापि योषित् स्वकीयेन प्रबलसुकृतेन तस्य पापफलभोगं प्रतिबद्ध्य पितमिपि स्वेन सह गितं नयित । अ-त एव व्यासः-

> 'यदि प्रविष्टो नरकं बद्धः पाद्यैः सुदारुणैः । सम्प्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमिकङ्करैः ॥ तिष्ठते विवद्यो दीनो वेष्टचमानः स्वकर्माभः । व्यालप्राही यथा व्यालं बलाद् गृह्णात्यदाङ्कितः ॥ तद्वद्वर्तारमादाय दिवं याति च सा बलात् । सा भर्तृपरमा नित्यं स्तूयमाना असरोगणैः ॥ क्रीडते पतिना सार्धे यावदिन्द्राश्चतुर्दद्या । ब्रह्मन्नो वा कृतन्नो वा मित्रन्नो वा भवेत् पतिः । पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु या'॥ (व्याः स्मृः ४. ६०–६४)

इति । इदं चानुगमनं पतिव्रतयाऽनुष्ठितं सदुक्तरीत्या द-

म्पत्योरुभयोः श्रंयोहेतुः पापीयस्याऽनुष्ठितं चेत् पापक्षयहेतु-भवति । तथा च महाभारतम्-

'अवेमत्य तु याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा ।

वर्तन्ते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

भर्जाञ्जमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः॥

आदिप्रभृति या साध्वी पत्युः प्रियपरायणा ।

ऊर्ध्वं गच्छिति सा तत्र भर्जा ञ्जमरणं गता'॥

इति । ऐतचानुमरणं न सर्वासामपि स्त्रीणां सम्भवति

'साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते ।

नान्यो धर्मोशस्ति विज्ञेयो मृते भर्त्तार काहिचित् ॥

यावन्नाग्नौ दहेदेहं मृते पत्यौ पतिन्नता ।

तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीग्रारीरात् कथञ्चन'॥

इत्यङ्गिरसा सामान्येन पतिव्रतानां साध्वीनामधिकारस्य बोधनात् । अयं चाधिकारो रजआदिभिः प्रतिबद्ध्यते । तथा च बृहस्पतिः—

'बालसंवर्धनं" त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति । रजस्वला सृतिका च रक्षेद्रभं च गर्भिणी '।।

'तस्यात्मनोऽर्धे पत्यास्ते नान्नगात् वीरसूः कृपी'। इत्याद्युकं श्रीमद्भागवतादिषु । (श्री. भा. १. ७. ४५)

^{*} यथा बालापखाद्या नानुगन्तुमहैन्ति तथा बीरसूरिप नान्वियात् अत एव—

इ. E. G. and H. read अवगस्य for अवमत्य. २. All, except A. and I. omit from this line to अवृष्टकत्वः ऋत्वदर्शनेन सम्भावितगर्भसन्देहाः ( P. 59. L. 7. both inclusive.)

इति । अत्र बालसंवर्धनं त्यक्त्वेति वदन् संवर्धयितृजना-न्तरिवस्तम्भे बालापत्याया अप्यधिकारो अस्तीति दर्शयन् र-क्षेद्रभे च गर्भिणीति रक्षां दर्शयन् सम्भावितगर्भसन्देहाया अप्यधिकारं वारयति । तथा च नारदीये—

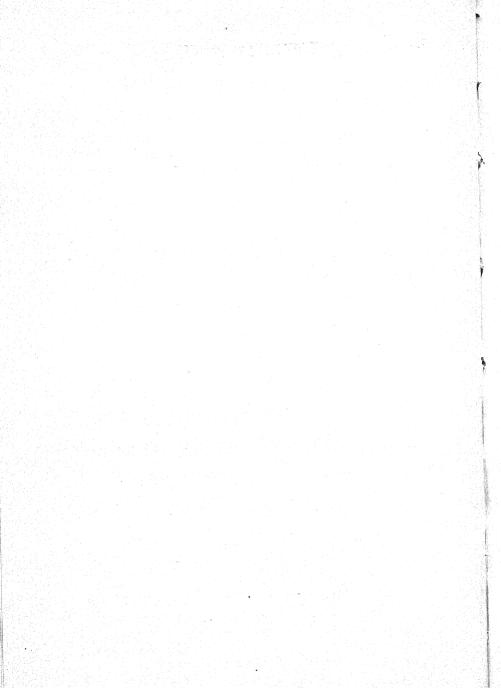
> 'बालापत्याश्व गार्भिण्य अदृष्टऋतवस्तथा । रजस्वला राजसुते नारोहन्ति चितां ग्रुभे' ।।

इति । अदृष्टऋतवः ऋत्वदर्शनेन सम्भावितगर्भ-सन्देहाः ॥ ३३॥

> श्रुतिविषयितं प्रायश्चित्तं प्रैकीर्णिषु यन्मतं नैयविषययोर्भेदस्त इक्षणं परिवेदनम् । प्रथयति परं तुर्याध्याये पराद्यारभाषिते विवृतिमकरोत् दाकेत्या निर्णीय सं माधवः॥ १॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां चतुर्थो ९६यायः॥ ४॥

१. I. reads प्रकीर्णकेषु for प्रकीर्णिषु. २. Except A. all others read तत्रयिक्षेत्रयो: ३. H. reads व्यक्त्या for शक्त्या. ४. All, except A. and H. omit स.



# पराशरसंहिता

#### अथ पन्चमोऽध्यायः।

येत् समाश्चित्य वाल्मीकिपमुखाः शं परं गताः। तदाश्रये अङ्ग्रिकमलं रामचन्द्रस्य निर्मलम् ॥ १॥

इत्यं चतुर्थाः याये प्रकाणिकपापानां प्रायिश्वत्तमभिहितम् । तत्र यद्यपि परिवेदनादिकं न प्रकाणिकम् । उपपातकेषु पेठि-तत्वात् । यद्यपि चँ पुत्रभेदादिकथनं न प्रायिश्वत्तरूपं तथापि प्रकाणिकपायिश्वत्तस्य बाहुल्यात् अध्यायार्थत्वमिवरुद्धम् । तन्त्राध्यायान्ते स्वर्गसाधनमनुगमनं वर्णितम् । तेन ब्रह्मलोकसा-धनमाहिताग्निदहनं बुद्धिस्थम् । अतः पञ्चमाध्याये तिव्ववंक्षः आदौ प्रायश्चित्तपकरणिवच्छेदराङ्कामपनुदन् परिशिष्टं प्रकाणि-कपायश्चित्तं तावन्नविभः स्रोकराह—

वृकँ-श्वान-सृगालाद्यैदेष्टो यस्तु द्विजोत्तमः।
स्नात्वा जपेत् स गायत्रीं पिनत्रां वेदमातरम् ॥१॥
गवां शृङ्गोर्दकैः स्नानं महानद्योस्तु सङ्गमे।
समुद्रदर्शनाद्वापि शुना दष्टः श्विचभेवेत् ॥ २॥
वेद-विद्या-व्रतस्नातः शुना दष्टो द्विजो यदि ।

१. This Sloka appears only in A. and I. २. C. and F. omit इत्थं.
३. B. and D. read निरूपितत्वात् for पठितत्वात्. ४. I. omits च. ५. B. and D. substitute विवश्च च for विवक्षुः. ६. M. reads इव वृकाभ्यां सृगालायैः.
७. B. and D. read जपेत्त and M. जपेत for जपेत् स. ८. B. and D. read झ्ड्रादिकस्तान-महानचोः, C. E. F. G. and H. श्ट्रादिकस्तानं महानचोः,
J. श्ट्रादिक स्तानं महानचाः, M. श्ट्रादिक स्तातो महानचाः and K. and L. श्ट्रादिकस्तात् महानचोः.
९. M. reads तु आह्मणः for द्विजो यदिः

स हिरण्योदकैः स्नात्वा घृतं प्रादय विद्युद्धचति॥३॥ सेव्रतस्तु शुना दष्टो यस्त्रिरात्रमुपानसेत् । घृतं कु शोदकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥ ४॥ अव्रतः सव्रतो वाऽपि शुना दष्टो भवेद् द्विजः। प्रणिपत्य भवेत् पूर्तो विप्रैश्वस्तुर्निरीक्षितः ॥ ५॥ ज्ञूना घातावलीढस्य नखैविंलिखितस्य च। अद्धिः प्रक्षाँलनं प्रोक्तमिना चोपचूलनम् ॥ ६ ॥ र्जुना तु ब्राह्मणी दहा जम्बुकेन वृकेण वा। उदितं गहर्नक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यःश्चिभवेत् ॥ ७ कृष्णपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन। यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं वाऽवलेकियेत्।।८॥ असद्ब्राह्मणके यामे शुना दें हो दि जोत्तमः। वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नोत्वा शुचिभवेत् ॥९॥

क्रुष्णपक्षे यहा सोमो न हृइयेत कराचन । यां हिशं त्रजते सोमस्तां हिशं वाऽवलोकयेत् ॥ ८ ॥ असद्ब्राह्मणके मामे शुना दृष्टो हिजोत्तमः । वृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नात्वा विशुद्धयति ॥ ९ ॥.

२. K. L. and M. read this Śloka after the 5th. २. M. reads उपो-बितः for उपावसेन. ३. M. reads चानुनिरीक्षितः for चक्षुनिरीक्षितः. ४. M. reads प्रक्षालनाच्छुद्धिः for प्रक्षालनं प्रोक्तम्. २. K. and L. read चावधूलनम् for चोपचूलनम्. ६. K. and L. read ब्राह्मणी तु शुनो दृष्टा. ७. B. and D. read ब्राह्मणः स्पृष्टः for ब्राह्मणी दृष्टा. ८. M. reads सोमनक्षचं for प्रहनक्षचं. २. This and the following three lines are not found in B. and D.—

१०. M. reads इष्टस्तु ब्राह्मणः for दृष्टो द्विजोत्तमः. १९. M. reads स्नानाद्वि-श्चासुचित for स्नारवा शुचिभवेत्ः

इति । वृक-गुनोरारण्यक-ग्राम्यत्वाद्भेदः। सृगालो जम्बुकः । आदिशब्देन वराहादयो गृह्यन्ते । तैर्दष्टः प्रत्यवायपरिहाराय स्नात्वा गायत्रीं जपेत् । न च—अत्र विधि-प्रतिषेधातिक्रमर-हितस्य कथं प्रत्यवायः ? इति शङ्कनीयम् । श्व-वराहादीनां दूरतः परिहर्त्तव्यत्वेन तत्समीपगमन-क्रीडादेरितिक्रमरूपत्वेन प्रत्यवायहेतुत्वात् । 'वेदमातरम्'—इत्यनेन मन्त्रान्तरेभ्यो अधिकं पवित्रत्वं दर्शयति । वेदमातृत्वं च—

'गायत्री च्छन्दसां माता'।

इति स्मृतेरध्यवसीयते । यद्वा वेदा मातरो यस्याः सा वेदमाता । यद्यपि मन्त्रान्तराण्यपि वेदजन्यानि तथापि वेदनयजन्यत्वमस्या विदोषः । अत एव मनुः-

> 'त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् । तदिःयृचो ऽस्याः साविज्याः परमेष्ठी प्रजापतिः' ॥ ( म. स्मृ. २. ७७)

इति । अत्र गायत्रीजपे सङ्ख्याविशेष उश्चनसा दर्शितः— 'दंष्ट्रचादिदष्टो * गायज्यष्टशतं प्राणायामशतं वा' । इति (॥ १ ॥)—

एतचासमर्थविषयम् । समर्थस्तु गोगृङ्गोदकस्नानादिक-माचरेत् इति । तत्र गोगृङ्गोदकस्नानन्नाम गोगृङ्गपूरितेनो-दंकेन गायन्या दातवाराभिमन्त्रितेन सेचनम् ।

'गोगुङ्गेन ज्ञातं स्नानं गायच्या'।

इति हारीतस्मरणात्। गोगृङ्गोदकस्नान-नदीसङ्गमस्नान-समुद्रदर्शनानामधम-मध्यमोत्तमाङ्गभेदेन वा दंशतारतम्येन वा व्यवस्था द्रष्टव्या (॥ २॥)—

वेदाध्ययनं वा प्राजापत्य-सै।म्या-ऽऽग्नेय-वैश्वदेवादिव्रतानि वा समाप्य स्नातो 'वेद-विद्या-व्रतस्नातः'। स यदि शुना दष्टः तदा हिरण्यमुदंके निधाय तेनोदकेन स्नात्वा घृतं प्राइय विशुद्धचित । तत्रापि ब्राह्मणश्चेत् गायत्रीं शतकृत्वो जपेत् । तदाह बौधायनः—

'वेद-विद्या-त्रतस्नातः शुना दष्टस्तुं ब्राह्मणः । शतपर्यायमावर्त्य गायत्रीं शुद्धिमामुयात्' ॥ इति (॥ ३॥)-

चान्द्रायणादिव्रतेन सहितः 'सव्रतः' । स यदि शुना दष्टः तदा विरात्रमुपोष्य चतुर्थे व्हिन घृतं प्राद्य कुद्योदकं च पीत्वा पश्चाद्वतद्रोषं समापयत् । कुद्योदकस्थाने यावकं वा पिवेत् । तदाह बौधायनः —

'सत्रतस्तु ग्रुना दष्टः त्रिरात्रमुपवासयेत् । संघृतं यावकं पीत्वा त्रतशेषं समापयेत्' ॥ इति (॥ ४॥)-

^{3.} H. omits-

^{&#}x27;* * * तु त्राह्मणः। शतपर्यायमावर्य गायत्रीं शुद्धिमामुयात्'॥ इति। चान्द्रायणादिव्रतेन सहितः सव्रतः। स यहि शुना दष्टः. २. G. omits this line—

^{&#}x27;सघृतं यावकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् '।। .

सव्रता- अव्रतावुभाविष विद्यान् प्रणिपत्य तैर्निरोक्षितौ यथो-क्तप्रायश्चित्ताचरणेन पूतौ भवतः (॥ ९ ॥ )-

यस्तु ग्रुना न दष्टः किन्तु नासिकया घातः जिह्नया वाऽवलीढः नखैर्वा लिखितः एतत् त्रये अप तं प्रदेशं प्रक्षाल्य विद्वाना सन्ताप्य गुद्धा भेवेयुः (॥ ६॥)—

यदा ब्राह्मणी श्वादिभिर्दष्टा भवति तदा सा रात्रावृदितात् ग्रहान् सोमाङ्गारकादीन् नक्षत्राणि च कृत्तिकादीन्यवलोक्य गुद्धा भवति (॥ ७॥)—

कृष्णेपक्षे मेघच्छन्ने सोमदर्शनासम्भवे शास्त्रदृष्ट्या तदव-स्थानयोग्यां दिशं वा चक्षुषाऽवलोकयेत् । एतचावलोकनं पञ्चगव्यपाशनस्योपलक्षणम् । अत एवाङ्गिराः—

> 'ब्राह्मणी तु शुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत्। यदा न दृइयते सीमः प्रायिश्वतं कथं भवेत् ।। यां दिशं तु गतः सीमस्तां दिशं वाष्वलीकयेत्। सीममार्गेण सा पूता पञ्चगव्येन शुद्धयित ।।

इति । या तु समुद्रतीरवासिनी तस्याः सोमद्रीनाभावे तिद्दगवलोकनवत् समुद्रदर्शनमपि विशुद्धिहेतुः । तदाह बौधायनः—

'ब्राह्मणी तु गुना दष्टा सोमे दृष्टिं निपातयेत् । समुद्रदर्शनाद्दाशप गुना दष्टा ग्रुचिर्भवेत् '।। इति (॥ ८॥)

यस्मिन् ग्रामे ब्राह्मणा न सन्ति तत्र ब्राह्मणशि-

१. B. E. D. and H. read स्यु: for भवेयु:. ২. B. D. G. and H. omit কুলেণাঞ্জ নিঘত্তক.

पात-निरीक्षणयोः स्थाने वृषप्रदक्षिण-निरीक्षणे । ननु स्मृत्य-न्तरेष्वन्यथा पायश्चित्तानि दृइयन्ते । तत्र मनुः—

> 'श्व-मृगाल-खरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च । नरा- अधेष्ट्-वराहैश्व प्राणायामेन शुद्भचति'।। (म. स्मृ. ११. १९९)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि— 'पुंश्वली-वानर-खरैर्दष्टः श्वीष्ट्राहिं-वायसैः । प्राणायामं जेले कृत्वा घृतं प्राइय^{*} विशुद्ध्यति' ॥ (या. स्मृ. ३. २७७)

#### इति । हारीती अप-

'श्वानी वा क्रोंडुंको वापि नारी वा यदि वा नरः । आखुर्नकुल-मार्जारी वायस-प्रामसूकराः ॥ एतैर्दष्टे दिजस्याङ्गे प्रायश्चित्तं कथं भवेत्?। स्नानं कुर्यात् सचैलं तु विप्राणामनुज्ञासनात् ॥ प्रोक्षणीभिस्तृंभिर्ऋग्भिः कारयेन्मार्जनं दिजः। प्राणायामत्रयं कुर्यात् दद्यात् गोभ्यस्तृणं नरः ॥ सह दिजैश्व भुक्तेन शुद्ध्यते नात्र संज्ञायः'।

#### इति । वसिष्ठो अप-

^{*} इदं च घृतप्राश्चनं भोजनप्रत्याम्राय इति बोद्धग्रम् । प्रायश्चित्तस्य तपोरूपवेन शरीरसन्तापनार्थत्वात् ।

२. I. reads -प्रदक्षिणं द्रष्टच्यम् for -प्रदक्षिण -निरीक्षणे. २. The text reads चोष्ट्रादि- for श्वोष्ट्राहि-. ३. I. reads प्राणायामत्रयं for प्राणायामं जले. ४. I. reads क्रोज्ज्ञको for क्रोष्ट्रको. ५. G. H. and I. substitute -प्राम्य- for-प्राम.— इ. C. E. F. G. H. and J. read निस्भी ऋग्भिः and I. त्रिपूनाज्ञिः for त्रिभिक्षिः

'ब्राह्मणस्तु द्युना दष्टो नदीं गत्वा समुद्रगाम्^{*}। प्राणायामचातं कृत्वा घृतं प्राज्ञय विद्योद्स्चति'॥ (व. स्मृ. २३. ३९)

इति । अत्र शङ्खः-

'सृगाल-वृक-गो-विषैः ग्रुना दष्टस्तथैव च । विरावं तु वृतं कुर्यात् पुंश्वलीदशनक्षतः' ।।

इति । हारीतो अप-

'शुना दष्टस्त्यहं यावकाहारः समुद्रगां नदीं गैत्वा प्राणायामदानं कृत्वा घृतं पाइय शुर्चिर्भवति'। (हा. स्मृ. २३. ११)

इति । अङ्गिरा अपि-

'ब्रह्मचारी ग्रुना दष्टस्त्र्यहं सायं पयः पिवेत् ।
गृहस्थस्तु दिरात्रं वा अधेकाहं वा अभिहोत्रवान् ॥
नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
स्यादेतत् त्रिगुणं वक्ते मस्तके तुं चतुर्गुणम् ॥

* इदं च वचनं उत्तमाङ्गदंशविषयमित्याचार्याः ।

† इदं च सम्यग्दछविषयम् । यद्यप्यत्र क्षत्रिय-वैश्ययोनोंकं तथापि
तत् पादपादोनं कल्पनीयम् । शूद्रस्य तु—

'शूद्राणां चोपवासेन शुद्धिदानेन वा पुनः ।

गां वा ददाहुषं चैकं ब्राह्मणाय विशुद्धेये'॥ इति बृहदङ्गिरसीकं द्रष्टव्यम्।

गृहस्थस्तु द्विरात्रं वाऽप्येकाहं वा अभिहोत्रवान्।। नाभेकस्वं तु इष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।

८. I. substitutes च for तु.

२. The text reads ततः शुचिः for विशुद्ध्यति. २. I. omits अत्र. ३. H. and I. read यवाहारः for यावकाहारः and J. omits the latter, and नदीं, and substitutes समुद्रगामिनीं for समुद्रगां. ४. I. omits गत्वा and renders this Sûtra in a versified form. ५. B. and D. read विशुद्ध्यति. ६. A. substitutes आपस्तम्बोऽपि for आद्भिरा अपि. ७. B. and D. omit this and also the next line—

अत्रती सत्रती वाश्य गुना दष्टस्तथा दिजः । दृष्टाशीं दूयमानं तु सद्य एव गुचिभेवेत्'।।

#### इति । पैठीनसिरपि-

'शुना दृष्टस्त्रिरात्रमुपवसेत् दिजश्च । ब्राह्मणस्तु शुना दृष्टो गायज्यष्टसहस्राभिमन्त्रितं कृत्वो-ल्मुकेन दहेचतुर्भिः कलशेःस्नातेः शुद्ध्यति । नदीसङ्गमे वो । बालस्यातुरस्य वा तत्र पिता मनसा ध्यायन् सर्वकार्याणि कुर्वीत । पितुरभावे सत्याचार्यः'।

### इति । पुलस्त्याशी-

'रजस्वला यदा दष्टा गुना जम्बुक्त-रासभैः। पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगच्येन गुद्धाति॥ ऊर्ध्व तु द्विगुगं नाभेर्वके तु त्रिगुणं तथा। चतुर्गुणं स्मृतं मूर्धि दष्टे अन्यत्राष्ठुतिभेवेत्॥

### इति । जातूकण्यों अप-

^{*} पञ्चरात्रं निराहारः पञ्चगव्यपाशनं चेति साधारणं प्रायिक्यतम् । एतदेव नाभेरूध्वं प्रदेशविशेषेषु द्विगुण-त्रिगुणादिकं योज्यम् । उक्तप्रदे-शातिरिक्ते स्थले दंशे सित स्नानपूर्वकं पूर्वीकं साधारणं प्रायिक्यत्तिमिति व्यवस्था ।

१. I. reads कलशैः स्नापनं कृत्वा ततः शुद्धघति for कलशैः स्नातः शुद्धघति . २. I. reads बाऽऽलस्यातुरस्य for वा। बालस्यातुरस्यः ३. H. and I. read द्विगुणं for विगुणं. ४. All, others except A. read द्वेशे for दृष्टे and I. reads तदस्यवाशुचिभवेत् for देशेऽन्यवाशुचिभवेत्.

'ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शुना च श्वापदैरापि । दष्टा सचैलमाष्ट्रत्य शुद्ध्यतीति न संशयः' ॥

इति । एतेषु वचनेषु यैत्र यत्र प्रायश्चित्तबाहुल्यं तत्र तत्रोत्तमाङ्गविषयत्वं दंदातारतम्यविषयत्वं चोहनीयम् । ब्रह्म-चारि-गृहस्था-श्मिहोत्रिषु उत्तरोत्तरं तपोबाहुल्यात् प्रायश्चित्त-हासः ॥ १-२-३-४-५-६-७-८-९ ॥

अथ दुर्मृतस्याहितामेर्दहने पायश्वित्तमाह-

चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विपहितो यदि ।
आहिताप्तिभृतो विप्रो विषेणात्महतो यदि ॥१०॥
दहेन्तं ब्राह्मणं विप्रो लोकाप्ती मन्त्रवर्जितम् ।
स्वृष्ट्या वोद्धवा च दग्ध्वा च सिपण्डेषु च सर्वथा ॥११॥
प्राजा गत्यं चरेत् पश्चात् विप्राणामनुद्यासनात्।
इति । ब्राह्मण्यां शूद्राञ्जातश्चण्डाल इत्यभिधीयते।
तदाह याज्ञवल्क्यः—

'ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो वैदयाद् वैदेहकस्तथा । ग्रैष्ट्रोज्ज्ञातस्तु चण्डालः सर्वकेंर्मबहिष्कृतः'॥ (याः स्मृः १. ९३)

१. I. reads दृष्ट्वा for दृष्टा. २. I. does not repeat यत्र. ३. B. and D. read देशे वृत्तिविषयत्वं चोद्धवनीयम् for दृशतारतम्यविषयत्वं चोहनीयम्. ४. I. K. and L. read विमो हतो for विमेहतो. १. K. and L. substitute हतो for मृतो. ६. I. reads तु for तं, and B. C. D. F. G. and H. read दृहेत for दृहेतं. ७. B. and D. read अस्पृष्टा चात्र for स्पृष्टा वोद्धा च. The text reads चोह्य for वोद्धा. ८. I. reads ज्ञाह्मण्या for ज्ञाह्मण्यां. १. B. D. and I. read जूद्र जातस्तु for जूद्राज्ञातस्तु. १०. The text substitutes -धर्म- for -कर्म-.

इति । क्षतुरुप्रायां जातः श्वपाकः । तथाच मनुः-'क्षेतुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्येते' । (म. स्मृ. १०. १९)

इति । हतो दण्ड-शस्त्रादिना प्रहतः । मृतः प्राणिर्वियुक्तः । आत्महतः स्वयमेव विषं पीत्वा मृतः । तमाहिताग्निं मृतं ब्राह्मणं सिपण्डेषु प्रत्यासन्नो विषे मन्त्रवर्जितं दहेत् । तत्र स्पर्शानं दहनं वहनं वा यः करोति स विषेरनुज्ञातः स्पर्शनादिदोषपिरहाराय प्राजापत्यं कृच्छ्रमाचरेत् । लोकाम्नावित्यनेन
गार्हपत्यादीनां व्यावृत्तिः । यद्यप्यतीतस्य चतुर्थाध्यायस्यादौ
दुर्मृतवहनादिपायिश्चत्तमुक्तं तथापि तस्य सामान्यरूपत्वादनाहिताग्निविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । आहिताग्निविषयस्य तु
इहैवोपवर्णनमुचितम् । वक्ष्यमाणतत्संस्कारम्प्रति उपोद्धातरूपत्वात् ॥ ९०-११ ॥

प्राजापत्यचरणानन्तरं शास्त्रीयसंस्कारः कर्तव्य इत्याह— देग्धाऽस्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरै: प्रक्षालयेद् द्विजः॥१२॥ पुनर्दहेत् स्वामिना तु स्वतन्त्रेण पृथक् पृथक् ।

इति । उक्तरीत्या लौकिकामी यानि दग्धान्यस्थीनि

१. B. C. D. E. F. G. and H. read उपानु जातः क्षत्रायां and J. उपाज्जातः क्षत्रियायां. २. I. reads कीर्तितः for कीर्त्यते. ३. I. omits पहतः। मृतः. ४. All, except A. and I. read उपपत्तिः for उपपत्तः. ५. I. K. L. and M. read उप्पत्तः ६. K. and L. read this line as follows:—

स्वेनामिना स्वमन्त्रेण पृथगेतत् पुनर्दहेत्।,

M. reads—
 पुनर्दहेन् स्वकामौ तन्मन्तेण च पृथक् पृथक्।;
while B. D. and I. read स्वातन्त्र्येण for स्वतन्त्रेण.

तानि पुनः संगृह्य क्षीरप्रक्षालनपूर्वकं गाईपत्याद्यग्निभिः क-ल्पोक्तप्रकारेण दहेत् । एतच हारीतेन दर्शितम्—

> 'ब्राह्मणाद्वधसम्प्राप्ती चण्डालस्य करे अय वा । आत्मना शस्त्रघाते वा शूद्रवत् दाहंयेत् दिजम् ॥ प्राजापत्यं चरेत् पश्चात् सिपण्डेष्वेव सप्तमात् । तद्रस्मास्थि गृहीत्वेव विप्राणामनुशासनात् ॥ क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात् तदस्थि पतवहहेत् । पुनर्दहनमन्त्रश्च यथाविधि समाचरेत् ॥ एवमेव विधि कुर्यात् मरेणे गहितस्य च'।

इति ॥ १२ ॥

इदानीं मोषितस्याहिताग्नेः संस्कारं-'आहिताग्निर्दं जः' इत्यारभ्य-'तथा कार्यं विचक्षणेः'-इत्यन्तेन प्रन्थजातेन दर्शयतिआहिताग्निर्दं जः कश्चित् प्रवसेन् कालचोदितः॥१३॥
देहनां मनुप्राप्तस्तस्याग्निर्वसते गृहे ।
प्रेतांग्निहोत्रसंस्कारः श्रूयतामृषिपुं इत्वाः॥१४॥
कृष्णाजिनं समास्तीयं कुर्रीस्तु पुरुषाकृतिम्।
षट्शतानि शतं चैव पलाशानां च वृन्ततः॥१५॥
चत्वारिशत शिरे दद्यार्च्छतं कण्ठे तु विन्यसेत्।

२. J. reads मारणे for मरणे. २. C. F. and J. read प्रवसेत् for प्रवसन्. ३. M. reads वर्तते for वसते. ४. M. reads औतामि- for प्रतामि-. २. J. substitutes मुनि-for ऋषि- and M.-सत्तमाः for पुष्क्रनाः. ६. K. substitutes तं for तु. ७. M. reads वृन्तकम् for वृन्तकः. ८. I. reads दश for शतं; while M. reads विशेष कण्डे विनिर्दिशेत् for शतं कण्डे तु विन्यसेत्.

वाह्भ्यां शतकं दद्यादङ्कीषु दशैवत् ॥ १६॥ दोतं तु जघने दद्याद् द्विद्यातं तूदेरे तथा । दद्यादष्टी वृषणयोः पञ्च मेंद्रू तु विन्यसेत् ॥१ ॥। एकविंदातिमूक्भ्यां द्विदातं जानु-जङ्घयोः । पाँदाङ्क्रलीषु पड् ददााद् यज्ञपात्रं ततो न्यसत्।।१८।। द्याम्यां द्विश्वे विनिःक्षिप्य अरणीं मुँष्कयोरिष । र्जुंहूं च दक्षिणे हस्ते वामे तूपभृतं न्थेसेत् ॥१९॥ केंगें चोळ्खळं दबाद् पृष्ठे च मुसळं न्यसेत्। उरिस क्षिप्य दृषदं तण्डुळा-ऽऽड्य-ति ळान् मुखे।।२० श्रीते च प्रोक्षणीं दद्यादां डयस्थालीं तु चक्षुपोः । कर्णे नेत्रे मुखे घाणे हिरण्यदाकळं नेयेसेत्। १९१॥

१. H. J. K. and L. read दशके for शतक and M. reads च शतं for the same. २. M. reads—

शतं बोरेसि सन्दद्यात् त्रिशचैवोदरे न्यसेत् ।.

इ. J. reads कन्धरे for तूरहे. ४. J. reads मेहे for मेहे. ६. M. reads जातु-जड़े च विश्वतिम् for द्विश्वतं जातु-जड़्योः ६. B. C. D. E. F. G.-H. K. and L. read पाहाङ्कृष्ठेषु for पाहाङ्क्कृतिषु; while M. reads the whole line as follows:—

पाराङ्कुल्योः शतार्धे च पात्राणि च तथा न्यसेत्।

M. reads वृषणे तथा for मुष्क्रयोर्गि. ८. M. reads—
 जुद्धं दक्षिणहस्तेन वामहस्ते तथोपसत्।.

९ M. reads तत: for न्यसेत. १०. All, except A. and M. read पृष्ठ त for अर्थ च. ११. M. reads क्षिपेत् for न्यसेत्.

अग्निहोत्रोपकरणमदोषं तत्र निःक्षिपेत् । 'असी स्वर्गाय लोकाय स्वोहे'त्येकाहुतिं सकृत्।।२२।। दद्यात् पुत्रोऽथवा भ्राताऽप्येन्यो वाऽपि च बान्धवः। यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्यं विचक्षणैः ।।२३॥

इति । यदा प्रोषित आहितामिदेशान्तरे मियंते अमिश्व स्वगृहे वसित तदानीमास्तीणे कृष्णाजिने पलाशवृन्तैः देहाकृतिं कु-शबद्धां निर्माय तदवयवेषु यज्ञपात्राणि निःक्षिप्य 'असी स्वर्गाय लोकाय स्वाहा' इत्येकांमाज्याहुतिं जुहुयात्। यंत्र द्रव्यानिर्देशेन होमस्तत्राज्यमेव होमद्रव्यम् । ततः कल्पोक्तप्रकारेण कृत्स्नं संस्कारं समापयेत् । ननु-अन्यथा पलाशवृन्तानां सङ्ख्या समृत्यन्तरे श्रूयते । तत्र हारीतः—

> 'देशान्तरगते विषे विषन्ने कालपर्ययात् । श्रारीरनाशे कल्पः स्यादाहिताग्नेविशेषतः॥ कृष्णाजिनं समास्तीर्यं पुरुषाकृतिमेव च । त्रीणि षष्टिशँतं वृन्तान् पालाशांस्तु समाहितः॥ अशीत्यर्थं शिरे दद्याद् ग्रीवायां दश एव च ॥ बाहुभ्यां तु शतं दद्यात् अङ्गुल्योर्दश एव च ॥ उरिस त्रिंशतं दद्यात् जठरे विश्वितस्तथा ।

१. B. and D. substitute विन्यसेत् for निःक्षिपेत् and M. reads गांत्रे देखं प्रविन्यसेत् for अशेषं तत्र निःक्षिपेत्. २. A. reads स्वाहेति च घृताहुतिः for स्वाहेत्येकाहुतिं सकृत्, M. and I. read न्यसेत् for सकृत्. ३. M. reads हान्ये वापि स्वथमिणः for अन्यो वाऽपि च बान्धवः ४. I. prefixes प्रश्चियते. ५. G. and H. omit एकाम्. ६. This sentence does not appear in all except A. and I. ७. I. reads षट्त्रिशतं for षष्टिशतं.

अष्टी वृषणयोदिद्यात् पञ्च मेहे तु कल्पयेत् ।। ऊरुभ्यां तु दातं दद्यात् दिश्चतं जानु-जङ्घयोः । पादाङ्गुल्योदिशैव स्यादेतत् पेतस्य कल्पनेम्'।।

इति । बाढम् । अत्र व्यवस्थापकहेतोरभावादिकल्पो द्र-ष्टव्यः । स चैच्छिकः ॥ १३-१४-१५-१६-१७-१८-१९-२०-२१-२२-२३ ॥

आहिताग्निसंस्कारस्य फलमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां विदा-दयति—

इदृशं तु विधि कुर्यात् ब्रह्मलोकगितः स्मृता। दहन्ति ये द्विजास्तं तु ते यान्ति परमां गतिम्।।२४॥ अन्यथा कुर्वते केमे त्वात्मबुद्धचा प्रचोदिताः भवन्त्यलगयुषस्ते वै पतन्ति नरके ८शुँचौ ॥२५॥

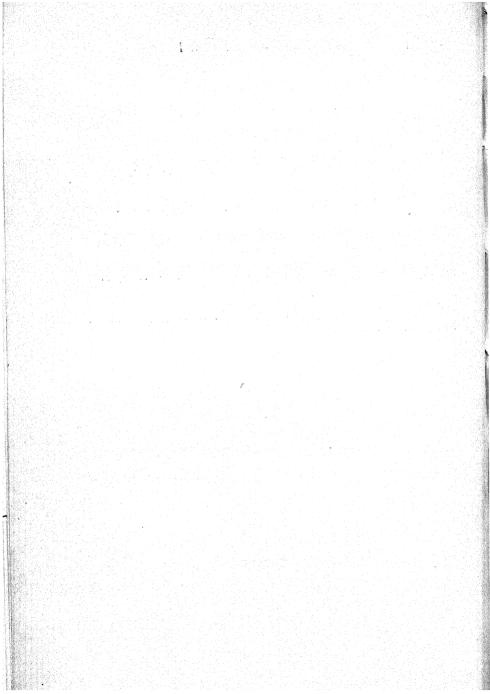
## इति श्रीपराशरसंहितायां प्रायश्चित्त-काण्डे पञ्चमोऽध्यायः॥५॥

इति । तत्र संस्कार्यस्याहिताग्नेः ब्रह्मलोकपाग्निः । संस्कर्तु-र्यथोक्तकारिणः परमा गतिः । अयथोक्तकारिणः पण्डितम्म-न्यस्य नरकपाग्निः ॥ २४-२५ ॥

१. H. substitutes विंदाति for दिशतः; while B. C. E. F. G. and J. read विद्यतं for the same. २. Except A. and I. all कल्पनान् for कल्पनम्. ३. Except A. and I. all omit स चैच्छिकः ४. I. reads ध्रुवा for स्मृता and M. reads ब्रह्मलोके गतिधुर्वम् for ब्रह्मलोकगतिः स्मृताः ५. M. reads ब्रिक्म आत्मबुद्धिमबोधिताः for कर्म त्वात्मबुद्ध्या प्रचोदिताः ६. M. reads ध्रुवम् for ऽश्ची. ७. All, except A. and I. omit स्थोक्तकारिणः

पक्टयित विभक्तं यः प्रकीर्णावशेषं
समधिकपरिवेई संस्कृतिं चाहिताग्नेः ।
प्रकृतिगहनमेतं पञ्चमाध्यायमेवं
विश्वादमयमकार्षीत् व्याख्यया माधवार्यः ॥ १ ॥
द्राते श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वरश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराश्चारव्याख्यायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१. B. and E. read -परिहंसभुवं for -परिवर्ह, G. reads -परिवर्हात् and C. F. and H. read -परिवर्ह:



# पराशरसंहिता

### अथ षष्ठोऽध्यायः ।

इंश्वरं सर्वलोकानां भक्तानां भद्रदायकम् । जानकीवछभं रामं मन्महे मौनिलोचनम् ॥१॥

प्रकीर्णकपेकाद्यापायश्चित्तप्रसङ्गागताहिताग्निसंस्कारः पञ्च-माध्याये निरूपितः । अथ षष्ठेष्ध्याये प्रकृतमेव प्रायश्चित्तः मनुवर्त्तियिष्यमाणो मलिनीकरण-सङ्करीकरणोपपातकानां प्रा-यश्चित्तानि प्राधान्येन विवक्षः प्रथमें प्रतिजानीते—

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम्। पराद्यारेण पूर्वीक्तां मन्वर्थेऽपि च विस्तृताम् ॥१॥

इति । अथ प्रकीर्णकपायश्चित्तकथनानन्तरं मिलनीकरणरू-पासु प्राणिहत्यासु प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि । हत्यास्विति बहुवचनं मिलनीकरणाँ चवान्तरभेदाभिप्रायम् । मन्दबुद्धीनां स्मृत्यन्तर-पर्यालीचने सत्यापाततो विरोधबुद्धिरुदेति । न्यायदार्द्यानां तु न तथेति सूचियतुं ऋष्यन्तरसम्मत्युपन्यासः । पराद्यारद्याब्देन वृद्धपराद्यारो विविक्षितः । मन्वर्थे मनुपोक्ते धर्मद्यास्त्रे विस्तृ-ताम् ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातेष्वादी मलिनीकरणविरोषस्य क्रीञ्चादिवधस्य प्रायश्चित्तमाह—

२. This verse does not appear in all except A. and I.; while A. substitutes लोकानां for भक्तानां. २. B. and D. read -प्रकाइयक्त for -प्रकाइर-, J. reads -प्रकाइक्त-; while I. omits -प्रकाइर-, ३. B. and D. omit प्रथमं. ४. L. reads विस्तराम्. ५. A. reads सङ्क्रारीकरणादि- for मिलनीकरणादि-. ६. All, except A. and I. omit विस्तृताम् and read मन्वर्थो मनुप्रोक्तं धर्म- चास्त्रम् for मन्वर्थे मनुप्रोक्तं धर्मशास्त्रे.

क्रीचि-सारस-हंसांश्व चक्रवाकं च कुकुटम्। जालपादं च द्यारभमहोरीत्रेण द्युद्यति॥२॥

इति । क्रीव्वादयः पक्षिविशेषाः प्रसिद्धाः । जालपाद-शरभी यद्यप्यप्रसिद्धी तथापि पक्षिभिः समभिव्याहारात्तावपि पक्षिवि-शेषी द्रष्टव्यी । अत्र हत्वेत्यध्याहारः कर्तव्यः । अहारात्रेण शुद्धचतीति अहोरात्रेणकोपवासेनेत्यर्थः । तथा च संवर्त्तः—

> 'चक्रवाकं तथा क्रौन्चं तिनिहिं गुक्र-सारिके। इयेनं गृध्रमुलूकं च तथा पारावतानिष ॥ टिहिभं जालपादं च मईं कुकुटमेव च । एवं पक्षिषु सर्वेषु दिनमेक्रमभोजनम् '॥ (सं. स्मृ. १४५–१४६)

इति । ननु—हंसादिवधे गोदानं मनुराह— 'हत्वा हंसं बँलाकं च बकं बर्हिणमेव च । वानरं इयेन-भासौ* च स्पर्शयेद्वाह्मणाय गाम्'॥ (म. स्मृ. ११. १३५)

हंस-सारस-ऋौद्यांश्व चक्रवाकं सकुकुटम् । जालपातांश्व * * * *।

इयेन-गृश्रावुलूकं च कपोतकमथापि वा।.

^{*} भातः शतपत्राख्यपक्षीति सर्वज्ञनारायणः । इदं च प्रायिश्यतं प्रत्ये-कवधे द्रष्टव्यम् । द्वन्द्वानिर्देशात् ।

१. M. reads— हंस-सारस-क्रौड्यांश्च चक्र

२. K. and L. read इत्वा ऽहोरात्रत: श्राचिः for अहोरात्रेण शुद्धचति. ३. G. omits अहोरात्रेण शुद्धचतीित, I. also omits this with the preceding one word, कर्तन्यः। ४. The text reads सारिका-शुक-तिनिरिम् for तिनिरिं शुक-सारिका; while B. and D. substitute -िक्नु- for -शुक-. ५. The text reads—

इ. I. substitutes मञ्जू for महं and the text reads क्रोकिलं कुक्कृदं तथा for महं कुक्कृदमेन च. ७. All, except the text read बलाकं for बलाकां; while the text substitutes चक्रं for बक्तं.

इति । याज्ञवल्क्यो अप-

'हंस-इयेन-किष-क्रव्याज्जलस्थलिशिखण्डिनः*। भासं चहत्वा दद्याद्वामेकव्यादस्तु विस्सिकाम्'॥ (याः स्मृ. ३. २७२)

इति । नायं दोषः । गोदानस्योपवासादाक्तधानिकविष-यत्वात् ॥ २ ॥

बलाकादिषु पूर्वोक्तात् न्यूंनं प्रायिश्वत्तमाह— बलाका-टिट्टिमी वापि शुक-पारावताविष । अहि-नक्रविधाती च शुद्धयते नक्तमोजनात् ॥ ३ ॥ इति। बेलाका-टिट्टिमी शुक-पारावती च यो तयोईन्ता न-क्तमोजनात् शुद्धयति-इति योजनीयम्। यतु संवर्तेनोक्तम्—

> 'हंसं बकं बलाकां च श्वाविधं बहिणं तथा । सारसं चाव-भासौ च हत्वा त्रीन् दिवसान् क्षेपेत्'॥ (सं. स्मृ. १४४)

### इति तत्सन्ततवधे द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

^{*} क्रव्यं अपकं मांसं तदत्तीति क्रव्यात् व्याघ्र-मृगालादिर्मृगिविशेषः ।
किपिसाहचर्यात् । तथा इयेनसमिभिव्याहारात् हंसः पक्षिविशेषः ।
जलचराः स्थलचराश्य बकादयः शिखण्डिनः पक्षिणः । विज्ञानेश्वरस्तु –
'जलशब्देन जलचरा बकादयः गृद्यन्ते । स्थलशब्देन स्थलचरा बकादयः । शिखण्डी मयूरं —इति व्याख्यातवान् ।

र. Except A. and the text all read अक्रव्यादांस्तु; while B. D. and G. read वस्सक्रम् for वारेसकाम्. २. I. reads अन्यं for न्यूनं. ३. Except A. all omit बलाका-टिहिमों and च. ४. I. reads आपदं for खाविधं. ५. All, except A. G. and J. read चाष-भासं for चाष-भासों.

वृकादिषु न पूर्ववद्रोजनत्यागः। किन्तु प्राणसंयमः क-र्चव्य इत्याह-

वृक-काक-कपोतानां शारि-तित्तिरिघातकः । अन्तर्जळ उभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुद्धचति॥ ४॥

इति । नात्र वृको अण्यश्वा । मृगसमभिव्याहाराभावात् । पक्षिसमभिव्याहारात्तु पक्षिविशेषो द्रष्टव्यः । वृक्ष-काक-करो-तानां हन्तेत्यध्याहारः । सन्ध्ये इति—

#### 'अव्यन्तसंयोगे दितीया '।

ततश्च प्राणायांमेनेत्येकवचनश्रवणे अयावृत्तिर्रुभ्यते । या-वद्भिः प्राणायामैनेरन्तर्थेण सन्ध्यादयं समाप्यते तावतः प्राणां-यामान् कुर्यादित्यर्थः । यत्तु मनुना तित्तिर्यादिवधे तिलद्रो-णादिदानमुक्तम्-

> 'घृतकुम्भं वराहे तु तिलदोणं तु तिनिरौ । द्युके दिहायनं वत्सं क्रीञ्चं हत्वा त्रिहायणम्' ॥ (म. स्मृ. ११. १३४)

इति । याज्ञवल्क्येनापि गुकादिवधे दिहायनवस्सादिदा-नमुक्तम्-

'गजे नीलवृषाः पञ्च शुक्ते वस्सी दिहायनः ।

१. I. reads प्राणायामः for प्राणसंयमः. २. M. reads भास- for वृक्ष-, but we follow here the majority. ३. H. substitutes च्यावृत्तिः for ऽप्यावृत्तिः. ४. All, except I. omit प्राणायामान्; while G. substitutes तावता for तावतः. ५. All, except A. I. and the text read व्राहं for व्राहे, तित्तिरम् for तित्तिरो and शुकं for शुके.

*खरा-ऽज-मेषेषु वृषो देयः क्रीव्चे त्रिहायणः'।। (या. स्मृ. ३. २७१)

इति तत् सर्वे पूर्ववत् धनिकाविषयत्वेन वेदितव्यम् ॥ ४ ॥
गृधादिवधे सार्धादेनद्वयं व्रतचर्यामाह-

गृेध्र-इयेन-दाद्यादानामुळूकस्य च घातकः । अपकाद्यी दिनं तिष्ठेत् त्रिकाळं मास्तादानः ॥ ५ ॥

इति । इयेनः कपोतादीन् पक्षिणो निहन्ति । ने तु शशमित । अतः इयेन-शशादी भिन्नजातीयो । अपकाशी विद्वपाकरहित-कन्द-मूल-फलादिकमेकस्मिन्दिनेऽश्वीयात् । ततः सार्धे दिनं मारुताशनः उपवसेदित्यर्थः । यतु काश्यप आह—

> 'बेक-बलाक-हंस-सारस-कारण्डव-चक्रवाक-कुक्कट-गृध-इयेन-खज्जरीट-टिहिभोलूक-शुक-

'वासो ददाद्वयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् । अज-मेषावनङ्घाहं खरं हत्वैकहायनम्'॥ इति । एकहायनं वत्समित्यर्थः।

^{*} खराज-मेषेषु एको वृषो देयः । क्रीञ्चे पिक्षाणि तिहायणो वत्सो देय इति योजना । मनुना तत्र विशेष उक्तः-

a. M. reads -

गृत्र-इयेन-शिखि-माह वासीलूकनिपातने।.

इ. I. substitutes दाद्यमत्तीति दाद्यादः for न तु दाद्यमत्ति, G. substitutes स्वयम् for दाद्यम्. इ. The text substitutes चाप्- for चक्र- and adds -क्राक्र- before -बलाक्त-. ४. The text omits -क्रपोत क्रक्रट- and all except I. substitute -क्रप्र- for -क्रपोत-क्रक्रट-.

सारिका-तित्तिरि-मयूर-कुरर-मुद्गक-भेचक-क-लविङ्का-कपीत-पौरावतादीनां वधे प्रायश्चित्तं अहोरात्रोपोषितः सर्वबीजानि च दद्यात्'। (काइयः स्मृ. ४. १)

इति तदिदमशक्तिषयम् ॥ ५ ॥ शक्तस्यापि वलगुल्यादौ बलाकादिसदृशं प्रायिधित्तं दर्शयति—

वल्गुँळी-टिट्टिभानां च कोकिळा-खद्धरीटके । र्ठांविका-रक्तपक्षेषु शुद्धचते नक्तभोजनात् ॥ ६॥

इति । अत्राप्तसिक्षे १पि वन्गुलीशब्दः साहचर्यात् पक्षिवि-शेषवाची द्रष्टव्यः । यद्यपि टिट्टिभशब्दो वलाकादिवचने १पि पठितः तथाप्यवान्तरजातिभेदमाश्रित्य पीनरुक्तयं परिहर्त्तव्यम् । वँन्गुली-टिट्टिभानां हन्ता कोकिल-खद्धरीटके हते । रक्तप-क्षेषु हतेष्विति शेषः । यस्विक्षरसा दिशतम्

> 'काके भाँसे च गृधे च टिहिमे खज्जरीटके। यथा गवि तथा हत्यां भगवानिकरा अवीत्'।!

श. The text omits -तिनिदि-. २. The text omits -क्रुर्र- and substitutes -क्राक्रमन for -मुहक्त-भेचक-. For the same B. and D. read -क्रुक्र्र-मूक्ष-भेजनक-, C. E. F. and H. -क्र्र्र-मूक्षा-भेजनक-, G. -क्रुव्र-मूक्ष-भेजनक- and J. क्रुव्रय-गूक्ष-भेजनक- ३. The text reads -क्रियुक्त लादीनां for -पारावतादीनां ४. The text reads वधेष्वहोरात्रं for वधे प्रायश्चित्तं and omits अहोरात्रोपीयितः सर्ववीजानि च द्यात्. ६. M. reads—

वल्गुणी चटकानां च कोकिता-खञ्जरीटकान्। लावका-रक्तपादांश्च * * * *॥

G. reads वरगुनी- for वर्गुली-. ६. I. reads नालिका- for लाविका-. ७. All, except H. and I. omit वरगुली-. ८. I. reads इयेने for भासे.

इति तत् सन्ततहन्तृविषयम् । अङ्गिराग्रहणेन वृद्धा-

जलकाकादीनां वधे प्रायश्वित्तमाह-

कारण्डव-चकोराणां पिङ्गला-कुररस्य च । भारद्वाजादिकं हत्वा शिवं पूज्य विशुद्धचित ॥७॥

इति । आदिशब्देन भारद्वाजिवसदृशाः पक्षिविशेषा गृह्यन्ते । तेषां च वधे शैवमन्त्रकल्पोक्तविधानेन शिवं सम्पूज्य विशुद्ध्यति ॥ ७॥

पूर्वत्रीनुक्तानां पक्षिणां वधे साधारणं प्रायिधकं दर्शयति – भेरुण्ड-चाष-भासांश्व पारावत-कृषिञ्जलौ । पक्षिणां चैव सर्वेषामहोरात्रमभोजनम् ॥ ८॥

इति । टिहिभवत् पारावतेऽप्यवान्तरजातिभेदो द्रष्टव्यः। कपिञ्चलं हत्वा। पक्षिणां हत्यायामिति रोषः।

यदिदं मलिनीकरणिवद्योषस्य पिक्षवधस्य साधारणं प्राय-श्चित्तमभिहितं तस्य प्रदर्शनार्थत्वेनाविद्याष्टे अपि मलिनीकरणे कृमि-कीटादिवधे मद्यानुगतभीजने च प्रायश्चित्तमुन्नेयम् । तच्च विष्णुना दिशतम्

१. K. and L. read सम्पूड्य शुद्धाति for पूज्य विशुद्धाति M. reads this line as follows:—

भारद्वाजनिहन्ता च शुद्ध्यते शिवपूजनात् ॥ . २. G. reads पूर्वीक्तानुक्तानां पक्षिणां वधे ऽसाधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयते. ३. C. E. F. G. H. and I. read -कापिञ्जलम् for -कापिञ्जलो. M. reads this ślôka as follows:—

भेरुण्ड-इयेन-भासं च पारावत-कापिञ्चलान्।
पक्षिणामेव सर्वेषामहोरात्रेण शुद्धाति॥;
while K. and L. substitute -कापिञ्चलान् for -कापिञ्चलौ and एकरात्रम् for

'मिलिनीकरणीयेषु तसकृच्छ्रं विशोधनम् । कृच्छ्रातिकृच्छ्मथ वा प्रायिधत्तं विशोधनम्' ॥ (वि. स्मृ. ४१. ५)

इति । पक्षिषु कृम्यादिषु च सास्थ्यनस्थिभेदेन प्रायिश्वत-विशेषः स्मृत्यन्तरे अभिहितः । तत्र मनुः— 'अस्थिमतां* तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।

'आस्थमता' तु सत्त्वाना सहस्तस्य प्रमापण ।
पूर्वे चानस्यनस्थ्नां तु ग्रूद्रहत्याव्रतं चरेत्'।।
(म. स्मृ. ११. १४०)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि-'अप्रदुष्टां[†] स्त्रियं हत्वा गूद्रहत्यात्रतं चरेत्।

* अस्थिमन्तः कृत्रलासादयः । अनिस्थमन्तो यूका-मन्कुण-दंश-मज्ञकादयः । यद्यपि पश्च-पक्ष्याद्यन्येषां प्राणिनामपि अस्थिमन्तात् 'अस्थिमतां' इन्यनेन तेषामपि ग्रहणं स्यात् तथाप्यत्र क्षोदिष्ठजन्तव एव विवक्षिताः । स्थविष्ठानां पश्चादीनां वधस्य प्रायश्चित्तस्यान्यत्रोक्तन्तात् । तथा 'अनिस्थमताम्' इन्यनेनापि क्षोदिष्ठा एव जन्तवो ग्राह्याः । स्थवि-ष्ठानस्थनां घुणादीनां तु—

'कृमि-कीट-वयो हत्या'। इत्यादिना मलिनीकरणीयेषु परिगणय्य— 'मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्'।

इति प्रायश्चित्तान्तरस्योक्तवात् ।

† अत्र 'स्त्रियं' इति सामान्येन निर्देशे गपि ब्राह्मणादिवर्णभेदेन प्रायश्चितभेदो द्रष्टव्यः। यथोक्तं प्रचेतसा—

'अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं घण्मासान् वेति । क्षान्त्रियां हत्वा घण्मासान् मासत्रयं वेति । वैद्यां हत्या मासत्रयं सार्धमासं वेति । ब्राह्मां हत्वा सार्धमासं सार्धद्वाविद्यात्यद्दानि वेति'।

इति । अप्रदुष्टा अप्रकर्षेण दुष्टा ईषद्वयभिचारिणीति यावत् ।

१. G. and J. read अस्थन्वतां for अस्थिमतां, and H. substitutes अस्थिनतां for the same. २. J. reads पूर्वे for पूर्णे. ३. G. reads अस्थन्वतां, also B. C. D. E. and F. read the same. H. reads अस्थिनतां and J. अस्थन्वताः

अस्थिमतां सहस्रं तु तथा इनस्थिमतामनः'।। (या. स्मृ. ३. २६९)

इति । शङ्ख-लिखितावपि-

'क्षुद्रजन्तूनामनस्थ्नामनसः प्रमापणे ग्रूद्र-वधोऽस्थिमतां सहस्रं प्रमाप्य ग्रूद्रवधः'।

इति । अस्थिमत्सहस्रवधे राकटपरिमितानस्थिमद्वधे च वक्ष्यमाणगूद्रहत्याव्रतं चरेत् । प्रत्येकवधे मनुराह— 'किञ्चिदेव^{*} तु विपाय दद्यादस्थिमतां वधे ।

> अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन गुद्धचित '।। (म. स्मृ. ११. १४१)

इति ॥ ८॥

मिलनीकरणानां प्रायश्चित्तमभिधाय सङ्करीकरणानां प्रायश्चित्तमाह—

हत्वा मूर्षेक-मार्जार-सर्पा-ऽजगर-डुण्डुभान् । कृसरं भाजयेदिप्रान् लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥ ९ ॥ इति । अत्र नकुलो अपि द्रष्टव्यः । तथा च विष्णुः— 'हत्वा मूषक-मार्जार-नकुल-मण्डूक-

"किन्चित्' शब्देनात्र किन्चिद्धनं पणो वा याद्यः।
 'अस्थिमतां वधे पणो देयः'।
 इति सुमन्तुस्मरणात्। प्राणायामलक्षणं तु आचारकाण्डे सन्ध्याप्रक-रणे द्रष्टव्यम्।

१. All, except A. and I. read सङ्गीर्ण- for सङ्क्रा-. २. M. substitutes नकुल- for मूषक-. ३. K. reads विप्रो and लोहदण्डं च दक्षिणाम् for विप्रान् and लोहदण्डञ्च दक्षिणा respectively.

डुण्डुभा-ऽजगराणामन्यतमं कृसरान् भोजयित्वा ले।हदण्डं दक्षिणां दद्यात्'। (वि. स्मृ. ५०. ३१)

इति । कृसरं तिल-मुद्गिश्रमन्नम् । लोहराब्देन कार्ष्णीयसमु-

'अभिं *कार्ष्णायसीं दद्यात् सेर्पं हत्वा द्विजोत्तमः '। (म. स्मृ. ११. १३३)

इति । यतु राङ्खेनोक्तम्-'हत्वा द्विजस्तथा सर्पान् जलेराय-बिलेरायो । सप्तरात्रं तथा कुर्यात् व्रतं ब्रह्महतेस्तु यत्' ॥ (र्गा. स्मृ. १७. ११)

इति । ब्रह्महणी वक्ष्यमाणं यत् व्रतं तन्मध्ये सप्तरात्रो-चितं व्रतमाचरेत् । यदिष संवर्तेनोक्तम्-

'मर्ण्डूक-नकुलौ हत्वा सर्पा- इजगर-मूषकान् । त्रिरात्रोपेषितः सम्यक् शुँद्धो ब्राह्मणभोजनात्' ॥ (सं. स्मृ. १४७)

^{*} यद्यपि 'अभिः स्त्री काष्टकुद्दालः' (अ. को. १. १०. १३) इति नाम-लिङ्गानुशासनात् अभिश्चब्देन काष्टकुद्दाल एव ग्राह्यः। तथापि कार्ष्णायसीम्' इति विशेषणात् कार्ष्णायस एव कुद्दालो ऽत्र ग्राह्यः।

२. The text inserts उपोषित: after अन्यतमं. २. I. reads कान्तायसम् for कार्ष्णायसम्, but the word कान्तायसम् is not met with elsewhere. ३. I. reads सपीन् for सपे. ४. The text reads नु ब्राह्मणस्तथा for ब्रह्महत्तेसनु यत्. ५. B. and D. read ब्राह्मणों for ब्रह्महणों and -राबोषितं for -राबोचितं ६. The text reads—

^{&#}x27;मण्डूकं चैव हत्वा च सर्व-मार्जार-म्यकम्। त्रिरात्रोपोषितास्तिष्ठेत् कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम्'।।.

^{9.} C. and F. read. शुद्धवेत for शुद्धी.

इति । यदप्युरानसोक्तम् – 'सर्पहेन्ता माषमात्रं दद्यात्'।

इति । यच वसिष्ठेनोक्तम्-

'श्व-मार्जार-नकुल-म^{ने}डूक-सर्पा-ऽजगर-मूषकान् हत्वा ऋच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत् किन्चिइद्यात्'। (व. स्मृ. २१. २४)

इति तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तगौरव-लाघवपर्यालोचनया काम-कृताङकामकृताङभ्यासाङनभ्यासादिविषयत्वमूहनीयम् ॥९॥

शिशुमारादीन् हत्वा दिनमेकं व्रतत्वेन वृन्ताकमात्रं भक्षयेदित्याह-

शिशुमारं * तथा गोधां हत्वा कूर्मे च शर्ल्यकम्।

†वृन्ताकफलभक्षी चाँऽप्यहोरात्रेण शुद्धचित ॥ १०॥

ंशिशून् मारयतीति शिशुमारः जलजन्तुः । 'शिशुमारो अबुसम्भूतजन्तौ तारात्मकाच्युते'। इति रान्तवर्गे मेदिनी ।

*ननु-वृन्ताकस्याभोज्यत्वात् कथं तस्य पापशोधकत्वमितिचेत्। न ।

'सुरां पीत्वा द्विजो मोहादािमवणौ सुरां पिवेत्'।

(म. समृ. ११, ९०)

### इत्यादी निषिद्धस्यापि शुद्धिहेतुत्वदर्शनात्।

बुन्ताकफलभोक्ता च ह्यहोरात्रेण शुद्धश्रति'॥-

V. A. and I. substitute शहकम् for शल्यकम्. ५. I. substitutes वा

१. All, except A. and I. read यद्ण्युशनसोक्तम्, but omit the quotation 'सर्पहन्ता माष्मात्रं द्यात् ' and यच विसष्टेनोक्तम्. Thus they show that the quotation of Vasishtha belongs to Usanasa. २. The text reads -सर्प-दर्दुर for -मण्ड्रक-सर्पा-ऽजगर- ३. M. reads this sloka as follows:— 'श्राङ्ककी-शशका-गोधा-मत्स्य-कूर्मानिपातने।

इति । काइयपस्तु लोहदण्डदानमप्याह—
'कृकलास-सर्प-नकुल-गोधा-झल्यकवधे
होरात्रोषितश्चान्ते लोहदण्डं दद्यात्'।
(का. स्मृ. ५. ५)

इति । मनुस्तु पक्षान्तराण्याह —

*'मार्जार-नकुलौ हत्वा चाषं मण्डूकमेव च ।

श्व-गोधोलूक-काकांश्व गुद्रहत्यात्रतं चरेत् ।।

पयः पिंवेत् त्रिरात्रं वा योजनं वाञ्चेनो त्रजेत् ।

उपस्पृद्रोत् स्रवन्त्यां वा सूक्तं वाञ्चेवतं जपेत्'।।

(म. स्मृ. ११, १३१–१३२)

इति । यमो अप'श्व-न्कुल-सर्प-मार्जार-मण्डूक-विकिर-किकीदि'श्व-न्कुल-सर्प-मार्जार-मण्डूक-विकिर-किकीदिविक-गोधा-गृश्रोलूक-वायस-मयूर-प्रामचटकमृगाल-मूषकान् हत्वा एकैकवधे शूद्रवधः'।
इति । याज्ञवल्क्यो अप'मार्जार-गोधा-नकुल-मण्डूक-श्व-पतन्त्रिणः।

^{* &#}x27;मार्जारादीनामष्टानां कामतो वधे शूद्रहत्याव्रतं कार्यम् । अका-मतस्तु पयःपानादीनि' इति सर्वजनारायणादयः । 'अतिमहत्वात् प्राय-श्चित्तस्य समुदायवध एवतत् । पयःपानादीनि तु प्रत्येकवधे'-इति मेधा-तिथि-विज्ञानेश्वरौ । इदमेव युक्तं प्रतीमः । अतिमहतः शूद्रहत्याव्रतस्य पयःपानाद्यन्पस्य च पक्षान्तरत्वं न युक्तमिति भाति । 'स्रवन्ती' नदी । एतेन तडागादीनां निवृत्तिः ।

२. The text reads -बिडाल-गो-ऽज्ञावधे निरात्रम्। (४) चीर्णान्ते लोहं for गोधा-श्रन्यक-वधेऽहारात्रोषितश्चान्ते लोहरण्डं. २. B. and D. omit the quotation of Kâsyapa and इति । मनुस्तु पक्षान्तराण्याह. They thus show that the next quotation of manu belongs to Kâsyapa. E. G. H. and J. omit -रण्डं. ३. I. reads ऽधनो for ऽध्वनो. ४. H. reads प्रवन्त्यां for अवन्त्यां. ५. I. reads वा दैवतं and G. चाऽदैवतं for वाऽब्दैवतं.

हत्वा ज्यहं पिबेत् क्षीरं कृच्छ्रं वा पादिकं चरेत्'।। (या. स्मृ. ३. २७०)

इति । विष्णुरिप-'गोधोलूक-चेष-काकवधे त्रिरात्रमुपवसेत्'। (वि. स्मृ. ५०. ३२)

इति । ईट्यानां सर्वेषां विसंवादिवचनानां साक्षाद्यवस्था-पकं वचनान्तरं यत्र न लभ्यते । तत्र सर्वत्र विधीयमानप्राय-श्चित्तानुसारेण संहतासंहत-बुद्धिपूर्वका-ऽबुद्धिपूर्वका-ऽभ्यासान-भ्यासा-ऽअदनापदादिविषयत्वं कल्पनीयम् ॥ १०॥

आरण्यश्वादीनां हन्तुरुपवासत्रयपूर्वकं तिलपस्थदानमाह-वृक्त-जम्बूक-ऋक्षाणां तरक्षु-श्वानघातकः।

तिलप्रस्थं द्विजे दद्यात् वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥११॥ इति । अत्रोपवासत्रयं विष्णुरप्याह—

'श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत्'।

(वि. स्मृ. ५०. ३०)

इति । पैठीनसिरत्र शूद्रहत्यावतमाह-'काकोलूक-कृकलास-कङ्क-खरे-वृक-सृगाल-भास-बाहिण-शुंक-मूषक-चक्रवाक-हंस-प्रवे-

*कामविषयमिदम् । अकामे तु—
'तिलप्रस्थदानमेकाहमुपवासो वा' ।
इति सुमन्तृकं द्रष्टन्यम् ।

१. The text omits -चाप- and inserts -झप- ater -काक- २. M. reads तरभूणां च घातने or तरभु-शानघातकः. ३. I. omits -खर-. ४. We follow here A. G. and J.; while all others omit - शुक-.

णिक-नकुल-मण्डूक-बिडाल-श्रवधे एते-षामेकैकस्मिन् श्रुद्रवधविद्वहितम्'।

इति । ननु—शूद्रहत्याव्रतं षाण्मासिकम् । तचात्यन्त-गुरुत्वाद्वृकादिहत्यायामयुक्तम् । नायं दोषः । अस्य व्रतस्य चिरकाल-नैरन्तर्यविषयत्वेन नेतव्यत्वात् ॥ ११॥

गजादिवधे त्रिकालस्नानयुक्तेमेकोपवासमाह— गैजस्य च तुरङ्गस्य महिषोष्ट्रनिपातने । प्रार्थेश्वित्तमहो-रात्रं त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ॥१२॥

इति । मनुस्त्वत्र दानिविशेषमाह –

'वासी दद्याईयं हत्वा पञ्च नीलान् वृषान् गजम् ।
अज-मेषावनड्वाहं खरं हत्वेकहायनम्' ।।

(म. स्मृ. ११. १३६)

इति । विष्णुरपि-

'गजं हत्वा पञ्च नीलवृषान् दद्यात् । ( २५ ) तुरङ्गं हत्वा वासः । (२६) एकहायनमनड्वाहं खरवधे । (२७) मेर्षाजवधे सुवर्णकृष्णलम् । (२८) तिलमुष्ट्रवधे च' । (२९)

(वि. स्मृ. ५०. २५-२९)

१. I. reads -प्रवेणिक- for -प्रवेणिक- २. Except A. and I. all read जिकालस्नानमुक्तम् for जिकालस्नानमुक्तम्; while J. substitutes -पान- for -स्नान-. ३. M. reads गज-गवय-तुरङ्गाणां for गजस्य च तुरङ्गस्य K. and L. substitute -उष्ट्स्य चातने for -उष्ट्निपातने. ४. M. omits this line— प्रायश्चित्तमहो-रात्रं जिसन्ध्यमवगाहनम्॥.

ए. I. reads गयं for इसं. The reading is meaningless. ६. I.
 reads अज-मेषाननड्राहं for अज-मेषावनड्राहं. ७. The text omits हत्वाः
 ८. The text reads मेषाजवधे च (२८) | सुवर्णक्राणलगृष्ट्वधे (२९)।

इति । एतत् त्रितयं धनिकविषयम् । धनरहितस्या ऽव्वितिन-षयमभिष्रेत्य संवर्त्त आह-

> 'हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषोष्ट्री किंप तथा । एषु सर्वेषु कुर्वीत सप्तरावमभोजनम्'॥ (सं. स्म. १४१)

इति । जाबालिरपि-

'हस्तिनं तुरगं हत्वा महिषं गां तथैव च । कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्यात् गो-भूँ-कन्यानृतेषु च' ॥

इति ॥१२॥

कुरङ्गादिवधे बाह्मणभोजनसहितमुपवासत्रयमाह— कुँरङ्गं वानरं सिंहं चित्रं व्याघं तु घातयन् । द्युद्धचते सं त्रिरात्रेण विप्राणां तर्पणेन च॥१३॥

इति । चित्रो व्याप्रसदृशमृगविशेषः । तर्पणं भोजनम् । तथा च संवर्तः—

^{*} अत्र ब्राह्मणसङ्ख्याया अनिर्दिष्टत्वात् 'अनिर्धारितसङ्ख्याविशेषं बहुवचनं त्रित्वे पर्यवस्यति' इति न्यायेन त्रयो विद्रा भोजनीया इति श्रेयम् ।

[्]र [†] 'चित्ता' इति भाषायां प्रसिद्धः । केचित्तु चित्रमिति व्याघ्रस्यैव विश्लेषणं मन्यन्ते ।

१. The text reads गाजं च for हस्तिनं. २. I. reads गी-महिष्यनृतेषु च for गी-भू-कन्यानृतेषु च. ३. M. omits this line—
कुरकुर वानरं सिंहं चित्रं व्याधं तु पात्यन् ।.

४. M. reads सप्तरात्रेण for स दिशात्रेण.

'व्यात्रं श्वानं खेरं सिंहं मृगं सूकरमेव च । एतान् हत्वा द्विजः कुर्यात् ब्राह्मणानां तु भोजनम्'॥ (सं. स्मृ. १४२)

इति । जाबालिस्तुं आवृत्तिं संघातं चाभिपेत्याहः— 'सिंह-व्याघ्र-वृंकाणां च मृग-खड्ग-रुरु-द्विपान् । हत्वा सान्तपनं कुर्यात् गो-भू-कन्याऽनृतेषु च'ं।। इति । गवादिविषयाण्यनृतानि गो-भू-कन्याऽनृतानि । सु-मन्तुरपि-

> 'वानर-सिंह-मार्जार-मण्डूक-मूर्षक-श्ववधे पाजापत्यम्' ।

इति ॥ १३ ॥
मृगादिहत्यायामुपवासपूर्वकनीवारादिपारणमाह—
मृग-रोहिद्रराहाणामवैर्बस्तस्य घातकः।

*अफाँलकृष्टमश्रीयादहो-रात्रमुपोष्य सः ॥ ९८ ॥

इति । कुरङ्गराब्दस्य मृगावान्तरजातिवाचकत्वात् सामा-न्यजातिवाची मृगराब्दो गो-बलीवर्दन्यायेन कुरङ्गेतरविषयो द्रष्टव्यः । युद्धयोग्यो मेषो बस्तः । धनिकस्यावृत्तिविषये करयप आह—

^{*} अहो-रात्रं समुपोष्य द्वितीये दिवसे अफालकृष्टं नीवारादि अश्रीयात् ।

१. The text substitutes तथा for खरं and ऋक्षं for मृगं. २. The text reads क्रच्छं for कुर्यात् and च for तु. ३. I. omits तु. ४. All, except A. and I. read -मृगाणां for -वृकाणां. ६. I. substitutes अज्ञा- for अवेः. ७. I. reads अकाल- for अ-फाल-. ८. I. reads वृद्धश्रोग्यः for युद्धश्रोग्यः.

'अजाविकवधे त्रिरात्रं भायश्चित्तम् । (३४) चीर्णान्ते हिरण्यं दद्यात् वस्त्रं च '। (३५) (का. स्मृ. ३. ३४–३५)

इति ॥ १४ ॥
पूर्वत्रानुक्तानां मृगाणां वधे जपसहितमुपवासमाह
एवं चतुष्पदानां च सर्वेषां वनचारिणाम् ।
अहा-रात्रोषितस्तिष्ठे ज्जेपेद्दै *जातवेदसम् ॥ १५॥

इति । न्यायतत्त्वविदा पापतारतम्यानुसारेण प्रायश्चित्तता-रतम्यमूहनीयमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तानां प्रायश्चित्तविद्यो-षाणां पदर्शनार्थत्वं द्योतियतुमेविमत्युक्तम् । समूहनीयाः प्रायश्चित्तविद्योषाः स्मृत्यन्तरेषु दिश्वताः । तत्र दाङ्खः—

'पजून् हत्वा तथा ग्राम्यान् माँसं कुर्याद्विचक्षणः' ।
· (ग्रां. स्मृ. १७. १०)

इति । शातातपो अप-

'हस्त्यश्व-रासभवधे आरण्यपशुवधे च मासेनैकेन शुद्रचति'।

इति । व्यासी अप-

* 'जातवेदसं' 'जातवेदसे सुनुवाम सोमम्' इत्येतामृचं जपेदित्यर्थः । स च जपो ऽही-रात्रोपोषणपूर्वक एव ।

१. Except A. and I. all omit प्रायश्चित्तम्. The text has the following for this Sûtra:—
मेषवधे त्रिरात्रम्। (३४) चीर्णान्ते हिरण्यं दद्यान्। (३५).

२. K. L. and M. read जपन for जपेत. ३. All, except A. and I. omit सम्-. Y. G. and J. read क्षपेन्मासं for मासं क्रयांच.

'सूकरोष्ट्-खरान् हत्वा त्रैयहमेतद्वतं चरेत् । सर्वाध्य प्राणिनः स्थूलान् मण्डूक-नकुलेदैवहः'॥ इति । कर्यपोशि—

'मृगे-महिष-वराह-कुञ्जर-गण्ड-द्यारभ-तरक्षु-वा-नर-सिह-व्यात्र-वृषँ-चमर- राल्यकादीनामन्ये-षां च वधे अहो-रात्रोषितश्चीर्णान्ते घृतं दद्यात्'।

(का. स्मृ. ३.१)

इति।तत्र सर्वत प्रायश्चित्तगौरव-लाघवानुसारेण कामकृ-ता-कामकृताभ्यासा-किभ्यासविषयत्वं ज्ञातव्यम् ॥ १९ ॥ सङ्क्षरीकरण-मलिनीकरण-प्रकीर्णकानां प्रायश्चित्तमभिधा-योपपातकानां प्रायश्चित्तं दर्शयति—

शिहिपनं *कारुकं शूद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत्। प्राजापत्यद्वयं कृत्वा वृषेकादश दक्षिणा ॥ १६ ॥ इति । शिल्पी चित्रकारादिः । कारुः सूपकारादिः । वृषः

'तक्षा च तन्तुवायश्य नापितो रजकस्तथा । पञ्चमश्यित्रकारश्य कारवः शिल्पिनो मताः'॥

इत्याद्युक्तत्वात् सूपकारस्यापि कारूलं कथञ्चिदवसेयम् । शूद्रस्तु जातिमात्र एव प्राह्यः ।

^{*} यद्यपि 'कारः शिल्पी' (अ. की. २. १०.५) इति नाम-लिङ्गानु-शासनात् शिल्पिन एव कारुसिति नामान्तरं तथापि—

१. G. reads अहम् for ज्यहम्. २. C. and F. read -िवह for -व्वह:. 3. The text reads this Sûtra as follows:—

अथ मृग-महिष-गण्डक-वराह-शरभ-ऋक्ष-सिंह-व्याघ्र-मण्डूक-सूकर-मत्स्य-माह-शिशुमारादीनां वधेष्वहो-रात्रम् । (१) चीर्णान्ते गां दद्यात् । (२).

४. I. omits -वृष-. ६. Except A. and I. all omit this sentence. ६. B. D. E. G. and J. read सङ्गीर्णकरणादीनां and C. F. and H सङ्गीर्णकानां for सङ्गरीकरण-मिलनीकरण-प्रकीर्णकानां.

एकादशो यासां गवां ता वृषेकादशाः। तद्रूपा दक्षिणा वृषे-कादशदक्षिणा। देयेति शेषः। अत एव गौतमः शुद्रवधं प्रकृत्याह—

> 'ऋषभैकादशाश्च गा दद्यात्' । (गौ. स्मृ. २२. १६)

इति । मनुरपि-

'प्रेमाप्य शूद्रं पण्मासानेतदेव व्रतं चरेत् । वृषभैकादशा वोऽपि दद्याद्विपाय गाः सिताः' ॥ (म. स्मृ. ११. १३०)

इति ॥ १६॥

क्षिय-वैश्ययोर्वधे पूर्वस्मादिधकं प्रायश्वित्तमाह — वैश्यं वा क्षित्रयं वार्शि निर्दोषं योऽभिधातयेत् । सोर्डिप कृच्छूद्वयं कुर्यात् गोविंशदक्षिणां ददेत् ॥१७॥ इति । निर्दोषमिति विशेषणात् सदोषवधे न्यूनं प्रायश्वित्तं

'क्षित्रयस्य वधं कृत्वा चरेचान्द्रायणत्रयम् । वैद्यस्य तु द्वयं कुर्यात् द्राद्रस्येन्दवमेव च'।। इति । यत्तु संवर्त्तेन तते। अपि न्यूनं प्रायधित्तमुक्तम्— ' निर्हत्य क्षित्रयं मोहात् त्रिभिः कृष्क्रैर्विद्युद्धचित ।

द्रष्टव्यम् । तच चतुर्विदातिमते दर्शितम्-

^{2.} The text reads this line as follows:-

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शूद्रहा चरेत्।

^{2.} All, except A. I. and the text substitute च for वा and thus give a different sense. ३. K. and L. read यहतु for योऽभि- and for the same M. substitutes अभि. ४. I. reads ऽति- for ऽपि. ५. I. reads ददन. for दहेत ६. The text reads क्षाजियस्य वर्ष कृत्वा for निहत्य क्षाजिय मोहात्.

कुंयदिवानुपूर्व्येण त्रीन् कृच्छ्रांस्तु यथाविधि*॥ वैदयहत्यां तु सम्प्राप्य कथंचिन्मूढचेतनः। कृच्छ्रातिकृच्छ्री कुर्वीत स नरो वैदयघातकः॥ कुंयात् शूद्रवधे विपः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा'। (सं.सम्. १२६–१२८)

इति एतत् सदोषस्याकामकृतवधे प्रोक्तमित्यविरोधः । ननु—निदोषस्य वधे सदक्षिणातिकृच्छ्द्रयाधिकं प्रायश्चित्तं मनुना दिशातम्—

> 'अकामतस्तु† राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः । वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् शुद्धचर्थमात्मनः ॥ ज्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् । वसन् दूरतरे प्रामे वृक्षमूलनिकेतनः ॥

* इदमकामती जातिमात्रक्षत्त्रियवधे द्रष्टव्यम् ।
'अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजीत्तमः' ।
इति प्रक्रम्य मनुना एतेषामेव प्रायश्चित्तानां विधानात् ।

† पूर्विस्मिन् श्लोके 'तुरीया ब्रह्महत्यायाः क्षित्रयस्य वधे' इत्युक्ता— 'इदमप्रं दानप्रायश्चित्तं सम्भवद्वित्तस्य । अकामत इति न विवक्षितम् । महत्वात् प्रायश्चित्तस्य । अथवा सवनगतयोरेव अकामत इति कल्पनी-यम्'—इति मेधातिथिः।

म् आद्यो ऽर्धश्लोकः 'तुरीयो' (म. स्मृ. ११. १२६) इत्यस्यानुवादः । जटीति चीरादिनिवृत्त्यर्थम् ।

कुर्याचैदानुरूपेण त्रीणि कृच्छाणि संयतः।.

कुर्या च्छू इवधं प्राप्तस्तप्तकुच्छ्ं यथानिधि। ६. A. and the text read सुचरितन्नतः for शुद्धवर्धमात्मनः. ६. The text reads मानात् for माने.

[.] The text reads-

२. The text reads सम्प्राप्त: and कानमोहित: for सम्प्राप्य and मृहचेतन: respectively. ३. The text reads कुच्छातिकृच्छ्ं कुर्वीत. ४. The text reads this line as follows:—

एवमेव चेरदब्दं प्रायश्चित्तं दिजोत्तमः । प्रमाप्य वैदयं वृत्तस्थं देवादेकदातं गवाम्'।। (म. स्मृ. ११. १२८–१३०)

इति । याज्ञवल्क्येनापि-

'वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् क्षत्त्रवधे पुमान् । ब्रह्महत्याव्रतं वाश्य वत्सरिवतयं चरेत् ॥ वैद्यहा ऽब्दं चरेचैवे दद्यद्विकदातं गवाम् । षण्मासान् ग्रुद्रहा अ्येतद्वेनूर्द्याद्द्याऽथ वा'॥

(या. स्मृ. ३. २६६-२६७)

इति । त्रैवार्षिकादप्यधिकं गौतम आह
'राज-यवधे षड्वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकसहस्राश्च गा दद्यात् । (१४)
वैदये त्रैवार्षिकमृषभैकद्याताश्च गा दद्यात् ।

(१५) ग्रूद्रे संवत्सरमृषभैकादगाश्च गा
दद्यात् । (१६) अनात्रेथ्यां चैवम्' । (१७)

(गौ. स्म. २२. १४–१७)

इति । राङ्ख-लिखितावपि-

' पूर्ववदमतिपूर्व त्रिषु वर्णेषु प्रमाप्य द्वादरा-नव-षट्-त्रीन् संवत्सरान् व्रतान्यादिरोत् । तेषामन्ते गो-सहस्रं ततोऽर्धे तस्यार्धे दद्यात् सर्वेषामानुपूर्व्येण'।

इति । शातातपो अप-

१. The text reads एतरेव for एवमेव. २. The text inserts च after एदात. ३. The text reads चरेदेतत् for चरेचैव and I. omits व. ४. All, except A. H. and the text read आवेष. ६. I. omits वीत.

'राजन्य-वैरय-गूदाणां षट् त्रीण्येकं चरेत् वधे । वर्षाणि ब्रह्मचर्ये तु विशुद्ध्यर्थे क्रमेण तु ।। गोदानं तु व्रतस्यान्ते ब्राह्मणानां च भोजनम् । कार्ये सदक्षिणं सम्यक् विशुद्ध्येत यथाविधि '।।

इति । हारीतो अप-

'ब्राह्मणः क्षित्रयं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतं चरेत्। वैदयं हत्वा चरेदेवं व्रतं त्रैवार्षिकं दिजः ॥ द्युदं हत्वा चरेदेकं [†]वृषमैकादद्याश्च गाः'।

इति । उज्ञाना अपि-

'राजन्यवधे षड्वापिकं ब्रह्महत्यावतम् । तस्यान्ते वृषभैकसहस्रगोदानं च'।

इति । वसिष्ठस्तु षड्वार्षिकादिधिकमष्टवार्षिकमाह— 'एवं राजन्यं ऽहत्वाऽष्टें। वर्षाणि चरेत् । षड् वैद्यम् । त्रीणि शूद्रम् '। (व. स्मृ. २०. ३१-३३)

इति । बौधायनस्तु नववार्षिकमाह – 'नैव समा राजन्यस्य । तिस्रो वैदयस्य । संव-त्सेरं शुद्रस्य स्त्रीणां च । ब्राह्मणवदाँत्रेय्याः' ।

(बौ. स्मृ. २. १. १. ८-१२)

[•] अत्र गोदानस्य सङ्ख्या नोक्ता तथापि अग्रे हारीतोक्ता वृषभै-कादशा उश्चनसोक्ता वृषभैकसहस्राश्च ग्राह्याः । तत्रापि आचार्येण वस्यमाणा व्यवस्था अनुसंधेया ।

^{† &#}x27;एकं ' एकवर्ष वृतं चरेदित्यर्थः । एवमेव गोदानमपि वर्णक-मेण न्यूनं कर्तव्यम् ।

२. Some of the MSS. omit इति. २. We follow here only A. and the text; while others read नव सप्त वा राजन्ये । तिस्रो वैदये । संवत्सरं शूद्रे । स्त्रीणां च ब्राह्मणवराख्येयम्. ३. I. inserts कुर्यात् before शृहस्य.

इति । विष्णुद्दीदश्ववार्षिकमाह-'एतन्महाव्रतम्। * (५) ब्राह्मणं हत्वा द्वाद्या-संवत्सरेम् । (६) यागस्थं क्षित्रयं वैइयं वा । (७) गर्भिणीं रजस्वलां चार्वत्रगोतां वा '। (वि. स्मृ. ५०. ५-८)

इति । यमः-

'हत्वा सवनिने वैदयं राजन्यमपि दीक्षितम् । हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽऽत्रेयीं च ब्राह्मणीम्'॥

इति । राङ्खो अप-

'यागस्थं क्षित्रयं हत्वा वैइयं हत्वा तु यागर्गम्। एतदेव [†]त्रतं कुर्यादात्रेयीविनिषूदकः'।।

( इां. स्मृ. १७. ४)

* 'एतत् 'पूर्वीक्तं 'महाव्रतम् 'महापातकव्रतम् – 'वने पर्णकुटीं कृत्वा वसेत् । (१) त्रिषवण् स्नायात्। (२) स्वकर्म चाचक्षाणी ग्रामे ग्रामे भैक्षमाचरेत्। (३) तृणशायी च स्यात्'। (४) (वि. समू, ५०. १-४)

इति पूर्वीकलक्षणम्।

† 'एतदेव' इत्यनेन पूर्वोक्तं ब्रह्महत्यादिमहापातकवृतमुच्यते। तच-'नित्यं त्रिषदणस्नायी कृत्वा पर्णकुटीं वने । अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः॥ यामं विशेत भिक्षार्थं स्वकर्म परिकीर्तयन्। एककालं समस्थानी वर्षे च द्वादशे गते '॥

(शं. स्मृ. १७, १-२)

#### इत्युक्तमत्रानुसन्धेयम् ।

^{?.} The text reads कुर्यात् after संवत्सरम्. २. The text reads गार्विणी for गिनिणी; while all except A. and the text do not insert वा after वैद्यं इ. I. reads सविण जं for सविनिनं. ४. B. and D. read ऽऽत्रेयं च ब्राह्मणम् for ssत्रेयीं च ब्राह्मणीम्. ५. The text reads याजकम् for यागगम्. ६. I. reads -विनिधातुकः for -विनिधूदकः.

इति। अनैतेषु उदाहतेषु वचनेषु नैवार्षिक-षड्वार्षिक-अष्टवा-र्षिक-नववार्षिक-द्वादश्वार्षिकरूपाः पञ्च पक्षा भान्ति । आचार्योक्तश्वातिकृच्छ्रद्वयपक्ष एकः । तत्रैवं विषयव्यवस्था-वंध्यो हि निर्दोषः क्षियस्त्रिविधः । उत्तमो मध्यमोऽधमश्चेतिरे । तत्र राज्यपरिपालनादियुक्तः सवनस्थ उत्तमः । सवनरहितः परिपालको मध्यमः । उभयरहितो जातिमात्रक्षान्त्रयो अभनः । तत्रैकैकस्य वधे बुद्धिपूर्वाऽबुद्धिपूर्वभेदेन दे दे प्रायधिने योज-नीये । एषु वचनेषु कचित् गोदानं श्रूयते कचित्र । तत्र ध-निका अनिकविषेयभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या । एतेनैव न्यायेन व्यवस्थितविकल्पमभिषेत्य याज्ञवल्कयेन—

'ब्रह्महत्याव्रतं वाजपि'।

(या. समृ. ३. २६६)

इत्युक्तम् । वैद्य-शुद्रयोरिप उत्तम-मध्यमा-अधमभेदेन पाय-श्चित्तव्यवस्था योजनीया । यथा हन्तव्यभेदेन प्रायश्चित्ततार-तम्यमुक्तं तथा हन्त्मेदे अयवगन्तव्यम् । अत एव विष्णुः-

'विषे तु सकलं देयं पादोनं क्षचिये स्मृतम् I वैश्येर्ध पादमेकं तु शुद्रजातिषु शस्यते '॥

इति । कवषोशप-

'विपार्ध क्षांचिये पोक्तं तदर्ध वैदयजातिषु । तदर्धमेव गूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्वधाः '।।

" 'विप्रार्धं क्षाचियस्य स्यात् वैदयानां च तदर्धकम्। for-विप्रार्धे क्षित्रये पोक्तं तर्धे वैदयजातिष् ।.

२. I. omits वध्यो हि. २. I. omits इति. ३. I. reads -पुरुषविषयस्वेन for -विषयभेदेन; while B. and D. omit -विषय-. ४. Except A. and I. all omit -मध्यम-. ५. C. and F. read कद्यपोऽपि, H. reads कवणोऽपि, but has कइयपोऽपि as marginal correction and I. reads देवली अपि for कव्यो sfq. E. A. reads-

इति । एतचाकामकृति द्रष्टव्यम् । विध्णुप्रोक्तात्र्यूनत्वात् । ननु-आचार्येण स्त्रीवधे प्राजापत्यद्वयं वृष्णेकादद्यागोदानसहितं यत् प्रायश्चित्तमुक्तं तदयुक्तम् । स्मृत्यन्तरेषु न्यूनाधिक-प्रायश्चित्तयोर्दर्शनात् । तत्र मनुः न्यूनं दर्शयति-

'*जीने-कार्मुक-बस्तावीन् पृथग्दद्यौद् विद्युद्ध्ये । चतुर्णामपि वर्णानां नारीईत्वा अनवस्थिताः ' ॥ ( म. स्मृ. १९.१३८ )

इति । जीनं चर्ममयमुदकपात्रम् । अनवस्थिताः स्वैरिण्यः। याज्ञवल्क्योभि-

> 'दुर्वृत्ता ब्रह्म-विद्-क्षच्य-शूद्रयोषाः प्रमाप्य तु । दृति धनुर्वस्तमविं क्रमाद् दद्यादिशुद्धये' ॥ (या. स्मृ. ३. २६८)

इति । व्याघो अपि—

'चतुर्णामपि वर्णानां नारीईत्वा अनवस्थिताः ।

दाङ्ख-दान्यज-मेषांश्व क्रमात् दद्यादिदाुद्ये' ।।

* 'जीनं चर्मपुटं मुकुटाधारादिप्रयोजनम्'—इति मेधातिथिः। 'जीनं धृतजलाधारं चर्मकोश्चम्'—इति रामचद्रः। इदमेव युक्तमिति प्रतिभाति । क्षिचित् 'जिनम्' इत्यपि पाठः। स च प्रामादिक इव दृश्यते। दीर्घस्य निन्यतत्वात् । 'अनवस्थिताः' अत्यन्तव्यभिचारिणीः वेश्यावृत्तमाचरन्यं इति यावत् । उत्तरत्र याज्ञवल्वयवचने 'दृति शब्दो अस्यैव चर्मपुदस्य वाचकः। 'मसक' इति भाषायां प्रसिद्धः।

२. G. reads विशोक्तान् for विष्णुपोक्तान्. २. All, except A. I. and the text substitute जाल - for जीन-. ३. I. reads त्यादघ- for पृथग्त्यान्. १. All, except A. and I. read जालं for जीनं. ५. The text reads दुर्वेत्त- for तुर्वृता.

इति । एतानि वचनानि मूलवचनेन न विरुद्ध्यन्ते सदो-षस्त्रीविषयतायास्तेषु स्पष्टत्वात् । मूलवचनं तु निर्दोषक्षान्ति-यादिसोन्निधिपाठात् निर्दोषस्त्रीविषयम् । ननु-निर्दोषस्त्रीवधे अधिकं प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः-

> 'अप्रदुष्टां *स्त्रियं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत्' । ( या. स्मृ. ३. २६९)

इति । मैवम् । तस्य कामकृतविषयत्वेन व्यवस्थापनीयत्वात् । यत्त्वङ्गिरसा दर्शितम्-

'आहिताग्नेर्दिजाग्यस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् । ब्रह्महत्यात्रतं कुर्यादात्रेयीप्रस्तंथैव च ' ।।

इति तत्र ब्रह्महत्याव्रतस्याहिताग्निस्त्रीविषयत्वाभिधा-नात् स्त्रीजातिमात्रविषयेण मूलवचनेन नास्ति विरोधः । वसिष्ठस्तु स्त्रीविधे राजन्यव्रतमाह-

पंअनात्रेयीं राजन्यहिंसायाम् । (३७) राजन्यां वैश्यहिंसायाम् (३८) वैश्यां श्रूबहिंसायाम्। (३९) श्रूदां हत्वा संवत्सरम्'। (४०)

(व. स्मृ. २०. ३७-४०)

ा अत्र पूर्वत्रोक्तं—'षड्वर्षाणि राजन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् । (१०) त्रीणि वैद्ये । (११) साधै बाद्रे'। (१२)

इति सूत्रत्रयमनुसन्धेयम्।

^{*} विज्ञानेश्वरस्तु - पदा तु अप्रकर्षेण दुष्टामीषद्व्यभिचारिणीं ब्रा-ह्मण्यादिकां व्यापादयति तदा भूद्रहत्यावतं षाण्मासिकं कुर्यात् । यदा दश्च धेनूर्देद्यात् । इदं च षाण्मासिकमकामतो ब्राह्मण्या व्यापादने । क्षाच्यावधे तु कामकृते द्रष्टव्यम् । कामतो वैश्यावधे दश्च धेनूर्दद्यात् । कामतः शूद्रावधे तु उपपातकसाधारणं मासं पञ्चगव्याश्चनम्'-इत्याह ।

१. I. reads -सनिधितया- for -सनिधिपाठात्. २. B. and D. omit वैदयां शूद्रहिंसायाम्: while J. omits वैदयहिंसायाम्.

इति । अनात्रेयीं हत्वा राजन्यहिंसायां यद्वतं तदाचरे-दिति योजनीयम् । होरीतो अप-

*'क्षित्रयवद्ग्राह्मणीषु। (१३) वैश्यवत् क्षित्रयोसु ज्ञूदवत् वैश्यायाम्। (१४) ज्ञूद्रां हत्वा नव मासान्'। (१५) (हाः स्मृ. २०. १३–१५)

इति । इदं राजन्यव्रतमाहिताग्निपत्नीं गुणवर्ती कामतो घातुकस्य द्रष्टव्यम् । प्रामादिकविषये तु व्यास आह-'अकामतः स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैद्यवस्रतेत् । कामतो दिगुणं प्रोक्तं पद्ष्षां तु न किन्त्वन'।।

इति । अनात्रेयीवधे राजन्यव्रतस्याभिहितत्वात् आत्रेयीवधे बह्महत्याव्रतमिति गम्यते । तथा च यमेः—

> 'हत्वा सैवनिनं वैदयं राजन्यमि दीक्षितम् । हत्वा तु ब्रह्महत्यैव तथाऽत्रेयीं च ब्राह्मणीम्'॥

इति । आत्रेयीलक्षणं चं स एवाह— 'जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मचर्यया । गर्भिणी वा ऽथ वा या स्यात्तामात्रेयीं विनिर्दिशेत्' ॥

इति । वसिष्ठी अप-

^{*} आत्रेयीव्यतिरिक्त ब्रह्मणीवधे राजन्यहिंसायामुक्तमष्टवार्षिकं, क्षन्ति-यावधे वैद्यहिंसायामुक्तं षड्वार्षिकं, वैद्यावधे शूद्रहत्यायामुक्तं त्रेवार्षिकं, शूद्रावधे संवत्सरं व्रतमनुतिष्ठेयामिति योजनीयम्। एतान्यपि सकामेऽति-दिष्टानि। अकामे त्वापस्तम्बोक्तातिदिष्टं ज्ञेयम्।

१. B. and D. omit हारीतो अप. २. I. reads क्षित्रवायां for क्षित्रवासु. ३. H. substitutes पद्म: for यम:. Probably this is a mistake. ४. I. reads सवनितं for सवनिनं ५. B. and D. omit च. ६. E. G. and H. read या तथा for वा अथ वा.

(व. स्मृ. २०. ३५-३६)

इति । अनृतुमत्या वधे जातिभेदेन भिन्नं प्रायश्चित्तमाह प्रचेताः—

> 'अनृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कृच्छ्राब्दं नेषण्मासान् विति । क्षित्रयां हत्वा षण्मासान् मासत्रयं वेति । वैदयां हत्वा मासत्रयं सार्धमासं वेति । गूद्रां हत्वा सार्धमासं सार्धत्रयोविंदातिदिनानि वेति' ।

इति । प्रतिलोमपुरुषसंसर्गेणापत्यं लब्धवतीनां वधे ब्रह्म-गर्भ आह—

*'हि' यस्मात् 'अत्र' चतुर्थदिनादारभ्य षोडश्चित्वपर्यन्तम् 'एष्यत्' गमि-ष्यन् चेत् 'अपत्यं भवति' अतो रजस्वलां ऋतुस्नातामात्रेयीमाहुरिति भावः। †अत्रापि गुणवत्यगुणवत्यादिभेदेन कृच्छ्राब्द-षण्मासयोर्व्यवस्था। एवमग्रेऽपि षण्मास-मासत्रयादीनाम्।

'अवृतुमतीं ब्राह्मणीं हत्वा कुच्छ्राब्दं षण्मासान् वेति । क्षत्रियां स्त्वा षण्मासान् मासत्रयं वेति । वैद्यां हत्वा मासत्रयं सार्धमासं वेति । शुद्रां हत्वा सार्धमासं सार्धत्रयोविंशतिदिनानि वेति' ।

इति । प्रतिलोमपुरुषसंसर्गेणापत्वं लब्धवतीनां वधे.

इ. G. substitutes क्षत्रियां हत्वा अतिशूद्रां हत्वा सार्थमासं त्रयोविशतिहिनानि चिति for क्षत्रियां हत्वा षण्मासान् मासत्रयं वेति । वैश्यां हत्वा मासत्रयं सार्थमास वेति । शुद्रां हत्वा सार्थमासं सार्थत्रयोविशतिहिनानि वेति ।.

१. B. and D. read होष दम्पत्यं, C. E. F. G. and H. हैतद्पत्यं, I. यदि-ष्टाप्त्यं and the text होड्यदम्पत्यं for होड्यद्पत्यं. E. and H. give a reading in the margin which we have followed. २. B. and D. omit the following portion—इति । अनृतुमत्या वधे जातिभेदेन भिन्नं प्रायश्चित्तमाह प्रचेताः—

'प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासो वधे स्मृताः । अन्तरप्रभावाणां च सूतादीनां चतुर्द्धि-षट् '।।

इति । ब्राह्मण्या वधे षण्मासाः क्षित्रयायाश्चत्वारः वैद्या-या दाविति योजनीयम् । सूत-वैदेहक-चण्डालानां वधे-ज्येषेव योजना द्रष्टव्या ॥ १७॥

इदानीं वैद्यादिवधे पकारान्तरेण पायश्वित्तमाह— वैद्यं द्यूद्धं कियाऽऽसक्तं विकर्मस्यं द्विजोत्तमम्। हैत्वा चान्द्रायणं तस्य त्रिंदांद्वाश्वेव दक्षिणाम्॥१८॥

इति । नन्वेतद्वैईयवधप्रायश्वित्तं व्याहतम् । तथा हि । विट्राब्देनात्र किं सदोषो विवक्ष्यते ? उत निर्दोषजातिमात्रः ? अथवा गुणवान् ?—इति । तत्र प्रथमे न्यूनप्रायश्वित्ताभिधा - यिभ्यां पूर्वोदाहताभ्यां चतुर्विद्यातिमत-संवर्त्तवचनाभ्यां व्याह - न्येत । द्वितीये निर्दोषजातिमात्रविषयेण समनन्तरपूर्वोक्तमू- लवचनेनैव विरोधः । तृतीये तु—

'यागस्यक्षन्त्र-विड्घाती चरेद्रह्महणि व्रतम्' । (या. स्मृ. ३. २५१)

इत्यनेनैव विरोधः । मैवम् । ईषत्सुवृत्तस्य वैद्यस्यात्र विव-क्षितत्वात् । अत एवात्यन्तसुवृत्तेन विहितसकलक्रिया ऽऽसक्तेन

१. B. and D. read मासावधि स्मृतः, C. and F. मासावधेः स्मृतः, H. मासोऽवधिः स्मृतः and J. मासेऽवधिः स्मृतः for मासा वधे स्मृताः. २. We follow here all, except I. and M.; I. reads शूद्रक्रियाऽऽसक्तं and M. शूद्रक्रियामुक्तः ३. L. reads इत्वा for हत्वा. ४. Except I. and L. read हिलाण for दक्षिणाम्; while M. reads कुर्योह्याद् गोर्निश्चहिलाम् for तस्य जिन्धास्थैव दक्षिणाम्. २. C. and F. do not insert एतत् before वैदय-; while E. and H. substitute एतिह्यस्य for एतिहृदय-. J. reads वैदयवधे for वैदयवध-.

शूद्रेण साहचर्यमिविरुद्धम् । द्विजोत्तमशेन्दो विभे पसिद्धः। क्षित्रिये अपि कथंचित् वर्त्तायितुं शक्यः। द्विज्ञश्वदाभिधेयं वैद्यमपेक्ष्य तस्योत्तमत्वात् । तत्र क्षित्त्रयपक्षे-विकर्मणि किस्मिश्चिद्धह्मघातादो तिष्ठतीति विकर्मस्थः । विभपक्षे तु विकर्मस्थबह्मघातादिषु तिष्ठतीति विकर्मस्थः। एवं च सित चतुर्वणविषयकमेकं पायश्चित्तं न्यायदिश्चनामेतत् सम्पद्यते। हत्वा तौं यो वर्त्तते तस्य-इति योजनीयम्। दिश्वणां निर्दिशोदिति श्रेषः।। १८।।

चाँतुर्वर्ण्यकर्तृके चण्डालवधे क्रमेण प्रायश्चित्तमाह—

चण्डालं हतवान् कश्चिद् ब्राह्मणो यदि कन्बन । प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोद्धयं दक्षिणां ददंत् ॥१,९॥ क्षांचियेणापि वैदयेन द्यूद्रेणैवेतरेण वा ।

च प्डालस्य वधे प्राप्ते कृच्छ्राधैन विद्युद्ध चाति ।। २०॥ इति । वृँ तिभेदेन ब्राह्मणानां भेदे अप न प्रायिश्वत्तभेद इति विवक्षितत्वात् कश्चित् = इत्युक्तम् । एवं चण्डाले अप क-च्चेनित विद्येषणं योजनीयम् । इत्रेशे मूर्धाविसक्त-सूतादिः । अङ्गिरास्त्वेत्रव समानं प्रायिश्वत्तान्तरमाह –

'अन्त्यजानां *तु गमने भोर्जने च प्रमापणे। पराकेण विद्युद्धिःस्याद्गगवानिङ्गरा व्ववीत्'॥ इति । हारीतो विन

^{*} अन्त्यजानां स्त्रीषु गमने अन्त्यजानभोजने अन्त्यजमारणे च वर्ण-चतुष्टयस्य पराकरूपं समानमेव प्रायश्चितम् । अन्त्यजशब्देनाश्च च-ण्डाल एव ग्राह्यः । न रजकादयः सप्ताश्न्त्यजशब्दवाच्या ग्राह्याः ।

१. I. reads - सब्देन विप्तः for - सब्दो विप्ते. २. All, except A. and I. omit एकं. ३. I. omits तौ. ४. M. omits the next śloka. ६. K. and L. read द्देन् for द्द्न्. ६. A. reads चाण्डालवधसम्प्राप्तः for चण्डालस्य वधे प्राप्ते. ९. All, except A. and I. read वृत्त-for वृत्ति-. ८. B. and D. read भाजने.

'चाण्डालवधसम्प्राप्तिबीह्मणेन भवेद् यदि । कारयेह्नादद्यां *कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं तती भवेत्' ॥ (हा. स्मृ. २०. ७१)

इति । एतच ज्ञानपूर्वके द्रष्टव्यम् । अज्ञानपूर्वके तु चान्द्रा-यणम् । तदाह लौगाक्षिः—

'हनने प्रतिलोमानां गृहजानां कथं भवेत्? । ज्ञानपूर्वे पराकः स्यादज्ञाने चैन्दवं तथां '॥ इति । सूतादिवधेऽध्येतदेव । तदाह याज्ञवल्क्यः— 'चान्द्रायणं चरेत् सर्वानेपकृष्टान् निहत्य तु '।

(या. स्मृ. ३. २६२)

इति । कृच्छ्रार्धेनेत्यर्धप्रहणं पादस्य पादत्रयस्य चोपल-क्षणम् । अत एव लीगाक्षिः—

'सर्वमर्थ त्रिपादं च पादं चैव व्रतं चरेत्। वर्णक्रमादन्तरजहिंसा-गमन-भोजने'।।

इति ॥ १९-२० ॥

यदि चण्डाल-श्रपाकौ चोरी स्यातां तदा तयोविध स्वल्पं पायश्चित्तमाह—

चीरौ श्वपाक-चण्डालौ विप्रेणाभिहतौ यदि । अहो-रात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्धचित।।२१।।

#### * द्वादशकुच्छ्-तप्तकुच्छ्यारत्र विकल्पोऽनुसन्धेयः।

चौराः श्वपाक-चाण्डाला विप्रेणापि हता यदि । अहो-रात्रोपवासेन प्राणायामेन शुद्धवाते ॥,

and B. C. D. E. F. G. H. I. J. K. and L. read the first line of this sloka as follows:—

चोरः अपाकश्चण्डालो विषेणाभिहतो यदि।

१. B. and D. read ततः शुद्धो भवेदिति for तप्तक्षच्छ्रं तती भवेत्. २. I. substitutes भवेत् for तथा. ३. The text reads अवकृष्टान् for अपकृष्टान्. ४. M. reads this śloka as follows:—

इति । यदि विषेणाभिहतस्तदा स विषः शुद्धवर्गति योजना । यद्यपि चण्डालवधी नोपपातकेषु परिगणितः तथापि मनुष्य-वधसामान्येन तत्रान्तर्भावमभिषेत्य तत्प्रकरणे प्रायश्चित्त-मुक्तम् ॥ २१ ॥

चण्डालप्रसङ्गात् तदिषयाणां प्रकीर्णकानामपि केषान्त्रित् प्रायश्चित्तमत्राभिधीयते । तत्र सम्भाषणे प्रायश्चित्तमाह— श्वपाकं वार्डापे चण्डालं विप्रः सम्भाषते यदि । द्विजसम्भाषणं कुर्यात् सोवित्रीं तु सकृज्जपेत् ॥ २२ ॥

इति । द्विजराब्देनानूचानो विप्रो विवक्षितः । नीचविप्र-सम्भाषणस्य प्रायश्चित्तरूपत्वासम्भवात् । द्विजसानिध्याभावे गायत्रीजपः – इत्यनुक्रल्पो द्रष्टव्यः । अत एव हारीतो विकल्पमाह –

> 'चाण्डालैः सह सम्भाष्य द्विजसम्भाषणात् शुचिः। सावित्रीं न्याहरेद्वाअप इति धर्मो न्यवास्थितः'॥ ( हा. स्मृ. २०. ६८ )

इति । सम्भाषमाणो विशो यद्युच्छिष्टः स्यात् तदा ति-रात्रोपवासमाह स एव-

> ' उच्छिष्टः सह सम्भाषेत् त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति '। (हा. स्मृ. २०,६९)

इति ॥ २२ ॥
एकद्माय्यास्वापे सहमार्गगमने चे पृथक् प्रायश्चित्तमाह –
चण्डाळैः सह सुंगं तु त्रिरात्रमुपवासयेत् ।
चण्डाळैकपथं गत्वा गायत्रीस्मरणात् द्युचिः॥२३॥

१. M. reads गायतीं वा for सावित्रीं तु. २. E. G. H. and J. read उच्छिष्टे: सह सम्भाषे. ३. Except A. and I. all omit च. ४. K. and L. read स्त्रों तु for सुद्धं तु.

इति । स्पष्टीर्थः ॥ २३॥

दर्शन-स्पर्शनयोः पृथक् प्रायश्वित्तमाह— चण्डालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत्। चण्डालस्पर्शने चैव सचैलं स्नानमाचरेत्॥ २४॥

इति । एतदेवापस्तम्बोऽप्याह—

'चेण्डालस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने चँ दोषः। तत्र प्रायश्चित्तमवगाहनमपासुपस्पर्शनं सम्भाषायां ब्राह्मणसम्भाषा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम्'।

इति । सुमन्तुरपि—

'चण्डालदर्शने सूर्यदर्शनम् । सम्भाषणे ब्राह्मणा-भिव्याहारः । संस्पर्शने संचैलं स्नानमाचरेत्'। इति । देवलोशी—

> 'श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् । मूतिकं सूनिकां नारीं रजसा च परिष्ठुताम् ॥ श्व-कुक्कट-वराहांश्व ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः । सचैलः सशिराः स्नात्वा तदानीमेव शुद्धयति '॥

इति । अवस्थाविशेषेण स्पर्शने विशेषमाह शांतातपः-

'चण्डालस्पर्शन-भाषा-दर्शनेषु दोषः। तत्रावगाहनं ब्राह्मणसम्भाषा ज्यातिषां। दर्शनं च प्रायश्चित्तम्'।.

१. M. reads चण्डालद्दीनेव for चण्डालद्दी सद्य: २. H. substitutes तदेव for एत्रेव. ३. These quoted two Sûtras are not found in the printed copy of Apstamba, but in the Telugû manuscript, they are apparent with slightest difference. The manuscript reads as—

४. All, except A. and I. omit च. ५. B. D. G. and J. read सचैलम-चिरात and I. सचैलं सारित for सचैलः सारीराः ६ B. and D. omit शातातपः

'येन केनाचिदंभ्यक्तः चण्डालं संस्पृशेद्यादि । अहो-रात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ अशुद्धानं स्वयमप्येतानशुद्ध्य यदि स्पृशेत् । विशुद्धयत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुच्चिः ॥ उच्छिष्टः संस्पृशेद्विपो मद्यं शुद्धं शुनोऽशुचीन् । अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति'॥

#### इति । यतु देवलेनोक्तम्-

'अशुद्धान् स्वयमप्येतान् शुँद्धः यदि संस्पृशेत् । विशुद्धयत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुचिः ॥ उच्छिष्टं संस्पृशेद्दिपः पुनः कृच्छ्रेण शुद्ध्यति'।

इति तत् सहोपवेशन-शयनादिना चिरस्पर्शविषयम्। यदि स्पृष्टो मूत्रादिकं कुर्यात् तदा त्रिरात्रोपवासः। भुक्तोच्छिष्टो यदि स्पृशेत् तदा षड्रात्रोपवासः— इति । तदाह शातातपः— 'चण्डालैः स्वपंचैः स्पृष्टे विण्मूत्रे कुरुते दिजः।

विरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत्'॥

अशुद्धान् स्वयमण्येतानशुद्धश्च यदि स्पृशेत् । विशुद्धघत्युपवासेन त्रिरात्रेण ततः शुन्तिः ॥ उच्छिष्टः संस्पृशेद्विमो मद्यं भूदं भुनो ऽश्रुचीन् । अहो-रात्रोषितः स्नात्वा पद्धगन्येन शुद्धवति'॥

इति। यन्तु देवलेनोक्तम्.—

२. B. and D. read अभ्यक्तं for अभ्यक्तः. २. G. and J. read अशुन्तिः for अशुद्धान्. This and the following lines are omitted by B. and D.—

३. I. reads कया शुचिः (?) for शुनीऽशुचीन. ४. I. reads अशुद्धभ्र यदि स्पृशेन for शुद्धभ्र यदि संस्पृशेन. ६. All, except I. omit the second Charana of the preceding line and the first of this line and thus forms one line of them, which is—

विद्युद्धवत्युपवासेन पुनः कृच्छ्रेण ग्रुद्धचित ।.

इति । चण्डालवत् चित्यादिस्पर्जेअपि सचैलं स्नानम् । तदुक्तं चतुर्विदातिमते—

'चितिं च चितिकाष्टं च यूपं चण्डालंमेव च । स्पृष्ट्वा देवलकं * चैव सवासा जलमाविद्योत्'।। इति ॥ २४ ॥

चण्डालस्वामिकवाण्युदकपाने ज्ञानाज्ञानकृते पृथक् प्राय-श्चित्तमाह-

चण्डालखातवापीषु पीत्वा सिललमयजः । अज्ञानाचैकभेक्तेन त्वहो-रात्रेण द्युद्धचित ॥ २५॥ इति।अज्ञानकृतस्यैकभक्तम्।ज्ञानकृतस्य तूपवासः।अत

एवापस्तम्बः चण्डालवापीं प्रकृत्याह-

'तत्तोयं यः पिवेद्दिगः कामतो अकामतो अपि वा । अकामात् नक्तभोजी स्यादहोरात्रेण [†]कामतः'॥ इति । तत्रैवाभ्यासविषयमभिषेत्याऽअस्तम्ब आह— 'अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तडागा वाष्य एव च । एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्ध्यति'॥ इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

^{*} देवलकस्पर्शप्रायश्चित्तं तु क्षुद्रदेवतापूजकस्य पश्चादिबलिदान-कतुर्देवलकस्य भाषायां 'गुरव-घाडी' इत्यादिसंज्ञकस्यैव हीनजातेः स्पर्शे वेदितव्यम् । न पुनः शिव-विष्ण्वादिदेवतापूजकस्य उत्तमजातेर्देवल-कस्य इति सुधियो विदांकुर्वन्तु ।

[†] अहो-रात्रेण अहोरात्रोपवासेनेत्यर्थः ।

१. M. reads एव नक्तेन for एकभक्तेन.

'प्रपास्वरण्ये केटके च सौरे द्रोण्यां जलं केदाँविनिःसृतं वा । श्वपाक-चण्डालपरिप्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन द्युद्देचेत्'॥ (आ. स्मृ. २. २)

इति तदशक्तविषयम् ॥ २५ ॥ चण्डालभाण्डस्पृष्टस्य क्रूपस्थजलस्य पानेअधिकं प्रायश्चि-चमाह-

चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रात् शुद्धिमाप्नुयात् ॥२६॥

इति । चण्डांलो भाण्डेनोदकं यस्मात् कूपादानयति तत्कू-पस्थोदकं पीत्वा गोमूत्रसहितयविष्टादिकं दिनत्रयमाहारत्वेन स्वीकुर्यात् ।। २६ ॥

तदीयभाण्डस्थोदकपाने जर्रणाजरणभेदेन प्रायश्चित्तमाह – चण्डाँ छघटसंस्थं तु यत्तीयं पिवति द्विजः । तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत्।।२७।। यदि न क्षिपते तीयं द्यारीरे यस्य जीर्यति । प्राजापत्यं न दात्व्यं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्।।२८।।

चाण्डालोरकभाण्डे तु अज्ञानात् पिबते जलम्।.

८. K. and L. read कर्तब्यं for दातब्यं.

इति । प्रथममज्ञानात् पीर्त्वा पश्चात्तदानीमेव विज्ञाय यदि वमेत् तदा प्राजापत्यम् । तेज्जरणे सान्तपनं कृच्छ्रं परि-षदा दातव्यम् । न तु प्राजापत्यम् । तस्याज्ञानविषयत्वमङ्गिरा दर्शयति—

'चण्डालपरिगृहीतं यदत्तानादुदकं पिबेत्"।

तस्य गुद्धि विजानीयात् प्राजापत्येन नित्येदाः ॥

यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं पिबेत् किन्चिद्धि कामतेः ॥

स तु सान्तपनं कृष्ट्यं चरेत् गुद्ध्यर्थमात्मनः '॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्—

'यस्तु चाण्डालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिबेत् ।

स तु न्यहेण गुद्धचेत्तु गुद्धस्त्वेकेन गुद्ध्यति '॥

इति तदापद्विषयम् ॥ २७–२८॥

बुद्धिपूर्वकं तत्पाने वर्णभेदेन प्रायश्चित्तभेदंमाह—

चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राँजापत्यमनन्तरः ।

तदर्धे तु चरेद्वैद्यः पादं गूँद्रस्तदाचरेत् ॥ २९॥

इति । अनन्तरः क्षत्त्रियः । एतस्य बुद्धिपूर्वविषयत्वमाप-स्तम्ब आह-

^{*} भगवता पराश्चरेण चण्डालघटसंस्थजलस्याजरणे प्राजापत्यं ज-रणे कुच्छ्रं सान्तपनं चोक्तम् । अङ्गिरसा तु तदेव प्रायश्चित्तद्वयं ज्ञाना-ज्ञानभेदेनोक्तमिति विशेषः ।

१. I. reads तन्त्रीण for तन्त्रमणे. २. B. and D. read गुद्धात for नित्यशः. ३. I. reads नित्यशः कामतः ४. All, except A. and I. substitute कृत्वा for कृष्णः. ५. I. omits भेदमः. ६. M. reads प्राजापत्यं तु क्षण्यः for प्राजापत्यमनन्तरः. ७. Except A. K. and L. all read शृद्धय गाययेत् for शृद्धस्तदाचरेत.

'चेण्डालकूपभाण्डस्थं नेरः कामाञ्जलं पिबेत् । प्रायश्चित्तं क्रथं तत्र वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत्?॥ चरेत् सान्तपनं विपः प्राजापत्यं तु भूमिपः । तदर्धं तु चरेद्दैश्यः शूंद्रे पादं विनिर्दिशेत्'॥ (आ. स्मृ. ४.१-२)

इति ॥ २९ ॥

चण्डालभाण्डोदकपानमसङ्गादितरान्त्यज्ञभाण्डोदकादिपा-ने १पि प्रायश्चिचमाह—

भाण्डस्थमन्त्यजानां तु जलं दिध पयः पिवेत्। ब्राह्मणः क्षित्रचे वैदयः शूद्रश्वेव प्रमादतः ॥ ३०॥ ब्रह्मकू चीपवासेन दिजातीनां तु निष्कृतिः। शूद्रस्य चोपवासेन तथा दोनेन शक्तितः ॥ ३९॥ इति । अन्त्यजा रजकादयः।

'रजकश्वर्मकारश्व नटो *बुरुड एव च । कैवर्त्त-मेद-भिल्लाश्व संप्तेते चाँन्त्यजाः स्मृताः' ।। इति स्मरणात् । ब्रह्मकूर्चमाचार्य एवोपरिष्टादक्ष्याति । तत्सहित उपवासः नैवर्णिकस्य । तद्रहितश्वतुर्थस्य । ब्रह्म-

* नटशब्देनात्र कुलपरम्परायातक्रमेण नाटकप्रयोगादौ भूमिकाय-हणेनाजीव्यमानो नटो याद्धः । नतु कचित्रसङ्गविशेषेषु भूमिकायहण-कर्ता । नहि तस्यान्यजलम् । पायश्यित्तेनैव तस्य शुद्धग्रभिधानात् ।

२. I. reads -भाण्डकप्रस्थं and the text -जूपभाण्डेषु for -जूपभाण्डस्थं. २. B. and D. read अज्ञानादुरकं पिवेत, I. जलं यः ज्ञानतः पिवेत् and the text योऽज्ञानात् पिवते जलम् for नरः कामाज्जलं पिवेत्. ३. The text reads पारं शूद्रस्य दापयेत् for शूद्रे पारं विनिर्दिशेत्. ४. B. and D. read चान्त्य-जातयः for चान्त्यजाः स्मृताः. ५. I. reads तद्राहितस्य for तद्राहितः and does not show this sentence to be separate from the next one.

कूर्चस्थाने यथाशक्ति दानं द्रष्टव्यम् । आमादिषु भाण्डान्तेरप्राप्तेषु नास्ति कश्चिद्दोषः । तथा च चतुर्विश्वतिमते—
'औमं मांसं घृतं क्षौद्धं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।

*अन्त्यभाण्डस्थिता ह्येते निष्क्रान्ताः शुच्यः स्मृताः'॥

इति । महत्सु तु तटाकादिषु चण्डालादिसम्बन्धेशि नास्ति
कश्चिद्दोषः । अलेषु तु कूपैन्यायः । तदाह विष्णुः—
'जलाशयेष्वथालेषु स्थावरेषु महीतले ।
कूपवत् कथिता शुद्धिमहत्सु तु न दूषणम्'॥

इति ॥ ३०-३१॥

अज्ञानपूर्वके चण्डालान्नभोजने प्रायश्चित्तमाह—

भुँङ्क्तेऽज्ञानात् द्विजश्रेष्ठश्वण्डालानं कथञ्चन ।

गोमून्नयावकाहारो दशरानेण शुद्धचित ॥ ३२॥

इति । स्पर्ष्टम् ॥ ३२ ॥ तैत्र [†]प्रमाणमाह—

एकैकं यासमश्रीयाद् गोमूत्रयावकस्य च।

* अन्त्यभाण्डं अन्त्यजस्य भाण्डमित्यर्थः । † तत्र तस्मिन् गोमूत्रयाक्काहारे इत्यनुसन्धेयंम् ।

ब्राह्मणोऽज्ञानतो भुङ्क्ते चाण्डालानं कदाचन । गोमूचयावकाहारात् * * * * ॥

६. All, except I. omit this word. ६. I. substitutes तत् for तज. ७. We follow here A. B. and D.; while C. F. K. and L. read गोमूजे for गोमूज and for the same E. G. H. I. J. and M. read गोमूज; while C. E. F. G. H. and J. substitute -यावकेन for -यावकस्य.

१. I. reads आण्डान्तरं for आण्डान्तर-. २. I. reads आममांसं for आमं मांसं. ३. B. and D. read कूपन्यासः and I. and J. कूपवत् न्यायः for कूपन्यायः; while G. and J. substitute अन्येषु for अल्पेषु. ४. M. reads—

दशाहं नियमस्थस्य व्रतं तत्तुं विनिर्दिशेत् ॥ ३३॥ इति । गोमूत्रेण पाचितं यद् यवमयमत्रं तस्य प्रासमेकै-कस्मिन् दिने भुद्धीत । नियमः स्नान-मीनादिः । तदाह याज्ञवल्क्यः-

'हेनानं ^{*}मोनोपवासेज्या-स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमा गुरुत्रुश्रृषा-शौचा-ज्रोधा-अमार्दताः '॥ 🚽 (या. स्मृ. ३. ३१४)

इति । ईदृशनियमनिष्ठस्य तद् यावकाहारव्रतं निर्दिशेत् । वृद्धिपूर्वके त्वङ्गिरा आह-

[†] अन्त्यावसायिनामन्नमश्रीयाद्यश्च कामतः । स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्मथापि वा'।। इति । अन्त्यावसायिनश्चण्डालादयः । तांर्श्वं स एवाह— 'चण्डालः श्वपंचः क्षता सूनो वैदेहकस्तथा I मागधा-ऽऽयोगवौ चैव सर्वे ह्यन्त्यावसायिनः'।। इति । आम-पक्तयोश्रण्डालान्नयोर्वतभेदमाह विष्णुः—

† उपलब्धेषु सर्वेष्वपाद शपुस्तकेषु सर्वत्र 'अन्त्यावसायिनाम्'-इति द-इयते । अमरसिंहस्तु अन्तावसायीत्याह । ' षो उन्तकर्मणि ' इत्यनेन अन्त-मवसातं शीलमस्येत्यन्तावसायीति साधुरिति प्रतिभाति । कचित् 'अन्ते-ज्वसायी ' इत्यपि दुरुयते ।

नियमः स्नान-मौनादिः। तदाह याज्ञबल्कयः-

 ^{&#}x27;ब्रह्मचये' इत्यादिना यमाः पूर्वमुक्ताः। स्नानादयो दश नियम-हाब्दवाच्या: I

१. I. and M. read तत्र and J. न तु for तत्तु. २. I. omits -मीन-; while B. and D. omit-

^{&#}x27; स्तानं मौनोपवासेज्या-स्वाध्यायोपस्थानिप्रहाः।.

^{3.} J. reads स्नान- for स्नानं. V. I. does not pluralize - ऽप्रमादता::while J. reads -ऽप्रमादिताः. ५. B. C. and F. substitute त्य for तांश्व.

'चाण्डालान्नं भुक्त्वा निरात्रमुपवसेत् । (९७) सिद्धं भुक्त्वा पराकः '। (९८) (वि. स्मृ. ५१, ५७-५८)

इति । अत्र मूलवचनोक्तो गोमूत्रयावकाहारः सिद्धान्नविष-यो भविष्यति । यावकसहितस्य दशरात्रीपवासस्य पराक-समन्वात् । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

'चण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुद्धीत वै दिजः । (७३) ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं व्रतं चरेत् ॥ शुद्धो वाऽप्यर्धमासं वै भुक्त्वा चैव जितेन्द्रियः । (७४) विरात्रमुपवोसी च ब्राह्मणांस्तर्पयेत् शुचिः'॥ (७५) (हा. स्मृ. २. ७३-७५)

इति तहोमूत्रयावकाहाँराज्ञक्तविषयम् । बुद्धिपूर्वकस्य चि-रकालानुवृत्तौ मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्—

'चण्डाला- अन्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिर्गृह्य च । पतत्यज्ञानतो विपो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति'॥ (म. स्मृ. ११, १७५)

इति । अत्र चीर्णव्रतस्य पुनरुपनयनं कूर्मपुराणे दर्शितम्-'चाण्डालान्नं दिजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् । बुद्धिपूर्वे तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च'।।

इति । वसिष्टो विन

१. H. reads - अन्ने भिक्ता for - अनं भुक्त्वा. २. C. E. F. G. H. I. and J. substitute य: for वे. ३. C. E. F. H. and I. read उपवासं for उपवासी ४. I. reads - ऽऽहारासक्तविषयम्. ५. G. reads परिगृह्य च.

'चण्डाल-पतितान्नभोजेंने पुनरूपनयनम्'। (व. स्मृ. २०. १७)

इति ॥ ३३ ॥

अथ कञ्चित्कालमेकस्मिन् गृहे चण्डालेन सह व्यवहर्त्तुः 'अविज्ञातस्तु चण्डाल' इत्यादिना 'भूमिदोषो न विद्यते'-इत्यन्तेन स्रोकसमूहेन प्रायश्चित्तमाह-

अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेदमनि तिष्ठति । विज्ञाते तूपसन्नस्य द्विजाः कुर्वन्त्यनुयहम् ॥३४॥

इति । अनेन स्रोकेन परिषदुपसिनिविहिता । यद्यपि सर्वेषु पा-यश्चित्तेषु परिषदुपसत्तिः समाना तथापि प्रकटपांपेब्वेव सा । न तु रहस्येषु । अत्र तु रहस्यमपि पकटीकर्त्तव्यमित्यभिषेत्य प्राति-स्विक मुपसत्त्यभिधानम् । अनुग्रहश्चरितव्यपायश्चित्तविद्योषी-पदेशः ॥ ३४ ॥

उपसदनयोग्यं परिषद्विशेषं दर्शयितुं दिजान् विशिनष्टि-मुँनिवक्वोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदपारगाः। पतन्तमुद्धरेयुर्स्तं धर्मज्ञाः पापसङ्करीत् ॥ ३५ ॥

अविज्ञातश्च चाण्डालः सन्तिष्ठेत्तस्य वेदमनि ।, K. and L. substitute च for तु. ३. B. D. K. and L. read विज्ञातकपं सन्यस्य for विज्ञाते तूपसन्नस्य; while C. E. F. H. and J. substitute-सन्यस्य for -सन्नस्य. ४. K. and L. read कुर्यु: for कुर्वन्ति. ५. H. reads आझाता for समाना. ६. I. reads उपपत्याभिधानम. ७. M. reads-ऋषिवक्वाच्छ्ता धर्मास्वायन्ते वेदपावनाः ।.

१. The text reads -भोजनेषु for -भोजने and inserts तत: after it. २. M. reads-

८. M. reads ते for तं. ९. K. L. and M. substitute -सङ्घान for -सङ्गात्.

इति । वक्त्रोद्धतान् गायन्त इत्यनेन धर्मशास्त्रमुचार्य प्राय-श्चित्तं विधेयमित्युक्तं भवति । युक्तं चैतत् । तथा सित प्रामादि -कान्यथाश्मिधानशङ्काश्नुदयात् । यद्यपि चण्डालसहवास एकमेव पापं तथापि तस्मिन् सत्यनुष्ठितानां नित्य-नैमित्ति-कानां बहूनां वैकल्यसम्भवमभिषेत्य पापसङ्करादित्यु-क्तम् ॥ ३५ ॥

परिषदा अभिधेयं व्रतिविशेषं दर्शयति—
दश्ना च सर्पिषा चैव क्षीर-गोमूत्रयावकम्।
भुजीत सह सर्वैश्वे त्रिसन्ध्यमवगाहनम्।। २६ ॥
इति। दश्ना सर्पिषा च संयुक्तमिति शेषः। गृहस्वामिवहृहवासिनो बाल-वृद्घादयः सर्वे अपि यावकमोजन-त्रिसन्ध्यावगाहने कुर्युः॥ २६॥

तत्र दध्यादीनां सर्वेषां समाहारप्रसक्ती विभजीति—

र्येहं भुज्जीत द्रिप्ता च न्यहं भुज्जीत सर्पिषा ।

र्येहं क्षीरेण भुज्जीत एकेकेन दिनत्रयम् ॥ ३०॥

इति । दध्ना संयुक्तं गोमूत्रयावकं दिनत्रयं भुज्जीत । वृतक्षीरयोरण्येवमेव योज्यम् । तथा स्रति नव दिनानि सम्पद्यन्ते ।
पुनरण्येकैकेन दध्यादिना संयुक्तमेकैकिस्मिन् दिने भुज्जीते
ति दिनत्रयं सम्पद्यते । एतत् सर्वं मिलित्वा द्वादश्रात्रं भवति ॥ ३०॥

यावके वर्ज्यमाह—

I. reads वरेगु: for विधेयम्. २. All, except A. and M. read মৃহনীয়
for सर्वेश, But the author does not agree with it. ३. I. reads
विभज्ञते. ४. H. reads अहं for ज्यहं. ५. H. reads अहं for ज्यहं.

### भावदुष्टं न भुझीते नोच्छिष्टं कृमिद्षितम्।

इति । भावेन दुष्टं भावदुष्टम् । यस्मिन्नवलोकिते सति अत्यन्तसादृर्येन तस्मिन्नमेध्यादिभावः सहसा बुद्धिमारीहेत् तादृरां न भोक्तव्यम् ॥

दध्यादीनां त्रयाणां परिमाणमाह-

दिध-क्षीरस्य त्रिपलं पलमेकं घृतस्य तु ॥ ३८॥

इति । दिधि क्षीरं चेति दिधि-क्षीरे तयोः प्रत्येकं पलत्रयं परि-माणम् । यावकस्य परिमाणं प्रासमात्रं पूर्वोक्तन्यायेन वेदि-तव्यम् ।। ३८ ॥

चेतनानां शुद्धिहेतुमिभधायाऽचेतनानामण्याह — भस्मना तु भवेत् द्युद्धिसभयोस्ताम्न-कांस्ययोः । जलद्यौचेन वस्त्राणां परित्यागेन मृण्मयम् ॥३९॥ इति । मृण्मयस्य भाण्डस्य परित्याग एव कर्त्तव्यः । शुद्धिस्तु नास्तीस्यभिषायः ॥ ३९॥

गृहस्य दाहः कर्तन्य इत्याह— कुसुम्भ-गुर्डं-कार्पास-लवणं तेल-सर्पिषी । द्वारे कृत्वा तु धान्यानि दद्याद्वेदमीन पावकम् ॥४०॥ इति । कुसुम्भं तैलसाधनधान्यम् । कुसुम्भादीनि धान्या-न्यंतिदाह्यत्वेन द्वारि स्थापनीयानि ॥ ४०॥

गृहदाहाद्यनन्तरं कर्त्तव्यमाह-

M. reads मुद्धीयात् for मुद्धीत.
 M. reads—
 त्रिपलं इधि-दुग्धस्य पलमेकं तु सर्पिषः ॥.

इ. I. reads मृष्मये. ४. I. reads -कुड्य -for -गुड-. ६. M. reads गृहे दद्यादु-ताशनम् for दद्याद्वेश्यनि पावकम्. ६. Except A. and I. all omit धान्यान्यति-.

एवं द्युद्धस्ततः पश्चात् कुर्यात् ब्राह्मणतपेणेम् । त्रिंदातं गो-वृषं चैकं दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥४१॥ इति । स्पष्टेम् ॥ ४१॥ भाण्डवद्भूमेर्न परित्यागः । किन्तु लेपनादिकं कर्त्तव्य-मित्याह-

पुनर्लेपन-र्खातेन होम-जप्येन द्याद्धचित । आधारेण च विप्राणां भूमिदोषो न विद्यते ॥ ४२ ॥

इति । लेपनं कुड्यस्य । खननं स्थलस्येति यथायोगमवग-नतन्यम् । तदुभयं कृत्वा ब्राह्मणान् प्रवेदय द्यान्तिकजप-होमी कुर्यात् । तावता भूमिः गुद्रचित । न तुं भाण्डवदत्यन्तदोषीं भूमेर्विद्यते । यदा पुनर्दीर्घकालं चण्डाली निवसेत् तदा हारी-तोक्तं द्रष्टन्यम्—

> 'चण्डालैः सह संवासं दीर्घकालमकामिकम् । विज्ञानान्मृण्मयं पात्रं सर्वे त्यजित तहृहे ॥ बालकृच्छ्रं ततः कुर्यात् तप्तकृच्छ्रं तथैव च । बाह्मणांस्तर्पयेत् पश्चात् बँह्मकूचैन शुद्ध्यति'॥ (हा स्मृ. २०. १९-२१)

इति । तत्र च गोंदातं दक्षिणा । तदाह च्यवनः—

'चण्डालसङ्कारे स्वभवनदहनम् । सर्वमृण्मयभाण्ड-

१. M. reads -भोजनम् for -तर्पणम्. २. K. and L. read विदाति गा वृषं, J. त्रिरात्रं गी-वृषं and M. त्रिशतं गा वृषं for त्रिशतं गी-वृषं; while I. substitutes एव for एकं. ३. All, except A. omit स्पष्टम्. ४. K. and L. read -खानेन and M. -यातेन for -खातेन. ५. I. reads -होमान् for -होमी. ६. E. and K. substitute न न for न तु. ७. G. reads गृहकूचैन for ब्रह्मकूचैन.

भेदनम् । दारवाणां तु तक्षणम् । राङ्घ-राक्ति-सुवर्ण-रजत-चैलानामद्भिः प्रक्षालनम् । कांस्य-ताम्रपात्रा-णामाकरेण द्युद्धिः । सौवीर-पयो-दिध-तक्षाणां प-रित्यागः । गोमूत्रयावकाहारो मासं क्षपयेत् । बाल-वृद्ध-स्त्रीणामर्घे प्रायश्चित्तम् । आ षोडगा-द्यालाः । सप्तत्यूर्ध्वगता वृद्धाः । चीर्णे प्रायश्चित्ते बा-ह्यणभोजनं गोरातं द्यात् । अभावे सर्वस्वम् ।

इति ॥ ४२ ॥

गृहव्यतिरिक्तक्षेत्राराम-ग्रामान्तर-यात्रादावज्ञानेन चण्डा-लसङ्क्षरे प्रायश्चित्तमाह—

चण्डालैः सह सम्पेक मासं मासाधेमेव वा। गोमूत्रयावकाहारो मासाधेन विद्युद्धचित ॥ ४३॥

इति । मासं च अर्धमासं च मासार्धम् । तेन विशुद्ध्यति । माससङ्क्षरे मासत्रतेन शुद्ध्यति । अर्धमाससङ्क्षरे अर्धमासत्रतेन विशुद्धित्यर्थः । सम्पर्के करोति चेदिति शेषः । चण्डाल-शब्देन पुल्कसादयो अप्युपलक्ष्यन्ते । अत एव संवर्त्तः—

> 'चण्डालैः सङ्करे विपः श्वेपाकैः पुल्कसैरिप । गोमूत्रयावकाहारो मासार्धेन विशुद्ध्यति' ॥ (सं. स्मृ. १८०)

^{* &#}x27;क्न-विक्षेपे' इत्यस्माद्धातोरू त्यन्त्रेनाकरशब्देनात्र परमाणुरूपत्वं र-सरूपत्वं च ग्राह्मम् । कांस्यताम्रपात्राणां रसं कृत्वा अनन्तरं पुनः पा-त्राणि कर्तव्यानीति 'आकरेण शुद्धिः' इत्यस्यार्थो व्यगम्यते ।

१. K. and L. read सम्पर्के and substitute च for ना. M. omits the whole Sloka. २. The text reads पुल्कसी: अपचिस्तथा for अपाके: पुल्कसीरपि.

इति । उक्तकालाधिककालसङ्करे हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्-

चण्डालैः सह संयोगे प्राजापत्येन शुक्र्यति ।
विपान् देशावरान् कृत्वा तैरनुज्ञाप्य शासनात् ॥
आ कण्ठस्य प्रमाणं तु कुर्याद्रोमयकर्दमम् ।
तत्र स्थित्वा त्वहोरात्रं वायुभक्षः समाहितः ॥
बालकृच्छ्रं ततः कुर्यात् गोष्टे वसित सर्वदे ।
सकेशवपनं कुर्यात् परमां शुक्रिमामुयात्'॥
(हा समृ १० ३०-३१)

इति ॥ ४२ ॥

रजक्यादिभिः सह संवासे चण्डीलसंवासात् न्यूनं प्राय-श्वित्तमाह—

रजकी चर्मकारी च लुब्धेंकी *वेणुजीविनी। चातुर्वेण्येस्य च गृहे त्वविज्ञाता तु तिष्ठति ॥ ४४॥ ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात् पूर्वोक्तस्यार्धमेव †र्वं।

'रजकश्यर्मकारश्य नटो बुरुड एवं च'।

इत्यत्र सप्तस्वन्त्यजेषु बुरुडस्यैव परिगणितत्वात् अन्त्यज्ञत्वेन बुरुड्याः एव गृहे निवासानईत्वादिति दिक् ।

† 'पूर्वीक्तस्य' द्वादशाहसाध्यस्य अधे षड्त्रं व्रतं गृहदाहं विना सबैं कर्म कुर्योदिति भावः।

इ. I. reads न for च.

^{* &#}x27;लुब्धकी' लुब्धकस्य व्याधस्य स्त्री । 'वेणुजीविनी' वेणुभिः वेणुपात्रादिभिः जीवनकत्रीं बुरूडजातीया स्त्रीत्यर्थः । यनु केचन—वेणु-जीविनी वेणुवादनेन जीवन्तीति मन्यन्ते तन्न साधु ।

१. І. reads सम्पर्के for संयोगे.
 २. І. reads दश वरान्.
 ३. В. С. D.
 F. and H. read सर्वथा.
 ४. І. reads चण्डालसहसंवासात्.
 ५. М. reads : * * लुड्धकस्य च पुल्कसी।

चातुर्वर्ण्ये गृह यस्य ह्यज्ञानाद्यितिष्ठति ॥

गृहदाहं न कुर्वीत द्योषं सर्व चे कारयेत् ॥ ४५-४५ ॥ इति। दभ्रा च सर्पिषा चेत्यादिकं पूर्वीक्तम् ॥ ४४-४५ ॥ इदानीं चण्डालस्य सकृष्ट्हभवेदी कर्त्तव्यां ग्राह्मित् — गृहस्याभ्यन्तरं गच्छेत् चण्डालो यदि कस्यचित् । तमंगाराद्विनिर्वास्य मृद्धाण्डं तु विसर्जयेत् ॥ ४६॥ रसपूर्ण तु यद्भोण्डं न त्यं जेतु कदाचन । गोमयेन तु सम्मिश्रे जेलैः मोक्षेद्धं तथा ॥ ४७॥ इति। कस्यचिदिति बाह्मणादीनामन्यतमस्य। पोक्ष्य अजां गां वा गृहं भवेदायेत्। तदाह हारीतः—

गृहस्याभ्यन्तरे यस्य चण्डलो यदि गच्छिति । पार्थिवानां हि पात्राणां त्यागः सद्यो हि सर्वदाः ॥ अनष्टरसभाण्डानां गृहवन्मन्यते यथा । अजस्य गोः प्रवेदााद्धि ग्रुद्ध्यते नात्र संदायः' ॥ (हा. स्मृ. २०. ३५-३६)

इति । अनष्टरसानि रसपूर्णभाण्डानि । यः पुनः गृहान्तरवा-सी सन्नि चण्डालप्रवेशवित गृहे कदाचिद्भुङ्के, मुक्तवतस्त-स्यापि गृहे योऽन्यो गृहान्तरवासी समागत्य भुङ्के तयोरु-भयोः प्रायश्चित्तमापस्तम्बो दर्शयति—

गृहस्याभ्यन्यरे गच्छेचण्डालो यस्य कस्यचित्। तस्माहृहाह्निःसृत्य गृहभाण्डानि वर्जयेत्।।.

१. M. reads कुर्वीताऽप्यन्यत् for कुर्वीत शेष. २. I. reads समाचरेत् for च कारयेत्. ३. M. reads:—

४. I. and L. read तमागारात् for तमगारात्; while K. and L. read विनि: सार्थ for निनिर्नास्य. ६. All, except A. and M. read मृद्धाण्डं for यद्भाण्डं. ६. M. reads गोरसेन for गोमयेन.

'अविज्ञातश्च चण्डालस्तिष्ठते येत्र वेदमि । स विज्ञातस्तु कालेन तत्र कार्य विद्योधनम् ।। प्राजापत्यं तु शूद्राणां तेषां तदनुसारतः । येस्तत्र भुक्तं पक्षान्नं कृच्छार्धं तेषु दापयेत् ॥ तेषोमपि तु येर्भुक्तं पादमेकं विधीयते । कूपैकपाँनेर्दुष्टानां स्पर्श-सम्पर्कदूषितः ॥ नरो ह्येकोपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । बालापत्या तथा रोगी गर्भिणी या तु दूषिता ॥ तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम्'। (आ. स्मृ. ३. १-५)

इति ॥ ४६-४७ ॥ अथ कृम्युपहतदेहस्य वर्णभेदेन भिन्नां गुद्धिमाह-

१. The text reads these ślokas as follows:—
अन्त्यजातिमविज्ञातो निवसेद्यश्च वेदमनि ।
सम्यग् ज्ञात्वा तु कालेन द्विजाः कुर्वन्त्यनुप्रहम् ॥
चान्द्रायण पराको वा द्विजातीनां विद्योधनम् ।
प्राजापत्यं तु शुद्रस्य शेषं तवनुसारतः ॥
येर्भुक्तं तत्र पकात्रं कुच्छ्ं तेषां प्रवापयेत् ।
तेषामि च येर्भुक्तं कुच्छ्णादं प्रवापयेत् ॥
कूषैकपानैर्वुष्टानां स्पर्धाने शवदूषिणाम् ।
तेषामेकोपवासेन पञ्चगच्येन शोधनम् ॥
वालो वृद्धस्तथा रोगी गर्मिणी वापि पीडिता ।
तेषां नक्तं प्रवात्व्यं बालानां प्रहरद्वयम् ॥.

The third line of this quotation, though necessary is omitted by all. The readings of the text are better than all others. २. I. reads यस्य for यत्र. ३. I. reads यस्य मित्र वात्र ते त्यामापि विभूतितं and C. and F. तेषामापि विभूतितं for तेषामपि तु येभुक्तं. थ. C. and F. read-दंष्ट्रान्त. स्पर्श-, B. D. E. G. and H. -दृष्टान्तस्पर्श- and I. -दृष्टान्तस्पर्श- for दुष्टानां स्पर्श-, But the corresponding line in the text gives a better sense; while J. substitutes -पात- for -पान-.

ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूय-शोणितसम्भवे । क्रिंसिस्ताराते यस्य प्रायिश्वतं कथं भवेत्?।। ४८॥ गवां मूत्र-पुरीषेण दभ्नी क्षीरेण सर्पिषा । त्र्यहं स्नात्वा च पीत्वा च कृमिदुष्टः शुचिभवेत् ॥४९॥ क्षत्रियोऽपि सुवर्णस्य पञ्च माषान् प्रदौय तु । गोदक्षिणां तु वैदयस्याप्युपवासं विनिर्दिदोत् ॥५०॥ श्रुद्राणां नोपवासः स्यात् श्रुद्रो दानेन श्रुद्धचित । इति । यद्यपि कुम्युलितिविहितातिक्रम-प्रतिषिद्धाचरणरूपा न भवति तथापि जन्मान्तरसन्त्रितदुरितफलरूपायास्तस्या वि-हितकमीनुष्ठानाधिकारविरोध्यशुद्ध्यापादकत्वात् तन्निवृत्तये-अवर्यं गुद्धिः कर्त्तव्या । सा च गुद्धिः पायश्चित्तसमानत्वात् प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्तुमुचिता । प्रायश्चित्तसाम्यमभिप्रेत्य पश्च-वाक्ये प्रायश्चित्तदाब्देन व्यवहारः । मुख्यप्रायश्चित्ताभावं

योतियतुं सन्देहयोतकः कथंराब्दः ^{*}प्रयुक्तः। तत्र ब्राह्मणस्य दिनत्रयं पञ्चगव्यस्नान-पाने । क्षत्रियस्य पञ्चमाषपरिमितं सु-वर्णदानं च †। पञ्चकृष्णलात्मको माषः। तदाह याज्ञवल्क्यः—

^{*} धरणीधरस्तु-

^{&#}x27;स्मृत्यन्तरोक्तप्रायश्चित्तविप्रतिपत्तिव्यवस्थापनार्थः कथं कुर्यादि-त्युपक्षेपः' इत्याह ।

[†] एतदप्युपवासान्ते एव ।

१. I. substitutes तस्य for यस्य. २. Except A. and M. all read इ-धिक्षीरेण for इम्ना क्षीरेण. ३. I. reads प्रदापयेत् for प्रदाय तु.

'जालसूर्यमरीचिस्यं त्रसरेणूरजः स्मृतम् । ते श्टेो लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥ गौरस्तु ते त्रयः षद् ते यंवो मध्यस्तु ते त्रयः । कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडद्या'॥ (या. स्मृ. १. ३६२–३६३)

इति । वैद्यस्य गोदानीपवासी । शूद्रस्य गोदानमेव ।
एतच नाभेरधोभागे द्रष्टव्यम् । उपरिभागे तु मनुराह—
'ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पूय-शोणितसम्भवे ।
कृमिरुत्पद्यते यस्ये प्रायश्चित्तं कथं भवेत्? ॥
गवां मूत्र-पुरीषेण तिसन्ध्यं स्नानमाचरेत् ।
तिरात्रं पञ्चगव्याशी त्वधोनाभ्या विद्युद्ध्यति ॥
नाभि-कण्डान्तरोद्भते व्रणे चोत्पद्यते कृमिः ।
षड्यां तु तदा प्रोक्तं प्राजापत्यं शिरोव्रणे ।।

इति । यत्तु च्यवनेनोक्तम्'कृमिदर्शने सान्तपनं वृषभो दक्षिणा'।
इति । तद्युगपत् बहुप्रदेशविषयम् ॥ ४८-४९-५०॥
चर्यमाणे प्रायश्चित्ते न्यूनातिरेकदोषोपशान्तिर्विपवाक्याइवतीत्याह—

अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ॥५१॥ प्रणम्य शिरसा याह्यमिष्मिष्टोमफर्टं हि तत् । इति । विप्रवाक्यस्य छिद्रपरिपूरकत्वं सम्भावयितुमग्निष्टोम-

१. I. reads यव- for यवो. २. C. E. F. G. and H. read यस्तु for यस्य. ३. M. reads धार्यम् for प्राह्मम्.

साम्येन तद्वाक्यं प्रशस्यते । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां विषवाक्य-स्य प्रयोजकेत्वमाहापस्तम्बः—

> 'पूर्णे अप कालनियमे न बुद्धिर्बाह्मणैर्विना । अपूर्णेष्टविप कालेषु शोधयन्ति दिजोत्तमाः'।। (आ. स्मृ. ३. १०)

इति॥ ५१॥

महाफलसाधनेषु यज्ञादिष्वपि छिद्रपूर्तिर्विपवाक्यसाध्या । किमुतास्मिन् पायश्चित्तवते इत्यभिषेत्याह—

जेपच्छिद्रं तपच्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्भाण ॥५२॥ सर्वे भवति निश्छिद्रं ब्राह्मणैरूपपौदितम् ।

इति । यद्यपि विभवाक्यस्य समस्तव्रतशेषत्वादिदं प्रायश्चि-त्तपकरणान्ते वक्तुमुचितम् तथापि द्रव्यशुद्धिपकरणस्यात्रापि स्वीकृतत्वादवान्तरपायश्चित्तपकरणस्य समाप्ताविदमुक्तमित्य-विशेषः ॥ ५२ ॥

आपत्काले स्वयं व्रतं कर्त्तुमराक्तश्चेत् तदा ब्राह्मणैः कार-यदित्याह—

व्याधिव्यसनिनि श्रान्ते दुर्निक्षे डामरे *तथा ॥५३॥

^{*} दुर्भिक्षे इति दैविकदोषोपलक्षणम् । डामरः चौरलुण्ठनादिः 'डिम्बे डमर-विष्ठतौ'- इति नामीलङ्गानुशासनात् । क्षीरस्वामी तु 'अश्चिकलह' इत्याह । डमर एव डामरः तस्मिन् । इदं च राजि-कमात्रोपक्षणम् ।

I. reads प्रयोजनकत्वम् and has प्रयोजनवत्त्वम् in the footnote as a correct reading.
 These two lines of the text are given in M. before the 61st Sloka.
 K. and L. read, उपपादिने.

### चेपवासो व्रतं होमो दिजसम्पादितानि वै³।

इति । व्याधिना व्यसनी राजयक्ष्मादिपवलरोगग्रस्तः । श्रा-न्त आह्वा-अवगमनादिना^{*}। तयोरुभयोः व्रतं पुत्रोदिरनुति-ष्ठेत् । तदाहः आपस्तम्बः—

'अशक्तस्यापि बालस्य पिता वा यदि वा गुरुः । तद्वतं तस्य गृद्धीयात् ततो मुच्येत किल्बिषात्'॥ इति । दुर्भिक्षं दैविको देाषः । डामरं परराजाद्यपप्रवः। तत्रोभयत्रावद्यकबहुकुटुम्बभरणाद्यवरुद्धः तदनवरुद्धेन स-ख्यादिना व्रतं कार्येत् ॥ ५३ ॥

अत्यन्तापदमभिष्रेत्य पक्षान्तरमाह-

अथवा ब्राह्मणास्तुष्टाः सर्वे कुर्वन्त्यनुयहम् ॥५४॥ सर्वान् कामानवाप्नोति द्विजसम्पादितैरिह ।

इति । ब्राह्मणा वेदपारगा महान्तः पूर्वकृतोपकारादिना तुष्टाः सन्तो अस्यामापदि निर्दोषस्त्वमित्यनुगृद्धन्ति तदा तावतैवास्य विद्युद्धिः । अनुष्टानमन्तरेणापि महापुरुषवचनमात्रसम्पादि-तैराद्यार्विद्योषरे दोषकामप्राप्तिर्भवति । तत्र पापक्षयो भवती-ति को विस्मयः । महापुरुषस्य गुरु-पित्रादेः सङ्कल्पमात्रादेव कामप्राप्तिराथर्वणे श्रूयते—

^{* &#}x27;पितृशुश्रृषादिना' इत्यपि केचनाहुः।

२. This fifty-fourth Śloka appears in M. after the sixtieth Śloka of the text. २. K. L. and M. read वा for वै. ३. I. reads पित्रावि: for पुत्रावि:. ४. B. and D. substitute यत्र for उभयत्र and अविरुद्धः for अवरुद्धः. २. M. reads—

'यं यं लोकं मनसा संविभाति^{*}
विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्व कामान् ।
तं तं लोकं जयते तांश्व कामान्
तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्रूतिकामः'।।

(मुं. उ. इ. १. १०)

इति ॥ ५४ ॥

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां महदनुष्रहस्य विषयं दर्शयति— दुर्बेलेऽनुग्रहः प्रोक्तंस्तथा वै बाल-वृद्धयोः ॥५५॥ अतोऽन्यथा भवेद्दोषः तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ।

इति । दुर्बलः पूर्वोक्तव्याधिप्रस्तादिः । दुर्बल-बाल-वृद्धा-नामनुप्रहणे योग्या महान्तो देवलेन दर्शिताः —

> 'प्रायिश्वत्तं यथोहिष्टमदाक्यं दुर्वलादिभिः । इष्यते अनुग्रहस्तेषां लोकसङ्गहकारणात् ।।

इत्युक्तलक्षणो । 'सप्तत्यूर्ध्वगतो बाल '—इति केचित्। 'तथा' अब्देनात्र 'स्त्रिया अपि सङ्ग्रहः कार्य'—इति धरणीधरः। युक्तं चैतत्। तासामबला-त्वात् ता अपि अनुग्रहार्हा एव।

^{* &#}x27;संविभाति' मह्ममन्यस्मै वा भवेदिति सङ्कल्पयति । 'विशुद्धसन्तः' क्षीणक्केशः आत्मवित् निर्मलान्तःकरणः । 'तं तं लोकं तांश्य कामान् जयते' प्राप्नोति 'तस्मात् विदुषः सत्यसङ्कल्पत्वात् । 'आत्मज्ञं' आत्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणम् ।

^{† &#}x27;धन-विद्या-अभिजनहीनो दुर्बल'—इति धरणीधर:। बाल-वृद्धी-'अशीतिर्थस्य वर्षाण बालो वा अप्यूनषोडशः'।

१. K. L. and M. read कार्यः for मोक्तः. २. Except M. all read नतो for अतो.

एको नाईति तत् कर्तुमज्ञो वा नाऽण्यनुग्रहम् । धर्मज्ञा बहवो विपाः कर्तुमईन्त्यनुग्रहम्'॥ इति । अतोऽन्यथा प्रबलस्यानुग्रहे प्रत्यवायः । तस्मान्ता-न्नानुगृह्णीयात् ॥ ५५ ॥

भवलं युवानमनुगृह्मतः भेत्यवायं विश्वदयति —
स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्वयादज्ञानतोऽपि वा ॥ ५६॥
कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तुं तत्पापं तेषु गच्छति ।

इति। स्नेहादनुग्रहः पुत्र-मित्रादिषु। लोभाइनिकेषु। अज्ञा-नाहुर्बलेष्वनुग्रह इति शास्त्रमज्ञात्वा पण्डितम्मन्यतया यस्मिन् कस्मिश्चिदनुग्रहः। यद्यपि परकीयं पापमितरस्मिन्न संक्रामित तथापि परीक्षामकृत्वा प्रायश्चित्तं विधातुरयथाशास्त्रानुष्टान-निमित्तं पापान्तरमुदेतीत्यभिषेत्य तत्पापं तेषु गच्छतीत्युक्त-मिति।

्षं प्रायिश्वताधिकारिणं सम्यक् परीक्ष्य प्रायिश्वतं विधेयम् । तदाह देवलः—

'कर्तारं देश-कालैं। च प्रमाणं कारणं क्रियाम् । अवेक्ष्य च बलं चैव प्रायश्चित्तं विधीयते'॥ इति । बौधायनो अपि—

> 'शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च । परीक्ष्य धर्मविद्युद्धचा प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् '॥ (बी. स्मृ. १. १. १. १. १५)

इति ॥ ५६ ॥

१. I. reads प्रत्यवाय: for प्रत्यवायं. २. M. reads वै for न and B. and D. read तस्य for तेषु. ३. J. reads क्रिया for क्रियाम्.

अनुग्रहमनईतः प्रबलस्यानुग्रहे यथा प्रत्यवायः तथाऽनुग्र-हयोग्यस्य दुर्वलस्य नियमविधाने अपि प्रत्यवाय इत्याह—

श्चारीरस्यात्यये प्रोप्ते वदन्ति नियमं तु ये ॥५७॥ महत्कार्योपरोधेने न स्वस्थस्य कदाचन ।

इति । शारीरस्यात्ययो मुमूर्थोर्भूम्यां शयनम् । तस्मिन् प्राप्ते सित तेनं कर्जुमशक्यं प्रायश्चित्तव्रतिविष्यमं कर्ज्वव्यत्वेन ये वदन्ति तेषु तत्पापं गच्छतीति पूर्ववाक्यादनुषज्ज्यते । तत्र हेतुः। महत्कार्योपरोधनेति । महतां देवतोपासकानां योगिनां कार्यं महत्कार्यम्। अन्तकाले देवतास्मरणादि। तस्योपरोधः प्रतिबन्धः । मुमूर्षुर्हि परिसरवित्तिभराप्तेश्वीधितो देवतां स्मर्जुमुद्युङ्के तदानीन्तेतां तदुक्तव्रतकर्तव्यतां श्रुत्वा कर्जुमशक्कवन् व्याकुलिचतः पूर्वमुद्युक्तां देवतास्मृतिमपि परित्यजित । सो अयं पुरुषार्थप्रतिबन्धः । तस्य च निमित्तं प्रायश्चित्तिवधातार इति युक्तस्तेषां पत्यवायः । एवं तर्हि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधातुं भीताः स्युरित्याशङ्कयोक्तं न स्वस्थस्य कदाचनेति । स्वस्थशरी-रस्यं पूर्वोक्तः कार्योपरोधः कदाचिदपि नास्तीति तम्प्रति प्रायश्चित्तं विधातुं ने भेतव्यमिति भावः ।। ५७ ॥

'व्याधिव्यसनिनि' (६,५३) इत्यत्र प्रतिनिधित्वेन व्रतमनु-ष्टेयमित्युक्तम् । इदानीं तस्य व्यतिरेकमाह—

१. B. and D. substitute मूहा: for प्राप्ते. २. K. and L. read उपरोधे च for -उपरोधेन. ३. B. D. I. and J. read अस्यये for अस्ययो. ४. G. and H. read तस्कर्तुम् for तेन कर्तुम्. ५. I. reads एव for एतां. ६. G. and H. read -शरीर for -शरीरस्य.

स्वस्थस्य मूढाः कुर्वन्ति वदन्त्यनियमं तु ये ॥५८॥ ते तस्य विघ्नकर्त्तारः पतन्ति नरकेऽशुचौ ।

इति। ये तु मूढा व्याध्यादिग्रस्तस्यैव गतिनिधिरिति शास्तर-हस्यमजानन्तः स्वस्थस्य कस्यचित् परिवृद्धादेः दाक्षिण्यादि-ना तदीयं व्रतनियममनुतिष्ठन्ति तस्य च नियमाभावं शास्त्री-यत्वेन वदन्ति । ते प्रतिनिधित्वेनानुतिष्ठन्तः शास्त्रार्थे चान्यथा वदन्तः तस्य स्वस्थस्य पापनिवृत्तिविद्यं चरन्तो रेरिवादिके न-रके पतन्ति ।। ५८ ॥

इदानीं पण्डितम्मन्यतया विभवाक्यमवज्ञाय स्वेच्छयैव किन्चिद्रतं शास्त्रीयत्वेन परिकल्प्यानुतिष्ठतो न पापनिवृत्तिरि-त्याह—

स्वयमेव व्रतं कृत्वा ब्राह्मणं योऽवमन्यते ॥ ५९॥ वृथा तस्योपवासः स्यान स पुण्येन युंडयते ।

इति । स्वक्रपोलकल्पितव्रतस्य पापनिवर्त्तकत्वाभावः ज्ञा-तातपेन स्पष्टीकृतः—

^{*} अत्र आन्ध्राक्षरातिरिक्तसर्वेष्वप्यादशीपुस्तकेषु 'वदन्ति नियमं' इति वर्तते । परं श्रीमता माधवाचार्येण—'तस्य च नियमाभावं शास्त्रीयवेन वदन्ति' इति व्याख्यातत्वात् 'वदन्त्यनियमं' अयमेव पाठस्तस्य सम्मत इति स्पष्टं प्रतिभाति ।

१. We follow here A. K. and L.; while B. C. D. E. F. G.
 H. I. and J. read स एव नियमं त्यवत्वा. M. स एव नियमस्त्याद्योंfor स्वयमेव व्रतं कृत्वा. २. K. and L. read लिप्यते for गुज्यते.

'यद् विना धर्मशास्त्रेण प्रायिश्वतं विधीयते । न तेन शुद्धिमाप्तोति प्रायिश्वते कृते अपि सः'।। इति ।। ५९ ।। व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह—

स एव नियमो याह्यो येद्येकोऽपि वदेद द्विजः ।।६ ०।। कुर्योद्वाक्यं दिजानां तुं अन्यथा भ्रूणहा भवेत् ।

इति । धेर्मरहस्येशभज्ञानां बहूनां द्विजानां प्रायश्चित्तविधानं मुख्यः कल्पः । एकस्य विधायकत्वमनुकल्पः । उभयथा अपि विप्रेणानुज्ञात एवेतिं नियमो ज्ञातव्यः । अन्यथा द्विजानुज्ञा-मन्तरेण स्वयमेव शास्त्रं पर्यालोच्य प्रकटपापस्य प्रायश्चित्तं कुर्वन् प्रत्यवायी स्यात् ॥ ६० ॥

विभवाक्यस्य भायश्चित्तभयोजकत्वं भितपादयति— ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं तीर्थभूता हि साधवः॥६९॥ तेषां वाक्योदकेनैव शुद्धचन्ति मिळिना जनाः। इति।साधूनां तीर्थरूपत्वं शुद्धस्वरूपत्वात्। तथा च श्रूयते—

^{*} पुष्करादीनि तीर्थानि तु प्रतिनियतस्थल एव वर्तन्ते । इदं तु तिहलक्षणं जङ्गमं तीर्थम् । तानि च नियतकालमज्जनादिना शुद्धिं प्र-यच्छिन्ति इदं तु वाक्यरूपेणोदकेन तत्कालमेव पावित्र्यापादकम् । अतः सर्वथा इतर्विलक्षणमेतदिति भावः ।

१. M. reads यं कोऽपि for यद्येकोऽपि. २. M. reads च अकुर्वन् ब्रह्महा for तु अन्यथा भूणहा. ३. B. and D. read रहस्याभिज्ञानां for रहस्ये अभिज्ञानां ४. I. omits इति and reads नियमोऽनुष्ठातच्य: for नियमो ज्ञातच्य:. ६. M. reads निर्जलं सर्वकामदम् for तीर्थभूता हि साधव:

' अंग्निः शुचित्रततमः शुचिर्विपः शुचिः कविः'। (ऋ. सं. ६. ६. ४०. १)

इति ॥ ६१ ॥

विशिष्टमाता-पितृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वम् । न केवलं तावतैव ब्राह्मणवाक्यस्य प्रशस्तत्वम्। किन्त्वनेकदेवताप्रतिपादकानां वै-दिकमन्त्राणां धारणया सर्वदेवतात्मकत्वेनापि तद्दाक्यं प्रश-स्तमित्याह—

ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ॥ ६२॥ सर्वदेवमैयो विप्रो न तद्वचनमन्यथा ।

इति । ब्रह्म वेदः। निरन्तरं तन्निष्ठाः सन्तस्तदर्थं यथावद् ब्रुवा-णा ब्राह्मणाः। अतो वेदविद्वचनं देवता अनुमन्यन्ते । तस्य च सर्वदेवमयत्वं श्रूयते—

'यावतीर्वे देवतास्ताः सर्वा वेदंविदि ब्राह्मणे वसन्ति'। इति । अङ्गिरा अपि— 'ब्राह्मणो देवताः सर्वाः स च सर्वस्य दैवतम्'। इति ॥ ६२ ॥

^{* &#}x27;यानि' शुभान्यशुभानि वा वचांति ब्राह्मणा वदन्ति तानि देवता अनुमन्यन्ते इत्यर्थः ।

१. All, except A. and the text of Rik Samhitâ read. शुचित्रततमः Also the Vaidic Pâțha is शुचित्रततमः. २. M. reads भाषान्ते for मन्यन्ते. ३. K. reads सर्वदेवमया विप्राः and M. सर्वदेवमया विप्राः. ४. I. reads विद्विद् for वेदिविद्, but the Vaidic Pâțha does not agree with it. ५. All, except A. I. and J. read ब्राह्मणा for ब्राह्मणो.

"यदेव विद्यया * * * करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति'। (छाः उ. १. १. १०)

इति श्रुती विद्यासंयुक्तं कर्म केवलात् कर्मणः प्रश-स्तमिति श्रुतम्। तेनैव न्यायेन विद्यासंयुक्तं व्रतं केवलाद्गतात् प्रशस्तमित्याह—

उपैवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ॥ ६३॥ विप्रसम्पादितं यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलम् ।

इति । वित्रसम्पादितं वित्रेरनुज्ञातं उपवासादिकम् । फलस-म्पूर्निर्निः शेषेणाशुद्धिनिवृत्तिः ॥ ६३ ॥

कृम्युपहतस्य देहस्य शुद्धिमुक्त्वा तादृशस्यैवान्यस्य शुद्धिमाह—

अन्नाद्ये कीटसंयुक्ते मक्षिका-केरौदूषिते ॥ ६४ ॥ तद्दन्तरा स्पृशेचापस्तदनं भस्मना स्पृशेत् ।

इति । अतुं योग्यमद्यम् । अन्नं च तदद्यं च अन्नाद्यं पक-मन्नम् । न त्वाममित्यर्थः । तद् यदि भोजनपाने भाण्डे वा कीटेन

^{*} तस्मात् यदेव 'विद्यया' विज्ञानेन 'करोति' तदेव कर्म 'वीर्यवत्तरं आविद्दत्कर्मणो अधिकफलं भवति इत्यर्थः।

After this word the text has अद्भयोपनिषदा, but the author omits it as it is unnecessary here.
 D. omits these two lines of the text— उपनासो त्रतं चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ।। ६३ ।।

विप्रसम्पादितं यस्य सम्पूर्णं तस्य तत्फलम्।. ३. M. reads-क्रीट- for-केश-. ४. M. reads अन्तरा संस्पृशेत् for तदन्तरा स्पृशेतः

मक्षिकया केरोन वा संयुज्यते तदा तत् कीटादिकमपनीय तस्यानस्याभ्यन्तरे अद्भिः सम्प्रोक्ष्य किन्चिद्रस्म प्रक्षिपेत् । मिक्ष-कादिदृषितत्वं गोन्नातत्वादीनामुपलक्षणम् । अत एव बृह-स्पतिः—

'गों प्रांते च क्षुते वोन्ते मक्षिका-केशादृषिते । मृद्गस्म-सिललं चैव प्रक्षेप्तव्यं विशुद्ध्ये' ॥ इति । मनुरपि—

'पक्षिजग्धं गवात्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
दूषितं केरा-कीटैश्च मृत्क्षेपेण विद्युद्ध्यति'॥
(म. स्मृ. ५. १२५)

इति । वस्त्रावधूननरेणुस्पृष्टमवधूतम् । क्षुतोत्पन्नबिन्दुस्पृष्ट-मवक्षुतम् । यत्तु गौतमेनोक्तम्—

'नित्यमभोज्यं केश-कीटावपन्नम्'।

इति तत् केश-कीटादिभिः सह पक्षविषयम् ॥ ६४ ॥ केश-कीटादिदृषितान्नशोधनप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं भोजनकालीनं केन्चिन्नियमविशेषमाह—

भुँ झानश्चेव यो विग्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत्।६५॥ स्वमुर्च्छिष्टमसौ भुङ्क्ते पाणिना मुक्तभाजने ।

१. I. reads वा Sने for वान्ते. २. The text reads मृत्प्रक्षेपेण ग्रुज्यित. ३. I. reads कि स्वित् for कि स्वत् ४. M. reads अञ्जानो वा Sथ दा for भुञ्जानश्चेव सो. २. M. reads उच्छिष्टं हि स वे for स्वमुच्छिष्टमसो. ६. B. D. E. G. J. and M. read यो भुङ्कते भुक्तभाजने for पाणिना मुक्तभाजने, H. I. and K. read यो भुङ्कते for पाणिना, K. reads मुक्तभाजनः and L. मुक्तभाजनेः for मुक्तभाजने.

### पादुकास्थो न भुद्धीत पैर्यङ्के संस्थितोऽपि वा ॥ ६६॥ श्वान-चण्डाळदृष्टी च भोजनं परिवर्जयेत्।

इति । वामहस्तेन पादसंस्पर्शे सित स्वोञ्छिष्टभोजने यावान् प्रत्यवायः तावानेव भवति । वामहस्तेन पात्रमनालभ्य भो-जनेअपि तावानेव प्रत्यवायः । पीठे समुपिवष्टः पद्भ्यां पादुके आक्रम्य न भुद्धीत । तथा पर्यद्धे स्थित्वा वोर्ध्वे स्थित्वा वा न भुद्धीत । भोजनमध्ये श्वादिदर्शने भोजनमेव परित्यजेत् । पादुकास्य इत्येतावद्भिन्नासनगतादीनामप्युपलक्षणम् । अत एव व्यासः—

> 'ने च भिन्नासनगतो न दायार्नः स्थितोऽपि वा । न पादुकास्थितो वाअपि न हसन् विलपन्नपि '।।

इति ॥ ६५-६६ ॥

'अन्नाद्य' (६,६४) इत्यनेन प्रासङ्गिकमन्नर्गोधनमुक्तम् । इदानीं प्राधान्येन शुद्धिपकरणमेवानुवर्त्तियतुमिच्छन् प्रति-जानीते—

## यदनं प्रतिषिद्धं स्यादनशुद्धिस्तथैव च ॥ ६७॥

१. Except A. and M. read पर्यक्के संस्थितोऽपि वा and K. and L. read न पर्यक्के स्थितोऽपि वा. for पर्यक्के संस्थितोऽपि वा. २. B. C. D. E. F. G. H. J. and L. read श्वान-चाण्डालदृक् चैव and M. शुना चाण्डालदृष्टी वा for श्वान-चण्डालदृष्टी च. ३. B. and D. read नाव- for न च ४. J. reads शब्दायां for शयानः. २. H. reads इच्छुः for इच्छन्; while. I. omits both. ६. M. reads प्रकानं च निषिद्धं यत् for यक्नं परिषद्धं स्यात्.

#### यथा पराद्यारेणोक्तं तथैवाहं वदामि वः।

इति । यदत्रं प्रतिषिद्धं तथैव या चात्रस्य शुद्धिः तत्सर्वे वृद्धपराशरेण पूर्वकल्पीयस्मृतिकत्री यथोक्तं* तथा वदामि । तत्र तत्र वचने पराशरपरामेशिस्यायमभिपायः—

'धाता यथापूर्वमकल्पयत्'।

(死, सं, ८, ८, ४८, ३)

इति ।

'येथर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृइयन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु' ॥ (म. स्मृ. १. ३०)

इत्यादि श्रुति-स्मृतिभ्यां प्रतिकल्पमधिकारिपुरुषाणां मनु-विष्ठादीनां समानसृष्टिप्रतिभानात् कलियुगधर्मशास्त्राधिकारी पराद्यारोशि तिस्मिस्तस्मिन् कलेपे मृज्यते । अतेशिस्मन्नपि कलेपे कलियुगधर्मेषु मदुक्तस्य प्रन्थस्य प्राधान्यं न विस्मर्त्तव्यमिति ॥ ६७॥

प्रतिज्ञाते प्रतिषिद्ध-शुंद्धी दर्शयति-र्शृंतं द्रोणाढकस्यानं काक-श्वानोपघातितम्।।६८॥

^{* &#}x27;तत्र या पूर्वकलिधर्मप्रवचने पराशरेण शुद्धिरुक्ता तामेवास्मिन् कलियुगे ऽहं वहामि । पुनः पराशरपरामर्शः सम्प्रदायाविच्छेदनार्थः' इति धरणीधरः।

१ B. and D. omit -परामर्शस्य. २. The text reads— यथर्तुलिङ्गान्यत्वः स्वयमेवर्तुपर्यये । स्वानि स्वान्यभिषयन्ते तथा कर्माणि देहिनः॥.

३. A. reads प्रतिज्ञातां प्रतिषिद्धशुद्धि. ४. M. reads मिनं for शृतं. अर्थ

# केनेदं शुद्धचते? चेति ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

इति । द्रोणा-ऽऽहकदाब्दयोरर्थं वक्ष्यति । द्रोणेनाहकेन वा परिमितस्य व्रीहि-यवादिद्रव्यस्य सम्बन्धि पक्षमत्रं श्व-काकाभ्यां यदि लेहनादिनोपघातितं स्यात् तदा स्वयं द्रास्त्रको अपि त-च्छुद्धिसिद्ध्ये धर्मज्ञान् ब्राह्मणान्वाचियतुं केनेदं द्युद्ध्यती-ति पृच्छेत् ॥ ६८ ॥

ततो धर्मरहस्यविद्वाह्मणनिर्दिष्टां शुद्धिं चिकीर्षुस्तदन्नं संगृह्णीयात् न तु परित्यजेत् इत्याह—

काक-श्वानावलीढं तुं द्रोणात्रं न परित्यजेत् ॥६९॥ इति । द्रोणशब्देना-ऽऽढको ऽप्युपलक्ष्यते ॥ ६९॥ इदानीं द्रोणा-ऽऽढकयोः परिमाणमाह— वेद-वेदाङ्गविद्विपैर्धर्मशास्त्रानुपालकैः ।

प्रस्था द्वात्रिंचातिद्वीणः स्मृतो द्विप्रस्थ आर्ढंकः॥ ७०॥

इति । नानादेशीयैर्विद्वद्भिस्तात्कालिकस्वस्वव्यवहार-निर्वाहाय स्वेच्छयैव द्रोणादिपरिमाणानि निर्णीयन्ते । तानि नाऽशास्त्रीयाणीत्यभिषेत्य वेद-वेदाङ्गेत्यादिना विशेषि-तम् ॥ ७० ॥

१. M. reads केनेत् for केनेदं. २. Except K. and L. all read आर्ज for चेति. ३. K. and L. read तत् for तु. ४. Except A. K. L. and M. all read -माहकम् for आहकः.

यववराहाधिकरणन्यायेन *शास्त्रज्ञपसिद्ध एव शास्त्रार्थी अत्रे ग्रहीतव्यो न तु म्लेच्छपसिद्ध इत्याह—

ततो द्रोणा-ऽऽढकस्यात्रं श्रुति-स्मृतिविदो विदुः।

इति । ततस्तस्मात् शास्त्रीयपरिमाणात् परिमितं यत् द्रोणा-ऽऽढकस्यान्नं तदेवात्र शुद्धमिति शास्त्रे विवक्षितमिति श्रुति-स्मृ-तिकुशाला मन्यन्ते । ननु-शास्त्र एव द्रोणा-ऽऽढकपरिमाणम-न्यथाऽभिहितम् । तथा च भविष्यत्पुराणम्—

> 'पलद्वयं तु प्रमृतं दिगुणं कुडवं मतम् । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्वत्वार आढकः ॥ आढकैस्तैश्वतुर्भिस्तु द्रोणस्तु कथितो बुधैः । कुम्भो द्रोणद्वयं प्रोक्तं खारी द्रोणास्तु षोडदा' ॥

इति । नेष दोषः । देशभेदेन शास्त्रद्वयस्य व्यवस्थापनीय-

द्रोणा-^{ऽऽ}हकराब्दव्यावर्त्यमाह—

काक-श्वानावलीढं तु गवाद्यातं खरेण वा॥ ७१ ॥ स्वल्पमनं त्यजोद्दिमः शुद्धिद्वीणा-ऽऽढके भवेत् ।

'चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात् प्रमाणेन'। (मी. मू. १. ३. १०)

इत्यस्मिन् सूत्रे जैमिनीयन्यायमालायां द्रष्टन्यम् । विस्तरस्तु एतस्मि-नेव सूत्रे तन्त्रवार्तिके ऽवगन्तन्यः ।

^{*} इदं चाधिकरणम्—

इति । धनिकविषयं द्रोणपरिमाणम् । निर्धनविषयमाढकप-रिमाणम् । तत्रे यथायथं द्रोणा-ऽऽदाढकाच स्वल्पमन्नं काकादि-भिरवलीढं चेत् तत् परित्याज्यमेव । विवक्षिता शुद्धिर्द्रोणा-ऽऽढकविषयेति द्रष्टव्यम् ॥ ७१ ॥

तां शुद्धि दर्शयति —

अनस्योद्धत्य तन्मात्रं यच लालीहतं भेवत्।। ७२॥ सुवर्णीदकमभ्युक्ष्य हुताश्चेनेव तापयेत् । हुताश्चेनेन संस्पृष्टं सुवर्णसल्लिने च ॥ ७३॥ विप्राणां ब्रह्मघोषेण भोज्यं भवति तत्क्षणात् ।

इति । द्रोणा-ऽऽहकपरिमितस्यानस्य मध्ये यावति भागे सं-स्पर्शसम्भावना तावन्तं भागमपनयेत् । अविश्वष्टेशपे यावति लालास्पर्शः सम्भावितः तावदपनयेत् । इतरत् सर्वं सुवर्णयु-क्तेनोदकेन सम्प्रोक्ष्य सकृत् वह्नौ तापयेत् । ताभ्यां सुवर्णो-दक्त-बह्निभ्यां संस्कृतं पुनः शुद्धिहेतूनां पवमानसूक्तादीनां घोषेण संस्कृत्य विपरनुक्तातं तद्भुञ्जीत । अत एव बौ-धार्यनः—

> 'सिङ्हविषाम् । (१४) महतां श्व-वायस-प्रभृत्युपहतानां तदग्रं पिण्डमात्रमुङ्ग्त्य पत्रमानः सुवर्जन इत्यनेनाभ्युक्षणम् । (१५) मधूदके

१. I. reads तच for तत्र and द्रोणा-ऽऽदक्रपरिमाणाच for द्रोणात्रादकाच. २. M. reads नोपहतं for लालाहतं.

पयोविकारे पात्रात् पात्रान्तरानयनेन शौचम्। एवं तैल-सर्पिषी'।

(बी. स्मृ. १. ६. १४. १४-१६)

#### इति । जमदग्निरपि—

'श्वातांत्रं द्रोणमात्रस्य श्व-काकाचुपपातितम्। प्रासमुद्धृत्याग्नियोगात् प्रोक्षणं तत्र शोधनम् ॥ अन्नमेकाढकं पकं श्व-काका खुपघातितम्। केरा-कीटावपनं च तदप्येवं विद्युद्यति ॥ क्रीतस्यापि विनिर्दिष्टं तद्वदेव मनीषिभिः'ी

#### इति । शातातपो अप-

'केदा-कीट-शुना स्पृष्टं वायसे।पहतं च यत् I क्रीबा-अभिदास्त-पिततेः सूतिकोदक्य-नास्तिकैः॥ दृष्टं वा स्याद् यदनं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते । अभ्युक्य किन्चिदुङ्ख्य तद्भुङ्गीत विशेषतः॥ भस्मना वाक्षि संस्पृदय संस्पृतेदुल्मुकेन वा । सुवर्ण-रजताभ्यां वा भोज्यं प्रातमजेन च '॥

### इति । हारीतो अप-

'श्र-काक-गृधोपघाते केदा-कीट-पिपीलिका-दिभिरन्नाद्युपद्याते काञ्चन-भस्म-रजत-ताम्र-वज्र-वैडूर्य-गोवाला-अजिनेभदन्तानामन्यत-

मेनाद्भिः संस्पृष्टं मन्त्रप्रोक्षण-पर्यग्रिकरणा-दित्यदर्शनात् शक्सिमवति '। (हा. स्मृ. २०. ४६)

इति ॥ ७२-७३ ॥

अन्नस्य गुद्धिमुक्त्वा रसस्य गुद्धिमाह-

स्रोही वा गोरसो वाजि तत्र शुद्धिः कथं भवेत्?॥ ७४॥ अल्पं परिस्रजेत् तत्र स्नेहस्योत्पवनेन च। अनल्डवालया शुद्धिगौरसस्य विधीयते ॥ ७५॥

# इति श्रीपराशरसंहितायां प्रायश्चित्त-काण्डे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति । स्नेहस्तैलादिः । गीरसः क्षीरादिः । तत्राल्पं चेत् श्वादिभिरुपहतं तत् त्याज्यमेव । अनल्पस्य स्नेहस्य पाकेन शुद्धिः । अनल्पस्य गोरसस्य वह्निज्वालया पर्यप्रिकरणेन राद्धिः । तदाह लौगाक्षिः—

> 'पयो-दिधविकारादि दाचि पात्रान्तरे स्थितम् । प्रावनीत्पवनाभ्यां च पर्यमिकरणेन च' ॥

इति । प्लावनं प्रोक्षणम् । दाङ्घोऽपि-

^{?.} These three lines of the text do not appear in M. 2. B. D. and I. read अल्पस्य for अनल्पस्य. ३. Here also B. D. and I. read अल्पस्य. ४. C. F. H. and I. omit प्रावनं प्रोक्षणम.

'श्रावनं घृत-तैलानां पाचनं गोरसस्य च । भाण्डानि प्रावंयदिः शाकं मूल-फलानि च ॥ सिद्धमत्रं तथा सार्पेः क्षीरं च दिध चाऽम्बु च । एषां श्वानाऽवलीहानां तेजसा शुद्धिरिष्यते' ।। इति । शातातपस्तु विलीनाश्विलीनभेदेन व्यवस्थितां

गुद्धिं दर्शयति-

'तापनं घृत-तैलानां मधुनो गोरसस्य च । तन्मात्रमुद्धृतं ग्रुद्ध्येत् कठिनं तु पयो दिध ॥ अविलीनं तथा सर्पिविलीनं पैचनेन तुं।

इति । कचितु दीषाभावमाह राष्ट्र-'घृत-दधि-पयस्तक्राणामपवरक्रभाण्डे स्थितानामदोषः । आधारदोषे तु नंयत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रव्यम्। घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षरसी गुडः । ग्राद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति'।।

इति । यमो अप-

'देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च। काकैः श्वभिस्तु संस्पृष्टमन्नं न तु विसर्जयेत्'॥ इति । देवद्रोणी देवयात्रा । ज्ञातातपो अप-

२. A. reads पवने and I. पावनं for पाचनं. २. Except A. and H. all read प्रवेन for प्चनेन. ३. B. and D. read अपचरक- for अपवरक-For the same C. and F. read आएकं G. and H. आकर- and I. आधार-

'गोकुले यज्ञशालायां तिलचक्रेक्षयन्त्रणे । न मीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेष्वपि' ॥

इति ॥

प्रकीर्णकरणाभिधे मिलनतावहाख्याधरे वदन्तमुपपातके अध्युचितसिकोयां निष्कृतिम् । रसा-अन्नपरिद्युद्धिमप्यकृत षष्ठमध्यायम-प्युदारिववृत्तिं वद्यी मधुरवाङ्मयो माधवः ॥१॥

इति श्री-महाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमे-श्वर-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामा-त्यस्य कृतौ पराद्वारस्मृतिब्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६॥

# पराशरसंहिता

3 3 3 3 3 3 1 1

### अथ सप्तमोऽध्यायः।

अन्न-रसेयोः गुङ्किः षष्टाध्याये वर्णिता । सप्तमाध्यायेऽत्रशि-ष्टानां द्रव्याणां गुङ्कि विवक्षुर्महाप्रकरणैपाप्तपायश्चित्तराङ्का-व्युदासाय प्रतिजानीते-

## अथातो द्रव्यद्याद्धिस्तुं परादारवचो यथा।

इति । अवान्तरप्रकरणमारभ्यान्न-रसशुद्धिकथनानन्तरं य-स्मादितरद्रव्यशुद्धिर्बुद्धिस्थो यस्माच्चान्तरेण द्रव्यशुद्धिं म-हाप्रकरणगतपायश्चित्तवतचर्याया नित्यकर्मादीनां चानुष्ठामं निपुणं न भवति ततस्तत्साहुण्यहेतुद्रव्यशुद्धिरभिधीयते ॥ तत्र दर्वी-सुक-सुवादीनामुच्छिष्टामेध्यादिदूषितानां शुद्धिमाह—

दारवाणां तु पात्राणां तक्षणांत् शुद्धिरिष्यते ॥१॥

इति । मूत्र-पुरीषादिपदेशे चिरावस्थानेन दृढवासितौ गँनध-लेपो यदि मृज्जलप्रक्षालनेन नापगच्छेयातां तदा वास्यादिना दारवाणि तक्षणीयानि । तक्षणेनाप्यनपगमे परित्यागः । त-दाह बीधायनः—

^{*} महाप्रकरणं प्रायिश्वित्तप्रकरणम् । द्रव्यशुद्धग्रादीन्यवान्तरप्रकरणा-नीति तात्पर्यम् ।

१. Except A. I. and J. all read अल-रसञ्चि: २. B. and D. read स्यान् for तु and M. reads द्रव्यसंगुद्धिः for द्रव्यगुद्धिस्तु. ३. B. and D. read स्यान् तरमारवान्तरेण for बुद्धिस्या यस्मारचान्तरेण; while H. substitutes तस्मान् for यस्मान्. ४. L. and M. read तस्त्रणान् for तक्षणात्. ५. I. reads गन्धलेण for गन्ध-लेणो and नापगच्छेत् for नापगच्छेयातां.

'दारुमयाणां पात्राणामुच्छिष्टसेमन्वारब्धा-नामवलेखनम्*। (२) उच्छिष्टलेपोपहतानां तेक्षणम्' (२७)।

(बी. स्मृ. १. ६. १३. २६. २७)

इति । मूत्र-पुरीष-रेतैः प्रभृतीनाम त्पकालसंस्पर्शे तु गन्ध-ले-पयोरपनेतुं राक्यत्वात् तदपनयनपर्यन्तं मृज्जलाभ्यां प्रयत्नेन प्रक्षालनीयानि ।

> 'यावन्नापैत्यमेध्याक्ताँत्[†]गन्धो लेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्वारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यगुद्धिषु'॥ ( म. स्मृ. ५. १२६ )

इति स्मरणात् । यत्र तुं गन्ध-लेपपर्यन्तः संसर्गो नास्ति किन्तु केवलं संस्पर्शमात्रं तत्र पोक्षणात् शुद्धिः । एतदेवाभि-पेत्य मनुराह-

> 'ग्स्क्य-जार्प-जाकटानां च मुसले।लूखलस्य च।। अद्भिस्तु प्रोक्षणं ज्ञीचं बहूनां धान्य-वाससाम्'। (म. स्मृ. ५. ११७–११८)

^{* &#}x27;अवलेखनं ' घर्षणपूर्वके प्रक्षालनामित्यर्थः।

[†] अमेध्यमस्पृश्यम् । तच्च यद्यस्य अभोज्यं तस्य तदशुद्धिहेतुः । यथा ब्राह्मणस्य सुरा-मद्यम् । शूद्रस्य तदयुक्तम् । प्राग्घोमात् हवींष्यभोज्यानि न च तान्यस्पृश्यानि । सुरा-मद्ये तु स्पर्शेऽपि प्रतिषिद्धानि ब्राह्मणस्य । तस्माद्यस्य स्पर्शः प्रतिषिद्धः स एव संसर्गेणाशुचित्वमापादय्ति । अतो नायं नियमो यदभोज्यं तदस्पृश्यं यदस्पृश्यं तदभोज्यमिति ।

^{‡ &#}x27;स्प्यः' वज्ञः यज्ञाङ्गभूतः काष्टखङ्गः। इयं च उदकप्रोक्षण-रूपा शुद्धिः केवल्धं यज्ञकर्मण्येव नान्यत्रेति ध्येयम्।

१. I. reads -समार- for -समन्वार-. २. The text reads अवतक्षणम् for तक्षणम्. ३. I. omits - रेत:-. ४. I. reads अमेध्याक्ते and B. C. D. E. F. G. H. and J. अमेध्याक्तो for अमेध्याक्तात्. ५. The text reads ताव-स्वारि चारेचं for तावन्मवारि देयं स्थात्. १. Except D. and I. all omit तु.

इति । यज्ञकाले तु स एव विशेषेमाह—
'मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्माणे ।
चमसानां ग्रहाणां च शुद्धिः पक्षालनेन तु ।।
चरूणां सुक्-सुवाणां च शुद्धिरुष्णेन वारिणा'।
(म. स्मृ. ५.११६–११७)

इति । पात्रलग्रस्नेहिनवृत्त्यर्थमुष्णोदकम् । अति एव याज्ञवल्क्यः-

'चरु-सुक्-सुव-सस्तेहपात्राण्युष्णेन वारिणा'॥ (या. स्मृ. १.१८३)

इति ॥ १ ॥

कांस्य-ताम्रयोरन्पोपहतयोः शुद्धिमाह— भरमना शुद्धचते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुद्धचति ।

इति । अम्लं क्षारस्याप्युपलक्षणम् । अत एव याज्ञवल्क्यः 'त्रपु-सीसक-ताम्राणां क्षारा-अम्लोदक-वारिभिः' । ( याः स्मृः १. १९० )

इति । ताम्रादीनां तेजसानामुपधाततारतम्येन बुद्धिविदो-षमाह बौधायनः-

> तैजेसानां मूत्र-पुरीषा-ऽर्मृङ्-मद्यैरत्यन्तमाहता-नामावर्त्तनम् । अन्पसंसर्गे तु परिलेखनम् । स्पर्शमात्रोपघाते तु त्रिःसप्तकृत्वो भस्मना परि-मार्जनम् । अतैजसानामेवम्भूतानामुत्सर्गः '।

(बौ. स्मृ. १. ६. १३. ३२–३५)

२. B. and D. omit विशेषम्. २. B. and D. omit अत एव याज्ञवल्कयः. ३. The text of Baudhâyana has interpolations in these four Sutrâs; so we do not give the different readings. ४. H. reads -मृद्धप-नदी: and I. -मृद्धपादी: for -सृङ्-मदी: Both the readings are meaningless.

इति ॥

स्त्रिया जारसम्पर्कोपहती शुद्धिमाह-

रजसा शुद्ध यते नारी विकलं या न गच्छति ॥ २ ॥ इति । विकलं वैकल्यं गर्भधारणम् । तस्मिन् सति परित्याग एव । न तुं शुद्धिः । तदाह याज्ञवल्क्यः-

> *'व्यभिचाराइतौ गुद्धिः गर्भे त्यागी विधीयते'। ( या. स्मृ. १. ७२)

इति । एतत् जोंद्रगर्भविषयम् । तदाह वसिष्ठः-'ब्राह्मण-क्षन्त्रिय-विज्ञां स्त्रियः जोंद्रेण सङ्गताः । अप्रजाता विज्ञद्भयन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः'॥ ( व. स्मृ. २१. १२ )

इति । वर्णान्तरगंभे तु प्रायिधनेन बुद्धिरस्ति । तँदुक्ते चतुर्विद्यातिमते-

> 'विपगर्भें पराकः स्यात् क्षित्रये तु तथैन्दवम् । वैद्ये तदेव कर्त्तव्यं परिकण समन्वितम् ॥ दाद्रगर्भे तु सन्त्यांगस्तत्र चाण्डालदर्जानात्'।

इति। गर्भपर्यवसानहींनो अपि व्यभिचारिस्त्रविधः। कायिको मानसो वाचिकश्चेति। तत्र कायिके प्रचेता आह—

'विपा शूद्रेण संयुक्ता न चेत्तस्मात् प्रसूयते ।

^{* &#}x27;अप्रकाशितात् मनोव्यभिचारात् पुरुषान्तरसम्भोगसङ्कल्पात् यदपुण्यं तस्य ऋतौ रजोदर्शने शुद्धिः'— इति विज्ञानेश्वरः ।

१. B. and D. omit न तु and I. तु. २. I. inserts -कृत- after शूद्र-. ३. J. reads -यमने for -गर्भे. ४. B. and D. substitute इति for तदुक्तं and J. omits चतुर्विश्वतिमते. ५. J. reads संन्यासः for सन्त्यागः.

प्रायिश्वतं स्मृतं तस्याः कुच्छुं चान्द्रायणत्रयम् ॥ चान्द्रायणे दे कृच्छ्रस्य विपाया वैरयसङ्गंमे । कुच्छ-चान्द्रायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसङ्गमे॥ क्षिया श्रमम्पर्के कृच्छं चान्द्रायणद्वयम्। चौन्द्रायणं सक्रच्छुं तु चरेद्देरयेन सङ्गता ॥ ज्ञादं गत्वा चरेदैइया कृच्छं चान्द्रायणीत्तरम्। आनुलोम्येन कुर्वीत कृच्छ्रं पादावरोपितम्'।।

इति । एतदभ्यासविषयम् । अनभ्यासे तु चतुर्विदातिमते दर्शितम्-

> 'रजसा दाङ्चते नारी परपुंसाअभिगामिनी । तथापि मुनिनौ प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥ कुच्छ्रोर्ध ब्राह्मणी कुर्यात् विषस्य गमने सति । क्षित्रयस्य चरेत् कृच्छं वैद्ये सान्तपनं चरेत् ॥ ज्ञादस्य गमने चैव पराकं तु समाचरेत्'।

इति । वाचिक-मानसयोर्वसिष्ठ आह-'मनसा भर्तुरतिचारे त्रिरात्रं यावकं क्षीरोदनं चं

B. and D. omit this and the next two lines-चान्द्रायणं सक्वच्छं तु चरेहैदयेन सद्भता॥ बूद्रं गस्वा चरेद्वैदया कुच्छ्ं चान्द्रायणोत्तरम्। आनुलोम्येन कुर्वीत कुच्छ्रं पादावरोपितम्'॥

३. H. substitutes मतना for मुनिना. ३. B. and D. omit this and the next two lines-

कृच्छांधे ब्राह्मणी क्रयान् विपस्य गमने सति । क्षत्रियस्य चरेत् कृच्छुं वैदये सान्तपनं चरेत्॥ शूद्रस्य गमने चैव पराकं तु समाचरेत'।

V. The text substitutes at for a.

भुद्धानाऽधः शयीत। (६) ऊर्ध्व तिरात्रादण्सु निमग्नायाः साविज्यष्टेशतैः शिरोभिर्जुहुयात् पूता भवतीति विज्ञायते । (७) वोक्सम्बन्धे एतदेव मासं चरित्वा ऊर्ध्व मासादण्सु निमग्नायाः साविज्याश्चतुर्भिरष्टशतैः शिरोभिर्जुहुयात्'। (व. स्मृ. २१, ६–८)

इति । मानसे यदिदं प्रायश्चित्तमुक्तं तदृतुदर्शनादर्शाग् व्य-वहार्यत्वसिद्धचर्थम् । ऋतुदर्शनानन्तरं तु तेनैव व्यवहार्यत्व-सिद्धिः । तदाह मनुः—

> 'मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोध्यं नदी वेगन शुद्ध्यति । रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्त्र्यासेन द्विजोत्तमः' ॥ (म. स्मृ. ५. १०८)

इति । तदेतत्सर्वभभिप्रेत्य 'रजसा शुक्र्चते नारी' इत्याचा-र्येणोक्तम् ॥ २॥

नद्या उपरिभागे रथ्योदकादीनां उपहती शुक्किमाह-नदी वेगेन शुद्धचेत छेपो यदि न दृश्यते ।

इति । प्रवहन्त्यां नद्यां पिततान्युच्छिष्टामेध्यादीनि यदा प्रवाहवेगेन स्नानतीर्थमितिक्रम्य गच्छिन्ति तदा तिस्मिस्तीर्थे लेपशेषो यावत् दृइयते तावन्नास्ति गुद्धिः। तददर्शने तु स्नान-पानादिक्रमार्थं गुद्धेवयं नदी । सत्यपि लेपे यद्यक्षोभ्योदक-युक्ता सा नदी तदा लेपयुक्तं तत्तीर्थमात्रं वर्ज्यम्। इतरपदेशेषु सा नदी गुद्धा। तदाह देवलः—

१. The text reads अष्टरातेन for अष्टरातेः. २. I. reads वाक्सस्भवे for वाक्सस्वके. B. and D. omit this Sûtra.

'अक्षीभ्यानि तडागानि नदी-वापी-सरांसि च । करमला-अर्राचियुक्तानि तीर्थं तत् परिवर्जयेत्' ॥ इति । नदीर्राद्धमुक्त्वा कूपादिशुद्धिमाह— वापी-कूप-तडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ॥ ३ ॥ उद्भुत्य वै घंटरातं पन्चगव्येन शुद्धचति ।

इति । कूपादिदूषणं द्विधा श्रूयते । श्व-मार्जारादीनां तत्र पतितानां मरणात् मृतदावानां तत्रैव चिरं जैरणाच । तत्र मरणमात्रविषयमिदं विद्योधनम् । एतदेव हारीतोऽप्याह-

> 'वापी-कूप-तडागेषु दूषितेषु विशोधनम् । घटानां शतमुद्भृत्य पत्चगव्यं क्षिपेत्ततः' ॥ ( हा. स्मृ. १९. ३ )

इति । संवर्त्ती अप-

'वापी-कूप-तडागानां दूषितानां च गुद्धये । अपां घटशतोद्धारः पँज्बगव्येन शोधनम्' ॥ ( सं. स्मृ. १८६ )

इति । इयमेव शुद्धिरुपानदादिदूषणेशी । तदाह आ-पस्तम्बः-

> 'उपानच्छ्रेष्म-विष्मुत्रं स्त्रीरजो मध्येमव च । पैतितैर्दूषिते कूपे कुम्भानां द्यातमुद्धरेत्'।। (आ. स्मृ. २. १२)

^{* &#}x27;तीर्थे' तीरप्रदेशः । 'निपानागमयोस्तीर्थम्' इति कोशात् ।

१. K. and L. read कुम्भशतं for षटशतं. २. Except A. and I. all omit श्रूयते and some read हेधा for हिधा. ३. I. reads क्षरणात् for जरणात्. १. The text reads पद्धगाव्यं च निःक्षिपेत् for पद्धगाव्येन शोधनम्. ६. L. reads प्रतिते for पतिते:

इति । मृतदारीर जरणकृतीयामत्यन्तीपहती विष्णुराह— 'मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तीपहतात्तथा । अपः समुद्धरेत् सर्वाः द्रीषं द्यास्त्रेण ^{*}द्योधयेत् ।। विद्वपञ्चालनं कृत्वा कूपे पकेष्ठकाचिते । पञ्चगव्यं न्यसेत्तत्र नवतीयसमुद्भवे' ।। (वि. स्मृ. ३. ४३)

इति । मनुष्यशारीरजरणे अयेवमेव शुद्धिः । तदाह हा-रीतः-

> 'वापी-क्रूप-तडागेषु मीनुषं शीर्यते यदि । अस्थि चमेविनिर्मुक्तं दूषितं श्व-खरादिभिः॥ उद्भृत्य तज्जलं सर्वे शोधनं परिमार्जनम्'। (हा. स्मृ. ५. २३–२४)

इति । प्रौढेषु नास्ति दोषः । तदाह विष्णुः— 'जलादायेषु स्वल्पेषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत् कथिता द्युद्धिर्महत्सु च न दूषणम्'॥ (वि. स्मृ. ३. ४८)

इति । देवले। अपि—
'अक्षुद्राणामपां नास्ति प्रभूतानां च दूषणम् ।
स्तोकानामुद्भृतानां च केइमले दूषणं भवेत्'।।

^{* &#}x27;शास्त्रेण' शास्त्रोक्तेन प्रकारेण । स च 'बह्दिप्रज्वालन' इत्या-दिना दर्शितः ।

१. C. and F. read -क्षतायाम् for -क्षतायाम्. २. I. reads मानुद्धं for मानुषं. ३. All, except A. and I. read -िविनिर्मुक्तेः for -िविनिर्मुक्तेः ४. I. reads जलाशयेष्वयालपेषु for जलाशयेषु स्वल्पेषु. ५. A. reads निह for चन ६. B. D. and E. read कद्मले for कदमले.

इति । अल्पोदकेष्वपि पूर्वोदाहृताद्दीषादल्पे दोषे विष्णु-राह-

> 'अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्देव ज्ञिलागतम् । सोम-सूर्यां ग्रुपातेन मारुतस्पर्जानेन च ॥ गवां मूत्र-पुरीषेण ग्रुद्धचन्त्याप इति स्मृताः'। (वि. स्मृ. ३. १३–१४)

इति । उच्छिष्टाद्युपघाताभावे अपि गवां पानाद् यदुदकं न क्षीयते तदेव द्युद्धम् । न तु ततो अल्पम् । तदाह देवलः — 'अविगन्धा रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः । अक्षीणाश्चैव ^{*}गोपानादापः द्युद्धिकराः स्मृताः' ॥

इति । मनुरपि—

'आपः शुद्धा [†]भूमिगता वैतृष्ण्यं यासु [‡]गोर्भवेत् । अन्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्ध-वर्ण-रसान्विताः'॥ (म. स्मृ. ५. १२८)

इति । नवेदिके कालात् शुद्धिमाह यमः —

^{* &#}x27;गोपानात् 'गोपानेन अक्षीणाः । परिमाणोपलक्षणार्थमेतत् ।

[†] अत्र भूमियहणमुपलक्षणार्थम् । तेन प्रणालिकागता अपि शुचय एव । स्वभावशुचयो हि आपः भूमिगता आकाश्चगताश्च शुद्धा इत्यर्थः। यनु—'नतु शिला-काष्टादिस्थाः' इति सर्वज्ञनारायणेनोक्तं तत्स्वभावतो अशुद्धजलविषयम् ।

[‡] प्राचीनैरिदमेवं व्याख्यायते—'लिङ्गदर्शनेन यथा वै गोः सास्ना अम्भिस प्राव्येत' इति । यत्र गोः सास्ना निमज्जति तृष्णा च विच्छिद्यते ताबत्य आपः शुद्धा इत्यर्थः।

'अजा गावो महिष्यश्च नारी चैव प्रसूतिका। दशरांत्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्टं च नवोदकम्'।। (व. स्मृ. ५. १९)

इति । उद्गृतीदकं पति देवल आह—
'उद्गृताश्चापि गुद्भचन्ति गुद्भैः पात्रैः समुद्भृताः ।
एकरात्रीषिताश्चापस्त्याज्याः गुद्धा अपि स्वयम्' ॥

इति । यमाअप-

'अपो निशि न गृण्हीयात् गृण्हन्नपि कदाचन । निधायाग्निमुपर्यासां 'धाम्नो धाम्न' इतीरयेत्'॥ (व. स्मृ. ५. ४१)

इति ॥ ३॥

पूर्व 'रजसा गुङ्यते नारी' (७.२)—इत्यत्र योषितो विवाहो-त्तरकालीना गुङ्गिविवेचिता। इदानीं विवाहात् प्राचीनां गुङ्गि विविनक्ति—

अष्टवर्षा भवेद्गीरी नववर्षा तु रोहिणी ॥ ४॥ दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्व रजस्वला ।

इति। गौर्यादयस्तिस्र उद्दाहाय शुद्धाः। तद्दातुः फलिनशेष-स्मरणात्। रजस्वलात्वशुद्धा। तद्दानस्य निन्दितत्वात्। तत्र फल-निन्दे दर्शयति बृहस्पतिः—

> 'गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददन् । कन्यां ददद्गह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम्'॥ (वृ. स्मृ. २. ३७)

१. C. F. and G. read ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः for नारी चैव प्रसूतिकाः

इति । यद्यप्येकादशे वर्षे रजोदर्शनं न प्रतिनियतं तथापि कासुचिइर्शनात् तत्सम्भावनया रजस्वलेति निर्देशः। तां ददद्रौरवं नरकं प्रामोति इति शेषः ॥ ४॥

कन्यायामजुद्धिमभिषेत्य 'अत ऊर्ध्व रजस्वला' इत्युक्तम् । तामेवाजुद्धि पदर्जायितुमदातारं निन्दति—

प्राप्ते तु द्वाद दो वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ॥ ५ ॥ मासि मासि रजस्तस्याः पिवन्ति पितरः स्वयम् ।

इति । ऋतुदर्शनमुपलक्षायितुं द्वादशे वर्षे इत्युक्तम् । अत एव गौतमेन-

> 'प्रदानं पोगृतोः' । (गी. स्मृ. १८. २१)

इत्युक्तम् । यमोऽध्येतदेव आह—
'तस्मादुद्दाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्' ।
(य. स्मृ. ३. २३)

इति । अतश्व ऋतुदर्शनात् प्राग्यो न प्रयच्छिति तस्य पितरः प्रतिमासं तद्रजः पिबन्ति । असत्यृतुदर्शने द्वादर्शेशपि वर्षे कन्यादान-प्रतिप्रहें। न निषिद्धो । अत एव मनुः—

'त्रिंदादर्षोदहेत् कन्यां हृद्यां द्वादद्यावार्षिकीम् I

^{* &#}x27;इयता कालेन यवीयसी कन्या वोढव्या । न पुनरेतावद्वयस एव विवाह इत्युपदेशार्थः । अथापि न यथाश्रुतवर्षसङ्ख्यैव । किं तार्हे । बहुना कालेन यवीयसी वोढव्या । न ह्येतद्विवाहपकरणे श्रुतम् । येन दशादिवर्षा पञ्चविश्वत्यादिवर्षे च निवर्तयेत्' इत्ययं मेधातिथेराशयो ज्ञानुसन्धेयः।

१. I. reads प्रागृतुदर्शनान् for प्रागृतोः..

च्येष्टवर्थी उष्टवर्षी वा धर्मे सीदित सत्वरः'।। (म. स्मृ. ९. ९४)

इति ॥ ५॥

ऋतुदर्ज्ञाने सत्यप्रदाता न केवलं पितृनिव नरके पातयित किन्तु स्वयमपि सकुदुम्बः पतिदित्याह —

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भाता तथैव च ॥ ६॥ त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ।

इति । मात्रादयस्त्रयः कन्याप्रदानाधिकारिणः सर्वानुपल-क्षयन्ति । ते चे पूर्वमेव-

' पिता पितामहः'।

इत्यादिवचने।दाहरणेन विवाहप्रकरणे पदािद्याताः ॥ ६॥ रजोदद्यानात् प्रागदानं यथा नरकहेतुः तथा रजस्वली-द्वाहो अप नरकहेतुरित्याह—

यस्तां समुद्रहेत् कन्यां ब्राह्मणो मेदमोहितः ॥ १॥ असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्तयः स विप्रो वृष्ठीपतिः । इति । तां दृष्टरजसम्। असम्भाष्यत्वा- श्वाङ्कयत्वयोहेतुर्वृ-

तां दृष्टरजसम् । असम्भाष्यत्वापाङ्गयत्वयोर्हेतुवृर्षलीपतित्वम् । विवाहात्पूर्वं दृष्ट-रजस्का वृषली । तथा च मनुः—

१. B. D. and H. read अष्ट- for इयह-. For the same C. F. and J. read द्यह-. २. C. F. and H. read मात्रादिनिः for मात्रादयस्त्रयः and uses the singular form of उपलक्षयन्तिः; while B. D. and J. read मात्रादयः and omit त्रयः ३. B. D. and J. omit सर्वानुपलक्षयन्ति । ते त्र. ४ Except A. and I. all omit विवाहमकरणे. ९. M. reads ऽज्ञान- for मद-. ६. This and the next three lines are not found in B. and D—

^{&#}x27;पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पद्मश्यसंस्कृता। सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः॥.

षलीपतित्वम् । विवाहात् पूर्वे दृष्टरजस्का वृषली । तथा च मनुः—

> ' पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पइयत्यसंस्कृता । सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः' ॥ (म. स्मृ. ३. १९)

इति ॥ ७॥

यस्तु मद-मोहादिनार्शतकान्तानिषेधस्तामुद्दाह्य सकृद्भुक्त्वा कथन्चिद्दैवयोगादनुतप्येत् तदा तस्य ग्रुद्धिप्रकारमाह—

येः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ॥८॥ स भैक्षभुग् जपन् नित्यं त्रिभिवंधविशुद्धचति ।

इति । जप्यिवशेषानभिधानात् सामान्यप्राप्ताया गायज्या जप्यत्वमत्रावगन्तव्यम् ॥ ८॥

रात्री चण्डालादिस्पर्शे शुद्धि पश्चपूर्वकमाह—
अस्तङ्गते यदा सूर्ये चण्डालं पतितं स्त्रियम् ॥९॥
सूतिकां स्पृद्यातश्चिव कथं शुद्धिर्विधीयते? ।
जातवेद:-सुवर्णे च सोममार्ग विलोक्य च ॥ १०॥
ब्राह्मणानुमतश्चिव स्तानं कृत्वा विशुद्धचित ।
इति। जातवेदाश्च सुवर्णे च जातवेद:-सुवर्णम्। शुक्रपक्षे सो-

१. K. reads यत for यः २. We follow here A. J. K. and L.; while M. reads जातवेदं for जातवेदः. ३. E. G. H. I. and M. read -नुगत: for -नुमत: and B. C. D. and F. omit this and the preceding one line—

ब्राह्मणानुमतश्चेष स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति । इति । जातवेदाश्च सुवर्णे च जातवेदःसुवर्णम् ।.

मदर्शनसम्भवे सोमो विलोकनीयः। तदलाभे विह्नः।तस्याप्यभा-वे सुवर्णम्। तस्याप्यभावे सोममार्गः। एतेषामन्यतमं विलोक्य विभैरनुज्ञातः स्नायात्॥ ९–१०॥

रजस्वलयोयीषितोरन्योन्यसंस्पर्शे वर्णक्रमेण गुद्धिमाहस्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा ॥११॥
तावितिष्ठेनिराहारा त्रिरात्रेणैव शुद्धचित ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षांचिया तथा।
अर्धकृच्छ्रं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैदयजा तथा ॥१३॥
पीदहीनं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्धजा तथा ॥१४॥
कृच्छ्रेण शुद्धचेते पूर्वा शूद्धा दानेन शुद्धचित ।

इति । द्वयोर्बाह्मण्यो रजस्वलयोरन्योन्यं स्पर्शे सित तत आरभ्य स्नानपर्यन्तमुभयोराहारत्यागः । त्रिरात्रकृच्छ्रं चरेत्। एतच सहज्ञयनादिचिरस्पर्शविषयम् । सकृत् स्पर्शे तु काइयपोक्तं द्रष्टव्यम्—

'रजस्वला च संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन चुद्धचित' ॥ इति । ब्राह्मणी-क्षिययोः स्पर्दी ब्राह्मण्याः कृच्छ्रार्धे क्ष-चियायाः पादकृच्छ्म् । ब्राह्मणी-वैद्ययोः स्पर्दी ब्राह्मण्याः पादी-

^{3.} M. reads-

पारोनं चैव पूर्वायाः परायाः कृच्छ्पास्कम् ।.

नकृच्छ्रं वैद्यायाः पादकृच्छ्म् । ब्राह्मणी-शूद्रधोः स्पर्शे ब्राह्मण्याः पाजापत्यं शूद्रायाः पादीनम्। एतत्सर्वे कामकारिव-षयम्। तथा च वृद्धविषष्ठः—

'स्पष्ट्या रजस्वला उन्योन्यं ब्राह्मणी ज्ञाद्रजाभी च । कृच्छ्रेण ज्ञाद्र्यते पूर्वा ज्ञाद्भा दानेन ज्ञाद्व्यति ॥ स्पृष्ट्या रजस्वला उन्योन्यं ब्राह्मणी वैद्यजाभी च । पादहीनं चरेत् पूर्वा कृच्छ्रपादं तथात्तरा ॥ स्पृष्ट्या रजस्वला उन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्त्रिया तथा । कृच्छ्रार्थात् ज्ञाद्व्यते पूर्वा उत्तरा तु तदर्धतः ॥ स्पृष्ट्या रजस्वला उन्योन्यं क्षत्त्रिया ज्ञाद्वजाभी च । उपवासे स्त्रिभः पूर्वा त्वहोरांत्रेण चोत्तरा ॥ स्पृष्ट्या रजस्वला उन्योन्यं क्षत्त्रिया वैद्यजाभी च । विरावात् ज्ञाद्वयते पूर्वा त्वहोरांत्रेण चोत्तरा ॥ स्पृष्ट्या रजस्वला उन्योन्यं वैद्या ज्ञाद्वी तथेव च । विरावात् ज्ञाद्वयते पूर्वा उत्तरा तु दिनवयात् ॥ वर्णानां कामतः स्पर्जी विधिरेष सनातनः'।

इति । अकामतस्तु वृद्धविष्णुनोक्तम् ।

'रजस्वला हीनवर्णा रजस्वलां स्पृष्टा न तावदइनीयात् यावत्र गुद्धिः स्यात्। (७३) सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्या सद्याः स्नात्वा गुद्धचितं । (७४)

(वि. स्मृ. २२. ७३–७४)

१. All, except I. and G. omit this line— स्पृष्टा रजस्वला उन्योन्यं ब्राह्मणी वैदयजा ऽपि च।

इति । रजावलायाः चण्डालादिस्पर्शे विदेशि वृद्धवसिष्टे-नोक्तः-

> 'चण्डालायैः श्वपांकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला । तान्यहानि त्वेतिकम्य प्रायश्वित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेशिक्ष त्रिरात्रं स्यात् दितीये द्यहमेव तु । अहोरात्रं तृतीयेशिक्ष परतो नक्तमाचरेत् ॥ गूद्रयोच्छिष्टया स्थृष्टा द्याना तु द्यहमाचरेत् । तान्यहानि व्यतिकम्य प्रायश्वित्तं समाचरेत्'॥

इति । व्यतिक्रम्येति अनशनेन तीर्त्वेत्यर्थः। एतद्बद्धिपूर्वक-स्पर्शविषयम् । अबुद्धिपूर्वे तु बौधायनीक्तं द्रष्टव्यम्—

'रजस्वला तु संस्पृष्टा चण्डाला-अन्तय-श्व-वायसैः । तावत्तिष्ठेनिराहारा यावन्कालेन शुक्र्यति' ।।

इति । भोजनकालस्पर्शे बौधायन आह-

'रजस्वला तु भुद्धाना श्वा-ऽन्त्यजातीन् स्पृशेद् यदि। गोमूत्रयावकाहारा षेड्रात्रेण विशुद्ध्यति ॥ अशक्ता काञ्चनं दद्यात् विशेभ्यो वाऽपि भोजनम्'। (बौ. स्मृ. १. ३.४–९)

इति । यदा नूच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शो भवति तदाशत्रणा विदेशिषः पर्दार्शतः—

१. I. reads व्यतिक्रम्य for त्वतिक्रम्य. २. Some read स्पृष्ट्रा for स्पृष्टा;

शूद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा शुना तु द्वशहमाचरेत्।. इ. B. and D. read यावस्कालेन for पड्डानेण.

'उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शा कदाचित् स्त्री रजस्वला । कृच्छ्रेण गुद्ध्यते पूर्वां ग्रुद्धा दोनैरुपोषिता'॥ (अ. स्मृ. ५. ७)

इति । उच्छिष्टदिजसंस्पर्शे मार्कण्डेय आह—

'दिजान् कथिन्नदुच्छिष्टान् रजःस्त्री यदि संस्पृशेत् ।

अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्धीच्छिष्टे च्यहं जपेते' ।।

इति । भोजनकाले रजस्वलाञ्न्तरदर्शने आपस्तम्ब आह—

'उदक्या यदि वा भुङ्क्ते दृष्ट्वाङ्ग्यां तु रजस्वलाम् ।

आ स्नानकालं नाश्रीयाद्वह्मकूर्चं ततः पिवेत्' ।।

(आ. स्मृ. ७. १९)

इति । चण्डालदर्शने त्वात्रिराह— 'रजस्वला तु भुज्जाना चण्डालं यदि परयति ॥ उपवासत्रयं कुर्यात् प्राजापत्यं तु कामतः'। ( वृ. आते. स्मृ. ९. ९९–९६ )

इति । श्वादिस्पर्शे शातातप आह—
'आर्त्तवाभिष्ठता नारी स्पृशेष्ट्चेत्[†] शव-सूतकम् ।

ऊर्ध्वं त्रिरात्रात् स्नातां तां त्रिरात्रमुपवासयेत्'।।

(शाः स्मृः २.१२७)

इति । स्पर्शपूर्वकभोजनादौ विद्योषमाहा अत्रः

* 'पूर्वा' ब्राह्मणी । क्वच्छ्रेण शुद्ध यते इति योजना ।
† 'शब-मूतकम्' ? शावं मृताशीचं सूतकं जाताशीचं तद्व-तमित्यर्थः ।

१. B. and D. read हानी: for दानै:. २. J. reads पिबेन for जपेन and for the same I. reads क्षिपेन.

'आर्त्तवाभिधुता नारी मृत-सूतकयोः स्पृशेत्। भुक्त्वा पीत्वा चरेत् कृच्छ्ं स्पृष्ट्य तु ज्यहमेव च'॥ (अ. स्मृ. ५. ८)

इति । श्वादिदंशने व्यास आह— 'रजस्वला यदा दष्टा श्वान-जम्बूक-रासभैः । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुङ्खिति' ॥ (व्याः स्मृः ३.६९)

इति । बन्धुमरणश्रवणादौ स एवाह—
'मलवदैसनायां तु अमायत्यं भवेत् यदि ।
अभिषेकेण शुद्धिः स्यान्नाञ्जानं वा दिनन्नयम् ॥
आर्त्तवाभिष्ठता नारी नावगाहेत् कदाचन ।
उद्धृतेन जलेनैव स्नात्वा शेषं समीपयेत् ॥
स्वकं गात्रं भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गमलैर्युतम् ।
न वस्त्रपीडनं कुर्यात् नान्यवासा भवेत् पुनः'॥
(व्याः स्मृः ३.४२–४४)

इति ॥ ११-१२-१३-१४ ॥
इदानीं रजोनिमित्तां शुद्धिं दर्शयति—
स्त्राता रजस्वला या तु चतुर्थेंऽहाने शुद्धवाति॥१५॥
कुर्याद्रजोनिवृत्तौं तु दैव-पित्यादि कम च ॥
इति । रजोदर्शनमारभ्य दिनत्रयं नास्ति शुद्धिः । चतुर्थे

२. I. reads स्प्रशा for स्पृशेत्. २. I. reads मलयुग्वसनायां and B. and D. मलवद्दसना या नु for मलवद्दसनायां तु. ३. C. and F. read नाऽऽसनं for नाऽशनं. ४. H. and J. insert द्वित after समापयेत्.

ऽहिन स्नाताया रजोनिवृत्त्यभावेशी भर्त्तुः शुश्रूषादौ शुद्धिः । पञ्चमेऽहिन दैव-पित्र्ययोः । तदाहाऽऽपस्तम्बः—

> 'शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेशिह्न स्नाता नारी रजस्वला । दैवे कर्मणि पिच्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्धचित'।।

इति । कानिचित् दिनानि रजो यद्यनुवर्त्तेत तदा तिन्नवृ-त्तिपर्यन्तं दैव-पिन्ययोः शुद्धिनास्ति । निवृत्ते तु रजसि दैवं पिन्यं च कर्त्तव्यम् ।। १९ ॥

रोगजन्यानुवृत्ती विशेषमाह-

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं तु प्रवर्त्तते ॥१६॥ नाशुचिः सा ततस्तेन तत्स्यात् वैकालिकं मतेम्।

इति । राग-रागादिनिमित्तभेदादनेकिवधो हि रजःपवृत्तिः। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

'रागजं रोगजं चैव काले। त्यनं तथैव च ।

द्रव्यजं चैव सम्मोक्तं तचतुर्धा प्रदृइयते ॥
अवीक् प्रमूतेरुत्यनं मेदोवृद्धचाः द्वनासु यत् ।
तद्रागजमिति प्रोक्तं मेदोद्देकसमुद्रवम् ॥
अत्यर्थं यद्रजः स्त्रीणां तद्रोगजमिति स्मृतम् ।
अष्टादद्यदिनादृर्धं स्नानप्रभृति सङ्ख्यया॥

१. B. and D. read वैकारिकं मतम्; while K. and L. substitute मलम् for मतम्. २. Except A. and I. all omit राग- and G. substitutes साग- for राग-. It is an incorrect reading. ३. I. omits हि and H. reads अनेक- भेराद्धि रज्ञीनिवृत्तेः, B. C. D. E. F. and G. अनेकविधा हि रज्ञीनिवृत्तिः for अनेकविधा हि रज्ञिमवृत्तिः. ४. B. D. and G. read पक्षीदेशसमुद्भवम्, C. and F. पक्षीदेश समुद्भवम्, G. and H. मरोदेशसमुद्भवम् and I. वक्षोदेशसमुद्भवम् for मरोदेकसमुद्भवम्.

यद्रजस्तु समुत्यन्नं तत्कालोत्पन्नमुच्यते ।
भक्ष्यद्रव्यस्य वैषम्याद्वातुवैषम्यसम्भवम् ॥
द्रव्यजं रज इत्युक्तं तत् कादाचित्कसम्भवम्'।

इति । प्रतिदिनं नैरन्तर्यक्षीवेण रोगजं विद्यात् । तेन रोगजेन रजसा ततो रजोदर्शनानन्तरं सा स्त्री कालपाप्तरज-सेवाऽग्रुचिनं भवति । तत्र हेतुः वैकालिकमिति । सामान्येन रजोयोग्यः कालो मासः—

> 'मासि मासि रजः स्त्रीणाम्' । (य. स्मृ. २. ३४)

इति शास्त्रात् लेकिपसिद्धेश्व । यस्याः कस्याश्चित् धातु-स्वभावविशेषाद्विशतिरात्रादिकः कालिवशेषः प्रतिनियतो भवति ततो विपरीतकालो विकालः । प्रतिदिनं तत्रानुवर्त्तना-दैकालिकत्वम् । यत्तु गर्भिण्याः प्राक्ष्मसवाद्रागजमुदाहतं तत्र काल्पेश्वरज्ञीविद्दिनत्रयाशीचं विज्ञेयम् । द्रव्यजे त्विङ्गरा आह—

> 'आ द्वादशाहान्ननारीणां मूत्रवत् शौचिमिष्यते । अष्टादशाहात् स्नानं स्यात् त्रिरात्रं परतोऽशुचिः ॥ एतत्तु द्रव्यजे विद्याद्रोगजे पूर्वमीरितम्'। (अं. स्मृ. १. १२७)

इति । पॅमूतिकाविषये शुद्धिविशेषमाह प्रजापतिः—

१. I. omits -स्नावेण and reads नैरन्तर्शेण. २. H. reads ऽकालः for वि-कालः. ३. I. omits -पान्न-. ४. B. C. D. H. and J. read प्रसूतिकालादिविषये and I. प्रसूतिविषये for प्रसृतिकाविषये.

'असूतिका तु या नारी स्नानतों विंशतेः परम्। आर्त्तवी रजसा प्रोक्ता प्राक्ते तु नैमित्तिकं रजः ॥ न तु नैमित्तिकं रजः ॥ न तु नैमित्तिकं स्यात् रजसा स्त्री रजस्वला । रजस्यपरते तत्र स्नानेनेव गुचिर्भवेत् ॥ अन्यत्र गर्भविश्लेषात् पातनाद्वा रजस्वला । गर्भस्य पेतने चेव स्नानादिंशतेः परतो गुचिः ॥ गर्भस्य पेतने चेव स्नानात् सालनतोऽप्यंधः । निःसन्दिग्धे परिज्ञाते चार्त्तवे गुद्धिकारणम् ॥ सन्दिग्धमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच प्रजापतिः । अतो दिवा वा रात्रौ वा मलवद्दसना यदि ॥ तिद्दिनादि त्रिरात्रं स्यान्न सङ्ख्या नाडिकावशात् । तृतीयभागे सम्प्राप्ते मलं स्यानिश्चि चेत् स्त्रियाः ॥ प्रभातात्तु विरात्रेण गुद्धि तस्या विनिर्दिशत्'। (प. समृ. ३. १७–२३)

इति ॥ १६॥

'पातः पञ्चम-षष्ठयोः'

इत्युक्तलक्षणः पातः। तस्मिन् पाते-

'आचतुर्थात् भवेत् स्नावः'।

इत्युक्तलक्षणः स्नावः तस्मिन् स्नावे चेति यथायथं योजनीयम् ।

^{* &#}x27;स्नानतः' दशमदिनस्नानतः । दिनानामिति शेषः । 'विंशतेः' विंशतिसंख्याकेभ्यो दिनेभ्यः परं 'रजसा' युक्ता 'आर्तवी' इति प्रोक्ता । गर्भस्य विश्लेषे ।

१. I. substitutes प्रोक्तं for प्राक्तु. २. I. reads नैमित्तिके स्थानु for नैमित्तिकेन स्थान्. ३. I. substitutes पातने for पतने. ४. Except A. and I. all substitute स्नानं for स्नानात्; while I. reads अथ for अध: ५. I. reads न संदिग्ध- for निःसंदिग्धे and B. and D. substitute - ज्ञाने for - ज्ञाते. ६. B. and D. substitute सङ्ख्या च for न सङ्ख्या. ७. I. reads प्रातरादि for प्रभातानु.

रोगजन्यरजोऽनुवृत्तौ अस्पृइयत्वलक्षणाशुचित्वाभावे अपि दैवे पिच्ये चास्त्येवाशुचित्वमित्याह—

सीध्वाचारा न तावत् स्यात् रजो यावत् प्रवर्त्तते ॥१ ७॥ रजोनिवृत्तौ गम्या स्त्री गृहकर्मणि चैव हि ।

इति । साधुः दैव-पित्र्यर्थ पाकादिरूप आचारो यस्याः सा साध्वाचारा । रजिस निवृत्ते पश्चात् पुरुषेण गम्या भवित । उक्तपाकादिगृहकर्मणि च योग्या भवित ॥ १७॥

पूर्वे—' चतुर्थेऽहिन शुद्धचित' (७. ११)—इत्युक्तं ततः प्राचीने दिनत्रये शुद्धचभावं विशदयिति—

प्रथमे उहान चण्डाली द्वितीये ब्रह्मचातिनी ॥१८॥ तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थे उहाने शुद्ध यति ।

इति । चण्डाल्यादिगमने यावान् प्रत्यवायः तावानुदक्याग-मने-इत्यभिष्रेत्य तैर्नामभिव्यवहारः। यथा*कुण्डपायिनामयने-

* कुण्डे सोमपानं धर्मी येषां ते कुण्डपायिनो ऋत्विग्विशेषाः। तेषां कर्तव्ये श्यनाख्ये यागविशेषे-

'मासमिमहोत्रं जुहोति'। इत्यमिहोत्रपदप्रयोगो दृश्यते । अभिहोत्रपदं च यावज्जीवकर्तव्ये नित्याभिहोत्रे शक्तमिति पूर्वमीमांसायां (पू. मी. १. ४. ३) निर्णीतम् । न च-नित्याभिहोत्रवत् कुण्डपायिनामयने अप्यमिहोत्रपदस्य शक्तिरस्तीति ।

१. The two lines of the text of Parâsara do not appear in M.— साध्याचारा न तावत स्वात् रजो यावत प्रवर्तते ॥ १७ ॥ रजोनिवृत्तौ गम्या स्त्री गृहकर्माण चैव हि ।

२. I. omits इति and the next sentence—

साधः दैव-पित्र्यर्थ पाकादिरूप आचारो यस्याः सा साध्वाचारा I, Probably this is a mistake.

'मासमाग्नहोत्रं जुहोति'।

्इति अग्निहोत्रनामनिर्देशेन नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशः तद्दत् ॥ १८ ॥

यदा ज्वरादिभिरातुरस्य रजस्वलाश्मस्पर्शने पत्यासन्नब-न्धुमरणे वा स्नानं प्राप्तीति तेदा कथं कर्नव्यमित्यत आह— आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ॥ १९॥ स्नात्वा स्नात्वा स्पृश्चोदेनं ततः शुद्धचेत् स आतुरः। इति । तत्र प्रतिस्नानमातुरस्य वासो विपरिवर्त्तनीयम् । तदाहाश्वः—

'आतुरस्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः।
स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽवगाहेत स विशुद्धचेत आतुरः।।
वासोभिदशभिश्वेव परिधाय यथाक्रमम्।
दद्यातु शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुद्धचित '।।
(ल. अ. स्मृ. ५. ६०–६२)

इति । उज्ञाना अपि—

'डवराभिभूता या नारी रजसा च परिष्ठुता । कथं तस्या भवेत् शीचं? शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा? ।। चतुर्थेऽहिन सम्प्राप्ते स्पृशेदन्या तुं तां स्त्रियम्। सा सचैलाऽवगाह्याऽऽपः स्नात्वा चैव पुनः स्पृशेत् ॥ दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच पुनः पुनः।

शक्रनीयम् । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्मात् कुण्डपायिनामयने अमिहोत्रत्वाभावात् 'अमिहोत्रं जुहोति' इत्यस्य यथाश्रुतार्थस्य तत्रासम्भ-वादगतेश्य 'अमिहोत्रवत् जुहोति'-इति वत्यर्थाश्रयणेन् नित्यामिहोत्रस्य धर्मस्तत्रातिद्विद्यते-इति सिद्धान्तः । अत् एवोक्तमाचार्यः-

'परार्थे प्रयुज्यमानः शब्दो वितमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयति'। इति । स्पष्टिमिदं मीमांसादर्शने ७ अध्याये, ३ पादे, १ अधिकरणे ।

I. reads तथा for तदा.
 B. D. and J. read SSतुरां स्त्रियम् for तु तां स्त्रियम्.

अन्ते च वाससां त्यागः ततेः शुद्धा भवेतु सा ॥
दयोच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति' ।
इति । तथा सूतिकामरणे स्मृत्यन्तरे विशेषो दिशितः—
'सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथेव च ॥
पुण्यिग्भरभिमन्च्याऽऽयो वाचा शुद्धि लभेत्ततः।

तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्यात् यथाविधि'॥ इति । रजस्वलामरणे तु—

'पञ्चिभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः भेतां रजस्वलाम् । वस्नान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्' ॥

इति तेत्रैव विशेष उक्तः ॥ १९ ॥

उच्छिष्टस्य द्विजस्यान्येनोच्छिष्टेन द्विजेन शुना श्रूद्रेण वा संस्पर्शे शुद्धिमाह—

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा दिनैं: ॥२०॥ उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्धचिति ।

इति । उच्छिष्टेन संस्पृष्टः उच्छिष्टसंस्पृष्टः । उच्छिष्टश्चासा-वुच्छिष्टसंस्पृष्टश्चेति विग्रहः । रजनीमुपोष्य रात्रिभोजनं परि-त्यजेदित्यर्थः । यत्तु अत्रिणोक्तम्—

'उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टो ब्राह्मणी ब्राह्मणेन तु ।
र्दशरूपं जेपेत् पश्चात् गायत्र्याः शोधनं भवेत्' ॥
इति तदेतदशक्तविषयम्। शुना स्पर्शे विशेषमाह संवर्त्तः—
'कृतमूत्र-पुरीषो वा भुक्तोच्छिष्टोज्य वा द्विजः।
श्विभः स्पर्शे जेपेत् देव्याः सहस्रं स्नानपूर्वकम्' ॥

१. H. and J. read अतः for ततः. २. I. reads दद्याच शक्तितो for द्या-च्छक्त्या ततो. ३. Except A. all omit तत्रैय विशेष उक्तः. ४. K. and L. read पुनः for द्विजः. ५. B. and D. read दश पूर्व and I. दशवारं for दशक्षं.

इति ॥ २०॥

अनुच्छिष्टस्य विभेस्योच्छिष्टगुद्रस्पर्शे स्नानमात्रम् । उच्छि-ष्टस्य विभस्योच्छिष्टगुद्रस्पर्शे माजापत्यकृच्छ्मित्याह— अनुच्छिष्टेन शूद्रेण स्पर्शे स्नानं विधीयते ॥२१॥ तेनोच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।

इति । यद्यप्यनुच्छिष्टोच्छिष्टराब्दौ गुद्रविशेषणतया श्रुतौ तथापि विधीयमानस्नान-प्राजापत्यानुसारेण विषेशप तौ यो-जनीयौ ॥ २१ ॥

पूर्वं कांस्यस्य या गुद्धिरुक्ता तामनूच तत्र विशेषमाह— भस्मना शुद्धचते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ॥२२॥ सुरामात्रेण संस्पृष्टं शुद्धचते अयुपलेखेंनैः।

इति । सुरास्पृष्टस्य कांस्यस्य न भस्मधर्षणमात्रेण गुद्धिः। किन्तु उपलेखन-तापनाभ्याम् । उपलेखनं नाम शस्त्रेणोपरि-भागस्य तक्षणम् । 'मूत्र-पुरीषलेपेद्वेषेव गुद्धिः। तदुक्तं स्मृ-त्यन्तरे—

इत्यनेनाभिहिता द्रष्टव्या । सा च सामान्येनोक्ता । इयं विशेषेणोच्यते इति भेदः ।

े धरणीधरस्तु-'सुरापदं मूत्र-पुरीषाद्युपलक्षणम्'-इत्याह ।

^{* &#}x27;पूर्वम्' अस्मिन्नेवाध्याये द्वितीयश्लोके — 'भस्मना शुद्धचते कांस्यम्'।

१. I. substitutes शूद्रस्यानुच्छिष्ट- for विप्रस्योच्छिष्ट-, B. D. and H. read अनुच्छिष्टस्य विष्रस्यानुच्छिष्टशूद्रस्पर्शे यत् स्नानमात्रम् । उच्छिष्टानुच्छिष्ट- विप्रस्योच्छिष्टशुद्रस्पर्शे. This reading contains unnecessary words. २. M. reads उच्छिष्टेन च for तेनोच्छिष्टेन. ३. I. reads शूद्रविशेषणौ for शूद्रविशे- पणतया. ४. M. reads -लेपनै: for -लेखनै:.

'भस्मेना गुद्ध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते । सुरा-मूत्र-पुरीषेत्तु गुद्ध्यते अन्युपलेखनेः ॥ आमिषेण तु यह्निप्तं पुनर्दाहेन गुद्ध्यति'। (य. स्मृ. ५. ३-४)

इति ॥ २२ ॥

गवावातादीनां दशकृत्वो भस्मघर्षणेन शुद्धिरित्याह— गवावातानि कांस्यानि श्व-काकोपहतानि च ॥२३॥ शुद्धचन्ति दशभिः क्षारैः शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ॥

इति । एतदेव शातातपी अथाह—

'गवात्रातेषु कांस्येषु ज्ञाद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः । दज्ञाभिर्भस्माभिः ज्ञाद्धिः श्व-काकोपहतेषु च' ॥ ( ज्ञाः स्मृः ३. ६९ )

इति ॥ २३ ॥
गण्डूषाद्युपहतस्य भूनिक्षेप इत्याह—
गण्डूषं पादशीचं च कृत्वा वै कांस्यभाजने ॥२४॥
षेण्मासान् भुवि निःक्षिप्य [‡]उद्धस्य पुनराहरेत् ।

^{*} अत्र 'दाह 'शब्देन रसरूपपरिणामीत्पत्तिपर्यन्तो दाह इत्यवत्तेय-मिति प्रतिभाति । अन्यथा 'अन्युपलेखनैः' इति पूर्वमुक्ला 'पुनर्दाहेन' इत्यत्र न को अपि विशेषः सम्पद्येत ।

^{† &#}x27;दशभिः क्षारैः' दशवारं भस्मना घर्षणेन शुद्धिः । 'क्षार'शब्देन भस्माभिधीयतेति प्राञ्चः । एवमग्रे प्रि।

[‡] षण्मासपर्यन्तं भुवि निखाय पुनरुद्धृत्य 'पुनराहरेत्' नवाकारं कु-योदिति योजना ।

Q. B. and D. omit this line-

^{&#}x27;भस्मना शुद्धवते कांस्यं सुरया यत्र लिप्यते।.

२ B. D. and M. read जण्मासात् for जण्मासान्.

इति । अयं च भूनिःक्षेपः कांस्यकारघर्षणस्याप्युपलक्षण-म् । अत एवाङ्गिराः—

> 'गण्डूषं पादशौचं च कृत्वा वै कांस्यभाजने । षण्मासं भुवि निःक्षिण्य पुनराकारमादिशेत्'॥ (अं. स्मृ. २. १९)

इति । यतु बौधायनेनोक्तम्-

'तैजसानां पात्राणामुच्छिष्टोपहतानां त्रिःसप्त-कृत्वः परिमार्जनम् । (४) तथा मूत्र-पुरीष-लोहि-त-रेतःप्रभृत्युपहतानां पुनःकरणम् । (६)' (बौ. स्मृ. १, ६, १४, ४–६)

इति तत्र पुनःकरणं चिरलेपविषयं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥ आयसादीनां कटाहादीनां सीसपात्रस्याप्यत्यन्तोपहतस्य गुद्धिमाह—

आयसेव्वायसानां च सीसस्यामौ विशोधनम् ॥२५॥

इति । अयोमयेषु घर्षणसाधनेषु आयसानां घर्षणेन ग्रो-धनम् । सीसस्य त्वग्नौ प्रविलापनम् । अयःसङ्घर्षणमइमसङ्घर्ष-णस्याप्यपलक्षणम् । अत एव मार्कण्डेयपुराणम्—

> 'गात्राणां च मनुष्याणामम्बुना शौचिमष्यते ॥ तथाऽऽयसानां तोयेन त्वरमसङ्घर्षणेन च'।

(मा. पु. ३५. ५-६)

^{?.} For this Sûtra the text reads—

तैजसानां पात्राणां पूर्ववत् परिमृष्टानां प्रकालनम्।
The next Sûtra will show that the word प्रकालनम् must be replaced
by परिमार्जनम्. २. M. reads आयसेष्वपसारेण for आयसेष्वायसानां चः
३. I. reads पात्राणां for गात्राणां.

इति । तोयेनेत्यन्गोपहतिवषयम् ॥ २५ ॥
गजदन्तादीनां शुद्धिमाह—
दन्तमस्थि तथा भृक्तं रूप्यं सौवर्णभाजनम् ।
*मणि-पाषाणपात्राणीस्येतान् प्रक्षाळयेडजळेः॥२६॥
पाषाणे तु पुनैर्घर्षः शुद्धिरवमुदाहता ।

इति । अस्थिदाब्देन गजास्थ्यादिनिर्मितं करण्डकादि । गृद्धदाब्देन महिषदाृद्धादिनिर्मितं करण्डकादि । मैणिपात्राणि प्रवालस्फटिकादीनि । पाषाणपात्रस्य तु प्रक्षालनं पाषाणान्त-रघर्षणं चेत्युभयं वेदितब्यम् । जलैः प्रक्षालनं निर्लेपविष-यम् । तदाह मनः—

'निर्छेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुद्ध्यति । अञ्जमरममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम्' ।। (म. स्मृ. ५. ११२)

^{*} धरणीधरस्तु-'मणिपात्राणि शङ्कश्चेति'-इत्यमुमेव पाठमाश्रित्य-भणिपात्राणि स्कटिकमरकतादिनिर्मितानि । शङ्कः चकाराच्छुक्तिश्च इत्येतानि निर्केपानि जलैः प्रक्षालनीयानि। सुलेपानि पाषाणैर्घर्षणीयानि'-इत्याह ।

^{† &#}x27;अनुपस्कृतम् अखातपूरितमथवा अत्यन्तानुपहतम्'-इति मेधा-तिथिः । रेखादिगुणान्तराधानरहितमिति कुळूकभट्टः ।

१. I. reads रोट्य-सौवर्ण- and M. रौट्यं सौवर्ण- २. I. and M. read मणि-पाषाण-शङ्खाश्चे-, B. C. D. E. F. G. H. and J. मणिपात्राणि शङ्ख्ये- for मणि-पाषाणपात्राणी - ३. K. and L. read पाषाणेन तु सङ्घर्ष: M. reads this line as follows:—

पाषाणे तु पुनर्व् (र्घृ?)ष्टिरेषा गुद्धिरदाहृता।

Y. This explanation shows that the author approves of the reading मणि-पाषाणपात्राणीत्येतान्.

इति । अब्जं राङ्ध-ग्रुक्त्यादि । अनुपस्कृतं निर्रेपम् । यत्तु मनुनैवोक्तम्—

> 'तैजसानां *मणीनां च सर्वस्याइममयस्य च । भस्मना अद्भिर्मृदा चैव गुद्धिरुक्ता मनीषिभिः' ॥ (म. स्मृ. ५. १११)

इति तत् संलेपविषयम् । शुद्धचन्तराणि मुनिभिर्दार्शता-नि । तत्र शातातपः—

> 'सुवर्ण रजतं ताम्रं त्रषु कृष्णायसं तथा । रीतिका-सीस-लोहानि शुद्धचन्ते असमप्रघर्षणात्' ॥ ( शा. स्मृ. ३. ४८)

इति । यमः —

'रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपुणस्तथा । रीत्ययः-कांस्य-सीसानां भस्मना शौचिमिष्यते' ॥ (यः स्मृः ५, ३९)

इति । उदानसापि-

'सुवर्ण-रजत-ताम्र-त्रपु-सीस-कांस्यानामद्भिरेव भस्मसंयुक्ताभिः। मणिमयानामद्भिरेव मृत्संयु-क्ताभिः। तैजसानां चोच्छिष्टानां भस्मना तिःप-क्षालनम्। कनक-मणि-रजत-राङ्ख-राक्युपला-नां वज्ञ-विदलन-रज्जु-चर्मणां चाद्भिः शौचम्'। (उ. स्मृ. ५. १७–२०)

इति । विष्णुः-

^{*} यान्यप्रिसंयोगेन द्रवीभवन्ति रजत-सुवर्ण-ताम्रायस-त्रपु-सीसका-दीनि तानि तैजसान्युच्यन्ते ।

'विष्मूत्र-रेता-ऽऽसव-रक्तिसम्
*आवर्तनोञ्जेखन-तापनैर्वा ।
निःसप्तकृत्वः परिमार्जनैर्वा
भस्माम्बुना गुद्धचाति तैजेसानाम्' ॥
(वि. स्मृ. ११. ६७)

इति । एतेषां सर्वेषां यथायोगं चिर-क्षिप्रलेपी-उलेपभेदेन ब्यवस्था द्वष्टव्या ॥ २६ ॥

मृद्भाण्डस्य धान्यस्य चोच्छिष्टाभ्युपहती गुद्धिमाह-मृण्मये दहनात् शुद्धिधीन्यानां मार्जनादिषि ॥२०॥

इति । दहनं सलेपविषयम् । अत एव बौधायनः—
'मृण्मयानां पात्राणामुच्छिष्टसमँन्वारब्धानामवचूर्णनम् । उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनम् ।
मूत्र-पुरीषलेकितं-रेतःप्रभृत्युपहतानामुत्सर्गः'।
(बौ. स्मृ. १. ६. १३. ३१–३३)

'विण्मूत्ररेतः शवरक्तिलिसमावर्तनोपलेपनतापनैर्वा त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनैर्वा भस्मना च ग्रुद्ध्यति। तैजसानाम्'।,
B. and D. also substitute -रेतः -शव- for -रेता-ऽऽसव-. २. H. reads तैजसम्
for तैजसानाम्. ३. I. reads -संलेप- for -लेपा-ऽलेप-. ४. All, except A.
and I. omit this word. २. I. omits मृद्-, and all others except A.
omit धान्यस्य. ६. M. reads मृद्धाण्ड- for मृण्मये. ७. I. reads -समनिवतानाम् for -समन्वारव्धानाम्, while C. E. and F. read अवचूलनम्, B.
D. G. H. and J. अवधूननम् and the text अवकूलनम् for अवचूर्णनम्८. All, except A. and the text read मूत्र-पुरीष-रेतः प्रभृतिभिरुत्सगेः।

^{* &#}x27;आवर्तनं' नाम पूर्वीमाकृतिमुपमृद्य इच्छातो नवीनाकृतिमम्पाद-नम् । 'उल्लेखनं' तीक्ष्णेन शस्त्रेणारमना वा निघर्षः।

^{N. I. reads this verse in the form of Sûtrâs, reading the Sûtrâs as follows:—} 

इति । एतच श्वादिस्पर्शविषयम् । चण्डालादिस्पर्शे तु स्मृत्यन्तरीक्तं द्रष्टव्यम्-

> 'चण्डालाचैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा l क्षालनेन विशुद्धचेत परित्यागान्महीमयम्' ॥

इति । मार्जनं प्रोक्षणं प्रक्षालनं वा । तत्रोभयोर्व्यव-^र स्थितविषयत्वं दर्शयति मेनुः-

> 'अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहुनां *धान्य-वाससाम् । प्रक्षालनेन व्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते'॥ (म. स्म. ५. ११८)

इति । विष्णुः—

* अत्र बहुत्वमनियतम् । धान्यानां द्रोणाधिक्ये बहुत्वम् । 'द्रोणाभ्यधिकं सिद्धमन्त्रमुपहतं न दुष्यति'॥ (वि. समृ. २३, ३६)

इति विष्णूकेः। अन्ये तु पुरुषापेक्षया देश-कालापेक्षया च बहुतं वर्णयन्ति । यथा कस्यचिहुर्गतस्य कुडवार्धमपि बहु भवति । तथा कस्यां-चिदवस्थायां वर्धितकोशो बहुतामेति । एवं वस्त्रेषु बहुत्वे सङ्ख्याविशेषो नोक्तः अतिस्त्रभ्योऽधिकानि वस्त्राणि बहुनि । अनिर्धारितसङ्ख्याविशे-षस्य बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात् ।

१. B. and D. omit मन: and the next quotation -'अद्भिस्त प्रोक्षणं शीचं बहुनां धान्य-वाससाम्। प्रक्षालनेन त्वल्पानामिं शौचं विधीयते'॥: while C. E. F. G. and H. omit only मृत:. The quoted Sloka appears also in M. (the text of Parasara), but probably it does not belong to Parâsara.

'अल्पेस्य धान्यस्य यन्मात्रमुपहन्यते तन्मात्रं-मुत्मृज्य रोषस्य कण्डेन-प्रक्षालने कुर्यात्'। (वि. स्मृ. २३. ३५)

इति । बौधायनः-

'चण्डालादिस्पर्शने ज्नेकपुरुषोद्धार्याणां प्रोक्ष-णम्। (१७) मूत्रादिसम्पर्के तन्मात्रापँहारः। (१८) असृक्पांस्त्रादिद्रव्यसंयोगे निस्तुषी करणम्। (१९)

(बी. स्मृ. १. ६. १३. १७–११)

इति । काइयपः-

'प्रोक्षण-पर्यक्षिकरणा-ज्वगाहनैर्वाहि-यव-गोध-मानाम् । विमर्शन-प्रोक्षणैः फलीकृतानाम् । विघर्षण-विदलन-प्रोक्षणैः ग्रामीधान्यानाम्' । (काः स्मृ. १२. ३-४)

इति । अस्यार्थः — अनेकर्पुरुषोद्धार्याणां व्रीहि-यव-गोधू-मानां यथाक्रमं प्रोक्षण-पर्यभिकरणा- अवगाहनैः शुद्धिः । अव-गाहनं प्रक्षालनम् । ब्रीह्यादितण्डुलानां फलीकृतानां विम-

यथाक्रमं प्रोक्षण-पर्यक्रिकरणा-ऽवगाहनैः शुद्धिः। अवगाहनं प्रक्षालनम्। त्रीह्यावितण्डुलानाम्।.

१. The text substitutes असिद्धस्य and B. and D. जलस्य for अन्तरस्य while C. E. F. G. H. and J. read अन्तर्धान्यस्य. २. B. and D. read धावन्मात्रमुपहन्यते and the text यन्मात्रमुपहतं for यन्मात्रमुपहन्यते. ३. All, except A. and the text substitute खण्डन- for कण्डन-. ४. A. reads तन्मान्योद्धारः for तन्मात्रपहारः. ५. B. and D. read अशु-कफ-भासादिसंयोगे and C. and F. अस्वत्पातादिद्रव्यसंयोगेः for अस्क्-पांस्वादिद्रव्यसंयोगेः ६. I. reads कद्यपः for काद्यपः. ७. J. substitutes शिम्बी- for श्रमी-. ٤. I. reads -पुरुषधार्याणां for पुरुषोद्धार्याणां. ९. C. and F. omit the following:—

र्दानेन । विमर्दानं कराभ्यां घर्षणम् । केण्डनेन शुक्रीकरणं वा । रामीधान्यानां मुद्रादीनां अनेकपुरेषोद्धार्याणां विघर्षणेन । आदिपुराणे-

> 'गृहदाहे समुत्पन्ने संस्थिते पगु-मानुषे । अभोज्यस्तेद्रते। त्रीहि-धातुद्रव्यस्य संग्रहः ॥ मृण्मयेनावगुप्तानामंधोभुवि च तिष्ठताम् । यव-माष-तिलादीनां न देषिं मनुरब्बति ॥ ततः संक्रममाणेऽग्री स्थाने स्थाने च दह्यते। न च प्राणिवधी यत्र केवलं गृहदीपनम् । तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृह्णीयादविचारयन्' ॥

इति ॥ २७ ॥

वेण्वादीनानिकैकस्याल्पोपहती संहतानां महोपहती चैक-विधां शुद्धिमाह-

वेणु-वल्कल-चीराणां क्षीम-कार्पासवाससाम् । और्ण-नेत्रपटानां च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते॥२८॥ इति । वेणुशब्देन तत्कार्याणि कट-व्यजनादीनि गृह्यन्ते ।

१. All, except A. and the text read खण्डनेन for कण्डनेन. २. I. reads -पुरुषधार्याणां घर्षणेन for -पुरुषोद्धार्याणां विषषेणेन. ३. I. reads स्यात्तरा श्रीहिधांतुद्रव्यस्य सङ्घेह for तहतो श्रीहि-धातु-द्रव्यस्य सङ्घेहः. ४. I. reads मध्ये पुरि विष्ठताम् for अधोभुवि च तिष्ठताम्. ५. I. reads होषो for होषं. ६. C. F. and I. omit संहतानां and read अल्पोपहतानां महोपहतानां ; while B. and D. omit संहतानां महोपहती. ७. M. reads—
और्णानां नेत्रपद्दानां जलाच्छीचं विधीयते।।

८. B. C. D. E. F. G. and J. read स्वक्साराणि and I. वेणुकार्याणि for तस्कार्याणि.

वल्कल-चीराण्यरण्यवासिनां प्रसिद्धानि । क्षीमं दुकूलम् । कार्पासवासांसि प्रसिद्धानि । और्णः कम्बलः । नेत्रपटा अर-ण्यवासिनामेव प्रसिद्धा भूर्जत्वगादयः । अस्याश्वालपविषय- शुद्धित्वं देवले। दर्शयति—

'ओर्ण-कौद्रोय-कुतप-पद्द-क्षीम-देकूलजाः । अल्पद्गीचा भवन्त्येते द्योषण-प्रोक्षणादिभिः ॥ तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधेकैः स्वकैः। धान्यकल्कैस्तु फलंजे रसैः क्षारानुगैरपि'॥

इति ॥ २८ ॥

एकैकस्य लेपोपहती याज्ञवल्क्य आह—
'सीषेरदक-गोमूत्रैः शुद्ध्यत्याविक-कौशिकम् ।
सश्चीफलेरंशुपद्धं सारिष्टैः कुतपं तथा ॥
सगौरसर्षपैः क्षीमं पुनः पाकाच मृण्मयम्'।
(या. स्मृ. १. १८६–१८७)

इति । आविकं कम्बलः। कौद्येयं कृमिकोद्योत्थम्। अंगु-पद्यं नेत्रपटः। अरिष्टानि पुत्रजीवफलानि । कुतपः पार्वती-यच्छागरोमनिर्मितः कम्बलविद्योषः। मनुरपि-

'कीरोया-ऽऽविकयोर्क्षपेः कुतपानामरिष्टकैः । श्रीफलैरंग्रुपद्दानां सीमाणां गीरसर्वपैः ॥

१. H. reads अस्याल्प- for अस्याश्वाल्प-. २. I. reads -दुकूलका: for -दुकूलका: ३. B. and D. read शोधनै: स्वकै: and I. चोदकैद्विजे: for शोधकै: स्वकै:; while C. and F. substitute द्युके: for स्वकै: ४. I. reads श्वीरानुगै: for श्वारानुगै:. ५. B. D. and G. read शोधे: and I. सोदमै: for साषै:. ६. The text reads पुनः पाकान् महीमयम् for पुनः पाकाच मृण्मयम्; while B. and D. substitute मु for च. ७. I. reads आवन्तेय- for पार्वतीय- and some read पार्वतेय - ८. I. reads माषै: for ऊषे:.

क्षीमवत् द्राङ्ख-गृङ्गाणामस्थि-दन्तमयस्य च । त्रुद्धिवजानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वो' ॥ (म. स्मृ. ५. १२०-१२१)

इति । अङ्गिरा अपि—
'शौचं महार्घरोम्णां तु वाय्वयन्यर्केन्दुरिश्मभिः ।
रेतःस्पृष्टं श्वस्पृष्टमाविकं न प्रदुष्यिति' ॥
इति । अत्र च रेतःस्पशों लेपरिहतो विविक्षतः ॥ २८ ॥
मुद्धादीनां वेणुवत् शुद्धिमाह—
मुद्धापस्कर्-शूर्पाणां श्राणस्य फल-चर्मणाम् ।
तृणकाष्ठिस्य रज्जूणामुदकाभ्युक्षणं मतम् ॥२९॥

इति । मुद्धो रशनादिपकृतिभूतस्तृणविशेषः । तेन सम्पा-दित उँपस्करे विष्टरादिः । यद्यपि पूर्ववचने वेणुविकाराणां कटादीनां प्रोक्षणस्योक्तत्वात्तेनेव शूर्पशुद्धिराभिहिता तथापि तण्डुलफलीकरणादौ तह्रेपस्य लग्नत्वात् शुद्ध्यन्तराशङ्का भवति तन्माभूदिति पुनिरह ग्रहणम् । शणो गोण्यादिहे-तुर्वल्कलविशेषः । तेन तिह्काराः सर्वे भि विविक्षताः । फलमाम्रादि । चर्म कृष्णाजिनादि । तृणं च काष्टं च तृण-काष्टम् । रज्जवः प्रसिद्धाः । अत्र फलशब्देन शांक-मूलादी-न्युपलक्ष्यन्ते । अत एव याज्ञवल्क्यः—

१. B. C. D. E. F. and G. substitute च for वा. २. J. reads -रोमाणां for -रोमणां तु; while I. reads शौचमाविकरोम्णां तु. for शौचं महाघरोम्णां तु. ३. M. reads -काष्ठादि for -काष्ठस्य and उदक्रप्रोक्षणं for उदका-युक्षणं. ४. I. reads विष्टरादिरूपस्करः for उपस्करो विष्टरादिः. ५. All, except A. and I. insert -खल- after शाक-.

'शाक-रज्जू-मूल-फल-वासी-विदल-चर्मणाम् ॥ पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते'। (या. स्मृ. १. १८२–१८३)

इति । शाकं वास्तुकादि । रज्जुर्बल्वजादिनिर्मिता । मूल -मार्वकादि । फलमाम्रादि । वैदलं वैणवादि । चर्म अजादी -नाम् । पात्राणि प्रोक्षणपात्रप्रभृतीनि । चमसा होतृचमसा-दयः । तेत्र वारिशुद्धिः प्रोक्षणं प्रक्षालनं च । तदुभयं यथा-योगं द्रष्टच्यम् । अत एव मनुना धान्यं दृष्टान्तितम्

'चैलवचर्मणां ग्रुझिर्वेदलानां तथैव च । ग्राक-मूल-फलानां च धान्यवत् ग्रुझिरिष्यते' ॥ (म. स्मृ. ५. ११९)

# इति । काइयपोशी-

। omits the following portion :— वास्तुकादि । रङ्जुर्बल्वजादिनिर्मिता । मूलमार्द्रका-दि । फलमाम्रादि । दैदलं देणवादि । चर्म अजादी-नाम । पात्राणि प्रोक्षणपात्रप्रभृतीनि । चमसा होट-,

and C. E. F. H. and J. omit up to चमसात्यः । तत्र वारिसुद्धिः प्रीक्षणं प्रक्षालनं च । ततुभयं यथायोगं द्रष्टव्यम् । अत एव मनुना धान्यं दृष्टान्तितम्.

3. B. and D. omit the following portion:-

अजादीनाम्। पात्राणि प्रोक्षणपात्रप्रभृतीनि । श्वमसा होत्रचमसादयः। तत्र वारि-शुद्धिः प्रोक्षणं प्रक्षालनं च । तदुभयं यथायोगं द्रष्टःयम् । अत एव मतुना धान्यं दृष्टान्तितम्—

' चैलवद्यर्मणां गुद्धिवैदलानां तथैव च । शाक-मूल-फलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते' ॥

इति । काइयपोऽपि-

' तृण-काष्ठ-रज्ज्ञ-मृञ्ज-चर्म-वेणु-विदल-फल-पत्र-मूलादीनां'. ३. G. omits तत्र वारिशुद्धिः प्रोक्षणं प्रक्षालनं च । ततुभयं यथायोगं द्रष्टव्यम् and reads आह मनुः for अत एव मनुना धान्यं दृष्टान्तितम्. 'तृण-काष्ठ-रञ्जु-मुद्ध-चर्म-वेणु-विदल-फल-पत्र-मूलादीनां चैलवत् शीचम् । (८) मृद्दारु-चर्मणां चात्यन्ते।पहतानां स्थागः। (९) (का. स्मृ. १२. ८–९)

इति । ब्रह्मपुराणेअपि—

'शव-विष्मूत्र-शुक्रैस्तु दूषितं च मृदम्बुभिः । शोध्याऽऽदौ शोधनीयं च गोमूत्र-क्षार-वारिभिः ।। रज्जु-वल्कल-पत्राणां चमसो-ऽलाबु-चर्मणाम् । कृत्वा शौचं ततः शुद्धिः गोवालैर्घर्षणं पुनः'।।

इति । व्यासी अपि-

'वस्त्रं मृदम्भसा बुद्धं रञ्जुर्वेदलंभव च । रञ्ज्वादिकं चातिदुष्टं त्याज्यं तन्मात्रमेव च'।। (व्या. स्मृ. ४. १७)

इति । उराना अपि— 'मूल-फल-पुष्प-भूमि-तृण-दारु-पलाल-धान्यानामभ्युक्षणम् '। (औ. स्मृ. ३. ४१)

इति । यत्तु बौधायनेनेक्किम्— 'कृष्णाजिनानां बिन्व-तण्डुलैः' । (बौ. स्मृ. १. ६. १३. १३)

इति । पैठीनसिरापि-

२. I. reads -मञ्जू- for -मुञ्ज-. २. I. reads ब्रह्माण्डपुराणे for ब्रह्मपुराणेऽपि. ३. I. reads चमसानां च for चमसा-ऽलाबु-. ४. The text has the following Sûtram—
वल्कलवरकूष्णाजिनानाम्।.

' रौरवोद्यजिनानां बिन्व-तण्डुलवत्'।

इति तत् नूतनचर्मविषयम् ॥ २९ ॥

सतूल-राय्यादीनां शुद्धिमाह—

तूलिकाद्युपधानानि रेक्तवस्त्रादिकानि च ।

शोषैयित्वाऽऽतेपेनैव प्रोक्षणात् शुद्धितामियुः॥३०॥

इति । तूलं शाल्मलिफलादिजन्यं तेन निर्मिता शय्या तू-लिका। आदिशब्देनासनीपाश्रयादीनि गृह्यन्ते। उपधानमुच्छीर्ष-कम् । तूलिकादीनि चोपधानं च तूलिकाद्यपधानानि । रक्त-वस्त्रं माझिष्ठम् । आदिशब्देन कीसुम्भ-हारिद्रादीनि । एते-षाममेध्यादिलेपरहितीपहती आतपशोषणं भोक्षणं च । एतच करोन्मार्जनस्याप्युपलक्षणम् । अत एव देवलः—

> 'तूलिका युपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च । शोषयित्वा तथा किन्चित् करैरुन्मार्जयेन्मुहुः ॥ पश्चात्तु वारिणा शोक्ष्य शुचीन्येवमुपाहरेत्' ।

इति । निर्रेषकौसुम्भपुष्परक्तानि कुङ्कुम-कुसुम्भादिरक्तानि । पुष्परक्तप्रहणं अन्यस्यापि हरिद्रादिरक्तस्य क्षालनास-

मिर्लेपकौद्धम्भपुष्परक्तानि कुङ्कुमकुद्धम्भादिरक्तानि । पुष्परक्तप्रहणं अन्यस्यापि हरिद्रादिरक्तस्य क्षालनासहस्य प्राप्त्यर्थम् । न माञ्जिष्ठादेः । तस्य क्षालनसहस्वात् ।

१. A. reads रौरववस्त्राद्यजिनानां for रौरवाद्यजिनानां. २. M. reads पीत-रक्ताम्बराणि च. ३. I. reads शुद्धिता पुनः for शुद्धितामियुः. M. reads this line as follows:—

शोषिवत्वा ८र्कतापेन प्रोक्षिवत्वा ग्रुचिभेवेत्।।. ४. I. reads उदाहरेत् for उपाहरेत्. ५. B. and D. omit निर्लेपकौद्धम्भand C. E. F. H. and I. omit the following portion:—

हस्य प्राप्त्यर्थम् । न माञ्जिष्ठादेः । तस्य क्षालनसहत्वात् । सैलेपोपहतौ स एवाह-

'अल्पशीचे भवेत् शुद्धिः श्रोषण-प्रोक्षणादिभिः । तान्येवामेध्ययुक्तानि निर्णिज्यात् क्षारपर्ययैः ॥ तान्यप्यतिबैलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत्' । इति । निर्छेपकौसुम्भादौ षद्त्रिशन्मतेशभिहितम्— 'कुसुम्भं-कुङ्कुमे रक्तं तथा लाक्षारसेन वा । प्रोक्षणेनैव शुद्ध्येत चण्डालस्पर्शने स्दा' ॥ इति । शङ्खोशि—

'कु सुम्भ-कुङ्कमानां च और्ण-कार्पासयोस्तथा। प्रोक्षणात् कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यँमः'॥ इति ॥ ३०॥

द्रव्योपहतौ शुद्धिर्विणता । इदानीं श्वादिभिरिव मार्जारा-दिभिरप्युपहते शङ्कापसक्तावपवदति—

मार्जार-मक्षिका-कीट-पतङ्ग-कृमि-दर्दुराः । मेध्यामेध्यं स्पृँद्यान्तोऽपि नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥३१॥

१. B. and D. omit सलेपोपहती स एवाइ and the next four lines:— 'अल्पशीचे भवेत् शुद्धिः शोषण-प्रोक्षणाहिभिः। तान्यवामेध्ययुक्तानि निर्णिज्यात् क्षारपर्ययैः॥ तान्यप्यतिबलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत्'। इति। निर्लेपकीसुम्भाशै षद्चिशन्मते अभिहितम्—.

२. I. reads जह्यात्क्षारापयानि चेत् for निर्णिज्यात्क्षारपर्ययेः. ३. H. and I. read -मिल्डानि for -बिल्डानि. ४. B. and D. read कुसुम्भानां रसे रक्तं. ५. I. substitutes सित for सदा. ६. B. C. E. F. G. H. and J. read ऊर्णा- for और्ण-. ७. I. reads मनु: for यमः. ८. M. reads स्पृश्चन्त्येव नीच्छिष्टान् for स्पृश्चन्तोऽपि नीच्छिष्टं and K. and L. read न दोषो for नीच्छिष्टम्.

इति । मेध्यं चामेध्यं च मेध्यामेध्यम्। यद्यपि मार्जारादय उभयं स्पृदान्तो वर्तन्ते तथापि मेध्यं तावता नोच्छिष्टमिति योजनीयम् ॥ ३१॥

भूमिस्पृष्टोदकादावज्ञाद्धिमपवदति— धिं स्पष्टाऽऽगतं तोयं याश्वीप्यन्योन्यविप्रष

मेहीं सृष्ट्वाऽऽगतं तोयं याश्वीप्यन्योन्यविप्रुषः । भुक्तोच्छिष्टं तथा स्तेहं नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥३२॥

इति । पौदप्रक्षालनाचमनादावधः पतितं यदुदकं भूमिं स्पृष्टा पुनार्बन्दुरूपेणागत्य स्पृशाति, ये चान्योन्यमुखोद्गता बिन्दवः सम्भाषणे शारीरे पतन्ति, यश्च स्नेहो भोजनानन्तरं प्रक्षाल-नेनानिर्हार्थः, तत् सर्वं नाऽशुंद्र्यापादकम् ॥ ३२ ॥

मुखान्तर्गतताम्बूलादीनामुच्छिष्टराङ्कामपवदति— ताम्बूलेक्षु-फले चैव भुक्तस्त्रेहानुलेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं धॅर्मतो विदुः ॥३३॥

इति । ताम्बूलं च इक्षुश्च फलं च ताम्बूलेक्षुफलम् । पूर्व-वचनोक्तोअप भुक्तसेहो अत्र दृष्टान्तःवेन पुनरुपात्तः । मधु-पर्को यज्ञ-विवाहादो द्व्यादिभक्षणम् । सोमो यागे सोमपानम् । एतेषु नास्त्युच्छिष्टदोषः ॥ ३३ ॥

रथ्योदकादौ पयत्नेन कर्तव्यः गुद्धिविशेषो नास्तीत्याह-रथ्याकर्दम-तोयानि नावः पन्थास्तृणानि च । मारुतार्केण शुद्धचन्ति पकेष्टकचितानि च ॥३८॥

१. M. reads भूमि for महीं. २. B. and D. substitute ये च for याश्व. इ. B. and D. read पाइपक्षालनात् and except A. and I. all omit -आचमन-. ४. J. reads गुद्धापाइकम् for नाऽगुद्धापाइकम्; while I. substitutes अशुचिता for अशुद्धिः. ५. M. reads मनुरस्रवीत् for धर्मती विदुः.

इति । पकेष्टकचितानि चैत्यवृक्ष-वेदिकादीनि । निर्दिष्टा-नामेतेषां चण्डालादिस्पर्शे अपि वाय्वातपाभ्यां शुद्धिः । तथाच याज्ञवल्क्यः-

*'रथ्याकर्दम-तोयानि स्पृष्टान्यन्त्य-श्व-वायसैः।
मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्षेष्टकचितानि च ॥ (१९७)
पन्थोनश्च विशुद्ध्यन्ति सोम-सूर्योशु-मारुतैः'॥ (१९४)
( या. स्मृ. १. १९४–१९७)

इति । बीधायनी अप-

'आसनं द्ययनं यानं नावः पन्थाँस्तृणानि च l मारुतार्केण गुद्ध्यन्ति पक्षेष्टकचितानि च' ll (बौ. स्मृ. १. ५. ९. ७.)

इति । उपरिभागस्पर्धे ग्रङ्ख आह—
'रथ्याकर्दमतोथेन ष्टीवनाद्येन वा स्वैथ ।
नाभेरूर्ध्व नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन गुद्धचित'।।
(ग्रं. स्मृ. १९. ३६)

## इति । अधीभागस्पर्शे यम आह-

* अत्र 'बहुवचनं तक्ततगोमय-शर्करादिप्राप्त्यर्थम्'—इति विज्ञाने-श्वरः । पन्थानो मार्गाः । रात्रौ सोमांशुभिर्मारुतेन च दिवा मूर्यांशुभि-र्मारुतेन च शुद्धचन्ति इति योजना ।

१. The text reads नाहतेनैव for नाहतार्केण. २. H. reads तमेष्टक- for पकेष्टक- ३. B. and D. omit this line:—

^{&#}x27;पन्थानश्च विशुद्धशन्त सोम-सूर्याशु-मारुतैः'॥.

४. The text reads प्रि- for प्रथा:. ६. This line does not appear in the text. ६. E. and F. read तथा and I. प्रन: for त्वथ.

'सैकर्दमं तु वर्षासु प्रविदय प्रामसङ्करम् । जङ्घयोर्मृत्तिकास्तिस्रः पादयोर्मृत्तिका स्मृता'॥ (यः स्मृ. ४.१९)

इति ॥ ३४॥

उदक्रपानगतधारादीनामशुद्धिमपवदति— अदुष्टाः सन्ततो धारा वातोद्धृताश्च रेणवः । स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥३५॥

इति । कमण्डल्वादिकात् निर्गत्य मुखपर्यन्तमविच्छिन्ना अपि उदक्षधारा नोच्छिष्टाः । नानाविधाज्ञाचिप्रदेशाद्दायुनोत्था-पिता अपि रेणवः स्पर्शार्हाः । पुँरुषवत् प्रातःस्नानाद्यभावे-अपि योषिदादयः स्पृज्ञ्याः शुद्धाश्च । रेणुज्ञुचित्वं रासभादिभ्यो-ऽन्यत्र द्रष्टव्यम् । तदाह ज्ञातातपः—

'रेणवः ग्रुचयः सर्वे वायुना समुदीरिताः । अन्यत्र रासभा-ऽजा-अवि-र्श्व-काकोलूक-वायसाम्'॥ इति । स्मृत्यन्तरेशप-

'श्व-काकोष्ट्र-खरोलूक-सूकर-ग्राम्यपक्षिणाम्*। अजा-अविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्व हीयते'।।

^{*} प्राप्यपक्षिणः कुक्कटादयः । कुक्कटस्य स्पर्शानर्हत्वमभक्ष्यत्वं चान्यत्र प्रसिद्धम् ।

१. I. reads न for स-. २. K. and L. read अदुष्टा सतता for अदुष्टाः सन्तता. ३. K. and L. read वृद्धास्तथा बालाः for वृद्धाश्च बालाश्च. ४. B. and D. omit पुरुषवत् प्रातःस्नानाद्यभावे ऽपि and read स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च शुद्धाः for योषिदादयः स्पृद्धाः शुद्धाश्च ।. ५. C. E. F. G. and H. read-असमूहनिवासिनाम्, I. -असमूहान्त्यवाससाम् and J. असमूहनिवासन्तम् for -श्व-काकोलूकवायसाम्. ६. All, except H. and I. read -माम- for -माम्य-.

इति । गवादीनां रेणवो न केवलं दोषरहिताः प्रत्युत प्रशस्ताः । तदाहोशानाः—

' गवा- ५२४-रथ-यानानां प्रशस्ता रेणवः सदा'। इति । विषयविशेषेण शुद्धिमाह याज्ञवल्क्यः— 'रिइमर्ग्निरजच्छाया गौरश्वो वसुधार्शनेलः । विपुषो मिस्तिकास्पर्शे वत्सः प्रस्तवणे शुचिः'।। (या. स्मृ. १. १९३)

इति । विपुषो नीहारविन्दवः । एते चण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्दो गुचयः । वत्स ऊधोगतक्षीराकर्षणे गुद्धः । वत्सन्यायो बालस्तन्यपाने ज्यवगन्तव्यः । तथा च वसिष्ठः-

> 'श्रहताश्च मृगा मेध्योः पातितं च द्विजैः फलम्। बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितं च यत्'।। (व. स्मृ. ३. ४५)

इति । द्विजैः पक्षिभिः । उद्यानाः— 'गौर्मेध्या पृष्ठे । (१७) पुरस्तादंजादयः । (१८) स्त्रियः सर्वतः । (१९) हृदयमासामद्याचि' । (२०) (औ. स्मृ. ३. १७–२०)

## इति । बृहस्पतिरापि-

† बालैः त्रिवर्षोनैः । ततो अधिकस्य उच्छिष्टादिप्रतिबन्धो अस्येव । अनुपरिकान्तं उच्छिष्टानुच्छिष्टास्य्र्यस्पर्शादि यदाचरितं तस्य न दोष्षे अस्तिति भावः । एवं स्त्रीभिरापे पाकादिकाले रितकाले च यदाचरितं तन्त्रामेध्यमित्यर्थः ।

१. The text reads बन्या: for नेध्याः. २. The text reads खगैः for द्विजै:. ३. C. E. F. H. and I. omit द्विजै: पश्चिमः. ४. B. and D. substitute अश्वश्च पुरस्तात् for पुरस्तादजादयः and omit हृदयमासामग्रुचि; while C. E. F. G. and H. read अजः for अजादयः.

'पादी शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि । गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम्' ॥

इति । सुमन्तुः-

'स्त्री-बाल-मदाक-मक्षिकामार्जार-मूषिका-च्छाया-ऽऽसन-दायन-योना-अम्बुविपुषो नित्यं मेध्याः'।

इति । बृहस्पति-हारीती-

'मार्जारश्चेव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः' ।

इति । शङ्खः-

'मार्जारश्वंक्रमे ग्रुचिः' । ( ग्रां. स्मृ. १६. १४ )

इति । मनुः-

'नित्यं शुद्धः ^{*}कारुहस्तः पेण्यं यच प्रसारितम् । ब्रह्मचारिगतं भैक्षें नित्यं मेध्यमिति स्थितिः'।। (म. स्मृ. ५. १२९)

इति । यमः-

'आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं[†] कुतपं क्षुरम् । न दूषयन्ति विद्वांसी यज्ञेषु चमसं तथा ॥

^{*} कारुः कान्दविकः। न शिल्पी।

[†] स्त्रीमुखं न सर्वदा । किन्तु रतिकाल एव । 'रतिकाले मुखं स्त्रीणाम्'।

इत्युक्तेः । तदपि चुम्बनादिविषय एव । नान्यत्र ।

१. E. reads -पानाम्बु- and B. and D. -पीताम्बु- for -यानाम्बु-. २. The text reads पण्ये for पण्ये. ३. The text reads भैक्ष्यं for भैक्षं.

गोरेजो विपुषरछाया मक्षिकाः रालभाः रीकाः। अश्वो हस्ती रणे छैत्रं रइमयश्वन्द्र-सूर्ययोः ॥ भूमिरग्निरजी वायुरापी दिध घृतं पयः । सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः ॥ आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारी पतिव्रता । श्चिर्धर्मपरे। राजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥ नित्यमास्यं ^{*}शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातंने । पंस्रवे तु शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः'।।

( य. स्मृ. ४. ३१-३५ )

इति । पैठीनसिरपि-

'स्त्रीणां मुखं रतिसंसर्गे'।

इति । वसिष्ठात्रि-बौधायन-शातातपाः-

' स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः'। (व. समृ. २८. ८)

इति । मनुः-

^{*} रतिकाल एवेत्यनुवर्तनीयम् । प्रस्नवे स्तनपाने एव वत्सः शुचिः।

१. J. reads गौरजो for गोरजो. २. B. D. I. and J. substitute कुशा: for शुका; while C. E. F. and H. read शुभा: for the same. ३. I. reads रणप्रद्धनं for रणे छत्रं. ४. All, except A. and I. read धर्मकरो for धर्मपरो. ५. I. reads प्रश्नोत्तरे शुचिबिन्दुः for प्रस्रवे तु शुचिर्वत्स. ६. G. omits following :--पैडीनसिरपि-

^{&#}x27;स्त्रीणां मुखं रतिसंसर्गे'।

इति । वसिष्ठा-अत्रि-बौधायन-शातातपाः-

^{&#}x27;स्त्रियश्च रतिसंसर्गे श्वा मृगप्रहणे शुचिः'।

⁽व. स्मृ. २८. ८)

इति । मनुः--

H. also omits this portion, but gives it in the margins.

'श्वभिईतस्य यन्मांसं ग्रुचि तन्मनुरब्रवीत् । क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्वण्डालाचैश्व दस्युभिः'।। (म. स्मृ. ५. १३१)

इति । देवलः-

'तरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणाश्चेव सर्वदा ।

भस्म क्षोद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ।।

अपामार्ग-दिशिषार्क-पद्ममामलकं मिणः ।

माल्यानि सर्षपा दूर्वाः सदा भद्राः प्रियंगवः ।।

अक्षताः सिकता लाजा हरिद्रा चन्दनं यवाः ।

पलादा-खेदिश-अध्यास्तुलसी धातकी वटः ।।

एतान्याहुः पवित्राणि ब्रह्मज्ञा हव्य-कव्ययोः ।

पौष्टिकानि मलन्नानि द्योधनानि च देहिनाम् ।।

अक्षदमलैः समिद्रो अग्नर्दुर्मनुष्येरदूषितः ।

सर्वेषामण्यद्यौचानां समर्थः द्योधनाय सः ।।

अग्नर्वृषलभुक्तस्य पहणं नास्त्यनापदि ।

अपाको वृषलो भोक्तं ब्राह्मणाग्नं च नाहिति ।।

चण्डालाग्नरंभध्याग्नेः सूतकाग्नश्च कहिन्वत् ।

^{* &#}x27;वृषलभुक्तस्य वृषलेन पाकार्यं प्रज्यालितो अग्नः पाकं कृत्या विसृष्टः वृषलभुक्तः । 'वृषलमुक्त ' इति पाठे अपि पाकं कृत्या मुक्त इति व्याख्येयम् । एवं ब्राह्मणेन सिद्धोअग्निरिप श्वपाको वृषलो वा पाकाद्यर्थं न गृण्हातुमईतीति यथायथं योजनीयम् ।

२. All, except A. and I. read -खिर्दि चाथ तुलसी for -खिद्रा-ऽश्वत्थास्तु-लसी. २. H. reads -मुक्तस्य for -भुक्तस्य.

पितताग्नेश्विताग्नेश्व न शिष्टैर्गहणं स्मृतम् ।। अग्रोम्या मृद्भवेत् शुद्धा श्लेक्ष्णाऽविण्मूत्रदृषिता'।

इति । ब्रह्मपुराणे अप-

'ग्रामाइण्डरातं त्यक्त्वा नगरे च चतुर्गुणम् । भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्यात् यत्र लेपो न दृैरयते'।।

इति । लेपे तु याज्ञवल्क्य आह—

'भूगुद्धिर्मार्जनाद् दाहात् कालाद् गोक्रमणात्तथा। सेकादुक्केखनाक्केपाद् गृहं मार्जन-लेपनात्'॥ (याः स्मृः १. १८८)

इति । यमो अप-

'खननात् पूँरणात् दाहादद्भिर्घर्षण-लेपनात् । गोभिराक्रमणात् कालाद् भूमिः शुद्धचति सप्तधा'॥ (म. स्मृ. ३. ३४)

इति । देवलस्त्वमेध्य-दुष्ट-मलिनत्वभेदैस्त्रिविधामगुद्धिं तद्दिगुद्धिं च विदादयति—

> 'यत्र प्रमूयते नारी त्रियते दह्यते नरः । चण्डालाध्युषितं यत्न यत्र विष्ठादिसङ्गतिः ॥ एवं करमलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिता ।

१. I. reads अमाह्या for अग्राम्या. २. G. reads क्षेट्म-विण्मूच-, C. and F. लक्ष्मा विण्मूच- and H. लक्ष्णा विण्मूच- for अक्ष्णा विण्मूचन् विता. All these readings appear to be incorrect. ३. C. and F. substitute विद्यते for दृद्यते. ४. I. reads सरणात् for पूरणात्. ५. B. D. E. H. and J. read आविवर्षण-लेपनात्, G. अद्भिवंषण-लेपनात् and I. आभिवर्षण लेपनात् for अ-द्भिवंषण-लेपनात्.

श्व-सूक्तर-खरीष्ट्रादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥ अद्भार-तुष-केशाश्स्थ-भस्माधैर्मलिना भवेत्। पञ्चधा च चतुर्धा च भूरमेध्या विशुद्ध्यति ॥ दृष्टाअप यो त्रिधा देधा गुद्धचते मलिनैकधा'। इति । तत्र पञ्चिविधा शृद्धिमेनुना दिशाना 'सेम्मार्जनेनाञ्चनेन सेकेनोहेखनेन च । गवां च परिवासेन भूमिः शुक्र्चति पञ्चेधा'।। ( म. स्म. ५. १२४ )

इति । एतेष्वेव पञ्चिविधेषु यथायोगं चातुर्विध्यादिकं योजनीयम् । यदा दहनादयः पञ्च विधा देवलोक्ता द्रष्टव्याः-

'दहनात् खननाचैव उपलेपन-धावनात्। र्पंजिन्यवर्षणात् भूमेः शौचं पञ्चविधं स्मृतम्' ।। इति । गृहशुद्धिं संवर्त आह—

'गृहज्ञुद्धिं पवक्ष्यामि अन्तःस्थज्ञवदूषणे । सम्प्रोक्ष्य मृण्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥ गृहादपास्य तत् सर्वे गोमयेनेपिलेपयेत् ।

^{*} यथायोगं व्यवस्था चेत्थम्-'यत्र मनुष्या दह्यन्ते यत्र च चण्डालैर-ध्यावितं तयोः पञ्चिभः दहन-काल-गोक्रमण-सेकोलेखनैः शुद्धिः। यत्र मनुष्या जायन्ते यत्र च म्रियन्ते यत्र चात्यन्तं विष्ठादिसङ्गतिः तासां दाह-वर्जितैस्तैरेव चर्जुभिः । श्व-सूकर-खरैश्चिरकालमध्युषितायाः गोक्रमण-से-कोलेखनैिखभिः । उष्ट्र-प्रामकुकुटादिभिश्चिरकालमधिवासिताया सेको-लेखनाभ्यां शुद्धिः । अङ्गार-तुषारादिभिश्चिरकालमधिवासिताया उले-खनेनैकेनैव शुद्धिः। मार्जनानुलेपने तु सर्वत्र समुचीयेते'-इति विज्ञानेश्वरः।

२. All, except A. read सा for या. २. I. and the text read सम्मा-र्जनोपाञ्चनेन for सम्मार्जनेनाञ्चनेन. ३. The text reads पञ्चान: for पञ्चा थ. I. reads wrongly पर्यण्य- for पत्रैन्य-.

गोमयेनोपलिप्याव्य धूमैराघ्रापयेद् बुधः ॥ ब्राह्मणैर्मन्त्रपूर्तेश्च हिरण्य-कुदावारिणा । सर्वमभ्युक्षयेद्वेद्दम ततः द्युद्ध्यत्यसंद्ययम्'॥ (सं. स्मृ. १९८–२००)

इति । बौधायनः—

'उद्धन्धज्ञावोपघाते वेदमनो भित्तितक्षणम्'। (बैं। स्मृ. १. ६. १३. ३३)

इति । देहिविषये गुद्धचगुद्धी विभजिति मनुः— 'ऊर्ध्व नाभेयीनि खानि^{*} तानि मेध्यानि सर्वगः । यान्यधस्तादमेध्यानि देहाचैव मलाश्युताः ।। विष्मूत्रोत्सर्भगुद्ध्यर्थे मृद्धार्यादेयमर्थवत्[†] । दैहिकानां मलानां च गुद्धिषु दे।दशस्विपि' ।। (म. स्मृ. ५. १३२–१३४)

इति । अर्थवत् शास्त्रोक्तवत् । अत्रे च कर्णविट्प्रभृति-षूत्तरेषु षद्सु मृद्ग्रहणं वैकल्पिकम् ।

> 'आददीत मृदोःपश्च षट्सु पूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु तु षट्स्वद्भिः केंवलाभिस्तु शुद्ध्यति' ॥

ः इति स्मृत्यन्तरे वचनात् । मृदम्भसीरियत्तामाह मनुः-

^{*} अत्र खराब्द इन्द्रियवचनो न भवति । छिद्रवचन एव सः । अन्यथा यान्यमेध्यानीति बहुवचनमयुक्तं स्यात् ।

[†] अर्थवत् प्रयोजनवत् । प्रयोजनं च गन्ध-लेपापसपणम् । तेन यावतीभिर्गन्ध-लेपावपसपतः तावतीरपो मृदश्य गृण्हीयादित्युक्तं भवति ।

१. I. reads ह्राइशेड्विप for ह्राइश्चिप. २. All, except A. B. and D. omit अर्थवत् शास्त्रोक्तवत् ३. B. and D. read अन्यव for अत्र च; while C. E. F. and G. omit च. ४. B. and D. substitute शुद्धानि: for केवलानि:; while G. H. and I. read सकलानि: for the same.

'यावन्नापित्यमेध्याक्तो गन्धो लेपश्च तत्कृतः । तावन् मृद्वारि चाऽऽदेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु'।। (म. स्मृ. ५. १२६)

इति । विद्यमानाब्युपहतिर्यत्र न दृष्टा तत्र तइर्शनात् पूर्वे शुद्धमेव तद्दस्तु । तदाह स एव-

> 'त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्गिर्निणिक्तं यच वाचा प्रशस्यते' ।। (म. स्मृ. ५. १२७)

इति ॥ ३५ ॥

येथं पूर्वोक्ता गुद्धिः सा सर्वाञ्यनापद्दिषयेत्यभिषेत्याह-देशभैक्षे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि । रक्षेदेव स्वदेहादि पश्चाद्धर्म समाचरेत् ॥ ३६ ॥

इति । देशभङ्गः परसैन्यापादितः । प्रवासस्तीर्थयात्रादौ परगृहाद्यवस्थानम्। व्याधयो ज्वरादयः। व्यसनानि स्वामिको-पादिजनितानि । एतेषु प्राप्तेषु श्रद्धाजाङ्येन ग्रुद्धशुद्धी न

१. I. reads अबृष्टं च for अज्ञातं च. २. J. reads एवं for बेबं. ३. The following three ślokás appear in M. before the present one: — क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तीच्छिटे तथाऽनृते। पतितानां च सम्भाषे दक्षिणं अवणं स्पृशेत्॥ अग्निरापश्च वेदाश्च सोम-सूर्या-ऽनिलास्तथा। एते सर्वेऽपि विप्राणां औने तिष्ठान्त दक्षिणे॥ प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा। विप्रस्थ दक्षिणे कर्णे सान्निध्यं मतुरक्षवीत्॥.

विचारियतव्ये । किं तर्हि गुचिभिरगुचिभिर्वा द्रव्यैरात्म-पुत्र-कलत्रादीनां यथा रक्षा भवति तथा कृत्वा ज्ञान्तायामापदि पश्चात् द्रव्यगुद्धादिरूपं ज्ञास्त्रोक्तं धर्ममाचेरेत् ॥ ३६॥

'रक्षेदेव स्वदेहादि'-इत्यमुमर्थं प्रपञ्चयति-

येन केन च धर्मेण मृदुना दारुणेन वो । उद्धेरिहीनमात्मानं समधीं धर्ममाचरेत् ॥३७॥

इति । शुद्धद्रव्यादिसम्पादितो धर्मो मृदुः *। तद्विपरीतो धर्मो दारुणः। रेतन्यपान-मांसभक्षणादिः। तयोर्मध्ये येनकेनापि व्याध्यादिभिर्दीनमात्मानमापद्म उद्भृत्य समर्थो व्याध्यादिरहितो यथाशास्त्रं धर्ममाचरेत् ॥ ३७॥

तत्राचरणीयो धर्मो द्विविधः । आचारकाण्डीक्तविहितानुष्टान-प्रतिषिद्धवर्जनरूप एकः प्रायश्चित्तकाण्डोक्तविधि-निषेधातिक्रमसमाधानरूपो अपरः । तदुभयं विविच्योभयत्रापि
ज्ञान्तापदेवाधिकारीत्याह—

आपत्काले तु निस्तैणिं शौचाचारं तु चिन्तयेत् । शुंद्धिं समुद्धरेत् पश्चात् स्वस्थो धर्मे समाचरेत् ॥३८॥ इति । शौचाचारमित्यनेन प्रथमकाण्डोक्तो धर्मः परामृष्टः ।

^{* &#}x27;मृदुना सुकरेण । यथोपपचदेश-काल-द्रव्यात्मसाध्यो मृदुः । दारू-णेन दुष्करेण'-इति धरणीधरः ।

१. I. K. L. and M. substitute च for वा. २. G. reads स्तनपान- for स्तन्यपान- and B. and D. read न्यस्तपान- for the same. ३. M. reads सम्प्राप्ते शौचाचारं न चिन्तयेत् for निस्तीं शौचाचारं तुचिन्तयेत्. ४. M. reads स्वयं for शुद्धि. ५. A. reads समयो धर्ममाचरेत् for स्वस्थो धर्म समाचरेत्.

गुद्धिमित्यनेन पायश्चित्तकाण्डोक्तो धर्मी निर्दिष्टः । गुङ्गो यथा भवति तथा पापात् समुद्धरेदित्यर्थः । स्वस्थ इत्युप-संहारः । उक्तं द्विविधमपि धर्मं स्वस्थ एव समाचरेत् । न स्वापन्नः । एतदेवीभिषेत्य याज्ञवल्क्य आह—

> 'क्षात्रेण कर्मणा जीवेदिशां वाडण्यापिद द्विजः। निस्तीर्य तामथात्मानं* पावियत्वा न्यसेत् पेथि'।। (याः स्मृ. ३. ३५)

इति ॥ ३८ ॥

आख्याय सप्तमे अस्मन्नध्याये द्रव्यशुद्धिरवशिष्टा ।
सेवा माधवविभुना व्याख्यायि पराश्चरस्मृतौ विदुषा ॥१॥
इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वरश्रीवीर-बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ
पराश्चरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां सत्तमोऽध्यायः॥ ७॥

^{*} आपनिस्तरणानन्तरं प्रायिश्वतेनात्मानं पावियत्वा पथि स्ववृत्तौ न्यसित् स्थापयेदिसर्थः।

१. I. omits एव. २. I. reads सुधी: for पथि. ३. B. D. and J. omit माधवीयायां.

# पराशरसंहिता।

### अथाष्ट्रमोऽध्यायः ।

सप्तमाध्याये द्रव्यशुद्धिः प्रतिपादिता । तत्रान्ते 'द्रेष्ट्धिं समु-इरेत्' इत्युक्तम् । तत्रोद्धारप्रकारः प्रकीर्णकादिपायश्चिक्तरू-पश्चतुर्थादित्रिदैवध्यायेषूपवर्णितः । अथावाशिष्ट उपवर्णनी-यः । षष्टाध्याये च—

#### 'वैइयं वा क्षित्रयं वाजपे'।

इत्यादिनोपपातकानां प्रायश्चित्तान्युपवर्णयन् बहुवक्तव्य-सद्भावादुपपातकविद्रोषस्य गोवधस्य प्रायश्चित्तं तत्रोपेक्षितम् । तदिदानीमध्यायद्वयेन विवक्षुरादौ मुनिविप्रतिपर्तिं सूचियतुं पृच्छति—

गवां बन्धनयोर्केतेषु भवेन्मृत्युरकामतः । अकामकृतपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ? ॥ १ ॥ इति । योक्लाणि पाज्ञाः । बन्धनार्थानि योक्लाणि बन्धन् नयोक्लाणि।तेषु बद्धानां गवामितस्ततः सन्धरणादिना गले नि-रुद्धानां कथंचित् मृत्युर्भवेत् । स चा आमकृतः । पुँरुषेण

^{*} परस्परिवरुद्धमेकार्थं दर्शनं विप्रतिपत्तिः । कामकारकृतपापस्य प्रा-यश्चित्तमस्तीत्येकेषां दर्शनम् । नास्तीयन्येषाम् ।

Except A. and I. all read जुर्द्ध for शुद्धि.
 All, except A. and I. omit चित्रु.
 B. D. and J. read चतुर्थादिषु and C. E. F. and H. चतुर्थादि भध्यायेषु for चतुर्थादिचिष्यध्यायेषु.
 B. and D. substitute स्तयियतुं for चूचयितुं and for the same J. आवियतुं.
 M. reads योक्चे तु for योक्तेषु.
 I. reads मृतिः for मृत्युः.
 M. reads अकामात् for अकाम-.
 B. and D. read दोषेण for पुरुषेण.

तन्मरणाय प्रयत्नस्याकृतत्वात् । तादृशस्य गोवधस्य प्राय-श्चित्तं वक्तव्यम् । सर्वमुनिसम्मतं मुख्यं प्रायश्चित्ताधिकारं द्योतियतुमकामकृतस्येत्यनुवादः । कामकृतस्य तु प्रायश्चित्तं कैश्चिदेव मुनिभिरभ्युपगम्यते । न तु सर्वैः । तदाह मनुः—

> 'अकामतः कृते पांपे प्रायिश्वत्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृते अयाहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्' ॥ (म. स्मृ. ११. ४५)

इति । जाबालिरपि-

'अकामकृतपापानां बुवन्ति ब्राह्मणा व्रतम् । कामकारकृते अध्येके दिजानां वृषलस्य च'।।

इति । देवलो अप-

'यत् स्यादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत् कृतम् । तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता धर्मविद्भिर्मनीिषिभिः ॥ विधेः प्राथमिकादस्मात् द्वितीये द्विगुणं स्मृतम् ।

इति । अत्र इन्द्रो यतीन् बुद्धिपूर्वकं श्वभ्यो दत्तवान् । अनन्तरं स अश्लीलां ब्रह्महाऽसीखेवंरूपां वाचमशुणोत् । श्रुत्वा च स प्रायिश्वतार्थं प्रजातिसमीपमगमत् । स तस्मै उपहव्यं अश्वमेधरूपं प्रायिश्वत्तं उपिदेदे-श्रोति वर्णयन्त्या श्रुत्या कामकारकृते ऽपि प्रायिश्वत्तमस्तीति निर्दिष्टम्-इति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

^{*} श्रुतिनिदर्शनात् वैदिकिलिङ्गदर्शनात् । तचेत्थम्— 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् । तमश्रीला वागिस्रवदत् स प्रजापितमु-पाधावत् तस्मात्तमुपहव्यं प्रायच्छत् '। (तै. सं. ३. १४. ३१)

तृतीये त्रिगुणं कृच्छ्ं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥
अभिसन्धिकृते पापे सकृदा नेह निष्कृतिः ।
अपरे निष्कृतिं ब्रूयुरभिसन्धिकृते अपि च'॥
इति । बौधायनस्तु कामकृतस्य प्रायश्चित्ताभावमाह—
'अमत्या ब्राह्मणं हत्वा दुष्टो भवति धर्मतः ।
ऋषयो निष्कृतिं तस्य वेदन्त्यमतिपूर्वके ।
मतिपूर्व हते तस्मिन् निष्कृतिनींपरुभ्यते' ॥
(बौ. स्मृ. २, १, १, ६)

इति । छोगलेयो अप-

'प्रायश्चित्तमकामानां कामावासौ न विद्यते'। इति । अङ्गिरास्तु कामकृतस्य द्विगुणं व्रतमाह— 'अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः। स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुँद्विपूर्वके'।।

इति । एवं च कामकृते विश्तिपत्ताविष अकामकृते तद-भावात्ताद्द्याः सर्वसम्मतो मुख्याधिकारी ।

अवदं विचार्यते—भवत्वकामकृतस्य प्रायश्चित्तसद्भावे मुनी-नामविवादः कामकृतस्य तूक्तरीत्या मुनिविप्रतिपत्ती को नि-र्णय इतीदं विचार्यते ।

अत्र केचित्रिर्णयमाहुः —िद्दिविधा हि पापस्य शक्तिः। नरकोत्पादिका व्यवहारिनरीधिका चेति अतस्तन्निवर्त्त-

^{*} कृच्छं प्रायश्वित्तमिति भावः ।

१. B. D. and G. read वह=त्यमितपूर्वकम ; while B. and D. substitute उभयोर for ऋषयो. २. The text reads ज्ञतस्तस्य for हते तिस्मन्. ३. We follow here A only; while I. reads छागलयोऽपि and all others छागलोऽपि. for छागलयोऽपि. ४. I. reads शुद्धिपूर्वके for बुद्धिपूर्वके. ९. I. and J. read -विरोधिका for -निरोधिका.

कस्य प्रायश्चित्तस्यापि राक्तिर्द्धिं भिद्यते । नरकिनवारिका व्यवहारजननी चेति । तत्र प्रायश्चित्ताभाववादिनां मुनीनां नरकिनवारणाभावोऽभिप्रेतः । सद्भाववादिनां तु व्यवहारजननी राक्तिरभिप्रेता । अयं चिनर्णयो याज्ञवल्केयन विस्पष्टम-भिहितः

'प्रायिश्वितेरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो ^{*}व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते'।। ( या. स्मृ. ३. २२६ )

इति । अस्यायमर्थः – यदेनो ब्रह्मघातादिकमज्ञानकृतं तत् विहितैर्द्वादशवार्षिकादिभिरपैति । कामतस्तु कृतं चेत् स पुमान् शिष्टैर्व्यवहार्यः केवलिमह लोके भवति । न तु तस्य नरकापादक-मेनः पायश्चित्तैरपैति । ननु – एवं सित पायश्चितं पापस्य काञ्चि-च्छक्तिमपनुदति काञ्चिन्नेत्यर्धजरतीयं प्रसञ्चेत । न हि कुक्कु-ट्या एको भागः पच्यते अपरो भागः प्रसवाय कल्पत इति कचित् दृष्टम् । न । वचनादर्धजरतीयस्याप्यङ्गीकार्यत्वात् ।

' किं हि वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः'।

इति न्यायात् । अन्यथा यौक्तिकम्मन्यः पापदाक्ति प्राय-श्चित्तद्याक्ति च केन दृष्टान्तेन समर्थयिष्यति?। वचनं च काम-कृतानां द्विगुणं व्रतं दर्शयति—

'विहितं यदकामानां कामात्तत् द्विगुणं भवेत्' । इति । अतो द्विगुणप्रायश्चित्तेनेह लोके व्यवहारः सिद्ध्यति ।

^{*}अत्र च-'प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं' इत्युपक्रमात् तत्प्रतियोगि-तया ज्ञानत इति वक्तव्ये यत् 'कामत' इत्युक्तं तज्ज्ञान-क्रामयोस्तुल्यल-प्रदर्शनार्थम्'-इति विज्ञानेश्वरः ।

यस्तु व्यवहारमनपेक्ष्य परलोकिनिर्वाहमेव केवलमपेक्षते तस्य बुद्धिपूर्वकेषु महापातकेषु मरणान्तिकमेव पायिश्वत्तम्। तत्र ग्रातातपः—

> 'अकामावाशै पायश्चित्तम् । कामै-कारकृते त्वात्मानमवसादयेत्' ।

इति । स्मृत्यन्तरे अपि —

'यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्रिपतनादृते'।।

इति । मनुराप-

प्रास्येदात्मानमग्नी वे। सिमञ्जे त्रिरवाक्शिराः । लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात् विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः'।। (म. स्मृ. ११. ७३)

इति । तस्मात् कामकारिणो मरणेन नरकपातिवृत्तिः व्रतचर्यया तु व्यवहारसिद्धिरिति निर्णयः ।

* इदं च मरणार्थमेवाग्निपतनम् । न पुनर्जीवनाय । यथाहापस्तम्बः-'तथा प्रास्पेत यथा म्रियेत' ।
(आ. ध. सू. १. ९. २५. ७)

इति । इदं प्रायश्चित्तद्वयम्-

'यजेत वाऽश्वमेधेन'।

( म. स्मृ. ११, ७४)

इति वक्ष्यमाणं चैकम्। त्रयमपि कामतः क्षाचियस्य ब्राह्मणवधे द्रष्टव्यम्।

र. B. C. D. E. F. G. and J. read कामकृते for कामकारकृते. र. The text of Manu inserts this line after the next one. इ. H. and I. read स्थानिक्षे त्ववाकिशराः for समिद्धे निरवाकिशराः,

अपरे पुनरेवमाहुः -यदुक्तं मरणान्तिकप्रायिश्वेत्तेन नरक-निवृत्तिरिति तत्तेथैव । यत्तुं व्रतचर्यया व्यवहारिसिद्धिरेव न तु नरकिनवृत्तिरिति तत् विपर्येति । चीर्णव्रतस्य नरकस्ताविन-वर्त्तते । इहलोके तु तस्य न शिष्टेः सह व्यवहारोअस्ति । एत-च 'अव्यवहार्यः' - इति याज्ञवन्क्यवचने पदं छित्वा योजनी-यम् । कामतश्चेत् पापं कृतं स पापी कृतप्रायिश्वत्तोऽव्यव्यवहा-र्य इहलोके जायते । तचा ज्व्यवहार्यत्वं वचनवलादवगन्त-व्यम् । वचनं च मानवमेतत्-

> 'बालेन्नांश्व" कृतन्नांश्व विगुद्धानिष धर्मतः। ग्रारणागतहन्तृंश्व स्त्रीहन्तृंश्व न संवसेत्'।। ( म. स्मृ. ११. १९० )

इति । अतः कृतप्रायश्चित्ता महापातिकनः परलोके गुद्धा अपि शिष्टेरिह बहिःकार्याः ।

ननु-उपपातिकनामिप कृतप्रायिधनानां बहिष्कार एवी-चितः । तथा च वैष्यासिकं न्यायसूत्रम्-

'बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्य'।

( ज्ञा. सू. ३. ४. ४३)

^{*} एनस्तत् द्विविधं भवति । आत्मगतं द्वारीरगतं च । तत्रात्मगतं प्रायिश्वित्तादिनारुयम् । द्वारीरगतं तु यावद्देहस्थायि । तत्रात्मगतस्य प्रायिश्वित्तीर्नरासेऽपि देहगतस्यानिरासता वाचिनिकी अभिहिता ऽस्मिन्वचे ।

१. I. inserts युक्तम् after तथैव. २. I. substitutes युदुक्तं for यन्तु. ३. H. and J. read—

बालमं च कृतमं च विद्युद्धाविष धर्मतः ।-

इति । अस्यायमर्थः - यद्धपपातकं यदि वा महापातकं उभयथा पि कृतप्रायिश्वताः द्याष्टेर्वहिः कार्याः ।

'प्रायश्वितं न पर्यामि'।

इति निन्दास्मृतेः शिष्टाचाराच-इति चेत्। मैवम् । अयं हि बहिष्कार ऊर्ध्वरेतोविषयः । न तु गृहस्थविषयः । ऊर्ध्वरेतोवि-चाराणामेव तत्र प्रस्तुतत्वात् । इदं च कौशिकेन स्पष्टीकृतम्-

> 'नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां चावकीिंगनाम् । ज्ञुद्धानामपि लोके अस्मन् प्रत्यापत्तिर्न* विद्यते' ।।

इति । तदेवमैहिकव्यवहाराय परलोकाय वा कामकृतानां महापातकानां उपपातकानां चारूयेव प्रायश्चित्तमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

'प्रायश्चित्तं कथं भवेत्?'-इति सेतिकर्त्तव्यताकस्य प्रायश्चि-त्तस्य पृष्टत्वात् परिषदुपसनिरूपामाद्यामितिकर्तव्यता माह-

वेद-वेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानताम् । स्वकर्मरताविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् ॥ २ ॥

इति । नामधारकविप्राणां परिषच्वं नास्तीति वक्ष्यमाणमर्थे हृदि निधाय तद्व्यावृत्तिसमर्थेविद्रोषणैः परिषद्योग्या ब्राह्मणा विद्रोध्यन्ते । यद्यपि मन्वादिधर्मशास्त्रज्ञानमात्रेण ब्राह्मणाः प्रायश्चित्तं विधातुं समर्थाः तथापि—

^{* &#}x27;प्रसापत्तिः' स्वीकारः लोके व्यवहार्यतेति यावत्।

१. C. and F. omit विधातुं समर्थाः तथापि—
 ंशुनाऽऽलीढं हविर्यथा'।
 इति न्यायेन अनधीतवेदैः स्वकर्मानुष्ठानरहितैर्निर्दष्टं प्रायिश्वत्तंः

#### 'ग्रुनाऽलीढं हविर्यथा'। (द. स्मृ. ७. ४३)

इति न्यायेन अनधीतवेदैः स्वकर्मानुष्ठानरहितैर्निर्दिष्टं प्राय-श्चित्तं न पापापनोदनक्षमम् । तस्मात् स्वकर्मनिष्ठान् वेदपा-रद्भतानुपेत्य तेषामग्रे चिकीर्षितपायश्चित्तनिमत्तं पापमद्योषेण निवेदयेत् । सेयं परिषदुपसत्तिः । तामेतामुपसत्तिमङ्गिरा अपि स्पष्टं दर्शयति—

> 'अत ऊर्ध्व प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम्। उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशनमहीति ।। सद्यो निःसंशये पापे न मुद्धीतानुपस्थितः। मुद्धानो वर्धयेत् पापं पर्षदे यत्र न विद्यते ।। संशये तु न भोक्तव्यं यावत् कार्यविनिश्चयः। प्रमादश्च न कर्तव्यो यथैवाऽसंश्येये तथा।। कृत्वा पापं न गूहेत गृह्यमानं विवर्धते। स्वल्पं वा ऽथ प्रभूतं वा धर्मविद्भ्यो निवेदयेत्।। ते हि पाँपकृतो वैद्या हन्तारश्चेव पाप्मनाम्।

^{*} पर्वत्तिन्धानाभावे—इदं मया पापं कृतामित्यस्मिन् विषये यदि स्वस्यैव निःसंश्चायेन प्रत्ययो भवेत् तर्हि पर्वहुपसित्तपर्यन्तं भोजनं वर्जयेत् । 'भुज्जानो वर्धयेत् पापं' इति तत्र हेतुः । इदं च भोजनवर्जनं 'संशये' अपि कर्तव्यम् । स्वकृतं कर्म पापमपापं वेति यावन्त्र निश्चयः तावन्त्र भुज्ज्जीत । सति तस्मिन् पापे भुज्जानो वर्धयेदित्यस्य तत्रापि प्राप्तिभवत्येवेति भावः ।

१. I. reads परिषद् यत्र विद्यते for पर्षद् यत्र न विद्यते. २. I. reads यथैवाऽसंशयः for यथैवाऽसंशये. ३. Some read गुह्ममानं for गूह्ममानं ४. G. H. and J. read पापकृते and I. पापे कृते for पापकृतो.

व्याधितस्य यथा वैद्या बुद्धिमन्तो रुजापहाः ॥
प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने हीमान् सत्यपरायणः ।
मृदुरार्जनसम्पन्नः गुद्धिं याचेत माननः ॥
सचैलं नाग्यतः स्नात्ना किन्ननासाः समाहितः ।
क्षात्तियो नाऽ थ वैद्यो ना ततः पर्षदमान्नजेत् ॥
उपस्थाय ततः शीन्नमार्तिमान् धरणीं नजेत् ।
गानैश्च शिरसा चैन न च किन्चिदुदाहरेते' ॥
( अं. स्मृ. ३. ७४-८१ )

इति ॥२॥

यथोक्तविशेषणरहितानां परिषक्तं निषेद्धं तेषां स्व-रूपमाह-

साविज्याश्वापि गायज्याः सन्ध्योपास्त्यिकार्ययोः । अज्ञानात् कृषिकर्त्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ॥३॥ इति ।

'तत्सवितुर्वरेण्यम्' ।

इति सवितृपतिपादकत्वात् सावित्री । णिकार-यकारयो-विश्लेषेण चतुर्विदात्यक्षरत्वाद्वायत्री ।

'चतुर्विंदात्यक्षरा गायत्री'।

इति श्रुतेः । साविज्यादीनामज्ञानान्न मुख्या ब्राह्मणाः ।

^{*} णिकार-यकारयोर्विश्लेषेण-'तत्सवितुर्वृणीमह' इत्याकारिका भवति ।

^{3.} The sixteen lines of Angirah appear in M. after the second verse of the text of Parâśara. But no commentator has referred to them as from Parâśara.

ब्रह्म वेदः । तमधीत्यार्थे चावगत्य येऽनुतिष्ठन्ति मुख्यास्ते ब्राह्मणाः । तदाहाङ्गिराः —

> 'जन्म-शारीर-विद्याभिराचारेण श्रुतेन च । धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते' ॥ (अं. स्मृ. १. ५१)

इति । ये तु सावित्रीं सम्यक् न जानन्ति दूरे तदनुष्टानं ते विशिष्टमाता-पितृजन्या अपि ब्राह्मणनाममात्रं धारयन्ति । न तु यथोक्तब्राह्मणशब्दार्थत्वं तेषु विद्यते । अत एव याजनाध्या-पनादिजीवनहेत्वसम्भवाज्जीवनाय कृषि कुर्वन्ति । तेषु ब्राह्म-णशब्दार्थत्वाभावं व्यास आह-

'ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो ब्राह्मसंस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी यः सो^ऽब्राह्मण इति स्मृतः'।। (ब्या. स्मृ. ४. ४२)

इति । नामधारकवत् ब्राह्मणत्रुवस्यापि न मुख्यं ब्राह्म-ण्यम् । ब्राह्मणब्रुवस्य चतुर्विदातिमते दर्दिातः—

> 'गर्भाधानादिसंस्कारैर्वेदोपनयनैर्युतः । नाध्यापयति नाधीते स भवेद् ब्राह्मणब्रुवः'।।

इति ॥ ३ ॥

अमुख्यब्राह्मणानां वृद्धव्यवहारदेशीनेन प्रायश्चित्तविशेषप-रिज्ञानेअप परिषत्त्वयोग्यत्वं नास्तीत्याह —

१. The text reads मन्त्रसंस्कार- for ब्राह्मसंस्कार-. २. The text reads च स भवेदब्राह्मणः समः for यः सो ऽब्राह्मण इति स्मृतः. ३. B. and D. omit प्रायश्चित्तविशेषपरिज्ञाने and read -दर्शने for -दर्शनेन- Also C. E. F. and G. substitute -दर्शने for -दर्शनेन.

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्। सहस्रद्याः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ४ ॥ ति । सौम्य-प्राजापत्यादिव्रतहीना अव्रताः। अन्धीतंवेदा

इति । सौम्य-प्राजापत्यादिव्रतहीना अव्रताः । अनधीतंवेदा अमन्त्राः ।

ननु-अध्यात्मविद्यायुक्तस्यैकस्यैव परिषच्वमस्ति । 'एको वाञ्ध्यात्मवित्तमः'।

( या. स्मृ. १. १ )

इति स्मरणात् । अध्यात्मविद्यारहितस्य त्वेकस्य परिषच्वा-भावे अपि चतुर्णा परिषच्वं स्मीर्थते-

'चत्वारी वेदधर्मज्ञाः परिषत्'।

(या. स्मृ. १. १)

इति । अनयैव दिशाञ्ध्ययनादिरहितानां पञ्चषाणां परिष-त्वाभावे अपि शत-सहस्रादिसङ्ख्यायुक्तानां परिषच्वं भविष्यती-त्याशङ्क्य तित्रवारणाय 'सहस्रशः समेतानाम्' इत्युक्तम् । अध्ययनादिहीनवन्नास्तिकादीनामपि परिषच्वं नास्ति । यदुक्तं चतुर्विशतिमते—

> 'वेदैपारमनीता ये धर्मदास्त्रविवर्जिताः । परिषच्वं न तेषां स्यान्नास्तिकानां विदेशपतः ॥ अनाहितामयो इज्ञानाः केवला वेदपारगाः ।

'चत्वारो वेदर्धमज्ञाः परिषत्'।

(या स्मृ १.९)

इति । अनयैव दिशा अध्ययनादिरहितानां पञ्चषाणां परिषरवाभावे ऽपि शत-सह-सादिसङ्ख्यायुक्तानां परिषर्वः २. B. and D. read -पारमधीता ये, H. -पारमती-ता ये and I. -पाटाद्यनियताः for -पारमनीता ये. ३. I. reads ऽज्ञानान् केवलं for ऽज्ञानाः केवलाः.

१. B. and D. omit स्मर्थते--

पिशुनाः क्रूरकर्माणः परिषच्वं न विद्यते ।। शास्त्रज्ञा दुष्टकर्माणः प्रतिकूलास्त्वसूयकाः । हैतुका भिन्नमर्यादोस्ते अप पर्षद्विवर्जिताः' ।।

इति ॥ ४ ॥

पूर्वत्र 'धर्मशास्त्रं विजानताम्' (७.२) —इति विशेषणेन तिव्वज्ञानरिहतस्य प्रायश्चित्तवक्तृत्वं नास्तीति यदर्थात् सूचितं तदेवात्र श्लोकद्येन प्रपञ्चयति—

यद्भदिन्त तमोमूढा मूर्खा धर्ममतद्भिदः । तत्पापं द्यातधा भूवा तद्भैक्तृनिधगच्छिति॥५॥ अज्ञात्वा धर्मद्यास्त्राणि प्रायिश्चत्तं ददाति यः । प्रायिश्चत्ती भवेत् पूतः किल्बिषं पेषिदि व्रजेत् ॥६॥

इति । अज्ञानं द्विविधम् । सत्यपि धर्मशास्त्रपाठे न्यायनिर्ण-यकौशलाभावेन प्रकृतस्य सूक्ष्मस्य प्रायश्चित्तविशेषस्याप-रिज्ञानमेकम् । वृद्धव्यवहारेण सत्यपि परिज्ञाने धर्मशास्त्राप-रिज्ञालनमपरम् । तदुभयमभिलक्ष्य स्रोकद्वयम् । तमोमूढाः प्रज्ञामान्छेन तमसा सूक्ष्मन्यायेषु विभ्रान्ताः । मूर्खाः पण्डित-म्मन्याः । अतद्विदः प्रायश्चित्तविशेषमज्ञानन्तः । तादृशाः पुरु-षायत् पापमुद्दिश्य धर्म प्रायश्चित्तमन्यथा वदन्ति तत्पापं शत-गुणं भूत्वा तान् मूर्खान् वक्तृन् प्राप्नोति । अङ्गराश्चेतदेवाह—

१. I. reads शास्त्राज्ञा for शास्त्रज्ञाः २. I. reads परिषद्वे for ते अपि पर्षद्-. ६. K. reads यह सन्ति हिजा and L. तह सन्ति हिजा for यह दन्ति तमी-. ४. M. reads -वक्तुः for -वक्तृन. ५. Except K. and L. read परिषद् for पर्षदि. ६. C. F. and H. read अज्ञानाचेन for प्रज्ञानान्छेन; while I. omits तमसा-

'यतु दत्तमजानद्भिः पायश्चित्तं सभागतैः। तत्यापं द्यातथा भूत्वा दातृनेवापतिष्ठति'॥ (अं.स्मृ. ३. ५४)

इति । प्रायश्चित्ती चौन्यथाकारित्वान्न गुड्येति । यस्तु धर्म-शास्त्रपाठहीनः प्रायश्चित्तविशेषं लोकतो व्वगत्य निर्दिशित तत्र यथाशास्त्रानुष्ठाँयित्वात् प्रायश्चित्ती पूतो भवति । स तु बक्ता किल्बिषं व्रजेत् । धर्मशास्त्राणामपठितत्वात् । तत्पाठाभावे च विधायकवचनस्योदाहर्त्तुमशक्यत्वात् । उदाहत्येव वचनं प्रायश्चित्तं निर्देष्टन्यमिति हि पूर्वमुक्तम्—

> 'र्मुंनिवक्लोद्गतान् धर्मान् गायन्तो वेदवित्तमाः' । (प. स्मृ. ६. ३५)

इति । अङ्गिरा अपि –

'वचः पूर्वमुदाहार्यं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।

पश्चात् कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्युरनुप्रहम् ।।

न हि तेषामतिक्रम्य वचनानि महात्मनाम् । प्रज्ञानैरिप विद्वद्भिः ज्ञाक्यमन्यत् प्रभाषितुम्'।।

(अं. स्मृ. ३. ४१)

#### ः इति ॥ ५-६ ॥

१. H. reads समागतै: and I. सभां गतै: for सभागतै: २. I. omits चः; while B. and D. read प्रायक्षित्ताऽन्यथाकारित्वात् for प्रायक्षित्ती चाऽन्यथाकारित्वात्. ३. B. C. D. E. F. and H. read शुद्धवते for गुद्धचितिः ४. C. F. and H. read -मुष्ठापितत्वात् and I. - नुष्ठाद्वत्वात् for नुष्ठायित्वात्. ५. All, except A. read ऋषि-for मुनि-. ६. A. reads प्रज्ञानेनापि for प्रज्ञानैरपि.

*धर्मशास्त्रपरिज्ञानस्य न्यायनिर्णयकौशालस्य च सङ्गावेऽव्य-नवधानादिचित्तदोषशङ्काव्युदासाय स्वसमानैस्त्रि-चेतुरैः सह संवादो ओक्षात इत्यभिषेत्याह—

चत्वारो वा त्रयो वाऽषि यं ब्रूयुर्वेदपार्गाः। स धर्म इति विज्ञेयो नेतरैस्तु सहस्त्रद्याः॥ ७॥

इति । बहूनामन्योन्यसंवादेन यो निश्चितः स एव धर्म इति विज्ञेयः । इतरैरन्योन्यसंवादमनाद्रियमाणैः सहस्रसंङ्ख्याक-वचनपाठपुरःसरमभिहितो अपि विसंवाददाङ्काया अनिराकृत-त्वान्नासौ धर्मत्वेन स्वीकार्यः ॥ ७ ॥

[†]सत्यिप त्रि-चतुराणां परस्परसंवादे विप्रकीर्णेष्वनेकेषु धर्म-शास्त्रिषु कापि कस्यचिद्विशेषस्य सम्भवात् प्रायश्चित्तनिर्देश-वेलायां पुनः शास्त्राणि पर्यालोच्यैव निर्देष्टन्यमित्याह—

प्रमाणमार्गे मार्गन्तो ये धर्मे प्रवदन्ति वै । तेषामुद्धिजते पापं सद्भेतगुणवादिनाम् ॥ ८ ॥ इति । इपमाणमार्गो धर्मज्ञास्त्रताल्पर्यम्। तस्य मार्गः न्यायेन

^{*} धरणीधरस्विदं वचनं-'अथ पर्षदितिरिक्तास्त्रयश्यत्वारी वा विधा-यकाः कार्या इत्याह'-इत्यवतारयति ।

[†] अत्रापि—'विधायकैः कथं संवादः कार्य इत्याह'—इत्यवतारयित धरणीधरः।

[‡] केचित्— 'प्रमाणं धर्मशास्त्रं मार्गः शिष्टानुगृहीतः पन्थाः तयोः समाहारः'—इति अपरे तु-—'प्रमाणानां स्मृतिवचसां मार्गो व्यवस्था'— इति च व्याचक्षते ।

२. H. reads चतुरै: for त्रि-चतुरै: २. M. reads सम्भूत- for सङ्गूत-.

निष्कर्षः। तं कुर्वन्त एव ये धर्म प्रवदन्ति तेभ्यः पापमुद्दिजते नाशयोग्यतामापद्यते इति यावत् । तत्र हेतुः सद्भूत इति । सद्भूतः सत्यभूतोऽन्यथाभावमप्राप्तः। परस्परसंवादेना उनवधाना-दिदोषाभावात् । पुनेः शास्त्रपर्यालोचनेन निगूहरहस्यावगमाच गुणो धर्मः । श्रेयोहेतुत्वात् । *तादृशधर्मवादित्वात्तेभ्यः पापस्यो-देगो युक्तः। परस्परसंवादः पुनर्धर्मशास्त्रपाठश्चाद्भिरसा दर्शितः—

> 'तिस्मिन्नुंत्सारिते पापे यथावद्धर्मपाठकोः । ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृद्दान्तः परस्परम् '॥ ( अं. स्मृ. ३. ९७ )

इति । पापे पापकारिणि पुरुषे ।। ८ ।।

ननु-परिषदुिद्यं पापं यदि कर्त्तर्येवावितष्ठते तदा प्राय-श्चित्तमनर्थकम् । अथ परिषदं प्राप्नुयात् तर्हि कथमुद्देगः ? इत्यत आह—

यथाऽदमनि स्थितं तोयं मास्तार्केण द्युद्धचित । एवं परिषदादेशात् नाशयेत्तस्य दुष्कृम् ॥ ९ ॥

* 'अनेन विधायकैरपि प्रमाणानुसन्धानेनैव संवादः कार्य इत्युक्तम्'-इति धरणीधरः ।

यथा ऽइमिन स्थितं तोयं मास्तार्केण शुद्धधित । एवं परिषदादेशान् नाशयेत् नस्य दुष्कृतम् ॥ ९ ॥ नैव गच्छति कर्तारं नैव गच्छति पर्षदम् । मास्ताकोद्सियोगान् पापं नदयति तोयवत् ॥ १० ॥

१. B. and D. substitute मन: for पुन:. २. I, reads उत्पादिते for उत्सारिते. ३. A. reads धर्माचिन्तका: for धर्मपाठका:. ४. H. and I. read यत् for यथा; while C. and F. omit this and the next lines:—

५. M. reads एव for तस्य and B. and D. substitute तत्र निष्कृतम् for तस्य दुष्कृतम्.

नैव गच्छिति कर्तारं नैव गच्छिति पर्षदम् ।

मार्रेतार्कादिसंयोगात् पापं नदयित तोयवत् ॥१०॥

इति । निम्ने महित वा पाषाणे वर्षधाराभिः स्थितमुदकं
मारुता-अर्कादिसंयोगो विनादां प्रापयित । एविमयं परिषत्
द्यास्त्रीयस्य प्रायश्चित्तस्यदिद्यात्तस्य दुष्कृतिं नाद्यायित । निह शिलास्थमुदक्रमुत्तरकाले यथापूर्व द्यालायामवातिष्ठते । नापि
मारुतादावासक्राते । किन्तु शुष्यत्येव केवलम् । एविमदमिप पापं न कर्त्तर्यविष्ठते नापि परिषदं प्राप्नोति । किन्तु

> 'यथा भूमिगतं तोयमर्कपदिर्विनइयति । एवं परिषदादिष्टं नइयते तस्य दुष्कृतम् ॥ नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् । मारुतार्कसमायोगात् पापं नइयति तोयवत्'॥

स्वरूपनाञ्चमेव पामोति। एतदेव चतुर्विञ्चातिमते ज्यभिहितम्-

इति । अङ्गिरास्तु पश्चपूर्वकमेतदेव विदादयाति—
'प्रायश्चिते यदा चीर्णे ब्राह्मणे दग्धिकिल्बिषे ।
सर्वं पृच्छामि तत्वेन तत् पापं क नु तिष्ठति? ।।
नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छाति पर्षदम् ।

^{* &#}x27;परिषदादिष्टं' पर्षदा शास्त्रीयाशास्त्रीयपायिश्वतेनादिष्टम् । न केवलमादेशेनैव पापनाशः । अपि तु आदिष्टप्रायिश्वतस्य यथावदाचरणे-नैवेति तात्पर्यमवसेयम् ।

[†] अत्र च दार्ष्टान्तिके जलस्थानीयं पापम् । मारुतार्कसमायोगस्था-नीयं पर्षदादेशनं तदनुष्ठानं चेति यथायथमूद्यम् ।

१. I. reads मारुतार्काग्नि- for मारुतार्काहि-. २. B. and D. read अर्क-पाते विशुद्धचित and H. अर्कपाते विनश्यति for अर्कपारैविनश्यति.

मारुतार्कसमायोगाज्जलवत्सम्प्रलीयते ।। यथा इमानि स्थितं तोयं नोदाभेत्यर्क-मारुतैः। तद्दत् कर्त्तरि यत् पापं नादायेदिदुषां सभौ ।। तेषां नेत्राग्निदग्धं सत् पापं तस्य तु धीमतः। नद्दयते नात्र सन्देहः सूर्यदृष्टं हिमं यथा'।।

इति ॥ ९-१० ॥ अथ मुख्या-अनुकल्पभेदेन परिषद्भेदानाह-

चैत्वारो वा त्रयो वार्डाप वेदवन्तोऽग्निहोत्त्रणः । ब्राह्मणानां समर्था ये पारेषत् सार्डाभेधीयते ॥११॥ अनाहिताग्रयो थेडन्ये वेद-वेदाङ्मपारगाः । पञ्च त्रयो वा धर्मज्ञाः परिषत् सा प्रकीचिता ॥१२॥ मुनीनामात्मविद्यानां द्विजानां यज्ञय।जिनाम् ।

वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद्भेवत् ॥ १३ ॥ पञ्च पूर्व मयाँ प्रोक्तास्तेषां चाऽसम्भवे त्रयः । स्ववृत्तिपरितृष्टा ये परिषत् सा प्रकीर्तिता ॥१४॥

१. B. C. D. E. F. G. and H. read नाशयेतार्क-मारुतै। for नाशमेत्यर्क-मारुतै:. २. B. and D. read विधिपार्षहम्, C. E. F. and H. विधिपारिषहम्, G. हि न पर्षहम् and J. हीनपर्षहम् for विदुषां सभा. ३. C. and F. substitute तन् for सन्. ४. M. omits this śloka—

चत्वारो वा त्रयो वा अपि वेदवन्तो अग्निहोत्रिणः। ब्राह्मणानां समर्था ये परिषत् सा अभिधीयते ॥

९. G. H. K. and L. substitute विधीयते for अभिधीयते. ६. B. and D. substitute विभा: and I. ये च for ये उन्ये. ७. B. and D. substitute अथ for मया and M. reads चैव स्वसम्भवे for चा असम्भवे त्रयः; while K. and L. substitute वा for च.

इति । ग्राममध्ये विद्यमानानां वेदविद्यादिगुणयुक्तानां ब्राह्मणानां मध्ये येऽत्यन्तं समर्थास्ते चत्वारो मुख्या परिषत् । तदसम्भवे वयो वा परिषत्त्वेन ग्राह्माः । एतत् पक्षद्वयमाहिताभिष्वभिहितम् । तदसम्भवे वा उनाहिताम्यः । तत्रापि पञ्चिति मुख्यः कल्पः । त्रय इत्यनुकल्पः । तस्यापि पक्षद्वयस्यासम्भवे सत्येक एव परिषद्भवेत् । तमेकं विद्योष्ट्रं मुनीनामित्याद्युक्तम् । आत्मिनि ब्रह्मणि विद्याऽनुभवो येषां ते आत्मविद्याः । तथाविधाः कृतकृत्याः सन्तोऽपि लोकानुग्रहाय यज्ञैरिष्टवन्तो यज्ञयाजिनः । वेदानामृगादीनां चतुर्णामध्ययनायानुष्टितानि तत्तद्वेदोक्तानि व्रतानि वेदवन्तानि । तत्तद्वतसहितेषु वेदेषु समाप्तेषु यथाविधि स्नाताः ।

'शिरोत्रतेन स्नातानाम्'।

इति वा पाठः । आथर्वणिकानां वेदत्रतेषु मुख्यं व्रतं शिरोव्रतम् । तथा चाथर्वणिका आमनन्ति—

'क्रियावन्तः श्रोतिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुँह्वत एकांष श्रद्धयन्तः। तेषामेवतां ब्रह्मविद्यां वदेत चिरोरात्रतंं विधिवद् यैस्तु चीर्णम्'।।

( मुं. उ. ३. २. १० )

[&]quot; 'एकर्षि' एकर्षिनामानमियम् । 'जुह्नते 'जुह्नति । 'शिरोव्रतं शिरस्यिधारणलक्षणं व्रतम् । इदं चाथर्वणानां वेदव्रतत्वेनाभिहितम् ।

१ I. omits वा. २. B. and D. read तथा and I. तत्र for तस्य. ३. I. reads विशिष्टं and G. विशेष्टं for विशेष्टं, ४. I. reads लोकानहाय for लोकानुनहाय. ५. B. C. D. F. G. and H. read अध्ययनानुष्टितानि for अध्ययनायानुष्टितानि. ६. Except A. and I. all omit तत् and J. omits वेदेषु. ७. B. and D. omit स्नाताः। शिरोन्नतेन and read यथाविधि स्नातानामिति वा पाडः।. C. E. F. G. H. and J. substitute शिरोन्नते च for शिरोन्नतेन. ८. Except A. and the text all read जुह्नन्त एककार्ष अयन्तः for जुह्नत एकार्ष अञ्चन्तः।

इति । तिस्मिन् शिरेत्रिते सत्यनन्तरमध्ययनं परिसमाप्य यथाविधि स्नाताः । तेषामेतेषां यथोक्तसर्वगुणसम्पन्नानां मध्ये यः कोऽण्येकः परिषद्भवेत् । अत्र साधिकानामनिधकानां द्यौ द्यौ पक्षौ अध्यात्मविदस्त्वेकः पक्षः—इति पन्च पक्षा मया भोक्ताः । तेषां सर्वेषामसम्भवे केचेन विद्यमानाः श्रेष्टास्त्रयः । ते च यद्यायुधजीवनाद्यधर्मवृत्तिमनुपजीव्य यथासम्भववृत्ति-मात्रेण परितुष्टास्तेषामपि परिषत्त्वमिवरुद्धम् । अङ्गिरसाऽपि परिषद्विकल्पा दर्शिताः—

> 'चत्वारें वा त्रयों वा अप वेदवन्तो अग्नहोत्रिणः । ये संम्यङ्नियता विपाः कार्याकार्यविनिश्चिताः ॥ प्रायश्चित्तपणेतारः सप्त ते अपि प्रकीर्तिताः ॥ एकविंशितिभिश्चान्येः परिषत्त्वं समागतेः ॥ सावित्री मात्रसारेस्तु चीर्णवेदत्रतिर्द्धिजैः ॥ यतीनामग्रविद्यानां ध्यायिनामात्मयाजिनाम् ॥ शिरोत्रतेश्च स्नातानामेको अपि परिषद्भवेत् ॥ एषा लाववकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ॥ महापातकचिन्तासु शतशोभूय एव च' ॥

इति । बृहस्पतिरपि-

 ^{* &#}x27;एषा' 'शिरोत्रतैश्व स्नातानामेको अपि परिषद्भेतत् ' इत्यनेन पूर्वेत्रो दिता पर्षत् 'लाघवकार्येषु' लघुषु पापिवचारकृत्येषु योग्या भवेदित्यर्थः ।

१. I. reads अध्यात्मविदेकः for अध्यात्मविद्स्त्वेकः. २. J. inserts अपि after असम्भवे and A. reads ये केचन for केचन. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read विद्यमानश्रेष्ठाः for विद्यमानाः श्रेष्ठाः. ४. B. and D. read वृत्तो सम्यग्निता विप्राः, C. E. F. and H. एतं सम्यङ्गिता विप्राः, G. एतं सम्यङ्गिता विप्राः and J. हेतो सम्यङ्गिता विप्राः for ये सम्यङ्गिता विप्राः. E. has the marginal reading हेतौ for एते. ५. G. substitutes अभ्य- and I. आत्म- for अभ-. ६. B and D. read एतेषां भावकार्येषु for एषा लाववकार्येषु; while G. I. and J. substitute एषा for एषा.

'लोक-वेदाक्र-धर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृज्ञी सभा'।। इति ॥ ११-१२-१३-१४ ॥

नामधारकविपाणां परिषच्वं नास्तीति यत् पूर्वमुदाहतं तदे -व दृष्टान्तेन दृढीकर्त्तुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनः परामृज्ञाति—

अत ऊर्ध्व तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः । परिषक्तं न तेष्वस्ति सहस्त्रगुणितेष्वपि ॥ १५॥

इति । अत ऊर्ध्वं वर्णितेषु परिषत्पक्षेषु अवगम्यमानेभ्यो गुणवद्भो ब्राह्मणेभ्य ऊर्ध्वं तद्यतिरिक्ता गुणरहिता इति यावत् ॥ १५ ॥

गुणरहितेषु बीह्मणेषु बाह्मण इति नाममात्रं केवलं वर्तते । न तु ब्राह्मणशब्दपवृत्तिनिमित्तं मुख्योऽथी अस्तीत्येवमर्थ दृष्टान्ताभ्यां विश्वादयति—

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः। ब्रौह्मणस्त्वनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः॥१६॥

इति । हस्तित्वं मृगत्वं जातिद्वयं तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । न चैतत्काष्टमय-चर्ममययोर्विद्यते । तथापि हस्ति-मृगनांमनी सादृइयमात्रेण प्रयुज्येते । तद्वदेदाध्ययनहीने ब्राह्मणदाब्दप-योगः ॥ १६ ॥

ननु-ब्राह्मणदाब्दस्यावयवार्थतस्तस्मिन् मा भूत् । जातिस्तु

१. M. reads तेषां वै for तेष्वस्ति. २. All, except A. and I. omit ब्राह्म-णेषु. ३. M. reads ब्राह्मणास्त्वनधीयानाः. ४. B. D. and I. read -नामसा-इदय-for -नामनी साहृदय-; while B. and D. read प्रयुक्त्यते for प्रयुक्त्यते.

विद्यते । विशिष्टमाता-पितृजन्यत्वं ब्राह्मणत्वजातिः । तथा च ब्राह्मणराज्यस्य तस्मिन् यौगिकत्वाभावेशप रुंदेः सद्भावात् विषमी दृष्टान्तौ–इत्याराङ्क्याह–

यामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु निर्जलः । यथा हुतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा॥ १७॥

इति । प्रामशब्दो हि जननिवासस्थाने भूभागविशेषे मुख्यया वृत्त्या वर्त्तते । कूपशब्दश्च जलाधोरे खाते । होमश-ब्दश्च शास्त्रसंस्कृतवह्नी हिवःप्रक्षेपमाह । तत्र जनविशिष्टस्थानं मुख्यो प्रामः । जनगून्यग्रामस्तु प्रामाभासः । कूप-होमयोर-प्याभासत्वमेवं योजनीयम् । तैरेतिर्दृष्टान्तेरयं नामधारको जातिमात्रसद्भावेषि योगहीनत्वात् ब्राह्मणाभासः । न तु मुख्यः। पङ्कजशब्दस्य चं यद्यपि जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं तथाप्यवय-वार्थस्तिसिन्निकेन्तर्भवत्येव । ततो योगहृद्ध इति व्यव-हियते । एवं ब्राह्मणशब्दस्यापि योगहृद्धत्वात् जातिसद्भावेषि योगहीनत्वादाभासत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

ननु-मुख्यसम्भवे सत्यमुख्यं न ग्राह्मम् । तदसम्भवे त्वमुख्यमापि ग्राह्मम्-इति लेकि-वेदस्थितिः । तथा चाध्यय-नादिसम्पन्नमुख्यबाह्मणानामसम्भवे सति बाह्मणाभासानामपि कचित् परिषत्त्वं स्यात्-इत्याद्याङ्क्याह—

१. I. reads रूढिसङ्गावान् for रूढे: सङ्गावान् २. Except A. and I. all read जनवास- for जननिवास- ३. B. D. and H. read कूप-होमाभासयो- स्टेबं for कूप-होमयोरप्याभासन्वमेवं. ४. I. omits योगहीनन्वान्. ९. G. omits व and B. C. D. F. and H. omit following:—

पङ्क नशब्दस्य च यद्यपि जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं तथापि अवयवार्थस्तिस्मिन्निमित्तेऽन्तर्भवत्येव । ततो योगस्र्ढ इति व्यवहियते । एवं त्रास्मणशब्दस्यापि योगस्र्ढत्वात् जातिसङ्गवेऽपि योगहीनस्वादाभासत्वं द्रष्टव्यम्॥ १७॥.

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौरूषरा ८फला। यथा चौडज्ञेऽफलं दानं तथौ विग्रोऽनृचोऽफलः॥१८॥

इति । अमुख्यमि यत्र कार्यक्षमं भवति तत्र मुख्यासम्भवे तदुपदियम् । यथा वैदिके कर्माण सोमाभावे पूर्ताकाभिषवः। यथा वा लोके शाल्यभावे कोद्रवादिः। तद्दृब्राह्मणाभासस्यापि कार्यक्षमत्वे स्यात् कचिदुपादेयत्वम् । न त्वध्ययनहीनस्य प्राय्थित्तविधानक्षमता अस्त । न हि पुंस्त्वेषितस्य वरस्यासम्भवेअपि षण्डः प्रजामुत्पादयन्नुपलभ्यते। नापि भूमिरूषरा कचित् फलिति । नाप्यज्ञः प्रतिगृह्णन् दात्रे फलहेतुः । एवमसाविष ऋगादिमन्त्रहीनो न पापनिवृत्तिफलहेतुः ।। १८ ।।

ननु—नामधारकः पण्डादिवदफलश्चेत्तार्ह संस्कारेरापि तस्य कोश्तिशयः स्यात्? । न हि शृंङ्गारसहस्रेणापि षण्डः प्रजन-यितुं प्रभवति—इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन संस्कारकृतोत्कर्षं स-म्भावयति—

इति स्मृत्यन्तरे लक्षणमुक्तं तत्कथं न मुख्यं ब्राह्मण्यम् ! अत आह'-इति । पटादी यथा चित्रमनेकैर्नील-पीतादिभिवंणैः क्रियते नैकेनैव । एवं ब्राह्म-ण्यमपि मन्त्रपूर्वकैः संस्कारैः क्रियते नैकेन केवलेन जन्मनेति तदाशयः ।

भरणीधरस्वित्थमवतारयित । 'ननु—
 सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।
 अनिन्दोषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥

२. I. reads wrongly गौरूषराफला for गौरूषराऽफला. २. K. substitutes वा for च. ३. M. reads यथा for तथा. ४. J. reads पूनिका- and B. D. and I. पूर्तिका- for पूनीका-. ५. I. reads स्वदार- for यूनुसर-.

चित्रकर्म यथाऽनेकरङ्गिरन्मील्यते द्यानः । ब्राह्मण्यमपि तदृद्धि संस्कारिर्मन्त्रपूर्वकैः ॥ १९॥

इति । चित्रेकारः प्रथमं पटादौ मघीरेखाभिः सर्वावयवंसम्पू-णानि मनुष्यादिरूपाणि लिखति । न च तानि तावता दर्शनी-यत्वमापद्यन्ते । पुनस्तान्येव रूपाणि नानाविधवर्णपृक्षेपेणो-न्मीलितानि दर्शनीयतामापद्यन्ते । एवं जातिब्राह्मण्यं शास्त्री-यसंस्कारेहत्कृष्यते । मन्त्रसंस्कारेण विद्यादयोष्ट्युपलक्ष्यन्ते । अत एवाङ्गिराः—

> 'जन्म-शारीर-विद्याभिराचारेण श्रुतेन च । धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते ॥ चित्रकर्म यथा जेनेकैरद्गैरुन्मील्यते शनैः। ब्राह्मण्यमपि तद्दत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः'॥

इति ॥ १९॥

ननु-यत्र संस्कृता बहवो न सन्ति तत्रेकेन संस्कृतेन स-हेतरे नामधारकाः प्रायश्चित्तविधायिनः स्युरित्यादाङ्क्याह-

प्रायश्चित्तं प्रयच्छान्ति ये द्विजा नामधारकाः।
ते द्विजा पापकर्माणः समेता नरकं ययुः॥ २०॥
इति।समेताः एँकेन संस्कृतेन सङ्गताः। ययुः यान्तीत्यर्थः।

१. M. reads चित्रं कर्म for चित्रकर्म. २. M. reads स्यान् संस्कारैवि-धिपूर्वकैः for हि संस्कारैमेन्त्रपूर्वकैः. ३. Except I. all read चित्रकारः for चित्रकरः. ४. I. reads सर्वावयवपूर्णानिः ५. B. and D. read विक्षे-पेण for प्रक्षेपेण. ६. B. and D. omit संस्कृतेन. ७. B. and D. sub stitute एतेन for एकेन and संयताः for सङ्कृताः.

यद्यपि संस्कृतः सेवयं नरकं नाईति तथाप्यनहैंः संहैकस्यां परिषद्यपवेदानात्तस्य नरकपाप्तिः । एतच चतुर्विद्यातिमते स्प-ष्टीकृतम्—

> 'प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः । ते सर्वे पापकर्माणः सेमेतो नरकं व्रजेत्' ॥

इति। समेतो नामधारकैः सङ्गतः। तावतैवापराधेन मन्त्रसं-स्कृतो अपि नरकं प्राप्तोति ॥ २० ॥

ननु संस्कृतानां बहूनामि गृहिणां कथं परिवच्वं स्यात्? नामधारकवत्तेषामिन्द्रियरतत्वादित्यादाङ्कचाह—

ये पठनित द्विजा वेदं पञ्चयज्ञरताश्च ये।

त्रैलोक्यं ताँरयन्त्येते पञ्चिन्द्रियरता अपि ॥२१॥

इति । वेदे। हि निखिलपापापनयने समर्थः । तथा च तैत्ति-रीयब्राह्मणे वन्ह्यादिपरम्परया प्राप्तं पापं स्वाध्यायोऽपहन्तीति श्रूयते—

> 'अप्तिं वे जातं पाप्मा जमाह । तं देवा आहुतीभिः पाप्मानमपान्ननाहुतीनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणा-

^{*} उक्तलक्षणा ब्राह्मणास्त्रेलोक्यमपि तारियतुं समर्थाः किं पुनर्दुष्क्र-तिनमिति काकुः।

१. B. and D. substitute सह for स्वयं and अनेकै: for अनहें:. २. B. D. and J. read ब्राह्मणा: for ये हिजा:. ३. C. and F. read समेता नरकं ययु: This reading seems to be better, but the author does not follow it. ४. M. reads धारयन्ति for तारयन्ति, K. and L. substitute तारयन्ते ने for तारयन्त्येने. ५. M. reads पञ्चिन्द्रियरताश्रयाः for पंचिन्द्रियरता अपि ६. B. D. and H. read अप्तिः for अप्ति. ७. I. reads पाटमानमपान्नाहुतीनां for पाटमानमपान्नाहुतीनां.

भिर्दक्षिणानां ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्य छन्दोभिश्छ-न्दसां स्वाध्यायेनापहतपाप्मा स्वाध्यायो दे-वपवित्रं वा एतत्'।

(ते. ब्रा. ३. ७. ३४-९)

इति । मनुरपि-

'वेदाभ्यासी^{* उ}न्वहं रात्तया महायज्ञक्रिया क्षमा । नारायन्त्याद्या पापानि महापातकज्ञान्यपि ॥ (२४६) येथेधांस्योजसा[†] विह्नः प्राइय निर्देहित क्षणात् । तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्व दहति वेदवित् ॥ (२४७) (१५. २४६–२४७)

* वेदाभ्यासादीनां नित्यानां कर्मणां पापप्रणोदनार्थता अधिकारा-न्तरत्वेनोच्यते । अनिर्दिष्टप्रायिश्वतानां अप्रत्ययकृतानां प्रतिभूतानां पापानां चैतिद्विज्ञायते। अन्ये त्वाहुः— 'ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानम्'। (१९. २३५) इति तपोविधानेन कर्मान्तरिनवृत्तिमाशङ्कमानस्य वचनम्। इद-मपि तथैव विज्ञेयम्। अनुसन्धानार्थे क्षमाग्रहणम्। सर्वात्मगुणप्रदर्शनार्थे 'महापातकजान्यपि' इति।

† ज्ञानप्रशंसेयम् । विदुषः स्वलेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिरित्यस्मिन् प्र-करणात् ज्ञायते । ज्ञानं च सरहस्यं वेदार्थविषयं ज्ञेयम् । प्रायश्चित्त-विधिज्ञानं तु केवलं शुद्धये । प्रयोगार्थत्वात् । न ह्यन्यथा प्रयोगोपपत्तिः ।

१. H. and the text read यथैधस्ते जसा विद्धः प्राप्तं for यथैधांस्यो जसा बिद्धः प्राञ्च, G. and J. read प्राप्तानि दहित क्षणात् for प्राञ्च निर्देशति क्षणात्; while B. and D. omit the following portion:—

'यथैधांस्योजसा विद्वः प्राद्य निर्वति क्षणात्। तथा ज्ञानाप्तिना पापं सर्वे दहति वेदवित्।। यथा जातवला विद्वदंहत्याद्रानिपि दुमान्। तथा दहति वेद्जः कर्मजं दोषमात्मनः'।।

इति । ये तु श्रद्धालव एव सन्तः प्रज्ञामान्द्यादिदोषेण पठितं वेदं धारयितुम-समर्थाः तेऽपि पञ्चयज्ञातुष्ठानात्.

२. We follow here A. and the text; while all others read -तथाज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥. यथा जातबली विह्नदेहत्याद्रीनिष दुमान्। तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः' ॥ (१०१) (म० स्मृ० ११. २४६-२४७; १२. १०१)

इति। ये तु श्रद्धालव एव सन्तः प्रज्ञामान्द्यादिदोषेण पिंड-तं वेदं धारयितुमसमर्थाः ते अपि पञ्चयज्ञानुष्ठानात् क्षीणपापा एव । पञ्चयज्ञानां पापक्षयहेतुत्वं च प्रथमाध्याये प्रपञ्चितम्। अतश्च पञ्चेन्द्रियमसक्तानामपि क्षीणपापत्वेन परिषच्वम-विरुद्धम् ॥ २१ ॥

नन् एवमपि पञ्चयज्ञादिभिः परिश् देषु गृहिषु परकीयं पापमनुपविदाति । परान्नभोजनादेस्तत्पापकत्वात् ।

> 'दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति'। अन्नादेर्भूणहा मार्ष्टि ' - - - - '।

इत्यादि स्मरणात् - इत्यत आह-

सम्प्रणीतः इमशानेषु दीप्तीशीः सर्वभक्षकः।

एवं च वेदविद्विपः सर्वभक्षोऽपि दैवतम् ॥२२॥

इति । न ह्याप्रिः इमज्ञाने नीतः ज्ञावादिभैक्षक इत्येतावता देवत्वं परित्यजाति । एवं वेदविदो भूदेवस्य अँभक्ष्या-ऽभोज्यादि-दोषमात्रेण भूदेवत्वं नापैति । एकैकस्य मन्त्रस्याभक्ष्यभक्षणा-चरोषदोषनिवर्त्तकत्वात् । तथा च मन्त्रलिङ्गम्-

^{*} यथा नृद्धो अभिराद्रीनिप दुमान् दहति एवं सन्यताऽर्धतश्य नेद-वित् प्रतिषिद्वाद्याचारजनितमात्मनः पापं नाद्मयतीत्यर्थः ।

१. G. reads ज्ञातबलो for जातबलो. २. M. reads-तथैव ज्ञानवान् विप्रः सर्वभक्षश्च दैवतम्॥.

३. J. substitutes दीस: for नीत:; while I. reads - अक्षणे प्रयुक्तः for -भक्षकः ४. G. reads भक्ष्यभोज्यादि- for अभक्ष्या-ऽभोज्यादि-.

'यदन्नमदयनृतेन देवा दास्यन्नदास्यन्नेत वा करिष्यन् । यद्देवानां चक्षुष्यागोऽस्ति यदेव किंच मतिग्राहमग्रिमी तस्मादनृणं कृणोतु ॥ यदन्नमद्भि बहुधा विरूपं वासो हिरण्यमुत गामजाविम्'।

(ऋ. सं. ३. ६. २१. ५)

इत्यादि । अनृतेन परकीयादौ स्वकीयत्वादिवचनेन। दास्यन्ननहेंभ्यो नष्टशौचाचारादिभ्यः स्नेहानुबन्धेन हव्य-कव्ययोः प्रयच्छन् । अदास्यन्नातिथ्यादिभ्यो योग्येभ्योऽप्रयच्छन् । अदास्यन्नातिथ्यादिभ्यो योग्येभ्योऽप्रयच्छन् । करिष्यन्नन्नभक्षणव्यतिरिक्तमविहितं प्रतिषिद्धं वा कुर्वन् चक्षुष्यागो नम्नपरयोषिदवलोकनादि । तथा देवानामागः विष्ण्वाद्यं देवं दृष्ट्वाऽण्यनमस्कारादि । यदेव किंच अश्व-महिष-कालपुरुषाद्यप्रतिप्राह्यं यत् किन्चित् प्रतिजग्राहं प्रतिगृहीतवानस्मि । बहुधा विरूपं गणान्न-गणिकान्नादिरूपेणा-नेकदोषयुक्तं यदन्नमिन्न भक्षितवानस्मि । यथोक्तात् सर्व-स्माहोषजातात् मामनृणं पूतमिन्नः करोत्विति मन्नार्थः । तथा पवमानसूक्तादिमहिमानमभिधीयते—

'क्रय-विक्रयाद्योगिदोषाद्रक्षाद्भोज्यात् प्रतिग्रहात् । असम्भोजनाचापि नृशंसं तत् पावमानीभिरहं पुनामि'। (ऋ. सं. ७. २. ३. परिशिष्टम् २)

इति । तथा सामविधाने सामगाः पटन्ति-

'अभोज्यभोजने ऐते पन्था अधी दिवः' ॥ (सा. वि. बा. २. ५. ३)

इति साम गायेदिति दोषः। मनुरपि-

'प्रतिगृह्या अपित्राह्यं भुक्त्वा वे त्रिं विगहितम् । जपंस्तरत्समन्दीयं पूर्यते मानवस्त्र्यहात् ॥ (२५३) हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्चन्नपि यतस्ततः । ऋग्वेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्तोति किञ्चन ॥ (२६१) (म. स्मृ. ११, २५३ – २६१)

इति ॥ २२॥

ननुं-उक्तरीत्या वेदिवदः स्वकीयपापमपनयन्तु नाम । तथापि त्रैलोक्यं तारयन्त्येते'-इति यदुक्तं तत् कथम् ? इत्या-राङ्क्य दृष्टान्तेन तदुपपादयति-

यावात यारा सुतस्यान्घसः। तरन्तमन्दी धावति'॥

(ऋ. सं. ७, १, १५, १.)

इति ऋचं जपन् 'श्यहान्मानवः पूयते' — इत्याह । परभेतदसमञ्ज्ञसमिव प्रतिभाति । 'तरत्समन्दीयं' इति निर्देशवलात् सूक्तमेव मृद्यते न त्वेका ऋक् ।

ा अभिवदधारिणो विप्रस्य स्तुतिरियं रहस्यप्रायश्चित्तार्था ।

^{*} तरत्मन्दीयम् 'तरत्मनन्दीधावति'-इति ऋक्संहिताया नवमम-ण्डलस्य द्वितीये अनुवाके चतुस्त्रिशं चतूऋचं सूक्तम् । इदं च ऋक्च-तुष्टयात्मकं सर्वमिष सूक्तं जेपेदिति मेधातिथ्यादीनामाञ्चयः । रामचन्द्रस्तु-'तरत्मनन्दीधावति धारा सुतस्यान्धसः ।

१. I. reads कृते for एते. २. H. and the text substitute च for वा. ३. H. reads मनूबतनीत्या for ननु-उक्तरीत्या.

## अमेध्यानि तु सर्वाणि प्रक्षिप्यन्ते यथोदके । तथैन किल्निषं सर्वे प्रक्षिपेच द्विजानले ॥२३॥

इति । गङ्गादिजले स्नातुं प्रविष्टाः दारीरात् स्वेदादीन्यमे -ध्यानि प्रक्षिपन्ति । नैतावता तज्जलमपूतं भवाति । प्रत्युत मलो -पेतान् पुरुषान्मलापनयनेन पुनाति । एवं प्रायश्चित्ती स्वकीयम-देशं पापं वेदवित्सु प्रक्षिपति । तत्र प्रक्षेपणं नाम तदपनयनाय तेषामग्रे निवेदनम् । ते च तदपनयाङ्गीकारमात्रेण न दुष्यन्ति प्रत्युत तदपनयनसमर्थं द्यास्त्रीयमुपायमुपदिद्य पापिनमुद्धर-न्ति तस्मात्तारयन्तीत्युपपन्नम् ॥ २३ ॥

ननु-वेदविद्यायाश्चेदीदृशो महिमा तर्हि वेदविदां दैन-न्दिनगायत्र्युपास्त्यादिष्वलसानामपि परिषस्वं पसञ्ज्येतेत्यत आह—

गायत्रीरहितो विषः शूद्रादप्यशुचिभेवेत्। गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः सम्पूब्यन्ते कॅनैद्विजाः॥२४॥

इति । गायत्री च ब्रह्म च गायत्री-ब्रह्मणी । तयोस्तत्त्वं गायत्रीब्रह्मतत्त्वम् । तत्र गायत्र्यास्तत्त्वर्मङ्ग-न्यास-कार्ल-वर्ण-विशेष-ध्यानादि । ब्रह्मणस्तत्त्वं वेदोक्तो निःशेषानुष्ठेयोऽर्थः । तदुभयं यथावदवगत्यानुतिष्ठन्तस्तत्त्वज्ञा इह विवक्षिताः ।

१. M. reads प्रक्षिपन्त्युक्ते यथा for प्रक्षिप्यन्ते यथोदके. २. M. reads प्रक्षेप्रव्यं द्विजेऽमले and I. प्रक्षिपेक द्विजोत्तमः for प्रक्षिपेक द्विजानले. ३. I. and J. read प्रस्कत्रयते for प्रसक्त्रयते. ४. M. reads द्विजात्तमाः for जनै-द्विजाः. ५. G. substitutes -कला- for -काल-; while I. reads -कला-वर्ण- यति- for -काल-वर्ण- ६. B. and D. read दिशेषा- for निःशेषा-; while G. reads देशेक्तनिःशेषानुष्ठानाहिः for देशोक्तो निःशेषानुष्ठेयोऽर्थः

यद्दा ब्रह्म परमात्मा । तस्य तत्त्वं वेदान्तप्रतिपाद्यं स्वरूपम् । तद् गोयव्यन्तर्गततच्छब्दवाच्यत्वेनावगत्योपासते ये ते गाय -त्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः ॥ २४॥

*नन्-यक्षिन् प्रामे जितेन्द्रियः शास्त्रोक्तस्वधर्मवैर्ती शृद्धो-विद्यते तत्र पञ्चिन्द्रियरतादुःशीलाइरं तस्यैव शृद्धस्य परि-षक्त्वमित्यत आह—

दुःशीले। पि दि जः पूज्यो न तु शूद्रो जितेन्द्रियः । कः परित्यज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलँवतीं खरीम् ॥ २५॥

इति । कः परित्यज्य-इत्यादिर्दृष्टान्तः। जाति-शीलयोर्मध्ये जात्युत्कर्ष एव प्राधान्येनोपादेयः । शीलं तु यथासम्भवम् । अत एव चतुर्विशतिमते शूबोपदेशस्यानुपादेयत्वं प्रपञ्चयति-

> 'श्वचर्मणि यथा क्षीरमपेयं ब्राह्मणादिभिः। तहत् शुद्रमुखाद्वाक्यं न श्रोतन्यं क्रथञ्चन ॥ पण्डितस्यापि शुद्रस्य शास्त्रज्ञानरतस्य च। वचनं तस्य न शाह्यं शुनोध्छिष्टं हविर्यथा ॥

^{* &#}x27;ननु-यथोक्तविप्राभवि क्षत्रियादिर्गृद्यताम् ' इत्यवतारयति धरणी-धरः । परिमदं मूलासङ्गतमिव प्रतिभाति ।

[†] प्रायश्वित्तादिष्वेवायं निषेधः । न सर्वत्र । अन्यथा हीनजातिना धर्मव्याधेन द्विजातेः कौशिकस्य पितृसेवीपदेशः विदुरेण च धृतराष्ट्र-स्योपदेशो न सङ्गच्छेतेति सुधियो विदाङ्कर्वन्तु ।

१.B.C.D.E.F.H. and J. omit तत; while I. reads गायत्र्यां भगेशब्दfor गायत्र्यन्तर्गत-तच्छब्दः. २. Except A. and I. all read धर्मकर्ता for धर्मवर्ती; while C. and F. substitute शुद्धों for शूद्रो. ३. M. reads न शूद्रो विजितेन्द्रियः for न तु शूद्रो जितेन्द्रियः. ४. A. reads क्षीरवर्ती for ज्ञीलवर्ती. ५. B. and D. read कशचन for कथन्त्रन.

बाबो ज्ञानावलेंपेने ब्राह्मणान् भाषते यदि । स याति नरकं घोरं यावदाभूतसम्प्रवम् ॥ कृष्णसर्पे द्विजं नेष्टं शुद्धं च प्रतिपाठकेम् । गर्दभं जारजातं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

इति ॥ २५॥

ननु—दुःशीलानां परिषच्वाभ्युपगमे तन्निर्दिष्टपायश्चित्तस्या-न्यथाभावः शॅक्यते इत्यत आह—

धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखङ्गधरा द्विजाः।

क्रीडार्थमि यद् ब्रूयुः सधर्मः परमः स्मृतः ।। २६।।

इति । यथा युद्धार्थं रथमारुह्य खड्गं भृत्वा समागतस्य योद्धं मुदूर्त्तमात्रं विलम्बितेशी युद्धे खड्गचालनादिरूपा युद्धोचितेवं लीला प्रवर्त्तते । ने त्वपस्तुता क्षियूतादिरूपा । तद्दत् धॅर्मशास्त्र-वासनावासितत्वात् क्रीडन्नीप यथाशास्त्रमेव ब्रूते । किमु वक्तव्यं बुद्धिपूर्वं परिषद्युपविश्य—

'अब्रुवन्विब्रुवन् वार्णि नरो भवति किल्बिषी'। (म. स्मृ. ८. १३)

इत्यादिशास्त्रं चावगत्याऽन्यथा न ब्रूते इति ॥ २६ ॥ इत्थं योग्यायोग्यपरिषदौ विविच्य तत्र योग्यायाः परि-षदोऽपेक्षितं विशेषणजातं दर्शयति-

२. I. reads ज्ञानावलेपानु for ज्ञानावलेपेन. २. I. reads हुष्टं for नष्टं. इ. I. and G. read प्रतिपादकम् for प्रतिपादकम्. ४. C. E. F. G. and H. read श्रुक्तेत for शक्यते. ५. I. omits एव. ६. I. omits न त्यपस्तुताऽक्ष-युतादिरूपा. ७. I. reads प्रस्तुताद्वेदादिरूपाद्वथाद्धर्मशास्त्रवेदी यो निपुणा आ- अपनः स इन्द्रियपरतन्त्रोऽपि चिरं शास्त्रवासनावासित्वात् for धर्मशास्त्रवासनावासित्वात्.

चातुर्वेद्यो विकल्पी च अङ्गविद्धर्मपाठकः । त्रयश्वाश्रमिणो मुख्याः पेषदेषा दञावरा ॥२७॥

इति । तत्र चातुर्वेद्यादिशब्दार्थानङ्गिरा विवृणीति-

'चतुर्णामि वेदानां पारगा ये द्विजोत्तमाः। स्वैस्वैरङ्गिवनां उप्येते चातुर्विद्या इति स्मृताः।। धर्मस्य पर्षदश्चेव प्रायश्चित्तक्रमस्य च । त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः स विकल्पी भवेत् द्विजः॥ शब्दे च्छन्दिस कल्पे च शिक्षायां च सुनिश्चितः। ज्योतिषामयने चैव सनिरुक्तेऽङ्गविद्वेवत्।। वेद-विद्यात्रतस्नातः कुल-शीलसमन्वितः। अनेकधर्मशास्त्रज्ञः भोच्यते धर्मपाठकः॥ बह्मचर्याश्रमादृष्ट्वे विप्रोऽयं वृद्ध उच्यते'।

इति । चातुर्वेद्यत्वाद्युक्तविशेषणविशिष्टा गाईस्थ्याद्यन्य-तमाश्रमवर्तिनो दश संख्याकाः परिषच्छब्दवाच्याः । दशसंख्या अवरा यस्यां परिषदि सा दशावरा । दशस्वमवरः पक्षः । ततो अ्यर्वाचीनः पक्षो नास्तीत्यर्थः । ये तु—

'चत्वारो वा त्रयो वाजपे'।

(प. स्मृ. ८. ७)

^{*} ये चतुर्णां वेदानां पारगाः ते तत्तद्देदाङ्गज्ञानाभावे अपि चातुर्विद्याः स्मृता इति योजना ।

^{† &#}x27;शब्दे' शब्द शास्त्रे व्याकरणे इति यावत् ।

२. M. reads परिषत् स्युईशावराः and H. परिषदो दशावराः for पर्षदेषा

इत्यादिपक्षाः पूर्वमुपन्यस्ताः। ते सर्वे भि गीवधादर्वा-चीनविषये द्रष्टव्याः । सेयं दशसंख्योपेता परिषद् ब्राह्मणस्य प्रायिश्वित्तित्वे सत्यवगन्तव्या । यदा क्षत्त्रिय-वैदयौ प्राय-श्वित्तिनौ भवतः तदा विशेषमङ्गिरा आह-

> 'परिषद्या ब्राह्मणानां सा राज्ञां द्विगुणा मता। वैद्यानां त्रिगुणा चैव परिषच व्रतं स्थितम् ॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु क्षत्त्रियाणां पुरोहितः। वैश्यानां याजकश्चेव ते एव व्रतदाः स्मृताः॥ अगुरुः क्षत्त्रियाणां च वैश्यानां चाप्ययाजकः। पायश्चित्तं समादिश्य तप्तकृच्छ्ं समाचरेत्'॥

इति । यथा क्षिय-वैदययोः परिषदृद्धिः तथा व्रतमपि वर्धते । इयं च व्रतवृद्धिरुत्तमजातिहनने द्रष्टव्या । इतरविषये व्रतहासस्याभिधानात् । तथा च चतुर्विदातिमते दर्शितम्

> 'प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः l पादोनं * क्षियः कुर्यादर्ध वैदयः समाचरेत्।

^{*} अत्र क्षच्चियस्य पादोनं वैद्यस्यार्धं शूद्रस्य पादिमिति प्रायश्चित्तस्य न्युनतं ज्ञानतारतम्याभिप्रायेणोक्तम् । सर्वत्राप्यस्मिन् प्रायश्यित्तप्रकरणे ज्ञानवती दोषाधिकयमज्ञानिनो दोषाल्पत्वमाहुर्महर्षयः। वर्णज्येष्ठयात् सर्वविद्याधिकारित्वाच ज्ञानवतो ब्राह्मणस्य पूर्णं ततो अवरस्य क्षज्ञियस्य पादोनं ततो अप्यवरस्य वैदयस्यार्धं सर्वेभ्यो जघन्यस्य शूद्रस्य पादं प्राय-श्वित्तमुपदिष्टम् । अनेन श्रूदादप्यधमानां चाण्डालादीनां तारतम्येन प्रायश्यितहास उपलक्षणीयो धर्मविद्विरियलं प्रसक्तानुपसक्तेन ।

१. I. reads स एव अतदः स्मृतः for त एव अतदाः स्मृताः.

शूद्रः समाचरेत् पादमशेषेष्विप पाप्मसु'॥ इति ॥ २७ ॥

अथ व्रतादेशनम्॥

इत्यं प्रायिश्वित्तना कर्त्तव्यमुपस्थानं उपस्थेया परिषचे-त्युभयं निरूपितम् । अथ व्रतादेशनं निरूपणीयम् । तस्यो-पस्थानानन्तरभावित्वात् । अनन्तरभावश्वाङ्गिरसा दर्शितः—

'उपस्थानं व्रतादेशः स्वीयाशुद्धिपकाशनम् । प्रायश्चित्तचतुष्कं च विहितं धर्मकर्तृभिः'।। इति । तदेतद्वतादेशनं राजानुमत्या कर्तव्यमित्याह— रोज्ञश्चानुमते स्थित्वा प्रायश्चितं विनिर्दिशेत् । स्वयमेव न कर्तव्यं कर्त्तव्या स्वल्पनिष्कृतिः ।। २८ ॥

इति । अत्र गोवधस्य प्रकृतत्वात् तमारभ्याधिकेषु राजा-नुज्ञयैव वर्षे वर्ते निर्दिशेत् । न तु राजानं वञ्चियत्वा स्वयं तत् कर्त्तव्यम्। गोवधादल्पेषु तु पापेषु विनाशप राजानुज्ञां निष्कृ-तिर्दातुं शक्यते । एतच देवलोऽप्याह—

'याचितास्तेन ते चापि ब्राह्मणाः पापभीरुणा । निष्कृतिं व्यवहारार्थं कुर्यात्तस्मै नृपात्तया ॥

^{*} गोवधादिगुरुषु पांपेषु गुरोः प्रायश्चित्तस्य कर्तव्यत्वात् तत्र च कर्तुः कथंचित् देहनाज्ञादिसम्भवात् लोकोपद्रवसम्भवाच तादृशप्राय-श्चित्तदानं राज्ञोऽनुमतेन दातव्यमिति प्रतिपदमुक्तम् ।

R. M. reads -

राज्ञां चातुमते चैव प्रायश्चित्तं द्विजो वदेत्। स्वयमेव न वक्तव्या प्रायश्चित्तस्य निष्कृतिः॥. २. I. reads चेत् पापे for ते चापि.

स्वयं वो ब्रह्मणेः कृच्छ्मल्पदोषे विधीयते । राज्ञी च ब्राह्मणेश्वेव महत्सु सुपरीक्ष्य च'॥

इति । हारीती अप--

'राज्ञीऽनुमतिमाश्रित्य प्रायश्चित्तानि दापयेत्। स्वयमेव न कुर्वीत कर्त्तव्यं स्वल्पमेव च'॥

इति ॥ २८॥

यथा परिषद्राजानं नातिक्रमेत् तथा राजापि परिषदं नातिक्रामेदित्याह –

ब्राह्मणांस्तानिकम्य राजा कर्त्तुं यदिच्छति । तत्पापं द्यातथा भूत्या राजानमंनुगच्छति ॥२९॥

इति । कर्नु प्रायश्चित्तं कारायिनुम् * । अन्तर्भावितर्ण्य-र्थस्य विवक्षितत्वात् ॥ २९ ॥

इदानीं परिषदा समाचरणीयान् नियमविशेषानाह— प्रायश्वित्तं सदा दद्याद्देवतायतनायतः । आत्मकृच्छ्रं ततः कृत्वा जपेदे वेदमातरम्।।२०॥

प्रायश्चित्तोपदेशो ब्राह्मणेरेव कार्य: । राज्ञा तु कथं तत्कारियतच्य-मिति व्यवस्था विचारणीयेत्यर्थः ।

१. I. substitutes च for दा. २. I. reads राजा च आह्मणश्चेव for राज्ञा च आह्मणश्चेव and For the same B. and D. read राजा च आह्मणाश्चेव.

^{3.} M. reads:-

ब्राह्मणांश्च व्यतिक्रम्य राजा यत् कर्तुमिच्छाते ।.

इति । दद्यादित्यत्रायोगव्यवच्छेदो विवक्षितः । परिष-खुपविरयादाने पत्यवायस्मरणात् । तदाहाङ्गिराः-

'आत्तीनां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः। जानन्तो न पयच्छन्ति ते तेषां समभागिनः ॥ तस्मादार्नं समासाद्य बाह्मणांस्तु विदेशवतः। जानिद्रः पर्षदः पन्था न हातव्यः पराङ्मुखैः ॥ तस्य कार्यो व्रतादेशः पावनार्थे हितेप्सुभिः। अज्ञानामुपदेष्टव्यं क्रमदाः सर्वमेव च ॥ यथाअसुद्धरते कश्चिद्भयार्चं ब्राह्मणं कचित्। एवं पापात् समुद्भत्य तेन तुल्यें फलं लभेत्'।।

इति । सर्वथा दद्यादित्ययं नियमो यथाविध्युपपन्नविषयः। तथा च हारीतः-

> 'यत्नादेव पुरस्कृत्य विप्रांस्तत्र दशावरान् । प्रणिपत्य च भक्त्या च प्रायिश्वतं विनिर्दिदीत्'।।

इति । विनिर्दिशेत् याचेत- इति यावत् । यथाविध्यु-पपत्त्यभावे पायश्चित्तं न देयम् । तदाहाङ्गिराः-

> 'अनर्चितरनाहूतरपृष्टेश्व यथाविधि । प्रायश्चित्तं न दातव्यं जानद्भिरपि चै द्विजै:' ।।

इति । ज्ञानेनाज्ञानेन वा प्रायश्चित्तस्यान्यथानिर्देशे पत्य-वायं स एवाह—

१. C. E. F. G. and H. read मुल्यफलो भवेत for नुल्यं फलं लभेत. २. C. and F. read चाऽद्विजै: for च दिजै:.

'अजानन् यस्तु विब्रूयाञ्जानन्यश्वाऽन्यथा वदेत्। उभयोर्हि तयोदोषः पक्षयोरुभयोरिप'।। इति । विधिवत् कृतस्य प्रायश्वित्तस्य गौरव-लाघवनिर्ण-याय देश-कालादयः परीक्षणीयाः । तदाह बौधायनः-'शरीरं बलमायुश्व वयः कालं च कर्म च। समीक्ष्य धर्मविद्वद्व्या प्रोयश्वित्तं प्रकल्पयेत्'।। (बौ. स्मृ. १.१.१.-१५)

इति । हारीतीश्पि-

'यथावयो यथाकालं यथापाणं च ब्राह्मणे । प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणेर्धर्मपाठकेः ।। येन द्युद्धिमवाप्नोति न च प्राणिर्वियुज्यते । आर्ति वा महर्ता याति न चैतद् व्रतमादिद्योत्'।।

इति । विश्वामित्रोऽपि-

'जाति-शक्ति-गुणांपेक्षं सकृदुद्धिकृतं तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायिश्वतं प्रकल्पयेत्' ॥ इति । परिषद्धमंप्रश्नादीतिकर्त्तव्यता अद्भिरसा दाँशता— 'ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपस्थितम् । विप्राः पृच्छन्ति तत् कार्यमुपविज्ञ्यासने स्थितम् ॥ किं ते कार्यं? किमर्थं वा सदा मृगयसे द्विजान्? । पर्षदि ब्रूहि तत् सर्वं यत्कार्यं हितमात्मनः ॥ *सत्येन द्योतते राजा संत्येन द्योतते रविः।

^{*} स्तुतिरेवयं सत्यस्य । सा च उपसन्नस्य प्रायश्यित्तिनः यथावत्स्व-दोषनिवेदनाय सत्यप्ररोचनार्थम्।

१. The text reads प्राथिश्वानि निर्दिशेत for प्राथिश्वनं प्रकल्पवेत. २. I. reads रविः सत्येन तद्यथा for सत्येन खोतते रविः.

सन्येन चोतते वह्निः सर्वं सन्ये प्रतिष्ठितम् ॥ भूभुवःस्वस्त्रयो लोकास्ते अपि सत्ये प्रतिष्ठिताः । अस्माकं चैव सर्वेषां सत्यमेव परं बलम् ॥ यदि चेद्रक्ष्यसे सत्यं नियतं प्राप्स्यसे ज्ञाभम् । यद्यागतोऽस्यसत्येन न तु गुद्ध्यसि केनचित् ॥ सत्येन तु विगुङ्धेन्ति शुद्धिकामाश्च मानवाः । तस्मात्तद्दद येत् सत्यमादि-मध्या-अवसानिकम् ॥ एवं तैः समनुज्ञातः सर्वं ब्रुयादद्योषतः । तस्मित्रिवेदिते कार्ये निष्कास्यो यस्तु कार्यवान् ॥ तस्मिन्नत्सारिते पांवे यथावद्दर्भपाठकाः । ते तथा तत्र जल्पेयुर्विमृदान्तः परस्परम् ॥ आपद्रभेषु यत्मीक्तं यच सानुग्रहं भवेत्। परिषत्सम्पदश्चेव कार्याणां च बलाबलम् ॥ पाप्य देशं च काल च यच कार्यान्तरं भवेत्। पर्वत् सिन्चिन्त्य तत्सर्वं पायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ सर्वेषां निश्चितं यत्स्याद्यच प्राणान् न घातयेत् । आह्य श्रोवयेदेकः पर्षदा या नियोजितः ॥ ग्रणुष्व भो इदं विप, यत्ते आदिइयंते व्रतम् ॥ तत् प्रयत्नेन कर्त्तव्यमन्यथा ते वृथा भवेत्। यथा भवेत् तथा चीर्णे तदा शुद्धिपकाशनम् ॥ कार्यं सर्वं पयत्नेन शक्त्या विप्राभिभाषितम्'।

१. H. reads विशुद्धिः स्यान् सत्यकामाश्च for विशुद्ध्यन्ति ग्रुद्धिकामाश्च. २. I. reads प्रमूहि तत् for तद्दर् यत्. ३. B. C. D. E. F. G. H. and J. read तद्देदेकः for आययेदेकः ४. O. यदा for यथा and I. reads :—
यदा च ते भवेत् चींर्णे तदा गुद्धिपकाशकम्॥

इति । एतच सर्व कस्यचित् देवतायतनस्य देवस्य वेदण्यस्य वा पुरः स्थित्वा निर्देष्टच्यम् । 'देवतायतनायतः' इत्येतत् पुण्यतीर्थादेर्ण्युपलक्षणम् । एवं प्रायश्चित्तं निर्दे इयानन्तरं निर्देष्टारः सर्वे अध्यात्मविद्युद्धचर्थं तत्तत्यायश्चिन्तानुसारेण स्वल्पमधिकं वा किञ्चित् कृच्छं चरित्वा तदन्ते वेदमातरं गायत्रीं यथाद्यात्ति जपेयुः इति । एतदेव हारीन्तो अध्याह—

'प्रायश्चित्तं तु निर्दिइय कथं पापात् प्रमुच्यते?। यत्पवित्रं विजानीयात् जपेदा वेदमातरम्'।।

इति ॥ ३० ॥

'वेद-वेदाङ्गविदुषाम्' (८. १)—इत्यारभ्य 'जंपेद्वै वेदमा-तरम्' (८. ३०)—इत्यन्तेन प्रन्थसन्दर्भेण यत् परिषन्निरूपणं तत् सर्वमतीताध्यायोक्तेषु आगाम्यध्याये वक्ष्यमाणेषु च पान् यश्चित्तेषु समानमवगन्तव्यम् । अध्यायादौ यत् पृष्टं गोव-धपायश्चित्तं तदिदानीमध्यायपरिसमाप्तेर्निरूपयति । तत्र 'स-दिाखम्'—इत्यादिना बहुंविधमितिकर्त्तव्यमाह—

सिशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम् ।
गवां मध्ये वॅसेद्रात्री दिवा गाश्वाऽप्यनुव्रजेत् ॥३१॥
इति । शिखाअपि यथा न परिशिष्यते तथा वपनं

१. I. inserts वा after हो वस्य. २. Except A. and I. all omit आपि. ३. B. and D. read बहुधामितिकतेच्यताम् for बहुविधमितिकर्तव्यम्. ४. B. and D. substitute चरेन् for वसेन्; while M. reads गोष्ठे for मध्ये and ताः समनुक्र जेन् for गाश्वाऽण्यनुक्र जेन्.

कुर्यात् । सन्ध्यात्रये च नेद्यादाववगाहेत् । रात्री गोष्ठे गोमध्ये द्यायीत । दिवसे तु चरन्तीर्गा अनुचरेत् ॥ ६१ ॥

इतिकर्त्तव्यतान्तरमाह--

उष्णे वर्षति शीते वा मास्ते वाति वा भृशम्। न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तुं शक्तितः॥३२॥

इति । निदाघसन्तांपे प्रथमतो गवां छायां सम्पाद्य पश्चा-त् स्वयं छायायामुपविद्येत् । एवं वेर्षादी । वर्षति सति वृष्टि-पीडितानां गवां द्यालादिसम्पादनेन रक्षां कुर्यात् । तथा हेमन्त-शिशिरयोर्गिशि निवासाय शीतरहितं स्थानं सम्पाद-यत् । तथा यदा कदाचित् मारुते भृद्यां वाति सति स्थाना-दिसम्पादनेन तदुपद्रवात् संरक्षेत् । यदा गवां रक्षां कर्त्तुं न दाक्रयात् तदा स्वात्मनोऽपि रक्षां न कुर्यात् ॥ ३२ ॥

अन्यदितिकर्त्तव्यमाह---

आत्मनो यदि वाडन्येषां गृहे क्षेत्रे खळेऽथ वा । भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥३३॥

इति । स्वकीयेषु परकीयेषु वा गृहादिषु सन्चितं शाल्या-दिकं यदि काचिद्रीर्भक्षयेत् तदा तां परयन्नपि निवारकार-णामग्रे न कथयेत् । तथा वन्सी यदि दोहकालादन्यत्र स्तनं-

१. Except A. and I. all read अपोऽनगाहेत for नद्यादानवगाहेत. २. K. and L. read स्वशक्तितः for तु शक्तितः ३. C. E. F. G. H. and J. read वर्षतो देवे वर्षति for वर्षादौ | वर्षति ४. G. reads निश्चि दिवा सार्थ for निश्चि निवासाय.

पिनेत् तदा तमपि वत्सं न कथयेत् ॥ ३३ ॥ पुनरप्यन्यदितिकर्त्तव्यमाह—

पिबन्तीषु पिबेत्तोयं संविद्यान्तीषु संविद्येत्। पतितां पङ्केममां वा सर्वप्राणैः समुद्धरेत्।। ३४॥

इति । स्वयमत्यन्ततृष्णातीं भि गवामुदक्षपानात् पूर्व-मुदकं न पिंवत् । तथा चिरस्थिति-गतिभ्यां पादयोर्व्यथां पाप्यापि गोसंवेदानात् पाक् स्वयं न संविद्योत् । यत्र कापि रोगार्त्ता सती भूमो पितता वा जलपानाद्यर्थं गत्वा पङ्के मम्रा वा गौर्यदा दृष्टा तदानीमेव स्वप्राणेषु लौल्यं परित्यज्य सर्वेणापि प्रयत्नेन तां गामुद्धरेत् ।। ३४ ।।

ननु-स्वपाणेष्वलुब्धस्य प्रकान्तवतसमाप्त्यभावे दुरितक्ष-यो न स्यादित्यत आह-

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । मुच्यते ब्रह्महत्यौया गोप्ता गोर्ब्राह्मणस्य च ॥३५॥

इति । अनुष्ठेयेभ्यः सर्वेभ्योऽपि^र व्रतेभ्यः इदमधिकं व्रतं यद्गो-ब्राह्मणाद्यर्थे मरणम् । तत्र कुतो व्रतभङ्गद्भावकाद्माः?। स्वयं मरणमभ्युपगम्य गी-ब्राह्मणरक्षणे प्रवृत्तो यदि कथिन्न-डजीवेत् तदा गो-ब्राह्मणयोः सङ्गोप्ता जीवन्नपि ब्रह्महत्याया मुक्ती भवति ।। ३५ ।।

अङ्गानि विधायाङ्गिनं व्रतविद्रोषं विदधाति—

३. C. F. H. I. and J. read पडुलमां for पडुममां and H. reads सर्वनाणै:, K. and L. सर्वापायै: for सर्वमाणै:. २. I. reads लोगं for लीन्यं. ३. M. reads लसहत्याधौरींसा गो-आह्मणस्य. Also all others except A. and I. read गोन्नाह्मणस्य for गोन्नोह्मणस्य. ४. I. omits -ऽपि.

गोवधस्यानुरूपेण प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्। प्राजापत्यं ततेः कृच्छ्रं विभजेत्तचतुर्विधम्॥ ३६॥

इति । एकभक्तादिरूपं प्राजापत्यव्रतं गोवधस्य प्राय-धित्तम् । तच व्रतं वेक्ष्यमाणप्रकारेण चतुर्विधम् । तव गोवधस्य तारतम्यं न्याया-ऽऽगमाभ्यां निश्चित्य तत्तारतम्या-नुसारेणान्यतमं प्राजापत्यव्रतिविद्येषं निर्दिद्येत् । यतो वध-तारतम्यानुसारेण प्रायधित्ततारतम्यं विनिर्देश्यं ततो व्रत-तारतम्यावेगतं प्राजापत्यव्रतं चतुर्विधं यथा भवति तथा विभजेत् ॥ ३६ ॥

इदानीं विभागं प्रकटयति—

एकाहमेकभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः।
अयाचिताश्येकमहरेकाहं मास्ताशनः॥३७॥
दिनद्दयं चैकभक्तो दिदिनं चैकभोजनः।
दिनद्दयमयाची स्याद् दिदिनं मास्ताशनः॥३८॥
त्रिदिनं चैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः।
दिनत्रयमयाची स्यात् त्रिदिनं मास्ताशनः॥३९॥
चत्रहं चैकभक्ताशी चत्रहं नक्तभोजनः।

१. M. reads तु यत् for ततः and I. substitutes च for तत्. All others except A. and M. read विभन्नतं चतुर्विधम्. २. H. and J. read तत्प्रमान्धप्रकारेण for वक्ष्यमाणप्रकारेण. ३. I. reads-अनुगतं for -अवगतं. ४. II. reads अयाचितस्यैकमहः, K. and L. अयाचितात्त्वेकमहः and C. and F. अयािवितार एकाहम् for अयािचताद्येकमहः. ५. M. reads तु for च.

## चतुर्दिनमयाची स्याचतुरहं मास्तादानः॥ ४०॥

इति । एकभक्त-नक्ता-ज्याचितोपवासाः प्राजापत्यस्वरूपम् । सोज्यमाद्यः कल्पः । द्विगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं यत् तत् द्वितीयः कल्पः । त्रिगुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं तृतीयः कल्पः । चतुर्गुणीभूतैकभक्तादिचतुष्टयं चतुर्थः कल्पः । त एते चत्वारः कल्पा बधेभेदेषु योजनीयाः । तद्यथा-एकहायणस्य वधे प्रथमः। द्विहायणस्य वधे द्वितीयः । त्रिहायणस्य वधे तृतीयः । उपरितनवयस्कस्य वधे चतुर्थः-इति ॥ ३७-३८-३९-४०॥

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह-

प्रायिश्वते ततश्वीणे कुर्याद् ब्राह्मणभाजनम् । विप्राणां दक्षिणां दद्यात् पवित्राणि जेपद् द्विजः॥४९॥

इति । पवित्राणि पवमानसूक्तादीनि । भोजन-दक्षिणा-जपाः शक्त्यनुसारेण द्रष्टव्याः ॥ ४१॥

उपस्थान-त्रतादेशनचर्यात्मकान् त्रीन् प्रायश्चित्तपादानिभ-भाय गुद्धिपकाशनरूपं चतुर्थपादमाह-

ब्राह्मणान् भोजियत्वा तु गोघ्नः शुद्धो न संशयः।
इति । स्वकीयविशुद्धिख्यापनार्थे स्वबन्धूनशेषान् ब्राह्मणान् भोजयेत् । ऐतावता चतुष्पादपायश्चित्तस्यानुष्ठितत्वात्
अस्य शुद्धो नास्ति कश्चित् संशयः।

सिदाखिमत्यादिना साङ्गं प्रायिश्वत्तं यदुक्तं तदेव चैयवन आह-

२. H. reads तावता for एतावता. २. C. and F. read ध्यवहरझाह for ध्यवन आह-; while B. and D. omit यदुक्तं तदेव ध्यवन आह—
'प्राजापत्यक्षतं गोवधे प्रायधित्तम्.'

'प्राजापत्यव्रतं गीवधे प्रायश्चित्तम् । नखानि रोमाणि छित्वा सशिखं वपनं कृत्वा विषवणस्तानं गवामनु-गमनं सह शयनं सुमहत्तृणानि रथ्यासु चारयेत् । व्रतान्ते ब्राह्मणभोजनम्' ।

इति । आचार्येणैकहायनादिचर्तावधवध्यभेदमभिपेत्य व्रते पक्षचतुष्टयमुपन्यस्तम् । तदेव भेङ्गचन्तरेण वृद्धप्रचेता आह—

> 'एकवर्षे हते वत्से कृच्छ्रपादो विधीयते । अबुद्धिपूर्वे पुंसां स्यात् द्विपादस्तु द्विहायने ॥ त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्यमतः परम्'।

इति । ननु—आचार्योक्ताद् गोवधप्रायश्चित्तादिधकानि बहुविधानि गोवधप्रायश्चित्तानि नानामुनिभिर्दिश्चितानि । तत्र कानिचित् कालेनाधिकानि । तद्यथा—एकमास-द्विमास-त्रिमा-सादित्रतानि कालतो अधिकानि । तथा कानिचिद्दानेना-धिकानि । तद्यथैकगोदानमारभ्य सहस्रगोदानपर्यन्तानि कानिचित् कायकेरोनाधिकानि । तद्यथा—द्वाददारात्रोपवासादी-नि । बाढम्। तत्र निमित्तगोरवं व्रतगौरवं च पर्यालोच्य न्यायेन विषयव्यवस्था कल्पनीया । तां च वयं प्रदर्शयामः । तत्र याज्ञवल्क्यो व्रतचतुष्टयमाह—

'पञ्चगव्यं पिंबेदै गोन्नो मासमासीत संयतः । गोष्ठेदायो गोऽनुगामी गोपदानेन शुङ्चति ॥

१. I. reads समूह- for समह-. २. B. D. and H. read योग्यान्तरेण, but H. has the marginal reading अङ्गाधन्तरेण and substitutes बृहत्प्रचेता for वृद्धप्रचेता. J. also has बृहत्प्रचेता. ३. The text reads पित्र for पित्रत्.

कृच्छं चैवातिकृच्छं च चरेद्वा पि समाहितः । दद्यात् त्रिरात्रं चोपोध्य वृषभैकादशास्तु गाः' ॥ (या. स्मृ. ३. २६३–२६४)

इति । तत्र गोस्वामिभेदमुपजीव्य व्यवस्था । जातिमात्र-बाह्मणस्वामिके त्रिरात्रोपवासो वृषभैकाददागोदानं च*। क्षित्र-यस्वामिके पञ्चगव्यादानम् । वैद्यस्वामिके मासमतिकृच्छ्-म् । द्यूदस्वामिके कृच्छ्म् । विष्णुर्वतत्रयमाह-

> 'गोन्नस्य पञ्चगव्येन मासमेकं निरेन्तरम् । प्रौजापत्यं पराको वा चान्द्रायणमथापि वा' ॥ (वि. स्मृ. २. १४)

ि इति । एतत् त्रयमपि क्षित्रयस्वामिकविषयम् । यत्तु दाङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तम् ।

'गोन्नः[‡] पञ्चगव्याहारः पञ्चविंदातिरात्रमुपवसेत् ।

^{*} अत्र विज्ञानेश्वर एवं व्यवस्थामाह—पञ्चगव्याञ्चानं ततश्य षड्भिः षड्भिर्पवासेरेकेरेकेकप्राजापत्यक्रलपन्या पञ्चक्रच्छाणां प्रत्याम्चायत्वेन पञ्च धेनवो मासान्ते च दीयमाना गौरेकेति षट् धेनूनां दानम् । वैश्य-स्वामिके मासमितिकृच्छुं कुर्यात् । तत्र षड्गत्रमुपवासो भवति । चतुर्विज्ञात्यहं च पाणिपूराचभोजनम् । ततश्य कृच्छ्रप्रत्याम्चायकल्पनया किञ्चि-च्यूनं धेनुपञ्चकं भवति । श्रूद्रस्वामिकविषये मासं प्राजापत्यव्रतं द्विती-यम्। तत्र च सार्धप्राजापत्यद्वयात्मकेन प्रत्याम्चायेन किञ्चिद्धिकं धेननुद्वयं भवति । विस्तरस्तु मिताक्षरायामनुसन्धेयः ।

[†] विज्ञानेश्वरस्त्वदं — 'पञ्चगव्याहारसमानविषयम्' - इत्याह।

[‡] इदं च शङ्क-प्रचेतसवचनमिति मिताक्षरायाम् ।

१. I. rends पलत्रयम् for निरन्तरम्. २. I. reads प्रस्यहं स्यात् for प्राजापत्यं.

सिशाखं वपनं कृत्वा गोचर्मणा प्रावृतो गाश्वानु-गच्छन् गोष्टेशयो गें। दद्यात्'।

इति । एतत्तु वैइयस्वामिकविषयम्*। यत्तु संवर्त्तेनोक्तम्-

'गोन्नस्यातः प्रवक्ष्यामि निष्कृतिं तस्वतः शुभोम् । गोन्नः कुर्वीत संस्थानं गोष्ठे गोरूपँसंस्थिते ।। तंत्रैव क्षितिशायी स्यान्मासार्ध संयतिन्द्रयः। संक्त-यावक-भैक्षाशी पयो दिध घृतं शकृत् ।। एतानि क्रमशोऽश्रीयात् द्विजस्तत्पापमोक्षकः । शुद्ध्यते सोर्डधमासेन नख-रोमिवर्वाजतः ।। स्नानं त्रिषवणं कुँर्योद् गवामनुगमं तथा । एतत्समाहितः कुर्यात् सं नरो वीतमत्सरः ।। सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः । तत्तश्रीणंत्रतः कुर्यात् विप्राणां भोर्जनं परम् ।। भुक्तवत्सु च विषेषु गां च देधात् सदक्षिणाम् ।

## सक्तु-यावक-पिण्याक-पयो-दधि-सक्नुन्ररः॥

^{* &#}x27;इदं मासातिकच्छ्समानविषयम्'—इति विज्ञानेश्वरः।

१. B. and D. read आवृतो and H. आच्छादितो for प्रावृतो. २. B. and D. insert च after गां. ३. The text reads पुनान् for शुभाम्. ४. Except H. and the text all read गोरूपसन्निधौ for गोरूपसंस्थिते. ५. The text reads—

६. I. and the text read सार्ध- for सोऽध-. ७. The text reads चास्य for क्रयांन् and अनुगमः for अनुगमं. ८. The text reads दुर्यान्नरो विगतनत्तरः ९. I. reads चैव भोजनम् for भोजनं परम्. ६०. B. D. H. and J. read च रद्यादिचक्षणः and C. E. F. and I. प्रद्यादिचक्षणः for च द्यान् सदक्षणाम्.

वृषभं तिलधेनुं वा ततो मुच्येत किल्विषात्'।। (सं. स्मृ. १२९–१३४)

इति । यचे मुमन्तुनोक्तम्—
'गोन्नस्य गोनदानं गोष्ठे द्रायनं द्वादद्यारात्रं
पञ्चगव्यपादानं गवां चानुगमनम्'।

इति तत् गृद्धस्वामिकविषयम् । यतु मनुनोक्तम् — 'उपपातकसंयुक्तो गोन्नो मासं यवान् पिबेत् । कृतवापो वसेद्रोष्टे चर्मणाँ ऽऽद्वेण संवृतः ॥ (१०९)

* तिलधेनुहक्ता लिङ्गपुराणे उपरिभागे सप्तिशेष्ट्याये, वराहपुराणे च नवनवितिमेष्ट्याये यथा—

> 'सा तु षोडश्वभिः कार्या चतुर्भिनेत्सको भनेत् । नासा गन्धमयी चास्या जिह्वा गुडमयी शुभा ॥ पुच्छे प्रकल्पनीया सा घण्टाभरणभूषिता । ईदृशीं कल्पयिता तु स्वर्णशृङ्गीं च कारयेत् ॥ कांस्यदोहां रोष्यखुरां पूर्वधेनुविधानतः । कृत्या तां ब्राह्मणायाऽऽशु दद्याचैव नराधिप'॥

( a. y. ee. LE-Le)

## इति । षोडश्राभिः कुडवैरित्यर्थः।

?. This line does not appear in the text:-

'वृषभं तिलधेनुं वा ततो मुच्येत किल्बिषाम्'॥.

२. All others except A. and I. substitute च for बा. ३. Except A. and I. all substitute द for च; while B. and D. omit:—

'गोन्नस्य गोपदानं गोष्ठे शयनं द्वादशरात्रं पञ्जगन्यप्राश्चनं गवां चानुगमनम्'।

इति तत् शूद्रस्वामिकविषयम् । यनु मनुनोक्तम्—, ४. G. reads द्रोणसंदृतः and the text तेन संवृतः for ऽऽद्रेण संवृतः; while B. and D. substitute कृतपापो for कृतवापो.

चतुर्थकालमशीयादक्षारलवणं मितम् ।
गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्यौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥
दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिवेत् ।
ग्रैश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरांसनी भवेत् ॥
तिष्ठेन्तीष्वनुतिष्ठेत व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
आंसीनास्विप चासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥
आतुरामभिर्युक्तां वा चौर-व्याव्रादिभिर्भयैः ।
पतितां पद्भमग्नां वा सर्वप्राणिविमोक्षयेत् ॥
उद्यो वर्षति शिते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तिः ॥
आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रे खलेऽपि वा ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥

'उत्थितस्तु दिवा तिष्ठेत् उपविष्टस्तथा निश्चि । एतद्वीरासनं प्रोक्तमनाश्चियोपवेशनम्'॥ इति । आश्चयमन्तरा उपवेशनम् ।

^{* &#}x27;वीरासनं वसेत्'—इति मेधातिथ्यादिसम्मतः पाठः। भित्ति-शय्या-दावनिषदा यदुपविष्टस्यावस्थानं तद्वीरासनमित्याहुः । उक्तं च विष्णु-धर्मोत्तरे—

१. The text reads गोमूत्रेणाचरेत् for गोमूत्रेण चरेत्. २. C. E. and F. read चीरासनी for वीरासनी; while B. and D. read वीरासने चरेत्, G. H. and J. वीरासनं चरेत् and the text वीरासनं वसेत्. ३. I. reads तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेत्त and all others except A. and H. substitute विष्ठेत्तु for तिष्ठेत ४. The text reads आसीनाम्र तथासीनो for आसीनास्विप चासीनो. ६. The text reads अभिग्रस्तां for अभिग्रुक्तां. ६. G. H. I. and the text read पङ्गलमां for पङ्गममां. ७. The text reads सर्वापायैर्विमाचयन् for सर्वप्राप्तिः विमासयेत्. ८. I. reads गोरसणं for गोरकृत्वा.

अनेन विधिना यस्तु गोन्नो गा अनुगच्छिति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहिति ।। वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितत्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वशे निवेदयेत्' ॥

( म. स्मृ. ११. १०१-११७)

इति एतत् * ब्राह्मणपरिगृहीताया बुद्धिपूर्वकवधविषये द्रष्ट-व्यम् । यत्त्वाङ्गिरसोक्तम्—

> 'उपपातकसंयुक्तो गोन्नो भुद्धीत यावकम् । अक्षारलवणं रूक्षं षष्टे काले अस्य भोजनम् ॥ कृतवापो वसेत् गोष्टे चर्मणा तेन संवृतः। द्दी मासी स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते ॥ पादशीचिक्रिया कार्या अद्भिः कुर्वीत केवलम् ॥ व्रतिवद्धारयेद् दण्डं समन्त्रां चैव मेखलाम् ॥ गां चैवानुव्रजेन्नित्यं रज आसां सदा पिवेत् । तिष्ठन्तीषु च तिष्टेच व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ॥ शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्री वीरासनी भवेत् । गोमतीं च जंपद् विद्यामोंकारं वेदमेव च ॥ आतुरोमभिशस्तां च रोग-व्याव्रादिभिभेयैः।

^{*} विज्ञानेश्वरस्तु-'एतत् त्रितयं याज्ञवन्कीयमासप्राजापत्य-मासपञ्च-गन्याज्ञान-वृषमेकादशगोदानयुक्तत्रिरात्रोपवासरूपव्रतत्रितयविषयं यथा-क्रमेण द्रष्टन्यम्'—इत्याह ।

१. A. reads आनुरां वाऽतिमीतां वा; while I. reads आनुरामभिद्यकतां व

पिततां पङ्कलग्नां च सर्वप्राणैर्विमोक्षयेत् ॥
उद्यो वर्षित शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥
आत्मनो यदि वाऽन्येषां गेहे क्षेत्रे ऽथ वा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥
अनेन विधिना गोन्नो यस्तु गा अनुगच्छति ।
स तद्वधकृतं द्वाभ्यां मासाभ्यां तु व्यपोहति ॥
वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।
अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भयो निवदयेत्' ॥

इति तत् ब्राह्मणस्वािमककामकृतगोवध एव तारुण्या-दिगुणविद्देषयं द्रष्टब्यम् । अत्र जप्यां गोमतीं विद्यां यम आह-

> 'गोमतीं कीर्त्तेव्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । तों तु मे वदतो विप्राः शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलगन्धिकाः । गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत्॥ अन्नमेव परं गावो देवानां हिवरुत्तमम् । पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥ हिवषा मन्त्रपूर्तेन तेर्पयन्त्यमरान् दिवि । ऋषीणामित्रहोत्रेषु गावो होमप्रयोजिकाः ॥

१. I. reads स्तोत्रं for तां तु and J. reads ते गईतो for मे वदती २. B. C. D. and F. substitute वर्षयान्ति for तर्पयन्ति, ३. B. D. H. and J. read -प्रयोजनताः for -प्रयोजिकाः.

सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम् । गावः पवित्रं परमं गावो मंगलमुत्तमम् ॥ गावः स्वर्गस्य सीपानं गावो धन्याः सनातनाः । नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥ नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः'। (य. स्मृ. ५. २-८)

इति । यत्तु हारीतेनोक्तम्।

'गोप्तस्त्वेचमूर्ध्वलांगूलां परिधाय गा अनुतिष्ठेत् तिष्ठमानासु । आसीनास्वासीनः । संवेदामानासु संविद्यान् । संवीतांगो वीतमत्सरः । द्यीत-वातो-णौतिवर्षेषु नात्मनस्त्राणं कुर्यात् गोरकृत्वा । चोर-पङ्कॅं-व्याघादिभ्यो भयेभ्यो मोचयेत् । एवं सुचरितपायश्चित्तो वृषभमैकाददां गाश्च दस्वा वयोददामासेन पूतो भवति'।

(हा. समृ. २३. ४०-४७)

इति । यदपि वसिष्ठन-

'गां चेद्रन्यात्तस्याश्चर्मणाऽऽद्रेण परिवेष्टितः

२. G. reads तचार्मी र्वलाङ्गुलं for त्वचमूर्य्वलाङ्गुलां; while H. I. and J. read गामनुतिष्ठेत् for गा अनुतिष्ठेत्. २. except A. and I. all read ऽवगु-िठतः for वीतनस्तरः. ३. I. reads -उदमा- for -उद्गा-. ४. B. D. and H. read गां पङ्ग- for चोर-पङ्ग-. ५. I. has read these two sutras into a sloka, which is:—

^{&#}x27;गां चेद्धन्यात्ततश्चास्याश्चर्मणाऽऽर्द्धेण वेष्टितः । षण्मासकुच्छ्रस्तिष्ठेत वृषभैकाव्द्या च गाः' ॥

रचारिति शेषः।,

But we have followed the text.

षण्मासार् * कृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं वा ऽऽतिष्ठेत्(१८) ऋषभ-वेहतौ च । (२२)

(व. स्मृ. २१. १८-२२)

इति । दद्यादिति दोषः । देवलेनापि— 'गोन्नः षण्मासान् तचर्मपरिवृतो गोन्नासाहारो गोन्नजीनिवासी गोभिरेव सहचरन् मुच्यते' ।

इति । एतन्त्रितयमपि सवनस्थब्राह्मणगोवधे कामकृते द्रष्टव्यम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—

'गोन्नस्तचर्मसंवीतो वसेद्रोष्टेऽथ वो पुनः । गाश्चानुगच्छेत् सततं मौर्झी वीरासनादिभिः ॥

'त्र्यहं दिवा भुद्धे नक्तमश्वाति वै त्र्यहम् । त्र्यहमयाचितव्रतस्त्र्यहं न भुद्ध इति कृच्छ्रः ॥ (२०) त्र्यहमुष्णाः पिवेदापस्त्रयहमुष्णं पयः पिवेत् । त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥ इति तप्तकुच्छ्रः'। (२१)

(व. स्मृ. २१. २०-२१)

इत्युक्तलक्षणी कृच्छ्र-तप्तकृच्छ्री वेदितव्यी । ऋषभश्य वेहत् च ऋषभ-वेहती । विहन्ति गर्भीमिति वेहत् । 'संश्वतृपद्देहत्' (उ. २. ८४) इति साधुः । या वृषसंयोगेन गर्भ पातयित सा गौर्वेहदित्युच्यते ।

^{*} इदमकामतः कृते गोवधे इति केचित्। कृच्छ्-तप्तकृच्छ्रौ आति-छेत्।

१. H. reads गोन्नतिवासी and B. C. D. E. F. G. I. and J. गोन्नतो-पवासी for गोन्नजितवासी. २. except B. D. and H. read सहाचरन् for सहचरन्. ३. I. reads तथा for sथ वा. ४. C. and F. read मौण्डी and I. रात्रों for मौञ्जी.

अ० ८.]

वर्ष-ज्ञीता-उतप-क्रेज्ञा-वाह्म-पङ्ग-भयादिभिः। मोक्षयेत् सर्वयत्नेन पूर्यते वत्सरैस्त्रिभिः'।। (का. स्मृ. २. ९. १५)

इति यच शहुनोक्तम्-

'पादं तु गूद्रहत्यायामुदक्यागमने तथा। गोवधे च तथा कुर्यात् परस्त्रीगमने तथा'।। (द्यां स्मृ. १३, ३२)

इति यच गौतमी अप-

'गां च वै इयवत्'।

(गौ. समृ. २२. २३)

इति एतत् त्रितयमपि कामकृते सवनस्थब्राह्मणगोवधे द्रष्टव्यम् । यत्तु यमेन-

> 'गोसहस्रं शतं वाश्प दद्यात् सुचरितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्यो निवेदयेत्' ॥ (य. स्मृ. ५, १९)

इति तत् सवनस्थश्रोत्रियगुणवद्गोवधे द्रष्टव्यम् । अत एव प्रचेताः-

'स्त्रीर्गाभणी-गोर्गाभणी-बालवधेषु भ्रूणहा भवति' । इति । अनयैव दिशा व्यासादिवचनेष्विप प्रायश्चित्त-गौरव-लाघवे गोगनगुणागुणौ परीक्ष्य विषयव्यवस्था^{*} योज-नीया । वचनानि तु प्रदर्श्यन्ते । तत्र व्यासः—

* अत्र विशिष्टव्यवस्था 'पत्र्चगव्यं पिवेत् गोद्यो' (३. २६३—२६४) इत्यादिस्त्रोकव्याख्याने मिताक्षरायां द्रष्टव्या ।

a. I. reads-

'मासं वाजिप पित्रेद्वीन्नः शुचि गीमूत्रयावकम् । दखाद्वा ददाकं चैव धेनूनां ब्राह्मणाय वा' ॥ (व्या. स्मृ. ६. १८)

इति । पैठीनसिः-

'गोष्टे वसन् यवागूं प्रसृतितण्डुलगृतां मासं भुक्त्वा गोभ्यः प्रियं कुर्वाणो गोप्तः गुद्ध्यति'। इति । विश्वामित्रः—

'कृच्छ्रांश्व चतुरः कुर्याद्वोवधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या तु देयं कुर्यात् तदर्धे वृद्ध-बालयोः' ।।

इति । जाबालिः-

'प्राजापत्यं चरेन्मासं गोहैत्या चेदकामतः। गोहितो गोऽनुगामी स्याद् गोप्रदानेन गुङ्चिति'॥

इति । जातूकण्यः-

'गां चेदकामती हन्यात् ब्राह्मणानुज्ञया ततः । प्राजापत्यत्रयं कृत्वा स्पर्शयेदे ब्राह्मणाय गाः'।।

इति । व्याग्रः-

'गां चेद्धन्यान्तरीं कामात् पणसप्तरातं तथा । श्रोतियाय दरिद्राय दद्यात् शुद्धवर्थमात्मनः'।। इति । हारीतः—

'अकामाद्वा सकामाद्वा गोन्नस्य पुरुषस्य वै।

१. C. E. F. G. I. and J. substitute व्रतं for इयं. २. C. and F. read गोईता and G. H. गोइन्ता for गोइत्या. ३. I. reads चार्ययेद् for स्पर्शयेद्. ४ H. reads नरीऽकामं धेनुसप्तशतं for नरीऽकामात् पणसप्तशतं; while B. and D. substitute येन for पण-.

ब्राह्मेणान् ज्ञापयेत् तत्र यथावदनुपूर्वदाः ॥
सिद्याखं वपनं कुर्यात् मासंमेकं व्रतं चरेत् ।
पयोशी पञ्चगव्याशी गोष्ठशायी जितेन्द्रियः ॥
गवामनुगमं चैव तस्माच नियतव्रतः ।
अद्भिर्यस्तर्पयेन्नित्यं शोधयेहुष्कृतं स्मरन् ॥
एकरात्रं जले स्थित्वा तिरात्रं तदनन्तरम् ।
गोदानं सर्वशक्त्या च ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥
स किल्विषात् समुत्थाय मुच्यते नात्र संशयः'।
(हा. स्मृ. २. ३८—४२)

इति । चतुर्विद्यातिमते—

'गोम्नः सौम्यत्रयं कुर्यात् कृच्छ्ं वा नवमासिकम् ।

गोमूत्र-यावकाहारिश्वभिर्मासैस्तु वा शुचिः ॥

गवामनुगमं कुर्याद् गवां मध्ये वसन् निशि ।

पञ्चगव्यादानो नित्यं गोवधात् तु प्रमुच्यते' ॥

इति । बृहस्पतिः-

'गोप्तस्य पावनं सम्यग् गदतो मे निबोधत । शस्त्रादिभिश्व हत्वा गां मानवं * व्रतमाचरेत् ॥ रोधादिना † चाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव ‡ वा ।

^{*} मानवं व्रतं 'उपपातकसंयुक्तो' (१९. १०८—११६) इत्यादि-ना ग्रन्थजातेन मनुनोक्तं पूर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

[†] मनुनोक्तमितिकर्तव्यतासहितं त्रैमासिकमभिधाय—
'अक्षारलवणं रूक्षं षष्ठे कालेऽस्य भोजनम् ।
गोमतीं वा जपेद्विद्यामोङ्कारं वेदमेव च ॥
व्रतवद्वारयेदण्डं समन्त्रां चैव मेखलाम्' ।
इत्यधिककर्तव्यतापुरःसरं व्रतमुक्तं तदाङ्किरसं व्रतमभिधीयते ।
‡ आपस्तम्बोक्तं 'पादमेकं चरेद्रोधे' (आ. स्मृ. १. ३) इत्यादि
नोक्तमनुसन्धेयम् ।

१. I. reads ब्राह्मणानुज्ञया for ब्राह्मणान् ज्ञापयेत्.

पादं चरेद्रोधवधे कुच्छार्ध बन्धपातने ॥ अतिवाह्य च पादोनं कृच्छमज्ञानताडने । गर्भिणीं कपिलां दीग्धीं होमधेनुं च सुव्रताम्।। रोधादिना घातायित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत्। अतिवृद्धामतिकृशामतिवालां च रोगिणीम् ॥ हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्ध व्रतं द्विजः। ब्राह्मणान् भोजयेत् रात्तया दद्याद्वेम तिलांश्व गाः॥ हेम-गी-तिलेदानेन नरः पापात् प्रमुच्यते'। ( ब. स्म. ३. ३-९ ).

इति ॥ ४२ ॥

गावः श्राघ्यास्त्रिलेक्यामिति निगमगिरस्तादृशीनां वधे यत् पायश्वित्तं प्रणीतं किमपि गणयतस्तच सामान्यगीतम् । भारद्वाजान्ववायः प्रथितसमुदयः स्वीदितरेव मुक्ते-रध्यायस्याष्ट्रमस्य व्यतनुत विवृतिं ज्ञाश्वतीं माधवार्यः ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराश्वरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८॥

१. All, except A. and I. read हेमा-ऽन्न-तिल- for हेम-गो तिल-.

## पराशरसंहिता

### अथ नवमो ऽध्यायः।

अष्टमाध्याये गोवधस्य सामान्यपायश्चित्तमुपवर्णितम् । अथ नवमाध्याये रोधादिनिमित्तविद्रोषानुपजीव्य पायश्चित्त-विद्रोषा अभिधीयन्ते । तत्र

> एकपादं चरेद्रोधे हैं। पादौ बन्धने चरेत्। (प. स्मृ. ९.३)

इति वक्ष्यति । तयोः पुरस्तादपवादमाद्यक्षीकेन दर्शयति—

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्येद्रोध-बन्धयोः । तद्वधं तु न तं विद्यात् कामीकामकृतं तथा ॥१॥

इति । त्रजे शालायां वा गाः प्रवेशय तृणादिभक्षणप्रति-बन्धो रोधः । गॅले पाशेन दोहाद्यर्थ पादेषु रज्वा वा नियन्त्रणं बन्धः । तौ चं रोध-बन्धौ द्विविधौ । हितावहितौ च । रोगग्र-स्ताया गोरंपथ्यभक्षणनिवारणं हितो रोधः । क्षुधिताया गोः तृणादिभक्षणनिवारणमहितो रोधः । एवं बन्धस्यापि दैविध्यम् ।

१. In I. the ninth Adhyâya begins.—

पादानुभहतो यस्य प्राप्ता मानुष्यिभहम्।

मुनिभार्याऽनिशं रामं तं वन्देऽमितविक्रमम्।

This śloka may be an insertion by some writer other than Mâdha-vâhârya. २. I. reads सामान्येन for सामान्य-. ३. G. and I. read काम-कारकृतं and M. कामास्कामकृतं for कामाकामकृतं. ४. G. reads गच्छे for गले. ५. I. reads गोश्च for तो च. ६. I. omits अपथ्य-.

तत्र हितयोर्बन्ध-राधयोः प्रत्यवायजनकत्वाभावान्न प्रायश्चि-त्तनिमित्तत्वम् । एतदेवाद्भिरा आह—

'सायं सङ्गोपनार्थे तु न दुष्येद्रोध-बन्धयोः'। (आं. स्मृ. २. २९)

इति ॥ १॥

लगुडादिभिर्निपातने प्रायश्चित्तमाह-

देण्डादूर्ध्व यदन्येने प्रहाराद्यदि पातयेत् । प्रायश्चित्तं तदा प्रोक्तं द्विगुणं गोवैधे चरेत्॥२॥

इति । दण्डस्य लक्षणम् 'अङ्ग्रष्टमात्र' ( ९. १० )—इत्य-नेन वक्ष्यति । तस्मात् दण्डादूर्ध्वमधिकप्रमाणेनेत्यर्थः । अन्येन लगुडादिना पातयेन्मारयेत् । अकामकृते गोवधे यत् प्रायश्चित्तं पूर्वाध्याये प्रोक्तं तदेवात्र द्विगुणीभूतमाचरेत् ॥ २ ॥

इदानीं प्रायश्चित्तविशेषानिभधातुमन्यानि वधनि।मित्तान्यु -पन्यस्यति—

रोध-बन्धन-योक्ताणि घाँतश्वेति चतुर्विधम्। इति। वधनिमित्तमिति दोषः। चतुर्विधान् रोधादिवधान् स्वयमेव स्पष्टीकरिष्यति॥

तेषु बन्धेषु पायश्वित्तान्याह-

^{*} इदं च 'सिश्चाखं वपनं कृत्वा' (८.३१) इत्यादिनोक्तमवगन्तव्यम्।

३. In M. the tenth śloka (अञ्जूष्ठमात्रः स्थूलो वा &c.) of the text appears before this. ३. H. reads यहाऽन्येन for यहन्येन; while M. reads प्रहरेहा निपातयेत् for प्रहाराचारि पातयेत्. ३. I. reads यथा प्रोक्तं हिगुणं गोत्रतं and M. चरेत् प्रोक्तं हिगुणं गोत्रतं for तहा प्रोक्तं हिगुणं गोत्रतं कर प्राप्त विश्वास्थिति.

# एकपादं चरेद्रोधे द्वी पादी बन्धने चरेत् ॥३॥ योक्तेषु पादहीनं स्यात् चरेत् सर्वं निपातने ।

इति । पूर्वाध्यायोक्तपाजापत्यव्रतस्य पादभेदेन रोधादि-वधेषु पायश्चित्तान्यवगन्तव्यानि । ननु—एतदङ्गिरोवचनेन वि-रुद्ध्यते । अङ्गिरा हि मासद्वयकृच्छ्रं गोव्रतत्वेनाभिधाय रोधादिवधेषु तत्पादौदीनि विधत्ते—

> 'पादं चरेत् रोधवधे द्वी पादी बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्यात् चरेत् सर्वं निपातने' ॥ (अं. स्मृ. २. ३१)

इति । नायं दोषः । गुणवदगुणवद्दिषयत्वेनाद्भिरः-परादार-वचनयोर्व्यवस्थापनीयत्वात् । अन्यथा अङ्गिरसः संवर्ता-ऽऽप-स्तम्बाभ्यां सह विरोधः कथं परिह्रियेत १। संवर्त्तः पक्षेकृच्छ्रं गोवधव्रतमभिधाँयेतदाह—

> 'प्रायश्चित्तस्य पादं तु निरंशेघे व्रतमाचरेत् । द्वौ पादौ बन्धने चैव पादोनं योजने तथा ॥ पाषाणेलीष्टंकैदण्डेस्तथा दास्त्रादिभिनरः । निपात्य संचेरत् सर्वं पायश्चित्तं विद्युद्धये' ॥ (सं. स्मृ. १३९–१४०)

२. H. reads योक्तेषु तु त्रिपाइं for योक्तेषु पाइहीनं. २. G. H. and J. read पाइहीनं for पाइहीनि. ३. G. omits पक्ष-. ४. The text reads रोधेषु and all others except H. and I. संरोधे for निरोधे. ५. The text reads कुहने for योजने; while C. E. F. and G. read पाइसंरोधने and B. D. H. and J. पागे संरोधने for पाइने योजने. ६. The text reads लगुड़े for लोडके.. ७. G. H. and J. read निपाद्यासी चरेत्, B. and D. निपाद्यादी चरेत् and the text reads निपातने चरेत् for निपाद्य संचरेत्.

इति । आपस्तम्बोअप दिनचतुष्टयेकृत्यं पादत्वेन प्रकृ-त्येदमाह-

> 'एकेंभक्तन नक्तेन तथैवा ज्याचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृच्छः प्रकीर्तितः ॥ एकपादं चरेद्रोधे द्वी पादौ बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्यात् चरेत् सर्वे निपातने' ॥

> > (आः स्मृ.१. १६)

इति । ननु-एवमपि पूर्वापरिवरोधो दुष्परिहरः । पूर्वाध्याये ह्यकामकृते षोडदारात्रकृच्छ्रोअभिहितः । अत्र तु कामकृते रोध-वधे चतुरात्रोअभिधीयते। नायं दोषः । अत्र प्रामादिकस्य बाल-वत्सादिवधस्य प्रायाश्चित्तमित परिहरणीयत्वात् । एवं तर्हि—चतुरात्रा-अष्टरात्र-द्वादद्यरात्र-षोडद्यरात्ररूपाणां चतुर्विधा-नां कृच्छ्राणां बाल-वत्सादिविषयाणां पूर्वमभिहितत्वात् पुनरुक्तम् इति चेत्। न। रोधादिनिमित्तस्य पूर्वमनुपन्यासात् । तत्र हि केवलं रजन्यादौ रक्षणार्थं पाद्याबद्धानां यादृच्छिकमरणमु-पन्यस्तम् । एवं तर्हि—रोधादीनां पुरुषापराधत्वेनाधिकं प्राय-श्चित्तं वक्तव्यम्—इति चेत् । न। रोधनीयस्य वत्सादेः ज्ञाद्ध-स्वामिकत्वादिलक्षणस्य हीननिमित्तस्यात्र कत्पनीयत्वात् । तस्मात् न कोअपि विरोधः ॥ ३ ॥

वधनिमित्तस्य रोधस्य स्वरूपमाह—

गोवाँटे वा गृहे वाजि दुर्गवाप्यसमस्थले ।।४।।

१. I. reads -चतुष्ट्य-for -चतुष्ट्य- २. The first two lines of this quotation do not appear in the text. ३. I. omits इत्म्. ४. C. E. F. H. and J. omit - ऽष्टरात्र-. ९. I. reads ऽतुपलभ्यमानत्वात् for अनुपन्यासात्. ६. M. reads—

गोचरे च गृहे वापि हुर्गेष्वपि समेष्वपि ।, I. reads गोंबे वाऽपि for गोवाटे वा.

## नदीष्वथ समुद्रेषु त्वन्येषुं च नदीमुखे। दम्धदेशे मृता गावः स्तम्भनाद्रोध उच्यते॥५॥

इति । दुर्गाणि पर्वतसंकीर्णमार्गादीनि । असमस्थलं निम्नोन्नतप्रदेशः । अन्येषु वापी-तडागादिषु नदीमुखं समुद्र-नदीसङ्क्षमप्रदेशः । दग्धदेशो दावाग्न्यादिना दग्धः सन्नुष्ण-भस्माक्रान्तप्रदेशः । यथोक्तेषु स्थानेषु स्तम्भनाद्वावो मृता भवन्ति । अतस्तादृशस्तम्भनमेत्र रोध उच्यते । ईदृशरोधनि-मित्तं प्रायश्चित्तमापस्तम्ब आह—

> 'कान्तारेष्वथ दुर्गेषु गृहदाहभयेषु च । यदि तत्र विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते'॥ (आ. स्मृ. १. १९)

इति ॥ ४९ ॥
वधनिमित्तवन्धनस्य स्वरूपमाह —
योक्र्नै-दामक-दोरैश्व कण्ठांभरण-भूषणैः ।
गृहे वाऽपि वने वाऽपि बद्धा स्याद्गोर्मृता यदि ॥६॥
तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतं च तत् ।

१. M. reads खातेन्यथ दरीमुखे for त्वन्येषु च नदीमुखे. २. K. and L. read दग्धे for दग्ध- and M. substitutes स्थिताः for मृताः. ३. I. reads स्तम्भनमात्रं for स्तम्भनमत्र. ४. K. and L. read योक्ते for योक्त-. १. M. reads घण्टा- for कण्टा-. ६. C. E. and F. read वधः स्यान् and G. H. J. K. and L. बद्धः स्थान् for बद्धा स्थान्. ७. Except A. and I. all read यत् for तत्.

इति । योक्लं पादाः द्याकेटयुगच्छिद्रसम्बद्धः । दामकं धनु-बन्धनहेतुः पाद्याः । डोरं रञ्जुमात्रम् । कण्ठाभरणं घण्टा-िक-ङ्किण्यादि । भूषणं ललाटादौ निबद्धवराटकादि । ईदृद्याः साधनिर्वद्धा गौर्गृहे स्थिता वा चरणाय अरण्ये गता वा यदि श्रियते तदा मरणनिमित्तं योक्लादिकमत्रबन्धनमित्युच्यते । गोषु योक्लादियोजनं कामकृतं बन्धनं, गोद्यालायां स्थापि-तेषु योक्लादिषु यदि गावो लग्नाः स्युस्तदानीमङ्कामकृतं बन्धन् निमिति द्विविधं बन्धनं विज्ञेयम् । एतच्च सेपायश्चित्तमाप-स्तम्ब आह—

> 'कण्डाभरणदोषेण गौर्वा यत्र विपद्यते । चरेदर्धं व्रतं तत्र भूषणार्थं हिं तत्कृतम्'।। ( आ. स्मृ. १. १७ )

इति ॥ ६ ॥

वधनिमित्तस्य योक्त्रस्य स्वरूपमाह-

हर्लं वा शकटे पङ्क्ती पृष्ठे वा पीडितो नरैः॥७॥ गोपतिभृत्युमामोति योक्त्री भवति तद्वधः।

इति । पङ्किः गेले मेढीवन्धनम् । गोपतिर्वलीवर्दः । स च स्थाविरेण रोगेण वा वाढुमज्ञाक्ती हल-रथ-पङ्कि-गोणीभारेषु वाहितो स्रियेत तदा तन्मरणनिमित्तवहननियोजनं योकन्न-

१. G. substitutes कर- for शकर- and I.-सम्बन्धः for -सम्बद्धः. २. All, except A. an I. omit पाशः. ३. B. C. and D. omit स-. ४. The text substitutes घण्टा- for कण्टा- and तु for वा. ५. H. reads दूषणार्थं for भूषणार्थं and the text कृतं हि तत् for हि तत् कृतम्. ६. M. reads मृह्हेखे शकरे पङ्कों भारे for हले वा शकरे पङ्कों पृष्ठे. ७. G. reads युक्तों for पङ्को and J. substitutes अले for हले. ८. I. reads योक्तात् for योक्तो. ९. I. reads खलमधि for गले मेडी-.

मित्युच्यते । हलादिवाहनं दमनादीनामुपलक्षणम् । अत ए-वापस्तम्बः—

> 'दमने दोमने रोधे सङ्घाते चैव योजने । नैस्तः सकलपादीर्वा मृते पादीनमाचरेत्' ॥ (आ. स्मृ. १. १८)

इति । अशिक्षितबलीवर्दस्य वीहुं शिक्षणं दमनम् । दाम्रा पाद्योन सम्पादितो दामनः । रोधो गलनिरोधः । सङ्घातः समूहः।पङ्किः पूर्वोक्ता।तत्र योजनं बन्धनम्। नस्तः नासिकायां दोरप्रक्षेपः । सकलपाद्या इतरे सर्वे बन्धनविद्योषाः ॥ ७॥

वधनिमित्तस्य घातस्य स्वरूपमाह—

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तश्चेतनो वाऽप्यचेतनः ॥ ८॥ कामाकामकृतकोधो दण्डैर्हन्यादथोपलैः। प्रहता वा मृता वाऽपि तैद्धि हेतुर्निपातने ॥९॥

इति । मन्तो धनादिना दृष्तः । प्रमन्तो मद्यपानादिना परवदाः । उन्मन्तो व्याध्यादिना विभ्रान्तः । चेतनो लोकव्यवहार्दक्षः । अचेतनो मुग्धः । पार्तियिष्यामीति बुद्धिः कामः । व्यर्थचे-ष्टामात्रमकामः । ताभ्यामुल्पादितः क्रोधो यस्यासौ दण्डादि-भिर्यदि हन्यात् तदामरणमन्तरेण केवलं प्रहृता स्यात् तर्त्रं कामकृतसम्प्रहारो घात इत्युच्यते । अकामकृतं तु मारणं घातः। दण्डोपलाभ्यां दास्त्रादीन्युपलक्ष्यन्ते । अत एवापस्तम्बः—

१. The text reads वा निरोधे वा for दामने रोधे. २. B. and D. read न्यस्तः and I. नस्ते for नस्तः. The text reads स्तम्भ-शृहुल पाशैश्व for नस्तः सकलपाशैर्वा. ३. I. reads तद्धेतुर्विनिपातने for तद्धि हेतुर्निपातने. ४. I. reads -व्यवहारादिक्षमः for -व्यवहारद्क्षः. ५. C. F. and I. read मार्यिव्यमि for पात्यिव्यामि. ६. I. reads तत् for तत्र.

'पाषाणैर्लगुडैः पादौः दास्त्रेणान्येन वा बलात् । निपौतयति यो गा वै सर्वमेव समाचरेत्'।। ( आ. स्मृ. १-१९ )

इति ॥ ८-९॥

तु वेदनामित्यादायः ॥ १० ॥

'दण्डादूध्वे यदन्येन'(९.२)—इत्यत्र दण्डादधिकेन लगुडादि-न कृतस्य प्रहारस्य प्रायश्चित्तनिमित्तत्वं वदताऽर्थाइण्डपहारस्य निर्दीषत्वमङ्गीकृतम् । तत्र कोऽसी दण्ड इत्याकाङ्क्षायामाह—

अङ्गुष्ठमात्रस्थूलस्तु बाहुमात्रः प्रमाणतः । आर्द्रस्तु सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥ १०॥ इति । अङ्गुष्ठमात्र इत्यनेन ततोधिकं स्थौत्यं व्यावर्त्यते । न स्वत्पम् । अत्पस्य वधहेतुत्वाभावात् । बाहुमात्र इत्यने-नाप्यधिकदैर्घ्यव्यावृत्तिः । अतिदीर्घेण प्रहारे मुखपर्यन्तपसा-रणेन चक्षुराद्यपद्यातपसङ्गात् । आर्द्रत्वं सपलाशत्वं च वेदना-

यथोक्तदण्डमहारेण रुग्णस्य गोः पात-मूर्च्छनयोः सतोः प्रत्यवायमायश्चित्तपसक्तावपवदति—

जनसम्बर्धम् । उक्तलक्षणेन दण्डेन भीतिमेवोत्पादयेत् । न

मूर्चिछतः पतितो वाऽपि दण्डेनाभिहतः स तु । डित्थतस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दंशीव वा ॥११॥

१. The text reads वापि for पार्श:. २. The text reads this line as follows:—

^{&#}x27;निपातयन्ति ये गास्तु तेषां सर्वे विधीयते'॥. इ. G. reads प्रहारेण for प्रहारे. ४. H. omits -प्रायश्चित्त-, ५. K. and L. read दशाथ वा for दशैव वा.

यासं वा यदि गृण्हीयात्तोयं वाऽपि पिवेदादि ।
पूर्व व्याध्युपसृष्टश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥१२॥
इति । यस्तु गौश्चिरं व्याधिपीडितोऽत्यन्तकृत्राश्चारणार्थं
यथोक्तदण्डेनाभिहतः सन् पतितो मूच्छितो वाऽपि भवेत् स
पुनरुत्थाय कानिचित्पदानि गच्छेत् तर्हि पहर्त्तुः प्रत्यवायो
नेगस्ति । अथोत्थातुमज्ञाक्तस्तदाऽपि तृणे भिक्षति नास्ति प्रत्यवायः । भक्षयितुमज्ञाक्तो यदि जलं पिवेत् तदाऽपि नास्ति प्रत्यवायः । उत्थान-तृणभक्षण-जलपानान्यकृत्वा मूर्च्छानन्तरमेव भ्रियेत चेत् तदा पहर्त्ता प्रत्यवैतीत्यर्थादवगन्तव्यम् ॥११-१२॥

गीगर्भस्य वंधे प्रायश्चित्तमाह—

पिण्डस्थे पादमेकं तु द्वी पादी गर्भसम्मिते । पादोनं व्रतमुहिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १३ ॥

इति । चतलो गर्भावस्थाः । पिण्डः सम्मितोऽचेतनः सचेतनश्चेति । गर्भाशये पतितं वीर्यं कलल-बुद्धुदादिक्रमेणाधमासे पिण्डभावमापद्यते । स एव मासमात्रेण दार्द्यमापद्य
सम्मित इत्युच्यते । सम्यङ्मितः परिवृतो दृढीभूतः सम्मितः ।
स च सप्तमे मासि प्राणवायुसञ्चारुरूषां चेतनामापद्यते ।
मासादूर्ध्वमा सप्तमान्मासादचेतन इत्युच्यते । तदूर्धं पतितो
मृतो भवत् । अत्र पिण्डस्थे गर्भे प्राजापत्यस्य पादमाचरेत् ।
सम्मितवधे अर्धकृच्छ्म् । अचेतनवधे पादत्रयम् । सचेतनस्य
चतुर्थस्य वधे प्रायश्चित्तं वक्ष्यिति ।। १३ ।।

१. B. and D. read न स्थान् for नास्ति. २. B. and D. read गर्भसंस्थिते for गर्भसान्मिते.

पादकृच्छादीनां चतुर्णामङ्गभूनांश्वतुरो वर्षनिवदोषानाह— पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे दमश्रुणोऽपि च । त्रिपादे तु द्वाखावर्जं सिद्वाखं तु निपातने ॥१४॥

इति । रोमवर्षनेन नखनिकृन्तनमप्युपलक्ष्यते । नितरां पातनं निपातनम् । सम्पूर्णस्य सचेतनस्य गर्भस्य वधे इत्य-र्थः । इदं चतुर्विधं वपनं शङ्कोऽण्याह—

'रोमाणि प्रथमे पाँदे द्विपाँदे इमश्चवापनम् । पादहींने शिखावर्ज सशिखं तु निपातने'।। इति । नखनिकून्तनं आपस्तम्ब आह— 'पाँदे तु नख-रोमाणि द्विपादे इमश्चवापनम् । विपादे तु शिखा धार्या चतुर्थे सशिखं स्मृतम्'।। (आ. स्मृ. १. ३३)

इति ॥ १४ ॥
पवनिवेषवचतुर्धा व्यवस्थितान् दानिवेषानाह—
पादे वस्त्रयुर्ग चैव द्विपादे कांस्यभाजनम् ।
तिर्पादे गोवृषं दद्याचतुर्थे गोदृयं स्मृतम् ॥१५॥

^{*} केचन इममेव दानिविशेषं पर्षदक्षिणेत्याचक्षते । न तत्र मूळं पर्यामः ।

^{† &#}x27;वस्त्रयुगं' उत्तरीयान्तरीयरूपम्। 'कांस्यभाजनं' भोजनीपयोगी कांस्यघटितः पात्रविशेषः। 'गोवृषं' बलीवर्दम्। नात्र गवा सहितो वृष इति व्याख्येयम्

१. B. D. and H. read वचन- for वपन-. २. The text reads this sloka as follows:—

^{&#}x27;सरोमं प्रथमे पादे द्वितीये इमशुक्तर्तनम् । तृतीये तु शिखा धार्या सशिखं तु निपातने'।।. ३. I. reads -चतुर्णो for चतुर्धा. ४. M. reads पादोने for त्रिपादेः

इति । गोवृषो बलीवर्दः। द्विपादे कांस्यभाजनमराक्तस्य। शक्तस्य त्वर्धसुवर्णम् । तदाह शङ्कः—

> 'कृच्छ्रपादे वस्त्रदानं कृच्छ्रार्धे त्वर्धकाञ्चनम्। पादन्यूने तु गां दद्यात् पूर्णे गोमिथुनं स्मृतम्'॥ (द्यां स्मृ. १८. २९)

इति ॥ १५ ॥

चतुर्थावैस्थस्य सचेतनस्य गर्भस्य वधे प्रायिष्वनमाह-निष्पन्नसर्वगात्रस्तु दृश्यते वा सचेतनः । अङ्ग-प्रत्यङ्गसम्पूर्णो द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥१६॥ इति। अष्टमे मासे सर्वावयवसम्पूर्णो भवति । पसवप्रत्यास-

त्रकाले सचेतन इतस्ततः सञ्चरत्रुपलक्षयितुं शक्यते । अङ्गानि शिर आदीनि । पत्यङ्गानि ग्रीवादीनि । तथा च स्मर्यते—

'अङ्गान्यत्र शिरो हस्तौ वक्षः पार्श्वी कटी तथा । पादाविति षडुक्तानि शास्त्रविद्गिः समासतः ।। प्रत्यङ्गानि पुनर्प्रीवा बाहू पृष्ठं तथीदरम् । ऊरू जङ्घे षडित्याहुस्तथा रोम-नखं परम्' ।।

इति । तैरङ्गेः पत्यङ्गेश्च सम्पूर्णे गर्भे निहते प्राजापत्यद्व-यमाचरेत् । तदेतचतुर्विधं गोगर्भवधप्रायश्चित्तं षट्त्रिंशन्म-तेशप दर्शितम्—

> 'पाद उत्पंत्रमात्रे तु है। पादी दृहतां गते । पादीनं व्रतमुद्धिंह हत्वा गर्भमचेतनम् ॥

१. र. omits त्वर्ध- and inserts तथा after -काञ्चनम्. २. G. omits चतु-र्थावस्थस्य and M. सचेतनस्य गर्भस्य. ३. I. reads -सम्पूर्णे and M. सम्पन्ने for सम्पूर्णो. ४. B. and D. omit निश्चित.

अङ्ग-प्रत्यङ्गसम्पूर्णे गर्भे चेतःसमन्विते । द्विगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोन्नस्य निष्कृतिः'॥

इति । ओपस्तम्बो अपि-

'पादो असम्पन्नमात्रे ते तु हो पादी वे घने चरेत्। पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ अङ्ग-प्रत्यङ्गसम्पूर्णे चेतनेने समन्विते । हिगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोव्रस्य निष्कृतिः'॥ (आ. स्मृ. १०. ३५—३६)

इति ॥ १६ ॥
अवयविद्योषेषु प्रायश्चित्तविद्योषानाह—
पाषाणेनाथ दण्डेन गावो येनाभिँघातिताः ।
ज्युङ्गभङ्गे चरेत्पादं द्वी पादी नेत्रघातने ॥ १७॥

* 'चेतःसमन्विते' चेतनायुकेत्यर्थः।

ं उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु 'पादः सम्पन्नमात्रे ' इत्येव वर्त-ते । तथापि तत्प्रामादिकमिव प्रतिभाति । अत एव—'असम्पन्नमात्रे' पि-ण्डभावस्थिते ' घने ' सम्पन्नसंज्ञके इति व्याख्येयम् । अन्यथा पूर्वोक्तानां चतसृणां गर्भावस्थानामसङ्गतिः स्यात् ।

'पादः सम्पन्नमात्रे हु हो पादौ च घते चरेत्। पादीनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ अङ्ग-प्रत्यङ्गसम्पूर्णे चेतनेन समृन्विते। हिंगुणं गोव्रतं तत्र एषा गोन्नस्य निष्कृतिः'॥

२. C. E. F. G. I. and J. read बन्धने for च धने. इ. I. reads गर्भचेतः for च तनेन ४. I. reads गर्नो चेनापधातिताः for गानो चेनोपधातिताः. ५. I. reads तेन धातने and M. तेन बातने for नेत्रधातने.

लाङ्के पादकृच्छ्रं तु ही पादानस्थिभञ्जने। त्रिपादं चैवं कर्णे तु चरेत् सर्वे निपातने ॥१८॥

इति । येन पुंसा पाषाणांदिसाधनैर्गवामुपवातः क्रियते स पुमान् गोमरणाभावे अध्यवयवभद्भाशत्यवायनिवृत्तये निर्दिष्टं प्रायश्वित्तविशेषमाचरेत् । यत्त्वद्भिरसा दर्शितम्-

'अस्थिभद्भं^{*} गवां कृत्वा लाङ्गलच्छेदनं तथा । पातनं चैकज्ञुङ्गस्य मासाध यावकं पिवेत्'।। (अं. स्मृ. २. २८)

इति । आपस्तम्बो अपि-

'अस्थिभद्भं गवां कृत्वा ज्ञृद्धभद्भमथापि वा । त्वक्छेदे पुच्छनादी वा मासार्ध यावकं पिंबेत्'॥ ( आ. स्मृ. १. २८ )

इति तत् ज्ञाङ्गादिबह्ववयवभङ्गविषयं गुणवद्गोविषयं वा । यदेष्यडिरसीक्तम्-

> 'गृङ्गभङ्गे अस्थभङ्गे च चर्मनिर्मोचने अपि वा । दशरात्रं पिंबेद्दजं स्वस्था १पि यदि गौर्भवेत्' ॥ (अं. स्मृ. ३०)

^{*} केचनेदं वचनद्वयं कालान्तरमरणविषयं मन्यन्ते । तदाथा-शृङ्गाद्यवयवभङ्गेन जनितया स्जा कालान्तरे मरणे । न तु तत्काल-मरणे । तत्र प्रायश्चित्तान्तरस्योक्तत्वात् । सर्वथा यस्मिन् गोमरणे अव-यवविशेषभक्त एव प्रयोजको भवति तत्रैतयोर्वचनयोः प्रवृत्तिरिति तेषामाशयः।

१. I. reads चैककणे for चैव कर्ण. २. Except A. all read एतन् for तत्. ३. I. reads यदि for यद.

इति । वज्रं क्षीरादि । एतचाराक्तविषयम् ॥ १७-१८॥ नन्-वर्णितं अङ्कभङ्कादिप्रायश्चित्तं न पर्याप्तम् । अङ्कभङ्कादेः कियता भी कालेन मरणपर्यवसायित्वसम्भवात् । वधप्रायश्चि-त्तस्यैव तत्रीचितत्वात्—इत्याशङ्क्याह—

ज्ञाङ्गभङ्गे अस्थिभङ्गे च काटिभङ्गे तथैव च। यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥१९॥

इति । शुद्धभद्धानन्तरं षण्मासमध्ये यदि न्रियते तदानीं शुङ्गादिभङ्गस्य तन्निमित्तत्वशङ्क्या वधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं भवेत् । यदा पुनः पदाभिभङ्गे षद्सु मासेषु जीवति तदा वधप्रायश्चित्तं न विद्यते । किन्तु भङ्गादिनिमित्तमेव प्रायश्चि-त्तमनुष्टेयम् ॥ १९ ॥

त्रणभङ्गादी न केवलं प्रायश्चित्ताचरणम्। किन्तु तेचिकि-त्साअप कर्त्तव्येत्याह—

व्रण-भन्ने च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यन्नस्तु पाणिना। यवसश्चोपहर्त्तव्यो यावद् दृढबली भवेत् ॥ २०॥

इति । त्रणश्च भद्गश्च त्रण-भद्गी । त्वकच्छेदी त्रणः । शुङ्गाद्यस्थिच्छेदो भङ्गः । स्नेहाभ्यङ्गः ईत्यौषधप्रक्षेपस्याप्यु-पलक्षणम् । यवसस्तृणविद्योषः । तेन भक्ष्यं सर्वमुपलक्ष्यते । चिकित्सां शङ्की उप्याह-

१. B. and D. read अपक- for अज्ञाबत-. २. I. reads शृद्ध- for अञ्च-. इ. J. omits तत्-. ४. I. inserts आपि after इति-

'यवसश्चोपहर्त्तव्यो यावब्रोहेत तद्ग्रेणः । सम्पूर्णे दक्षिणां दद्यात्ततः पापात् प्रमुच्यते'॥ ﴿ (३ां. स्मृ. १९. १९)

इति ॥ २०॥

'यावद् दृढबल' इति चिकित्साया अवधिरभिहितः । तमे-वानू द्यानन्तरक चैत्र्यमाह—

यावत् सम्पूर्णसर्वांगस्तावत् तं पोषयेन्नरः । गोरूपं ब्राह्मणस्याये नमस्कृत्वा विसर्जयेत् ॥२१॥

इति । अङ्गर्सम्पूर्तिपर्यन्तं पोषणं कृत्वा पुष्टं तद्गोस्वरूपं क्षमापणबुद्धाः नमस्कृत्य चिकित्साया उपरमेत् ॥ २१ ॥

सम्यक् चिकित्सायां कृतायामपि महारदाढर्चात् पुष्टचभावे कि कर्त्तव्यमित्यत आह-

यं सम्पूर्णसर्वीगो हीनदेहो भवेत् तदा। गोघातकस्य तस्याधी प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्।।२२॥

इति । गोघातकस्य यैत् पायश्चित्तं प्राजापत्यं तदर्भः मनुतिष्ठेत् ॥ २२ ॥

इदानीं चौर्यादिदेषिण कामकृतगे।वधे निमित्तविद्रोषानु-पजीव्य पायश्चित्तविदेशिषानाह-

१. B. C. D. E. F. G. H. and J. read तद्भुणम् for तद्भुणः, I. reads यावद्रोहिततद्भुणः, २. J. reads चिकित्साया आपि विधिः for चिकित्साया अविधः. ३. K. and L. read ब्राह्मणामे तु for ब्राह्मणस्यामे and M. नमस्कृत्य for नमस्कृत्वा. ४. Except A. and I. all read सम्पूर्ण- for -सम्पूर्ति.. ५. K. and L. read सद्यः सम्पूर्णसर्वाङ्गो हीनदेहों. ६. Except A. and I. all omit यत्त and I. omits प्राजापत्यं. ७. C. E. and F. read चौर्याहिद्देषण and I. वैर्याहिद्देषण for चौर्याहिदेषण. ८. B. and D. read प्रायश्वित्ताह and C. E. F. G. H. and I. प्रायश्वित्तविशेषाह

काष्ट्र-लोष्टक-पाषाणैः दास्त्रेणैनोद्धैतो बलात्। व्यापादयति यो गां तु तस्य द्युद्धिं विनिर्दिद्योत्।।२३॥ चरेत् सान्तपनं काष्ठि पाजापत्यं तु लोष्टके । तप्तकृच्छ्रं तु पाषाणे दास्त्रे चैनोतिकृच्छ्कम् ॥२४॥ इति । पाजापत्य-तप्तकृच्छ्योः स्वरूपं पूर्वमेनोपदर्शितम् । सान्तपना-धितकृच्छ्योः स्वरूपं तूपरिष्टाद्दक्ष्यते ।

नच-काष्टादीनां वधनिमित्तत्त्वे समाने सित प्रायश्चित्त-वैषम्यमयुक्तामिति शङ्कानीयम् । शास्त्रिकयम्ये अर्थे युक्तिभिरु-पालम्भासम्भवात् । एवं तर्हि सर्वत्र न्यायिवचारो निरर्थक इति चेत् । न । वचनानां परस्परिवरोधे सात न्यायस्य निर्णाय-कत्वात् ॥ २३-२४ ॥

यथोक्तेषु चतुर्षु क्रमेण चतुर्विधान् दक्षिणाविशेषानाह — पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः । तप्तकृष्ट्रे भवन्त्यष्टावितिकृष्ट्रे त्रयोदश ॥ २५ ॥ इति । गावो देया इति शेषः । त्रयस्तिस्रः ॥ २५ ॥ प्रमापितस्य गोः परकीयत्वे तस्मै गोस्वामिने गां दत्वा पंथात् यथोक्तं व्रतमाचरेदित्याह —

प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात् तत् प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यव्रवीनमनुः ॥ २६ ॥

१. B. D. and J. read नैवोद्धेते for -णैवोद्धतो. २. Except A. and M. all read शस्त्रेणैवातिकृच्छकम्.

इति । महिषाश्वादिष्विप स्वामिने दानं समानमिति विवक्षया प्राणभृतामित्युक्तम् । तदेतत्प्रतिरूपदानं मनुरब्रवीत् । तथा च मानवं वचनम्—

> *'्यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि ज्ञानतो श्वानतो श्वा । स तस्योत्पादयेनुष्टि राज्ञे दद्याच तत्समम्'।।

इति ॥ २६ ॥

#### ' रोध-बन्धन-योक्लाणि'।

इत्यत्र रोध-त्रन्धनयोः पत्यवायहेतुत्वं वर्णितम् । इदानीं तस्यापवादमाह-

अन्यत्रांकन-लेक्ष्मभ्यां वाहने मोचैने तथा। सायं सङ्गोर्पनार्थे च न दुष्येद्रोध-बन्धयोः॥२७॥

इति । वृषोत्सर्गादौ दाहादिना स्थिरचिह्नकरणमङ्कलम् । तत्रैव गोमयहरिद्रादिना तार्त्कालिकचिह्नकरणं लक्ष्म । ताभ्यामन्यत्र उक्तचिह्नरहितेषु बलीवदेष्टिवत्यर्थः । वाहनं गोणीभाराद्यारोपणम् । मोचनं तस्यैवं भारस्यावरोपणम् । त-

^{*} नास्तीदमुपलब्धमनुस्मृतिपुस्तकेषु कुत्रापि । उपलभ्यन्ते च मा-नवानि वचनानि भारतादिष्वन्येषु ग्रन्थेषु । तत्र कुत्रापि स्याचेत् शोध-कैरवलोकनीयम् ।

१. B. D. and H. omit -अन्ध-; while H. reads महिष्यादि-. २. All, except A. I. and M. read अङ्कल-लक्ष्याभ्यां for अङ्कल-लक्ष्मभ्यां. ३. M. reads मोहने for मोचने. ४. M. reads संयमनार्थं तु for सङ्गोपनार्थं च. ५.. I. reads सन्धि- for स्थिर-; while J. substitutes वृषोत्सर्गादिबुद्धचा for वृषोत्सर्गादो. ६. B. and D. read तारकालिकविहरणं for तारकालिकचि- इक्सरणं and except H. and I. all substitute लक्ष्यम् for लक्ष्म. ७. I. omits एव.

त्रोभयतेव बलीवर्दशरीरे यद्यपि व्यथा जायते तथापि प्रत्य-वायो नास्ति । चिह्नद्वयरहितेषु बलीवर्देषु वाहन-मोचनयोः शास्त्रिणैवाँद्गीकृतत्वात् । चिह्नोपेतेषु वृषेषु वाहनं न शास्त्री-यम् । वाहननिवृत्तिज्ञापनायैव चिह्नकरणात् । तथा रात्री संर-क्षणार्थ रोध-बन्धनयोः कृतयोरापि नास्ति प्रत्यवायः ॥ २७॥

पुनरपि व्यवस्थितान् प्रायश्चित्तविद्योषान् विधातुं चत्वारि निमित्तान्युपन्यस्यति –

अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने तथा । नदी-पर्वतसञ्चारे प्रायिश्वत्तं विनिर्दिशेत् ॥ २८ ॥

इति। रोगचिकित्सार्थमङ्कानार्थं वा यावद्द्रनमपेक्षितं तावती-ऽधिकदहनमतिदाहः । यावन्तं भारमक्षेत्रोन वीदुं द्वाक्रोति तावती अध्यधिकस्य भारस्यारोपणमातिवाहः । रञ्जुस्थित्यर्थं नासिकायां छिद्रकरणं भेदनम् । पात-वधसम्भावनी अपेत-योर्दुर्गमयोर्नदी-पर्वतयोः भेरणं नदी-पर्वतसञ्चारः ॥ २८ ॥

तेषु चतुर्षु निमित्तेषु क्रमेण प्रायश्चित्तान्याह — अतिदाहे चरेत् पादं द्वी पादी वाहने चरेत्। नासिक्ये पादहीनं तु चरेत् सर्वे निपातने ।।२९।।

इति । दुर्गमनदी-पर्वतसञ्चारेण प्रमादात् पतित्वा मरणं निपातनम् । 'अतिदोहे' – इति वो पाठः । तस्मिन् पक्षे वत्सार्थं पयो अनवदोष्य कृत्स्नक्षीरदोहनमतिदोहः । तत्र वत्सीपघात-

[.] १. B. and D. substitute च for -Sति: २. K. L. and M. read नासिके for नासिक्ये. ३. I. omits द्वा and reads पाडानन्तरम् for पाड:,

प्रत्यवायनिमित्तं धेनूपघातनिमित्तं वा पायश्चित्तम् । यतु हारीतेनातिदाहातिवाहनादौ चान्द्रायणमुक्तम्-

'नासेमिदन-दाहेषु कर्णच्छेदन-बन्धने । अतिदाहातिदोहाभ्यां कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्' ॥ (हाः स्मृः १९.१०)

इति तद्रहुनिमित्तसिन्नपातिषयं द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ यस्तु गौर्गृहे बद्धः प्रमादादृहदाहे सित यदि स्रियेत तदा किं प्रायश्चित्तम् ? इत्यत आह—

दहनात्तुं विषद्येत अनङ्गीन् योक्तयन्त्रितः। उक्तं पराद्योरेणैव ह्येकपादं यथाविधि ॥ ३०॥ इति । वृद्धपराद्योरेण यथाविध्युक्तमेकं पादकृच्छ्रं चरेत्–

इति दोषः । एतचापस्तम्बोऽप्याह-

'कान्तारेष्वथ वा दुर्गे गृहदाहे खलेषु च । यदि त्विह विपत्तिः स्यात् पाद एको विधीयते'॥ (आ. स्मृ. ३. १६)

इति ॥ ३०॥

बुद्धिसमाधानायोक्तान्यनुक्तानि च निमित्तानि संगुण्हाति – रोधेनं बन्धनं चैव भारः प्रहरणं तथा । दुर्गप्रेरण-योक्तं च निमित्तानि वधस्य षट् ॥ ३१ ॥

१. I. reads भेदने वाहने चैव for नासाभेदन-दाहेषु. २. I. reads चेत् and M. च for नु. ३. M. reads अबद्धा वाऽपि यन्त्रितः for अनद्भान् योक्त्रय-नित्रतः ४. B. and D. read पाराद्यरेण for पराद्यरेण and B. D. K. and L. read होकं पादं for होकपादं. ५. M. reads रोध-बन्धन-योक्त्रं च for रोधनं बन्धनं चैव. ६. K. and L. read वश्रेषु for वधस्य.

इति । तत्र रोध-बन्धन-योक्त्राणि पूर्वमेव व्याख्यातानि । भारोऽतिवाहनम् । प्रहरणं शस्त्रादिभिस्ताडनम् । दुर्गप्रेरणं पौढभारं वाहयित्वा अत्युन्नेतपर्वतांग्रे नयनम् ॥ ३१॥

पूर्व गृहे बद्धस्य पद्गोर्दाहनिमित्तं प्रायिधत्तमभिहितम् । इदानीं तस्यैव मरणे वधनिमित्तं प्रायिधत्तमाह-

बन्ध-पाद्या-सुगुप्ताङ्गो चियते यदि गोपद्युः। भवने तस्य पापी स्यात् प्रायश्चित्तार्धमहेति ॥३२॥

इति । बन्धहेतुः पाशो बन्धपाशः । तेन सुगुप्तानि रोधितानि गलपादादीन्यद्भानि यस्यासी बन्धपाशसुगुप्ताद्भः । स चेद्रवने त्रियेत तदा कृच्छार्धमाचरेदिति । यद्यपि पूर्वत्र—

' द्दी पादी बन्धने चरेत्'।

इत्यनेनेदं प्रायश्वित्तमुपवर्णितं तथाप्यत्र बन्धनयोग्या-योग्यरञ्जुविवेकिचिकीर्षया तस्यैव पुनरनुवाद इत्यदेशिः। यद्दा पूर्वोक्तस्यैव प्रायश्वित्तस्य विहितरञ्जुबन्धविषयत्वमनेन समर्प्यते । निषिद्धरञ्जुबन्धने तु सम्पूर्णं कृच्छ्रमवगन्त-च्यम्।। ३२॥

तत्र तावद्वज्यांन् रज्जुविद्योषान् दर्शयति—
न नारिकेळैर्न च शाणवाँळै:
न वापि मौद्धेर्न च वल्कशृङ्खेळेः।

२. All, except A. and I. substitute पुनः for अर्युन्नत-. २. G. reads बद्धपाश- for बन्धपाश-. ३. I. reads तत्र for तस्य; while M. reads नाशस्य पापे क्रुच्छार्थम् for पापी स्थान् प्रायश्चित्तार्थम्. ४. K. and L. read नारिकेलेन for नारिकेलैः. ५. I. reads शाणपाशैः for शाणवालैः. ६. B. D. and I. substitute च for ना; while K. and L. read मौद्धोन न नद्धश्रुक्तिः and M. मौद्धोन च बन्धश्रुक्तलैः.

## एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बध्वाऽपि तिष्ठेत् परद्युं गृहीत्वा ॥ ३३ ॥

इति । वल्कानि वंशादिजनितानि । शृङ्खलान्ययस्ताम्रा-दिनिर्मितानि । नारिकेलादिभिर्गावो न बन्धनीयाः । यदि दामान्तरासम्भवदितैर्दामभिर्बद्धचेरन् तदा तिन्निमित्तोपद्रव-प्रसद्भे सहसा छेत्तुं हस्तेन परग्नुं गृहीत्वा सावधानस्तिष्ठेत् । नारिकेलादिभिः कार्पासतन्त्वादिजन्या दृढा रञ्जवः सर्वा उपलक्ष्यन्ते । अत एवाङ्गिराः—

> 'न नारिकेलैर्न च फालकेन न मौद्धिना नापि च वल्कलेन । एतेरनड्वान् न हि बन्धनीयो बध्वाअपि तिष्ठेत् परद्युं गृहीत्वा ॥ (अं. स्मृ. ३. ५)

इति । फालकं कार्पासजन्यम् ॥ ३३ ॥ उपादेयान् रञ्जुविद्योषानाह—

कुद्रीः कादीश्व बधीयाद्गोपेद्युं दक्षिणामुखम्।

इति । यथा पाद्या अनुपद्रवकारिणो विवक्षिताः तथा-स्थानमपि निम्नोन्नतादि दोषरहितं विवक्षितम् । तथा च व्यासः-

> 'कुरोैः कारोैश्व बभीयात् स्थाने दीषविवर्जिते'। (व्या. स्मृ. ५. १७)

#### इति ॥

१. I. reads -प्रसङ्गो भवत्यतस्तच्छेत्तुं for प्रसङ्गो सहसा छेत्तुं. २. A. reads गोपति and H. वै पशुं for गोपशुं.

ननु—नाश्किलादिपाञ्चानामुपद्रवकारित्वसम्भावनया प्रति-षेधः कृतः । स चे दोषः कुञ्चादिपाञ्चेष्विप समानः । तेषां सहसा त्रोटनेशिप गृहदाहादौ पलायमानानां गवां गलगत-पाञ्चेषु लग्नेनाग्निनोपद्रवसम्भवादित्यत आह—

पौदालगागिदग्धासु प्रायश्वित्तं न विद्यते ॥ ३४॥

इति । कुद्यादिमयपाद्यानां द्यीघं भस्मीभावात् सकृत् स-न्तौपमात्रं सम्पद्यते । न तु प्राणान्तिक उपद्रवः । अती न तत्र प्रत्यवायः ॥ ३४ ॥

तत्रापि केनचित् प्रकारेणोपद्रवसम्भावनामुद्राव्य तत्रो-चितं प्रायश्चित्तमाह-

यदि तत्र भवेत् काँछं प्रायिश्वत्तं कथं भवेत् ? ।
जापित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्विषात् ।।३५॥
इति । गलगते पादो दह्यमाने यदि कुद्रामूलादिरूपं
किल्बित् काष्ठं तस्मिन् पादो व्वतिष्ठेत् तदा तदुल्मुकसंस्पर्जादीषद् त्वंग्दाहो भवेत् । तत्र गायत्रीजपेनैव द्युद्धिः । पावमानीयमिति पाठे पवमानसूक्तं जापित्वेति व्याख्येयम् ।। ३५ ।।

१. Except A. and I. all omit च. २. B. and D. read पाश्चलमानि बोषेषु. C. F. and I. read पाश्चलमादिव्यधेषु, H. reads पाश्चलमामिवधेषु; but the chhanda is incorrect, K. and L. read पाश्चलमानि व्यधेषु and M. reads पाश्चलमामिव्यधेषु all pay पाश्चलमामिव्यधासु. ३. Except A. and I. all read सम्पालमात्रं सम्पाद्यते. ४. C. F. K. and L. read कष्टं and M. काण्डं for काष्ठं. २. I. omits त्वगु-.

यस्मिन् देशे मरणान्तिकः प्रमादः सम्भावितः तत्र गावो न प्रेषणीयाः । यदि बुद्धिमान्द्यात् प्रेषयेत् तदा तत्र मरणे प्रायश्चित्तं चरणीयमित्याह—

प्रेरयन् कूप-वापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् । गवादानेषु विक्रीणंस्ततः प्राप्नोति गोवधम् ॥३६॥

इति । यस्मिन् चारणप्रदेशे जीर्णकूप-वाप्यादयो वि-द्यन्ते तत्र चारणार्थे पेषितो यदि म्रियते तदा, यत्र प्रौढा वृक्षािश्कद्यन्ते तत्र पेषितः प्रौढशाखापातेन मरणं प्राप्नोति, गोमांसभिक्षणो म्लेच्छा गवाशनाः तेषु विक्रीता गौस्तै-मार्यते अतस्तेषु विष्विप स्थानेषु प्रेरको गोव्रतं चरेत्।। २६॥

उद्दूषभयज्ञादावुपघाते पादत्रयं प्रायश्चित्तमाह-

आराधितस्तु यः कश्चित् भिन्नकक्षो यदा भनेत् । श्रवणं हृदयं भिन्नं मग्ना वा कूपसङ्क्ष्टे ॥ ३७॥ कूपादुत्क्रमणे चैव भग्नो वा ग्रीव-पादयोः । स एव त्रियते तत्र त्रीन् पादांस्तु समाचरेत्॥३८॥

इति । उद्दृषभयत्ते हैं बिलीवर्दमाराध्य धावयन्ति । तत्रातित्वरया धावतः कदाचित् कक्षी भिद्यते । केनचिदुप-

^{*} अयं च यज्ञो महाराष्ट्रादिषु प्रसिद्ध एव । यत्र श्रूद्रादय: बली-वर्दपूजां कृत्वा अपराण्हे तान् शकटादिषु नियुज्य धावयन्ति ।

१. I. substitutes तथा for ततः. २. A. reads भिन्नवकाः and B. and D. निन्नताः for भिन्नतकाः. ३. B. D. and M. read कूटसङ्क्टो for कूपसङ्क्टो

घातेन कर्णे वा हृदये वा भेदो भवति । कूपसङ्कटं नाम स-ङ्क्रीर्णतृणत्वं जलपूर्णत्वं च । तत्र वा ममो भवति तादृशे कूपे पतितस्य कथिन्चदुन्क्रमणे ग्रीवादिर्भमो भवति । तेनैव च निमित्तेन यदि त्रियेत तदा पादत्रयकुच्छ्माचरेत् । अवारितः— इति वा पाटः । तस्मिन् पक्षे चारणार्थं प्रेषयता पुरुषेण सम्भावितप्रमादस्थलेभ्यो निवारणीयत्वात् अनिवारणे यथोक्तं ग्रायश्चित्तमिति व्याख्येयम् ॥ ३७—३८ ॥

यत्र तृषार्त्ता गावः स्वयंमेवागाधकूपादिषु प्रविद्य विप-द्यन्ते स्वामी तु तत् न जानाति तत्र न स्वामिनः प्रत्यवाय इत्याह—

कूपखाते तटाबन्धे नदीबन्धे प्रपासु च । पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३९॥

इति । [†] अगाधः कूपः कूपखातः । तटेन तीरेणे आसमं-ताद्वद्वयते - इति तटाबन्धः मेढितटाकः । नदीबन्धः सेतुः । घर्मकाले गवामुदकपानार्थं निर्मिताः मोढाः पाषाणादिद्रोण्यः प्रपाः । तेषु पातुं प्रविद्य मृतास्वपि न स्वामिनः प्रायश्चित्तं विद्यते [‡] ॥ ३९ ॥

धरणीधरस्तु — 'आधावित-इति पाठे ब्प्येवमेवार्थः' इत्युक्त्वा 'अवारित'- इति पाठव्यवस्थामाह ।

[ं] केचन—कूपस्य खातं कूपखातं तटावन्धो नामासमन्ताज्जलं यत्रेति व्याचक्षते ।

^{‡ .} अत्रच समक्षमिनवारणे दोषो उस्त्येवित ज्ञेयम् ।

१. H. reads क्षये सित तस्य कथंचिद्दुत्क्रमणे for कूपे पिततस्य कथांचिद्दुत्क्र-मणे.
 २. I. reads नदीतीरेण for तीरेण.

एवं तर्हि तादृशकूपादिनिमीतुः प्रत्यवायो अस्तीन्या-शङ्कचाह-

कूपखाते तटाखाते दीधींखाते तथैव च । अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४०॥

इति । खननं खातः । दीव्यो वाष्यः । अन्यशब्देन जल-द्रोणी-कुल्यादय उच्यन्ते । एतेषां धर्मार्थे निर्मितत्वात् । क-यञ्चित्तत्र पतित्वा मृतास्विप गोषु न निर्मातुः * प्रत्यवायो ऽस्ति ।। ४० ॥

कूपखातादिवद् वेरमखातादाविष प्रत्यवायाभावमाराङ्क्य तस्य धर्मार्थत्वाभावादस्ति प्रत्यवाय इत्याह-

वेदमद्वारे निवासेषु यो नरः खातिमच्छति । स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिद्योत् ॥ ४९ ॥

इति । वेइमद्वारं गृहपवेदानिर्गममार्गः । निवासाः शाला-व्रजादीनि गवां स्थानानि । तत्र यो नरः खनति तस्य पुरुषस्य खातपातेन गोमरणे पूर्वोक्तं पादत्रयं प्रायश्चित्तं

^{*} यदापि निर्मातुः प्रत्यवायो नास्ति तथापि स्वामिनः शक्तौ सत्याम-निवारणे प्रत्यवायोस्त्येवेति सुधियो विदाङ्कर्वन्तु ।

R. K. and L. omit this ślôka :-

कूपखाते तटाखाते दीवींखाते तथैव च । अन्येषु धर्मखातेषु प्रायश्चितं न विद्यते ॥.

२. M. reads तटीखाते वीर्घखाते for तटाखाते वीर्घाखाते. ३. B. and D. read ह्वल्पेषु for अन्येषु; while M. reads धर्मपात्रेषु for धर्मखातेषु. ४. Except H. I. and M. all read खातुम् for खातम्.

विनिर्दिशेत् । तथाऽन्यत्रापि गृह-भित्ति-वेद्यादिकरणार्थमङ्गणी-पवनादिषु गीसञ्चारसम्भावनावत्सु प्रदेशेषु कृताः खाताः गृह-खाताः । स्वेन कृताः स्वकार्याः । स्वकार्याश्च ते गृहखाताश्च स्वकार्यगृहखाताः । तेषु गोविपत्ती पादत्रयं प्रायश्चित्तं विनि-र्दिशेत्* ॥ ४१ ॥

गृहखातादिवद् गृहे सर्पादिना वधेन प्रत्यवायपाप्तावप-वदति—

निशि बन्धेनिस्द्धेषु सर्प-व्याघहतेषु च । अग्नि-विद्युद्धिपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥४२॥

इति । रात्री संरक्षणार्थ पादाबन्धेन निरुद्धा गावः सर्प-व्याप्रादिभिर्यदि हन्येरन् तदा स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति । अग्निप्रीमदाहः । विद्युददानिः । ताभ्यां विपन्नानां न प्रत्यवा-यहेतुत्वम् ।

ननु-'दहनानु विषद्यन्ते' (७.१३) — इत्यत्र प्रायश्चि-त्तमुपवर्णितम् । इह तु तत् निराक्रियते इति पूर्वापरविरोध— इति चेत्। न । निराकरणस्यादाक्तविषयत्वात् । सत्यां द्याकौवुपेक्षायां पूर्वीक्तं पाँयश्चित्तम् । अत एव व्यासः—

^{*} इदं च स्वकीयेषु खातेषु सस्वामिकगाविपत्ती द्रष्टव्यम् । परस्वा-मिकगोविपत्ती तु प्रमादेन शकी सत्यामनिवारणे स्वामिनः खातकर्तुश्य समानमेवेति ध्येयम् ।

२. K. and L. read नद्ध- for बन्ध- २. B. and D. read आश्रङ्ग- विषयत्वात् and H. आश्रङ्काविषयत्वात् for अश्रक्तविषयत्वात् ३. H. reads अवयावत्ते तदुपेक्षया for शक्तावुपेक्षायां. ४. I. reads अपूर्वोक्तप्रायश्चित्तम् for पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम्.

'जंलोघ-पल्वले मम्ना मेघ-विद्युद्धतार्थि वा । श्वभे वा पतितार्कस्मात् श्वापदेनापि भक्षिता ॥ प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । शीत-वाताहता वा स्यादुद्धन्धनमृतार्थि वा ॥ ग्रुन्यागारे *उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत्' । (व्या. स्मृ. ३, ३९-४१)

इति । इदं तु कार्यान्तरिवरहे सत्युपेक्षायां वेदितव्यम् । कार्यान्तरव्यमतयोपेक्षायां त्वर्धम् ।

> 'पल्वलीघ-मृग-व्याघ्र-श्वापदादिनिपातंने । श्वश्र-प्रपात-सर्पाद्येमृते कृच्छ्रार्धमाचरेत् ।। अपालनातु कृच्छ्रं स्यात् ज्रून्यागार उपंष्ठंवे'। (वि. स्मृ. ११-१३)

इति विष्णुस्मरणात् ॥ ४२ ॥
विद्युद्दाहादेरिव प्रामघातादेरिप न पत्यवायहेतुत्वमित्याह—
ग्रामघाते द्वारीचेण वेदमभङ्गानिपातने ।
अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्वित्तं न विद्यते ॥ ४३ ॥
इति । द्वानुसैन्येन ग्रामे हन्यमाने सित तदन्तर्वार्त्तनो
गावः द्वारोचेण निपात्यन्ते । तथा स्तम्भ-वंद्यादिद्योथिल्येन

^{*} अनुपेक्षायां तु नास्त्येव किमपि।

१. I. reads जलीचे for जलीच- and बाद for मेच-. २. C. and F. read उपेतायां for उपेक्षायां. ३. Only the first and the last line of this quotation from Vyâsa appears in B. and D. V. B. and D. read उपप्रवात for उपप्रवे. ५. C. E. F. G. and M. read -बन्धात् for -भङ्गात् and for the same B. D. H. and J. read -भङ्गात्.

गृहे भग्ने सित तदन्तर्वीत्तनां गवां निपातो भवति । तथा बुध-गुक्रसामीप्यादिना प्रवृत्तायामतिवृष्टे शीत-वातपीडिता गावो त्रियन्ते तत्र तत्स्वामिनः प्रत्यवायो नास्ति ॥ ४३ ॥

सङ्ग्रामादेरपि न प्रत्यवायहेतुत्वमित्याह-

सङ्गामे प्रहतानां च ये दग्धा वेदमकेषु च । दावाग्नि-यामघातेषु प्रायिश्वत्तं न विद्यते ॥ ४४ ॥

इति । सेनयोहभयोर्युद्धे सित तत्रे प्रहता गावो त्रियन्ते । स्क्रन्धोवारिनिर्मितानि तृणमयानि वेदमकानीत्युच्यन्ते । तेषु वैरिभिर्दद्यमानेषु तत्र गावो त्रियन्ते । तथा कविद्यानानि अरण्यसमीपवर्तिनो ग्रामा दग्धा भवन्ति तत्र गाव उपहन्यन्ते । न चेतेषु विषयेषु स्वामी प्रत्यवायं प्रामोति ॥ ४४ ॥

गवां हिते प्रवृत्तस्य प्रामादिकं गोमरणं न प्रत्यवायजन-कमित्याह-

यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थं मूर्ढंगभीवमोचने।
यत्ने कृते विपद्येत प्रायश्चित्तं न विद्येते ॥ ४५॥
इति । क्रंणरोगादौ दाह-च्छेदादिचिकित्सार्थं रज्वादिना
यन्त्रिता गौः प्रमादाद्विपचेत । तथा योनिद्वारि समागतस्य

१. G. and H. read शरपहता for तत्र प्रहता. २. Except A. I. and J. all omit:—

स्कन्धावारनिर्मितानि त्रणमधानि वेश्मकानीत्युच्यन्ते । तेषु वैरिभिईह्यमानेषु तत्र गावो त्रियन्ते ।. ३. J. reads यन्त्रणे for यन्त्रिता. ४. B. C. D. F. G. K. and L.

६. J. reads बन्तण for थान्त्रता. V. B. C. D. F. G. K. and L. read ग्रुड- for मूढ-, ६. B. D. and H. read त्रणरोगाहिं हाह-,

मृतस्य गर्भस्य निर्गमनार्थं तदाकर्षणादिप्रयत्ने क्रियमाणे कथित्वद्गीर्क्षियेत तत्र हितमाचरन् पुरुषो न प्रत्यवैति । एत-देव संवर्त्त आह~

'यन्त्रणे गोश्चिंकित्सार्थे मूहगर्भविमोचने । यदि तत्र विपत्तिः स्यात् न स पापेन लिप्यते ॥ औषधं स्नेहमाहारं दद्याद् गो-बाह्मणेषु च । दीयमाने विपत्तिश्चेत्र स पापेन लिप्यते ॥ दाह-च्छेद-शिराभेदैं: पयोगैरुपकुर्वताम् । दिजानां गोहितार्थं च पायश्चित्तं न विद्यते'॥

( सं. स्मृ. १३७-३९ )

इति । याज्ञवल्क्योऽपि-

'क्रियमाणोपकारे['] तु मृते विभे न पातकम् । विर्पांके गोवृषाणां तु भेषजाग्निक्रियासु च' ॥ (याः स्मृः ३. २८४ )

इति | अङ्गिरा अपि—
'औषधं स्नेहमाहारं दद्याद् गो-ब्राह्मणेषु यैंः |
विपाके तु विपत्तिः स्यात् न स दोषेण लिप्यते'।।
( अं. स्मृ. १ .२८ )

इति ॥ ४५॥

* रोगनिवारणार्थं दाहः पुच्छ-शृङ्गादीनां च्छेदः शिराभेदश्य एतैः श्रयोगैरूपकुर्वतां द्विजानां गोविपत्तिनिभित्तं प्रायश्चित्तं नास्तीत्यर्थः।

२. B. D. and H. read प्रत्यवायी for प्रत्यवाति. २. I. and the text read गांचिकित्सार्थे, C. F. G. and I. read गूडगर्भ- for मूडगर्भ-. ३. This and the next sloka do not appear in the text. B. C. and A. reads इदही-आहाणे हिंज: and C. and F. इदही-आहाणादिख for इयाड़ी-आहाणेषु च. ४- I. reads नेव- for -भेदैः. २. B. and D. read खियमाणे पराके तु for कियमाणा-पकार तु. ६. C. and F. read विपात for विपाक ७ B. and D. substitute च for यः.

रोध-बन्धनाभ्यां गोविपत्ती प्रायश्चित्तं पूर्वमुपवर्णितम् । यदा बहव एकेन व्यापारेण विपद्यन्ते तदा किं व्यापारेक्या-देकं व्रतं स्यात् ? किं वा पहतगोसंख्यया व्रतावृत्तिः ?-इति विचिकित्सायामिदमाह—

व्यापन्नानां बहूनां च बन्धने रोधने अपि वा । भिषङ्गिथ्योपचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ १६ ॥

इति । पूर्वीक्तं प्रायश्चित्तं द्विगुणमाचरेदित्याद्यायः । तथा च संवर्तः—

> 'व्यापन्नोनां बहूनां च बन्धने रोधने अप कैवा । द्विगुणं गोत्रतेस्थास्य प्रायश्चित्तं विशुईं ये'।। (सं. स्मृ. १३५)

इति । आपस्तम्बोऽपि—
'विपन्नानां बहूनां तु बन्धने रोधनेऽपि वा ।
भिषङ्गिथ्याप्रयोक्ता च द्विगुणं गोत्रतं चरेत्'।।
(आ. स्मृ. ३.९९)

'द्विगुणं गोत्रतस्यास्य प्रायश्चित्तं विशुद्धवे' ॥ इति । आपस्तम्बोऽपि— विपन्नानां बहुतां तु बन्धने गोधनेऽपि वा ।.

^{*} अत्रापि आधिभौतिकाधिदैविकोपद्रवैराकस्मिकमिनच्छया मरणे न प्रायश्चित्तमिति पूर्वोक्तापग्रदेभ्योऽवगन्तव्यम् ।

१. B. C. D. E. F. G. H. I. and M. read -ध्यापचारे for -ध्योपचारे. २. The text reads व्यापाहितेषु बहुषु for व्यापनानां बहूनां च. ३. The text reads गोत्रनं तस्य for गोत्रतस्याऽस्य. ४. I. reads विधीयते for विशुद्धये; while C. and F. omit the following:—

इति । अयथाज्ञास्त्रं चिकित्सनं *भिषङ्मिथ्याप्रयोगः इति ॥ ४६ ॥

सत्यां शक्ताबुपेक्षक्रस्य प्रत्यवायोऽस्तीत्युक्तम् । न के-वलं स्वामिन एवतत् । किं त्वन्येषामपीत्याह—

गोवृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रेक्षका जनाः। अनिवारयतां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ॥ ४७॥

इति । पङ्कमञ्जनादिर्विपत्तिः । तत्र ये केचिन्मार्गे गच्छ-न्तो विपन्नां गां विलोक्य यथाशक्ति प्रतीकारं न कुर्वन्ति तेषां संवेषामुपेक्षकाणां प्रत्यवाया भवति । प्रेक्षका इत्यने-नानुमन्त्रादयः सर्वे अ्युपलक्ष्यन्ते । अत एव पैठीनसिः-

> 'हन्ता मन्तोपेंदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः। प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः।। आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तेदाता विकर्मिणाम्। उपेक्षकः [†]शक्तिमांश्चेद्दीर्षवक्ताऽनुमोदकः॥ अकार्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्'।

इति ॥ ४७॥

'व्यापन्नानाम्' ( ९.४६ )-इत्यत्र वध्यवहुत्वं घातकैकत्वं

^{*} यथाशास्त्रचिकित्सायां मरणे तु न दोष इति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम्।

† 'शक्तिमांश्येत्' इत्यनेन नाशकानामुपेक्षकाणां प्रायश्यितमिति
स्पष्टं भवति।

१. M. reads न वारयन्ति तां for अतिवारयतां. २. I. reads मतीपदेश च for मन्तीपदेश च and for the same G. and J. read-ऽतुमन्तीपदेश. ३. II. reads मक्ष्यदाताऽपि and I. शक्तिताता च for मक्तदाता वि. ४. I. reads शक्तिमांथ देशवक्ता for शक्तिमांथेदोषवक्ता. २ I. reads अकार्यकारिणां for अकार्यकारिणः

चोपजीव्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीं वध्यैकत्वे हन्तृबहुत्वे चे कथं ?-इत्यादाङ्कचाह-

'एको हतो यैबेहुभिः समेतेर्
न ज्ञायते यस्य हतोऽभिघातात्।
दिन्येन तेषामुपलभ्य हन्ता
निवर्तनीयो नृपसिन्नयुक्तैः॥ ४८॥

इति । यत्र बहुनां पुरुषाणां प्रहारेरेको गौहेतो भवति तत्र सर्वेषां प्रहारकाणां वेदनाहेतुत्वे सत्यिप यदीयः प्रहारः प्राणिवयोगिनिमत्तिनि न ज्ञायते । अतस्तेषां बहुनां पुरु-षाणां मध्ये प्राणिवयोगकारिपहारकर्ताऽयमिति पुरुषिवदेशेष-स्तुळा-ऽद्म्यादिदिव्येन*निश्चित्य राजपुरुषेहेन्तृसमूहात् स पृथक् कर्त्तव्यः । पृथक्कत्य च गोत्रतं चौरयेत् ॥ ४८ ॥

इतरेषां पहन्तृणां पायश्वित्तमाह-

एका चेद्रहुभिः काँचिंदैवाद् व्यापादिता येदि । पादं पादं तु हत्यायाश्वरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥४९॥ इति । गोहत्याया यद् व्रतमिभिहितं तस्य व्रतस्य पाद-

^{*}तुलाग्न्यादिदिञ्यानि अग्रे व्यवहारकाण्डे विस्तरेण वक्ष्यन्त इत्यत्र नोक्तानि ।

१. I. omits च. २. I. reads नुप- for नृप-. ३. B. C. D. E. F. G. I. and J. read कारयेन for चारयेन. ४. M. reads कापि for काचिन. ६. K. and L. read कचिन and M. भवेन for यदि. ६. B. D. and H. read विहिनं for अभिहिनं.

मेकैकः पुरुषो जुति छेत् । एतचाकामकारविषयम् । दैवा-दित्यभिधानात् । कामकारे तु दिगुणम् ।

'एकां प्रतां बहूनां तु यथोक्ताह्रिगुणो दमः' *।

इति स्मृत्यन्तरे अभिधानात् ॥ ४९॥

'सर्प-व्याघहतेषु'(९.४२)—इत्यत्र सर्पादिभिर्गिव होत प्रत्य वायो नास्तीत्युक्तम् । पुरुषप्रहारेण होते त्वस्ति प्रत्यवायः । यत्र बहुषु निमित्तेषु सन्देहः तत्र वधनिमित्तं कथं निश्चे-यम् ?—इत्यादाङ्क्षय लिङ्गविद्योपेरित्यभिप्रत्य तानि लिङ्गानि प्रदर्शयति—

हते तुं रुधिरं दृद्यं व्याधियस्तः कृशो भवेत् । लौला भवति दष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५० ॥

इति । यत्र रुधिरं दृइयते तत्र प्रहारी निमित्तमिति निश्चेतव्यम् । काइर्यमात्रीपलम्भे व्याधिर्मृतिहेतुः । लाला-दर्शने सर्पदंशनं निमित्तम् । एवमन्थैरिप तत्रतंत्रोचितैर्लिङ्गे-निमित्तस्वरूपमन्विष्य निश्चेतव्यम् ॥ ५०॥

'यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा। स तस्योत्पादयेनुष्टि राज्ञे दद्याच तत्समम्'।।

इत्यादिशास्त्रेण गोस्वामितुष्टिः राजदेयं च दण्डलेनैव व्याख्यातं भवति ।

^{* &#}x27;दमः' दण्डः । स च प्रायश्यित्तरूपो ब्दृष्टफलकः राजदण्डरूपो दष्टफलकश्य भवति ।

१. I. omits तानि. २. B. D. and M. read. हतेषु for हते हु. ३. K. and L. omit this line.—

[्]लाला भवति दृष्टेषु एवमन्वेषण भवत् ॥ ६० ॥ ; while M. reads नानाभवति दृष्टेषु for लाला भवति दृष्टेषु . ४. I. reads उदितेः for उचितेः.

गृङ्गीस्थिभङ्गादी मरणाभावे अप प्रायश्चित्तविशेषमभिहि-तम् । अस्त्वेवं बाह्यावयवभङ्गे । यदा त्वन्तरावयवभङ्गो न विस्पष्टः तदा कथम् ? – इत्याशङ्कच तिन्नश्चयहे तुं लिङ्गवि-शेषं दर्शयति—

ग्रौसार्थ चोदितो वार्णि अध्वानं नैव गच्छति । इति । एवमन्यैरपि लिङ्गविशेषस्तं तं निमित्तविशेषम-भिनिश्चित्य तत्रतत्रोचितं प्रायश्चित्तमनुष्टेयम् ॥

'दण्डादूर्ध्व यदन्येन' (१.२)—इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण निमित्तविशेषाननूच प्रायश्चित्तविशेषा अभिहिताः । य तु पूर्वत्रांनुदिता निमित्तविशेषाः य च लिङ्केरप्यनिश्चेयाः शङ्क्ष्यमानाः तेषु सर्वेषु साधारणं प्रायश्चित्तं दर्शयति—

मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ॥ ५१ ॥ प्रायश्चित्तं तु तेनोक्तं गोघ्यान्द्रायणं चरेत् ।

इति । यथा कैलिधर्मरहस्यं तथा तत्प्रतिपादकानि वेद-शास्त्राणि जानता पराशरेण मया गोवधिवशेषाणां प्राय-श्चित्तविशेषा अभिहिताः । एवं मनुनाष्ट्युपपातकजातस्य सर्वसाधारणं प्रायश्चित्तं गोवधमुदाहृत्य उपवर्णितम् । किं तत्?—

२. I. reads शृङ्कादि- for शृंद्भास्थि-. ३. I. reads हेतुलिद्भाविशेषं हेतुं लिङ्गविशेषं

^{3.} This line does not appear in M.—

मासार्थं चोदितो वापि अध्वानं नैव गच्छाति ।.

४. I. reads पूर्वमनुद्तिता for पूर्वजानुद्तिता. ६. K. and L. read गोन्न and M. गोषु for गोन्नः ६. B. and D. omit कलि- and तथा. ७. H. reads गोनायश्चित्तं for प्रायश्चित्तं.

### 'गांगैश्वान्द्रयणं चरेत्'।

इति । न चात्र केनापि मुनिना विप्रतिपत्तुं शक्यिमत्यिभ-प्रत्य एकेनित्युक्तम् । मुनिमुख्येनिति यावत् ॥ ५१ ॥ पूर्वाध्याये गीवधस्येतिकर्त्तव्येषु वपनमुक्तम् । 'सिशिखं वपनं कृत्वा' ।

(प. स्मृ. ८. ३१)

इति । तथार्थसमन्नप्यध्याये शभहितम्— 'पादे श्रिशेमवपनं दिपादे इमश्रुणोश्पि च । त्रिपादे तु शिखावर्जं [†]सशिखं तु निपातने' ॥ (प. स्मृ. ९.१४)

* 'उपपातकसंयुक्तो गोद्यो'-इत्यादिभिः सप्तभिः इलोकैः पूर्व मासत्रया-स्मकं प्रायश्चित्तमुक्ता वृषभैकादशगोदानं तदभावे सर्वस्वदानं चोक्ता-

'एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातिकानो दिजाः। अवर्काणिवर्जं शुद्धचर्यं चान्द्रायणमथापि वा'॥

इत्यनेन पूर्वोक्तं मासत्रयात्मकं गोघवतं सर्वेषूपपातकेष्वतिदिष्टं भवति ।
सथा सति उपपातकेषु पूर्वोक्तानां त्रयाणामापि विकल्पेन प्रवेशो भवति ।

'तयैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः

प्रवृत्ती हि विकल्पः स्यात्'।

(जै. सू. १०. ७, ६१)

इति न्यायात् । अतश्यान्द्रायणमपि वैकल्पिकमेव । मेधातिथिस्तु — वैकल्पिकं चान्द्रयणमपि उपपातिकिते विशेषोपदेशान्त्र गोष्ट्रस्य चा-द्रायणमिच्छन्ति । तेषामुपपातिकित्ववचने गोष्ट्रस्य प्रयोजनं मृग्यम्'— इत्याह । चान्द्रायणं तु लघुन्येवोपपातके जात्याद्यपेक्षं योज्यमित्याशयः ।

† प्रायश्चित्तनिमित्तकिमदं वपनम् । आन्ध्रा द्राविडाः केरलाश्य द्विजाः शिखावर्जं सर्वाङ्गरोमवपनं सर्वदैव कुर्वन्ति । एवं केचन कान्य- इति । तत्र केनापि निमित्तेन वपनाकरणे यथोक्तं व्रतं दिगुणमनुष्टेयमित्याह-

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥५२॥ द्विगुणे व्रत आदिष्टे द्विगुणा दक्षिणा भवेत्।

इति । यत्र यत्र व्रतंद्देगुण्यं तत्र तत्र दक्षिणाद्देगुण्य-मुक्तम् ॥ ५२ ॥

केदारक्षणं न सर्वविषयम् । किन्तु राजादिविषय-मित्याह –

राजा वा राजपुत्रों वा ब्राह्मणों वा बहुश्रुतः॥५३॥ अकृत्वा वपनं तस्य प्रायिश्वतं विनिर्दिशेत् । इति । केश्वरक्षणस्य राजादिविषयत्वं शङ्कोऽण्याह— 'राजा वा राजपुत्रों वा ब्राह्मणों वा बहुश्रुतः । अकृत्वा वपनं तेषां प्रायश्चित्तं कथं भैवेत् ?॥

कुब्जादयो गौडाः काइमीरकाश्य रोमच्छेदं नैव कुर्वन्ति । उभयत्रापि मूलं मृग्यम् । इयमपि ज्ञास्त्रानुमतं स्यात्-इति चेत्-

'यत् किञ्चित् कियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति'। इत्यापस्तम्बोक्तरान्ध्रादीनां सदैव सर्वाक्षत्रपनकर्तृत्वात् कदापि पाप-सम्बन्धो न स्यात् तथैव वपनमकर्तॄणां काश्मीरकाणां सर्वदैव पापित्वस-म्भवात् स्मृतिच्याकोपो दुष्परिहरः स्यात्।

यस्य न हिगुणं नानं केशश्व परिरक्षितः। तत्पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं त्रजेत्।। यत्किञ्चित् क्रियते पापं सर्वकेशेषु तिष्ठति।

१. M. reads गोन्नतं चरेत् for न्नतमाचरेत्. २. B. D. K. and L. read तेषां for तस्य. After this M. inserts the following three lines:—

इ. B. and D. read विनिदिशेन for कथं भवेत. ४. All, except A. and H. omit भवेत.

केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणे व्रत आचीणे दक्षिणा द्विगुणा भवेत्'॥ (शं. स्मृ. १७. ३९)

इति । वपन-दिगुणव्रतयोरन्यतरस्याप्यभावे चीर्णमपि प्रायश्चित्तं न पापनिवर्त्तकं भवेत् । तदाहा ऽऽपस्तम्बः-

'राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः।
यस्तु नो वपनं कुर्यात् प्रायिश्वत्तं कथं भवेत् ?॥
केशानां रक्षणार्थाय दिगुणं व्रतमाचरेत्।
दिगुणे तु व्रते चींणें दिगुणा दक्षिणा भवेत्॥
यस्य न दिगुणं दानं केशांश्व परिरक्षतः।
तत् पापं तस्य तिष्ठेत वक्ता च नरकं व्रजेत्॥
यिकिञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सशिखं कारयेत् दिजः'॥
(आ. स्मृ. ७, ४–७)

इति ॥ ५३ ॥ स्त्रीणां तु वपने विशेषमाह-

सर्वान् केञान् समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलद्वयम्।।५४।। एवं नारी-कुमारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम्।

इति । नारीयहणेनैव कुमारीणामि यहणे सिद्धे पृथगु-पादानं विधवासु वपनाङ्गीकारद्योतनार्थम् । नात्र नारीदाब्दः स्त्रीमात्रवाची । किन्तु सभर्तृकस्त्रीवाची । कुमार्यस्तु विवा-हरहिताः । तथा च सभर्तृकाणां विवाहरहितानां चैतदुक्तं भेवेत् । ततो विधवानां *सर्वात्मना मोण्ड्यमङ्गीकृतं भवति ॥ ५४ ॥

पूर्विक्तेषु जताङ्गेषु कानिचिदङ्गानि स्त्रीणामपवदति—
न स्त्रियाः केरावपनं न दूरे रायनां-ऽरानम् ॥५५॥
न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत् ।
नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ॥ ५६ ॥
न स्त्रीणामजिनं वासो व्रतमेवं समाचरेत् ।

इति । नै स्त्रियाः केदावपनं दिरसो मुण्डनं इत्यनयो-र्नान्योन्यविरोधः दाङ्कानीयः । निषेधस्य कृत्स्नकेदावि-षयत्वात् । केदााग्रकर्त्तनमेव मुण्डनं पूर्वत्र विहितम् । अतो न विरोधः ।

संविदान्तीषु संविदीत्'।

(प. समृ. ८. ३४)

इत्यनेन गृहमध्ये प्रामाद्वहिर्दूरे वा यत्र गावस्तत्र दायनं प्राप्तम् । तिन्नराकरणाय न दूरे दायनिमित्युक्तम्। रात्रीं गी-

† इदं च गोष्ठावस्थानम् – 'गवां मध्ये वसेद्रात्री दिवा गाश्र्याप्यनुव्रजेत्'।

(प. स्मृ. ८. ३१)

इत्यनेन पूर्वमुक्तमत्रानुसन्धेयम्।

^{*} गौडास्तु विधवानामपि वपनं न कुर्वन्ति कुतस्तरां सधवानां शिखादानम् ? । तत्र मूलं त एव प्रष्टव्याः ।

२. I. reads भवति for भवेत्. २. K. and L. read शयनासनम् for शयना-शनम्. ३. Except A. I. K. and L. all read एवं for एव. ४. H. inserts च after न.

ष्ठावस्थानं दिवा गवामनुत्रजनं च पुंसामेव। न स्त्रियाः। नदी-सङ्गमेष्वरण्येषु च वासो यद्यपि न साक्षात् पूर्वमुक्तः तथापि~ 'गोऽनुगामी'

(या स्मृ. ३. २६३)

इति शास्त्रादेर्थतः प्रसक्तं तदुभयं निवार्यते । 'चर्मणाऽडेंद्रेण संवृतः' ।

( म. स्मृ. ११-१०८)

इत्यादिशास्त्रतः प्रसक्तमजिनवासस्त्वं निषिद्धयते । व्रत-मेवेत्येवकारेण यथोक्ताङ्गनिवृत्तिरेवानूद्यते ॥ ५५-५६ ॥ वपनादीनामिव त्रिसन्ध्यस्नानादीनामपि निषेधप्रस-क्तावाह-

त्रिसन्ध्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्चनं तथा ॥५७॥ बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्र-चान्द्रायणादिकम् ।

इति । 'विसन्ध्यमवगाहनम्'(६.९)-इति यत् पूर्वमुक्तं तत् स्त्रीणामपि समानम् । सुरार्चनं नमस्कारादि* । कृच्छ्-चान्द्रा -यणादिकं यद्गतं तद्योषितो बन्धुमध्ये ज्नुतिष्ठेयुः । न पुरुषा इव विजने देशे ॥ ९७ ॥

नियमान्तरमाह-

गृहेषु सतेतं तिष्ठेत् द्युचिनियममाचरेत् ॥५८॥ इति । प्रकान्तस्य व्रतस्य समाप्तिपर्यन्तं गृहसीम्ने न बहिर्गच्छेत् ॥ ५८॥

ello.

^{*} यथा विजने देशे अधिकाराभावात् नमस्कारेणैव सुरार्चनं कर्तव्य-मित्याश्चयः ।

१. H. reads इत्यर्थप्रसङ्गतं for अर्थतः प्रसङ्गतं. २. K. L. and M. read नियतं for सततं

अध्यायद्वयेन यत् प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं तस्याननुष्ठाने द्विव-धं दिव्यं भौमं च नरकविद्योषं दर्शयति—

इह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छिति । से याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ५९ ॥ विमुक्तो नरकात्तस्मात् मर्थलोके प्रजायते । क्रीबो दुःखी च कुष्ठी च सप्तजनेगानि वै नरः॥६०॥

इति । मित्रादीनामुत्कोचदानादिना जनापवादमात्रपरिहारः पच्छादनम् । घोरस्य नरकविद्योषस्य नामधेयं कालसूत्र-मिति । सो ऽयं दिव्यो नरकः । नैरन्तर्येण सप्तजन्मसु क्षीवत्वादिदेशिययोगो भौमी नरकः ॥ ५९–६०॥

अध्यायद्वेय प्रतिपादितं प्रकरणार्थमुपसंहराति—

तस्मात् प्रकाद्यायेत् पापं स्वधर्मं सततं चरेत् । स्त्री-बाल-भृत्य-गो-विप्रेष्वतिकोपं विवेर्जयेत् ॥६१॥

इति । यस्मात् मच्छादने द्विविधी नरकः मीक्तः तस्मा-दमच्छाद्य वेदविदामग्रे मकाइय तैर्विनिर्दिष्टं स्वस्योचितं धर्म मायश्चित्तविशेषमाचरेत् । तत ऊर्वमीदृशपापानुत्यत्तये स्त्री-बा-लादिषु कीपरहिती भवेत् । ६१॥

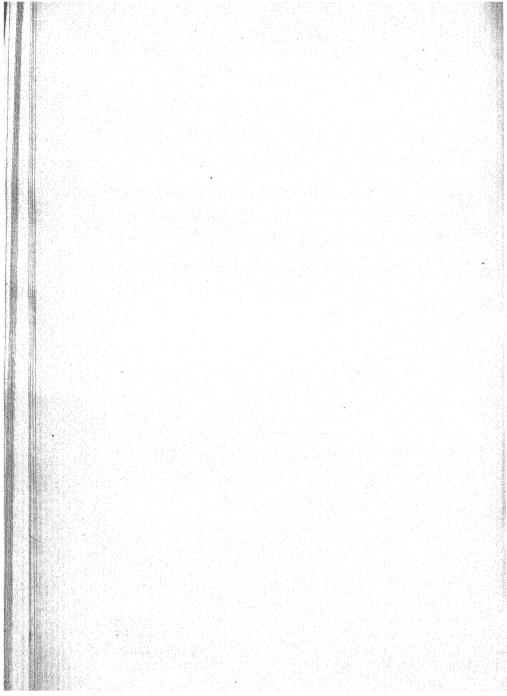
^{3.} This line does not appear in M.—

स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसँशयम्।। ५९॥.

२. K. and L. read -जन्मानि for -जन्मानि. ३. I. reads विसर्जयेन् for विवर्जयेत्. ४. H. reads -अपनुत्तये for -अनुत्पत्तये.

अध्याये नवमे पराश्रारमुनिशोक्तरमृतिर्मन्थेने
रोधोद्धेन्धन-ताडनाद्यनुचितं यत् स्यात् गवां पीडनम् ।
कर्मेतस्य विशेषतः समुदिता सर्वोत्तरा निष्कृतिः
तद्याख्यामकरोत् कृती शुभैधियां भाग्याम्बुधिमीधवः ॥९॥
इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीरबुकभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ
पराश्रारस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां नवमोध्यायः ॥ ९ ॥

१. C. E. F. G. and J. read स्मृतेर्घन्थनं and I. स्मृतौ प्रन्थके for स्मृतेर्घन्थनं. २. I. reads रोधो बन्धन-ताडनादि- for रोधोद्धन्धन ताडनादि-. ३. I. reads शुभिधयां for शुभिधयां.



# पराशरसंहिता।

## अथ दशमोऽध्यायः।

अष्टम-नवमाध्याययोरपपातकस्य गोवंधस्य सामान्य-वि-दोषाभ्यां पायश्चित्तानि पपित्वतानि । अथागम्यागमनरूपो-पपातकस्य पायश्चित्तं दद्यामाध्यायेश्मधीयते । तत्र प्रति-ज्ञापूर्वकं सामान्यपायश्चित्तमाह—

चाँतुर्वण्येषु सर्वेषु हितां वक्ष्यामि निष्कृतिम् । अगम्यागमने चैव शुंद्धचै चान्द्रायणं चरेत् ॥१॥

इति । चतुर्षु वर्गेऽवनुलोम-प्रतिलोमभेदेनावा-तरजातिबहु-त्वमभिपेत्य सर्वेदिवत्युक्तम् । प्रत्यवायः निष्क्रियते निर्वा-र्यते विनाइयते यया प्रायश्विच्या सा प्रायश्विक्तिः निष्कृ-तिः । तस्या अनर्थफलनिवारकत्वाद्धितत्वम् ।

'ऋतौ भार्यामुपेयात्'।

इति शास्त्राद् गम्या स्वभायां । तदितरा सर्वार्थि योषिद-

१. In I. the tenth Adhyaya begins— जन्मगेहं स्वर्गनचाः पाइपग्नं महात्मनः।

जन्मगेहं स्वरोनचाः पार्पग्रं महात्मनः। यस्यासीत्तमहं वन्दं रामचन्द्रं सहाऽव्ययम्॥१॥.

३. B. and D. omit गोवधस्य and C. and F. the following— 'गोवधस्य सामान्य-विशेषाभ्यां प्रायश्वितानि प्रपश्चितानि । अथागभ्यागनस्योपपासकस्य' ।

and reads प्रायभित्तम् after दशमाध्याये. ३. Except A. and I. all read -गमनस्योपपातकस्य for -गमनस्र्योपपातकस्य and insert प्रायभित्तम् after दशमाध्याये. ४. M. reads—

चातुर्वण्यस्य सर्वत्र हीयं प्रोक्ता तु निष्कृतिः ।, C. and F. substitute सत्तां for हितां. ५. Except A. G. and I. all read शुद्धौ for शुद्धौ; while C. and F. substitute अगम्यागमनं for अगम्यागमने. ६. B. D. H. and J. substitute निःसार्यते for निवायते.— गम्या । तद्रमने पाप्ते सति तच्छुव्हिनिमित्तं चान्द्रायणं पा-यश्चित्तमाचरेत् ।। १।।

चान्द्रायणस्य लक्षणमाह-

एकैकं न्हासयेद्वीसं कृष्णे, शुक्के च वर्धयेत् । अमावास्यां न भुज्जीत होषे चान्द्रायणो विधिः ॥२॥

इति । द्विविधं हि चान्द्रायणम् । यवमध्यं पिपीलिका-मध्यं चेति । यथा यवस्य मध्यं स्थूलं उभावन्तौ सूक्ष्मौ तथा ज्ञुक्तप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्च-दश ग्रासाः । कृष्णप्रतिपदमारभ्य प्रतिदिनमेकैकग्रासहासे स-त्यमावास्यायामुपवास इति मध्यभागस्थील्यात् यवमध्यन्तम्। यथा पिपीलिकानां ज्ञिरः-पृष्ठभागी स्थूली मध्यं सूक्ष्मं तथा यस्य च चान्द्रायणस्य मध्यमे अमावास्यादिने सर्वप्रासहासः तस्य मध्यमभागसौक्षम्यात् पिपीलिकामध्यत्वम् । तदिदं पिपीलिकामध्यमाचार्येणोपन्यस्यते । तथाहि-कृष्णप्रतिपदि व्रतं संकल्प्य चतुर्दश प्रासान् भुन्जीत । ततो दितीयामारभ्य प्रतिदिनमेकैकस्य ग्रासस्य हासे सित अमावास्यायामुपवासः सम्पद्यते । पुनः ग्रुक्तपतिपदि ग्रासमेकमुपक्रम्य पतिदिनमे-कैकग्रांसवृद्ध्या पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते । स एष पिपीलिकामध्यस्य चान्द्रायणस्यानुष्ठानप्रकारः।

तदिदं विसष्ठी अध्याह-

१. M. reads विण्डं for मासं. २. M. omits हि. ३. C. F. H. and J. read चान्द्रायणे for चान्द्रायणो. ४. H. and J. substitute अथ for यथा. ५. I. omits च. ६. H. reads -मासं जन्ध्वा, but has -मासवृद्ध्या as a marginal reading. ७. A. reads तिममं for तिद्दं and inserts स्पष्टम् after अध्याहः

'मासस्य कृष्णपक्षादौ प्रासानद्याचतुर्दरा । प्रासापचयभोजी सन् पक्षरोषं समापयेत् ॥ तेथैव राक्कपक्षादौ प्रासं भुज्जीत चापरम् । प्रासोपचयभोजी सन् पक्षरोषं समापयेत्' ॥ (व. स्मृ. २३. ४४-४५)

इति । चान्द्रायणाङ्गत्वेन त्रिषवणस्नानं कर्त्तव्यम् । तदाह मनुः-

> 'एकैकं हासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्के च वर्धयेत् । उपस्पृशांस्त्रिषवणमेतचान्द्रायणैव्रतम्' ॥ (म. स्मृ. ११. २१६)

इति । वपनादीतिकर्त्तव्यतां तु गौतम आह—
'अथातश्चान्द्रायणम् । (१) तस्योक्तो विधिःकृच्छ्रे ।
(१) वपनव्रतं चरेत् । (१) श्रीभृतां पौर्णमासीमुपवसेत् । (४) आप्यायस्व, सन्ते पयांसि, नवी नव
इति चैताभिस्तर्पणम् । (१) आज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणम् । (१) उपस्थानं चन्द्रमसः । (७)
यद्देवा देवहेलनमिति चतमृभिराज्यं जुहुयात् । (८)
देवकृतस्येति चान्ते समिद्धिः । (१) ॐभूभुवःस्वर्महेर्जनस्त्रपःसत्यं यद्याःश्रीःकंविर्विज्ञोजोजःपुरुषो धर्मः
दिव इत्येतिश्रीसानुमन्त्रणम् । (१०) प्रतिमन्त्रं नमसा
नमः स्वाहेति वा । (११) सर्वश्रासप्रमाणमास्यावि-

The text reads:—
 (एवं हि शुक्कपश्चादौ प्रासमेकं तु भक्षयेत्' ।.

२. The text reads चान्द्रायणं स्मृतम् for चान्द्रायणव्रतम्. ३. The text (Bo. Edition) omits -महर्जनः. ४. I. reads श्रीगुरुग्विडोजोजः and the text श्रीह्मपं गिरोजस्तेजः for श्रीः किविडिडोजोजः ५. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit सर्व-.

कारेण। (१२) चर्रेभैक्ष-सक्तुकण-यावक-शाक-पयो-दिध-घृत-मूल-फलोदकानि हवीं ध्योत्तरीत्तरं प्रशस्तानि। (१३) द्वौदशैतानि। (१४) पौर्णमास्यां पञ्चदश प्रासान् भुक्त्वैकापचयनापरपक्षमश्रीयात्। (१५) अमावास्यायामुपोध्यैकोपचयेन पूर्व पक्षम्। (१६) विपरीतमेकेषाम्। (१७) एष चान्द्रायणो मासः'।(१८) (गौ. स्मृ. २८. १-१८)

इति । एकेषां मुनीनां मते पूर्वीकात् पिपीलिकामध्य-पक्षादिपरीतं यवमध्यं चान्द्रायणम् । तच मनुर्विस्पष्टमाह्-

> 'एतमेव विधि कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे । ज्ञुकुपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम्' ॥ (म. स्मृ. ११. २१७)

इति । तदेतचान्द्रायणद्वयं देवलीप्याह—
'चान्द्रायणं द्विविधम् । यवमध्यं पिपीलिकामध्यमिति । एकप्रासममावास्यादि यवमध्यम् ।
पञ्चदद्याग्रोसं पौर्णमास्यादि पिपीलिकामध्यम्'।

इति । यमोपि

अथातश्चान्द्रायणकरुपं व्याख्यास्यामः । तद्यथा—

'पौर्णमास्यामुपेतस्तु ब्राह्मणः सुसमाहितः ।

केदा-इमश्रूणि लोमानि कक्षोपस्थं च वापयेत् ।।

प्रयतो विधिवत् कृत्वा गृण्हीयात् सुसमाहितः ।

मधु मांसं च लवणं गुँकतानि परिवर्जयेत् ।।

१. I. reads चतुर-.for चरः. २. The text omits हादशैतानि. ३. I. reads -मासान् for -मासं. ४. H. substitutes अथ for अथातः. ५. C. F. H. and J. read ब्राह्मणस्तु for ब्राह्मणः छ-. ६. I. reads यथाविधि ततः for प्रयतो विधिवन्. ७. We follow here only A.; while I. reads शुक्कवासांसि वर्ज- थत् and others read शुक्तानि परिवर्जयेन्.

स्त्री-शृद्रौ नाभिभाषेत सत्यवादी च संयतः । पालाज्ञां धारयेदण्डं शुचिमीं झीं च मेखलाम् ॥ यज्ञीपवीती करकं धारयेन्नियतः शुचिः। द्याणी वल्कलचीरी वा मार्ग वा वास उच्यते ॥ सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत् स्नान-मीनधृतव्रतः । स्थानासनाभ्यां विहरेद् ब्रह्मचारी क्षपादानः ॥ गोमयेन गोचर्ममात्रं स्थण्डिलमुपलिप्याभ्युक्ष्य अप्नि प्रतिष्ठाप्य ब्रह्माणं दक्षिणर्तं उपवेदयोत्तरत उदकपात्रं प्रतिष्ठाप्य शागुदगग्रान् दर्भानास्तीर्याज्यभागं कृत्वा महाच्याहृतिभिराज्यांहुतीर्जुहुयात् । व्रतपतये ऋतं सत्यं पजापतिं मित्रमग्नीषोमौ बृहस्पतिं यजेत । एतानेवमर्चियत्वा महाव्याहृतयस्तथा I ॐकारपूर्वमाख्यातास्तथा सैर्वाः पृथक् पृथक् । ऋतं सत्यं च गायत्रीमित्येतानि सदा जपेत् ॥ दशसाहस्तिकं वार्णि गायत्रीमान्हिकं जेपेत् । इन्द्रः शुद्धा ऋचश्चापः प्रविद्य मनसा जपेत् ॥ तत्रैव गायेत् सामानि अथवा व्याहतीर्जपेत् । वक्षमुलनिकेतः स्यादात्रौ वीरासनी भवेत्।। आर्द्रवासाश्चरेत् कृच्छुं स्नात्वा वस्त्रं न पीडयेत् । चर्ह वा श्रपयेत्रित्यं गोभ्यो निष्क्रान्तयाँवकैः॥

२. C. F. and H. read समन्ततः for च संयतः and for the same E reads ससन्ततः. २. C. and F. read शुची मौद्धी च and I. शुचि चमे च for शुचिनौद्धीं च. ३. I. reads शाण नत्कल-चीरे for शाणी वल्कलचीरी. ४. All, except A. and I. omit दक्षिणतः. ५. C. E. F. G. and I. read आडयाहाँत and H. and J. आडयभागं for आडयाहतीः. ६. I. reads सर्वे for सर्वाः ७. I. reads -यावकम् for -यावकैः and H. reads निष्क्रीय यावकैः for निष्कान्तयावकैः.

पायसं ज्ञाकमन्नं वा भैक्षं वा वाग्यतश्चरेत्। आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्जयेत् ॥ असुराणां हि तत् पात्रमयस्तैजसचक्रजम् । तथैवान्यतमोलाभे मृदं कुर्वीत वैदिकीम् ॥ यिज्ञयानां तु वृक्षाणां तेषां पर्णैः स्वयं च्युतैः। हसँत्र तु निरीक्षेत नाभिभाषेत् परस्त्रियम् ॥ गोदोहमात्रं तिष्ठेत न सप्तानां परं त्रजेत् । तदिधेषु चरेद्नैक्षं नियतेषु दिजातिषु ॥ अग्नयो यत्र हृयन्ते ब्रह्म वा यत्र पतचते । प्रयतः कृतद्गीचस्तु भैक्षमभ्युक्षयेत्ततः॥ आदित्याभिमुखी भूत्वा गुरवे तन्निवेदयेत् । अनुज्ञातस्ततः कुर्योद्देविष-पितृपूजनम् ॥ शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम्। सम्पादयेत् यमाहारं तेनामौ जुहुयात् सदा ॥ आहारार्थं द्विजे दत्वा तदन्नं नियमं श्रितः । ग्रासं दोषेण कुर्वीत यो अस्यास्यं प्रविदोत् सुखम् ॥ कुक्कटाण्डपमाणं वा प्रासं कुर्यात् समाहितः । अङ्गर्र्त्यम्रे स्थितं वाःपि गायन्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ न त विख्यापयेत् पिण्डं रसान् नास्वादयेत् पुनः । न निन्देन्न पदांसेत स्वाइस्वादु च भक्षयेत् ॥

I. reads अन्यतरालाभे for अन्यतमालाभे.
 C. and F. read वैदिकम् for वैदिकीम्.
 I. reads पत्रे स्वयं च्छुते for पणें: स्वयं च्छुते:.
 V. C. E. F. and G. read इसन तु निरीहेत and H. इस्तं न तु निरीहेत for इसन् न तु निरीक्षेत.
 I. reads अङ्गुल्यमस्थितं for अङ्गुल्यमे स्थितं.
 H. reads स्वाद स्वाद for स्वाइस्वाद.

पाङ्कुखो नित्यमश्रीयाद्दाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

रहासो वृद्धियथा सोमे मासि मासि प्रदृइयते ।।

अमावास्यां पौर्णमास्यां व्रतं चान्द्रायणं चरेत् ।

प्रासान् वेर्धयते सोमः पञ्च पञ्च च पञ्च च ॥

एकेकं वर्धयेत् पिण्डं शुक्ते, कृष्णे च हासयेत् ।

अमावास्यां न भुद्धीत एष चान्द्रायणो विधिः ॥

एकेकं हासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ते च वर्धयेत् ।

एतत् पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥

वर्धयेत् पिण्डमेकेकं शुक्ते कृष्णे च हासयेत् ।

एतचान्द्रायणं नाम यवमध्यं प्रकीर्तितम्' ॥

(य. स्मृ. ६. २६-६४)

इति । पुनरिप प्रकारान्तरेण चान्द्रायणं त्रिविधम् । ऋषि-चान्द्रायणं शिशुचान्द्रायणं यतिचान्द्रायणिमिति । तेषां स्व-रूपं यम आह~

> 'स्त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्रीयान्नियतात्मा दृढन्नतः । हिवष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ चतुरः प्रातरश्रीयाचतुरः सायमेव च । पिण्डानेतिद्धं बालानां शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ पिण्डानष्टौ समश्रीयान्मासं मध्यन्दिने रेवौ । यतिचान्द्रायणं ह्येतत् सर्वकल्मेषनाश्चानम्' ॥ (य. स्मृ. ६. २१-२३)

१. I. reads प्रवर्धयेत् for वर्धयते. २. I. reads through mistake वरी for रवी. ३. B. and D. read -िकल्बिप- for -कल्मप-

इति । विष्णुरपि पञ्चविधं चान्द्रायणमाह-

'अथ चान्द्रायणम् । (१) प्रासोनास्याविकारमश्री-यात् । (२) तांश्चन्द्रकलाश्मिवृद्धौ क्रमेण वर्धयेत् । हानौ च ह्रासंयेत् । अमावास्यायां च नाश्नीयात् । एष चान्द्रायणो यवमध्यः । (३) पिपीलिकामध्यो वा । (४) यस्यामावास्या मध्या भवति स पिपीलि-कामध्यः । (५) यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः । (६) अष्टौ प्रासान् पैतिदिनमश्रीयात् स यति-चान्द्रायणः । (७) सायं प्रातश्चतुरश्चतुरः स शिशु-चान्द्रायणः । (८) यथा कथन्चित् षष्ठचोनां त्रिश्चतीं मासेनाश्चीयात् स सामान्यचान्द्रायणः' । (१)

इति ॥ १ ॥ चान्द्रायणे अभिहितस्य ग्रासस्य परिमाणमाह— कुँक्कुटाण्डप्रमाणं तु ग्रासं वैं परिकल्पयेत्। अन्यथाभावदोषेणं न धर्मो न च शुद्धचित ॥ ३ ॥

एकैकं व्हासचेत् पिण्डं कृष्णे शुक्के च वर्धचेत्। अमावास्यां न भुद्धीत एष चान्द्रायणो विधिः॥।

२. B. and D. omit this sutra. २. C. E. F. and G. read यासान-विकारमशीयात्, the text यासानविकारानशीयात् and H. यासादत्रविकारमशीयात्. ३. All, except H. and I. omit च. ४. H. reads यतिदिनम् for प्रतिदिनम्. The text reads प्रतिदिवसं नासमशीयात् for प्रतिदिनमशीयात्. ६. I. inserts प्रासान् समशीयात् after चतुरश्चतुरः, B. and D. do not repeat चतुरः. All, except A. I. and the text omit स. ६. B. C. D. E. F. G. H. and J. read विण्डानां तिस्रोशीतिये अशीयात् for षष्ट्रयोनां विश्वतीं मासेना-दनीयात्. I. reads the same, but it substitutes वा for यः and reads स सोम्यचान्द्रायणः. ७. Before this M. inserts the following siôka:—

८. M. reads च for वै. ९. K. and L. read - जातदेषिण and M. -भाव-इष्टस्य for -भावरोषेण.

इति । उक्तपरिमाणादिधिकपरिमाणत्वमन्यथाभावः । तेन जातो यो दोषो व्रतवैकल्यं तेन दोषेण, धर्मश्चन्द्रलोक-प्राप्तिहेतुस्तपोरूपो व्रतविद्रोषः स न सम्पद्यते । नाप्यस्य पापाच्छुद्धिभवति । चान्द्रायणसाध्यं फलं द्विविधम् । पुण्य-लोकप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्चेति । तदुभयमधिकपरिमाणप्रासान-श्रतो न सिद्ध्यति । चान्द्रायणस्य फेलद्वैविध्यं यम आह-

'यत्किन्चित् कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा । द्विजश्वान्द्रायणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥ एतानि विधिवत् कृत्वा षड्भिर्मासैईविष्यभुक् । व्यपेतकलम्पी विपश्चन्द्रस्यैति सलोकताम्'।। (य. स्मृ. ६. १९-२०)

इति ॥ ३॥ व्रतचरणानन्तरं कर्तव्यमाह-प्रायश्वित्ते ततश्वीर्णे कुर्याद्वाह्यणभोजनम् । गोद्धं वस्त्रयुग्मं च दढाद्विपेषु दक्षिणाम् ॥ ४ ॥ इति । संख्याविद्योषानुपादानात् दाक्त्यनुसारेण ब्राह्मणभो-जनामिति वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

अगम्यागमनमात्रे पायश्चित्तम्भिहितम् । तद्विशेषेषु पाय-श्चितानि वक्तव्यानि । तत्रात्यन्तनीचजातिगमने पायश्चित्त-माह—

चण्डाळी वा श्वपाकी वा ह्यीभगच्छति यो द्विजः। त्रिरात्रमुपैवासित्वा विप्राणामनुद्यासनात् ॥ ५ ॥

र. B. C. D. and G. read फल द्विविधं for फलहैविध्यं. A. and M. all read अनुगच्छति for झिभगच्छति. ३. M. reads उपवासी स्यात् for उपवासिस्वा.

सिशाखं पवनं कृत्वा प्राजापत्यद्वेयं चरेत् । गोदृयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराश्चारोऽब्रवीत्।।६॥

इति । ब्राह्मण्यां श्रूद्राज्ञाता चण्डाली । आरूढपितता-ज्ञाता चे संगोत्राज्ञाता वा । तदेतत् त्रिविधं चण्डालखं यम आह—

> 'आरू हपितताज्ञातो ब्राह्मण्यां शूद्रजञ्ज यः । चण्डाली तातुभी प्रोक्ती संगोत्राद् यश्च जायते'॥ (य. स्मृ. ६. ३)

इति । एतत् त्रिविधचण्डालसन्ततौ जाता स्त्री चण्डाली । क्षत्तोँग्रयोर्जाता स्त्री श्वपाकी । तदाह मनुः—

'क्षतुर्जातस्तथायायां श्वपाक इति कीर्तितः'।

( म. स्मृ. १०. १९ )

इति । द्विजराब्दो^ऽत्र ब्राह्मणपरः । क्षत्रिय-वैदययोः पृथग्व-क्ष्यमाणत्वात् । उपवासित्वा उपवासं चरित्वेत्यर्थः । आचारार्थ-क्षिबन्तात् ग्राब्दनिष्पत्तेः ॥ ५–६ ॥

Also the following line appears in M. before गायत्री च जपेत् &c.— ब्रह्मकर्चे ततः कृत्वा क्रयोद्वाह्मणतर्पणम् ।.

३. H. substitutes वा for च; while B. and D. omit सगोबाङजाता वा. ४. H. reads क्षत्तायामुगाङजाता and all others except A. and I. omit स्त्री. ५. We follow here A. I. and the text; while C. E. F. G. H. and J. read उपानु जातः क्षत्तायां and B. and D. उपानुजातः क्षत्तायां. The text substitutes करियंते for कीर्तितः.

क्षत्रिय-वैद्ययोदिक्षणाऽअधिक्यमाह—
क्षत्रियो वाऽथ वैद्यो वा चण्डालीं गच्छतोयदि।
प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् दद्याद्गोमियुनद्वयम् ॥ ७ ॥
इति । स्पष्टम् ॥ ७ ॥
ग्रद्भस्य त्वल्पं त्रतमधिका दक्षिणेत्याह—
श्वपाकीं वै।ऽथ चण्डालीं द्यूद्रो वा यदि गच्छति ।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं चतुर्गोमिथुनं ददेत् ॥ ७॥
इति । ननु—समृत्यन्तरेषु चण्डालीर्गमने प्रायश्वित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायश्वित्तात्
न्यूनानि । कानिचिदधिकानि । यथाह सुमन्तुः—

'मातृष्वमृ-पितृष्वमृ-स्नुषा-भगिनी-भागिने-यी-गो-चण्डालीनामभिगमने तप्तकच्छम् '।

इति । तदेतदकामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । यत्त्वद्भिरसोक्तम्—

'पितता-ऽन्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा' ॥

प्रायमित्तान्यन्यथा स्मर्यन्ते । तत्र कानिचित् आचार्योक्तात् प्रायभितात् न्यूनानि । कानिचिद्धिकानि । यथाह सुमन्तुः—

K. and L. read अप वा for यदि. २. M. reads गोमिथुनं तथा for गोमिथुनद्वयम्.
 M. omits वा. ४. M. reads द्याहोमिथुनं तथा for चनुगोनिथुनं ददेत्; while B. C. D. E. F. and H. substitute ददन् and K. and L. चरेन् for ददेत.
 E. and D. omit.—

^{&#}x27; माहब्वसृ-पितृब्वसृ-स्तुषा-भगिनीभा-गिनेशी-गी-चण्डालीनामभिगमने,

and substitute नमकुच्छ्म for तमकुच्छ्म, ६. С. Е. F. and H. add तत before यथा and G. and J. read तथा च for यथाह. ७. G. omits -गो-.

इति । तत्र चान्द्रायणं कामतः प्रवृत्तस्य रेतःसेकात् प्राङ्गिनवृत्तस्याद्याक्तस्यावगन्तव्यम् । दाक्तस्य तु मासोप-वासः । गोद्वयदक्षिणायुक्तस्य प्राजापत्यद्वयस्य मूलवचनो-क्तस्य प्रत्याम्नायकल्पनाद्वारेण मासोपवाससमानत्वादयमेव विषयः । यदपि दाङ्केनोक्तम्—

'अकामतस्तु यो विपश्चण्डालीं यदि गच्छति । तप्तकृच्छ्रेण गुङ्ग्येत प्राजापत्यद्वयेन वा ।। कामतस्तु यदा विपश्चण्डालीं यदि सेवते । चान्द्रायणेन गुङ्ग्येत प्राजापत्यद्वयेन चे'।। (ग्रां स्मृ. १७-१९-२०)

इति । एतन्मूलवचनेन समानविषयम् । यमस्तु विषय-व्यवस्थापूर्वकं पक्षद्वयमाह-

'चण्डाल-पुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् । कृच्छ्राब्दमाचरेत् ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्' ॥ (यः स्मृ. ६. ७)

इति । एतचोभयं रेतःसेकपर्यन्तसकृद्रमनविषये । यतु

'अन्त्यावसायिनीगमने कुँच्छाब्दः । (२८) अमत्या द्वादशरात्रम्' । (३९) (गी. स्मृ. २४.,३८–३९)

'चण्डाल-पुल्कसानां तु भुक्त्वा गत्वा च योषितम् । कृच्छाब्दमाचरेत् ज्ञानारज्ञानारैन्दवद्वयम'॥.

२. B. D. E. G. H. and J. read मूलवचनस्य for मूलवचनोक्तस्य and for the same C. F. read मूलवचनोक्तकृच्छ्रस्य; while J. has the marginal reading मूलवचनोक्तस्य. २. B. D. I. and J. substitute वा for च. ३. H. omits this Ślóka.

४. I. reads कृच्छाब्दम्.

इति तत्राब्दकृच्छ्रो यमोक्तसमानविषयः । द्वादशरात्रं तु सुमेन्तुपोक्ततप्तकृच्छ्रसमानविषयम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्— 'अन्त्यजीनां तु गमने भोजने च प्रमापणे । पराकेण विशुद्धिः स्याद्रगवानङ्गिराऽत्रबीत्' ॥ (अं. स्मृ. ५. १९)

इति तदपि तप्तकृच्छ्समानविषयम् । यदपि वसिष्ठे-नोक्तम्—

'द्वादशारात्रमक्नेक्सो यो द्वादशारात्रमुपवसेत् । ( २८ ) अश्वमधावभृथं वा गच्छेत् । (४०) एतेनैव चाण्डा-लीव्यवायो व्याख्यातः' । (४१ ) (व. स्मृ. २३. ३८–४१ )

इति एतदपि बृहद्यमीक्तचान्द्रायणद्वयसमानविषयम्। यच संवर्त्तेनीक्तम्—

> 'यश्चण्डालीं द्विजो गच्छेत् कथन्चित् काममोहितः । त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुँद्वचेत प्राजापत्यानुपूर्वकैः'।। (सं. स्मृ. १४९)

इति । पाँजापत्यतप्तकृच्छातिकृच्छाणि पाजापत्यानुपूर्व-काणि । एतचान्द्रायणद्येन समानविषयम् । यदिप मनु-नोक्तम्-

१. B. and D. read प्रोक्तमकुच्छू- for सुमन्तुपोक्ततप्तकुच्छू-; while C. and F. omit सुमन्तु-. २. B. and D. read आत्मजानां for अन्त्यजानां. ३. B. D. and G. omit हाइश्वराचमक्पक्षो. ४. G. reads विमुच्येत for विश्व- द्वांत. ५. C. F. and G. read प्राजापत्य-तप्तकुच्छ्राणि for प्राजापत्य-तप्तकुच्छ्राणि and I. omits both. ६. B. and D. substitute यद्य and G. तद्य for यद्पि.

'येत् करोत्येकरात्रेण वृष्ठींसवनौद् द्विजः । तद् भैक्षभुग् जपन्नित्यं त्रिभिवंधैंव्येपोहति'॥ (म. स्मृ. ११. १७८)

इति । वृषली चण्डाली । तथा च स्मृत्यन्तरे—
'चण्डाली बन्धकी वेदया रजःस्था या च कन्यका ।
ऊढा चँ समगोतेण वृषल्यः पञ्च कीर्तिताः' ॥
इति तदेकदिनाभ्यासविषयम् । यदि मनुनोक्तम्—
'रेतःसेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतंल्पसमं विदुः'।।
( म. स्मृ. ११. ५८)

इति याज्ञवल्क्येनापि'सिखभार्या-कुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।
संगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतलपसमं स्मृतम्' ॥
(या स्मृ ३ २३१)

(या. स्मृ. ३. २३१)

इति एतच पक्षाभ्यासविषयम् । यच मनुनोक्तम्-' गुरुतल्पत्रतं कुर्याद्वेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु । सञ्द्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च'॥ (म. स्मृ. ११. १७०)

इति एतच मासा-यासविषयम्। यच यमेनोक्तम्-'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीव्वन्त्यज्ञासु च ।

१. C. E. F. I. and J. read यः for यत्. २. All, except A. and the text substitute -सेवनं for -सेवनाद्. ३. Except A. and the text all read स for तर्. ४. I. reads या च सगोंत्रेण for च समगोत्रेण. ५. The text reads स्वयोनीषु for स्वयोन्यास. The commentators Râghavânanda and Râmachandra read स्वयोनीषु. ६. J. reads गुरुतल्पं सदा विदुः for गुरुतल्प्समं स्मृतम्. ७. I. reads स्वजातासु for स्वयोनिषु. ८. H. reads स्वजात्मासु for सगोत्रासु; while B. and D. omit this and the next five lines:—
सगोत्रासु स्वतस्त्रीषु गुरुतल्पसमं स्मृतम् ।।

इति एतच पक्षाभ्यासविषयम् । यच मनुनोक्तम्-'गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु । सख्युः पुतस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च'।। (म. स्मृ. १९, १७०)

इति एतच मासाभ्यासविषयम् । यच यमेनोक्तम्-'रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चण्डालीब्वन्त्यजासु च । सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते'।। (य. स्मृ. ५. ४१)

इति एतच संवत्सराभ्यासविषयम् ॥ ८॥ अथ मातृगमनप्रायश्चित्तमुच्यते ।

यद्यप्येतन्नीपपातकम् । तस्यातिपातकेषु पाठात् । तथा-प्यगम्यागमनावान्तरभेदेवदत्राभिधानम् । तत्राज्ञानकृते मार्त्रा-दिगमने प्रायश्चित्तमाह-

मातरं यदि गच्छेतुं भगिनीं स्वसुतां तथा । एतार्स्तुं मोहितो गत्वा त्रीणि कृच्छाणि सञ्चरेत् ॥५॥ चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् शिश्वच्छेदेन शुद्धचिति ॥ इति । मातरं जननीम् । इतरासां मातॄणां— 'पितृदारान् समारुह्य' । (यः स्मृः १०.२१)

१. H. and J. read प्रज्ञान्यास- for पक्षान्यास- and for the same G. reads प्रज्ञानान्यास-. २. C. E. F. G. H. and J. read यमेन for मनुना, but the next quotation is from Manu. ३. I. reads -मेर्प्रसङ्गान् for -भेर्वन्त. ४. J. omits मात्रादि-. ५. M. reads गच्छेन भगिनीं पुत्रिकां for गच्छेनु भगिनीं स्वसुनां. ६. B. D. and J. read एनासु for एनास्तु and M. reads त्रीन् कृच्छान् for त्रीणि कृच्छाणि.

इति वक्ष्यमाणत्वात् । भगिन्येकेदिरा । तस्या एव मुख्य-त्वात् । तथा स्वसुतिति सवर्णायां भार्यायामुत्पन्ना । तत्र त्रीणि प्रायधित्तानि । प्राजापत्यत्रयमेकं, चान्द्रायणत्रयं द्वितीयं, शिश्व-च्छेदस्तृतीयम् । एतच मैथुनप्रकारभेदविषयतया योजनीयम् । मैथुनं चाष्टविधम्—

'स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षण् गुह्यमाषणम् ।
संकल्पो ध्यवसायश्च कियानिर्वृतिरेव च ।।
एतन्मेथुनमष्टाङ्गं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्' ।।
(ब्र. वै. पु. २. १९. २६–२७)

इति स्मरणात्। तत्राद्यं त्रतमल्पत्वात् अपवर्तकस्मरणादिप-ज्विविधापराधविषयम् । द्वितीयं तु पूर्वस्माद् गुरुत्वात् प्रवर्तक-संकल्पाध्यवसायविषयम् । तृतीयं त्वतिमहेत्वात् क्रियानिर्वृति-विषयम् । ननु—मोहित इत्यमिधानादकामकृतविषयमिदम् । तथाच संकल्पाध्यवसायौ तत्र न सम्भवतः—इति चेत् । मै-वेम् । मँदान्धकारादौ मात्यमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । यद्वा मात्यमिति ज्ञाते अप पत्य-वायगौरवमज्ञात्वा पवृत्तस्य सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । न च—मातिर भगिन्यां च समानं प्रायश्चित्तमयुक्तमिति वाच्यम् ।

१ H. reads -निवृत्तिः aud I. -निष्पत्तिः for -निर्वृतिः २. All, except A. and I. read -महत् for -महत्वातः, while I. substitutes क्रियानिष्पत्ति- for क्रियानिर्वृति-. १. B. and D. substitute नैवम् for मैवम्, while C. E. F. G. H. and J. omit मैवम्. ४. J. reads महान्ध- for मदान्ध-; while C. E. F. G. and H. omit मात्रेयमित्यज्ञात्वा गमिष्याम्येनामिति सङ्कल्पाध्यवसायसम्भवात् । यद्दा. ९. I. substitutes उक्तम् for अयुक्तम्.

भगिन्यामावृत्तिविषयत्वस्य कल्पनीयत्वात् । शिश्वच्छेदोत्त-रकोलकर्त्तव्यं मनुराह-

'स्वयं वा शिश्व-वृषणावुत्कृत्याधाय चान्तलौ । नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठदा निपातादिज्ञह्मगः' ॥ ( मः स्मृः ११. १०४ )

इति । उद्दाना अपि—
'खट्टाक्रधारी गुरुतत्पगः सवृषणं शिश्चमुत्कृत्य नैर्ऋतीं दिदामङ्गिलनाऽऽदाय ब्रजेदा निपातात् पूर्तो भवतीति'।
(उ. स्मृ. ९. १९)

इति । शृङ्ग-लिखितावपि-

क्षुरेण शिश्व-वृषणावुत्कृत्यादायावेक्षमाणी वजेत्'। इति । एवं गच्छन् यत्र कुड्यादिना प्रतिबद्ध्यते तत्रैवा-मरणान्तं तिष्ठेत् । तदाह वसिष्ठः-

> 'सवृषणं शिश्वमुँकृत्यां जलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेत् । यत्रैव प्रतिहतस्त्रेव तिष्ठेदा प्रलयम्'। (व. स्मृ. २०. १३)

इति। अज्ञानकृतार्थासा-ज्ञानकृतसकृ ज्ञाननीगमने जिप ।
पूर्वोक्तादिधकं के शोल्पादकं व्रतिविशेषं विसष्ट आह—
'निष्कालको घृतार्थको गोमयेनामिना पादमभृत्यात्मानमवदाह्यन् पूर्तो भवतीति विज्ञायते'।
(व. स्मृ. २०. १४)

र. E. and I. omit -काल-. २. I. omits पूती भवतीति. ३. Except A. and I. all omit आवाय. ४. The text reads उद्धृत्य for उत्कृत्य. ५. В. С. D. E. F. G. H. and J. read आ प्रलखात् and I. आ प्राणिवमोकात् for आप्रलयम्. ६. All, except H. and I. read अभ्यासे for -अभ्यासा-. ७. For this Sûtra the text reads:—

इति । के शिरेस्यवस्थिता अलकाः केशाः कालकाः । निर्गताः कालका यस्मादसौ निष्कालकः । मुण्डितशिरा इत्यर्थः ।

ननु-अस्य वधस्य कामकृतसकृद्रमनविषयत्वे ततो अधि-कक्षेत्राप्रदस्य वधान्तरस्याभावात् कामकृताभ्यासे प्रायिश्वनं न स्यादिति चेत् । मैवम् । गोमयस्यैवेषदार्द्रत्वातिगुष्कत्वा-दिभेदेन चिर-क्षिप्रदाहिनो वधभेदस्य कल्पनीयत्वात् । यनु शिद्यनच्छेदादिवधात् न्यूनप्रयाससाध्यं सूर्म्यालिङ्गनादिमरण-मन्यैर्मुनिभिः प्रदर्शितं तत्रोभयेच्छाऽन्यतरेच्छादिभेदेन विषय-व्यवस्था कल्पनीया । तदाह । मनुः-

> 'गुरुतेल्प्यभिभाष्येनस्तप्ते स्वप्यादयोमये । सूर्मी' ज्वलन्तीं वाऽअशिष्य मृत्युना च विशुद्धचित ॥ स्वयं वा शिश्व-वृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जले । नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदा निपातादिजह्मगः' ॥ (म. समृ. ११. १०३–१०४)

'स्वयं वा शिदन वृषणावुत्कृत्याधाय वाञ्चलौ। नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठदा निपातादिजिह्मगः' ॥ (म. स्मृ. १९. १०३—१०४)

इति । यमाऽपि— ' गुरुदारावगमनं कृत्वामोहेन वै द्विजः । दवलन्तीमायसी शय्यां संविशेद्वरुतल्पगः ॥ सूर्मी दवलन्तीं वाऽऽक्षिष्य मृत्युना स विशुद्धघति'। (य. स्मृ. ५। ४३)

इति । याज्ञवल्कयोऽपि— 'तप्तेऽयः रायनं सार्थमायस्या योषिता स्वपेत्। गृहीस्वोत्कृत्य वृषणौ नैकृत्यां वोल्स् जेजनुम्'॥

२. In this Samāsa I. has made several mistakes. २. H. reads - ऽट्यिकि for - ऽ-यिकि -. ३ B. C. D. E. F. G. H. and J. read गुरुतत्व्यगो ऽभि-भाड्यैनः. ४. C. E. F. and J. read तमे स्वष्टस्याद्योमये, B. and D. read तस्य स्वाह्योमये and G. तमे सह्वाह्योमये. २. The text reads स्वाह्यित for वा ऽऽश्चिष्य. ६. B. and D. omit this and the next eight lines.—

इति । यमी अप-

'गुरुदारावगमनं कृत्वा मोहेन वै द्विजः । ज्वलन्तीमायसीं शय्यां संविशेद्वरतल्पगः ॥ सूर्मीं ज्वलन्तीं वाध्वश्चिष्य मृत्युना स विशुद्ध्यति'। (य. स्मृ. ५. ४३–४४)

इति । याज्ञवल्क्योअपि– 'तप्तेऽयःशयने सार्थमायस्या योषिता स्वेपेत् । गृहीत्वोत्कृत्य वृषणौ नैर्ऋत्यां वोत्सृजेत्तनुम्' ॥ ( या. स्मृ. ३. २५९ )

इति । अद्भिरा अपि-

'गुरुतल्पी शिलां तप्तामायसीं वा स्त्रियं विशेत् । उत्केत्य वृषणी वापि धारयेदञ्जली स्वयम् ॥ मरणाय तदा पद्भ्यां पत्रजेद्दिशमुत्तराम् । शारीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ॥ हैयापयन् गुरुतल्पी वा तमे चैवायसे स्वपेत् । समालिङ्गेत् स्त्रियं वाऽपि तमां कार्ष्णायसीं नरः'॥ (अं. स्मृ. ३. ३७–३९)

इति ।

'तप्ते लोहशयने गुरुतल्पगः शयीत । सूर्मी ज्वलन्तीं वाष्ट्रश्चित् । लिद्भं वा सब्षण-मुत्कृत्याञ्जलावाधाय दक्षिणापतीचीं वजेदजि-ह्ममा शरीरनिपातनात् । मृतः शुङ्खित'।

१. C. F. G. H. and J. read श्रयेत् for स्वपेत्. २. I. omits this line:— उत्कृत्य वृषणी वापि धारयेदञ्जली स्वयम्॥.

इ. All, except I. and J. insert इति before this line. Thus they show that this and the next one line are from some author other than Angirâ.

### इति । बौधायनी अप-

'गुहतल्पगस्तमे लेहिदायने दायीत । (१६) ज्वलन्तीं वा सूर्मीमासिष्ट्यात् । (१४) लिङ्कं वा सवृषणं परिवास्याञ्चलावाधाय दक्षिणा-प्रतीच्योरन्येतरेण गच्छेदा निपातात्'। (बौ. स्मृ. २. १. १६. १५)

इति । तत्र तयोरिच्छतोः संयोगे तप्तलोहरायनम् । स्त्रिया प्रोत्साहितस्य ज्वलत्सूर्म्यालिङ्गनम् । आत्मना प्रोत्साहितायां तु गमने सवृषणलिङ्गोत्कर्त्तनदि ॥ १ ॥

जननीगमने अभिहितं यत् प्रायश्चित्तं तत् तद्गीनीगम-ने ज्यतिदिश्ति –

# मातृष्वसृगमे चैवमात्ममेढूनिकर्त्तनम् ॥ १०॥

इति । एविमिति सामान्यातिदेशान्मानसे क्रीडादौ विसष्ठीन कं व्रतद्वयमवगन्तव्यम् । मेढ्निकर्तनेन मरणपर्यन्तव्रतमुपलक्ष्यते । न च जननी-तद्भगन्योः समानव्रतमयुक्तिमिति
शङ्कानीयम् । जनन्यामकामकृते तद्भगिन्यां कामकृते च
समानत्वसम्भवात्। उपरितनवचनेन तु 'अज्ञानेन' – इति विशेषणादेतस्य वचनस्य कामकृतविषयस्वमवगम्यते ।। १० ।।

१. The text reads अन्तरेण for अन्यतरेण. २. M. reads:—
माह्यवसृगमे चैव आत्मभेदनिदर्शनम् ।;

while K. and L. read -निकृत्तनम् for -निकर्त्तनम्. ३. B. D. G. I. and J. read साम्यातिदेशात्, I. substitutes यथोक्तं for विसिष्ठोक्तं. ४. C. and F. read आहृतस्य for एतस्य.

अकामकृते मानुष्वसृगमने प्रायश्चित्तमाह-अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्योच्चान्द्रायणद्वयम् । दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धं पाराशरोऽब्रवीत् ॥११॥

इति । गवोर्धेनु-वृषभयोर्भिथुनं गोमिथुनम् । दशसङ्ख्याकं गोमिथुनं दशगोमिथुनम् । विशतिसङ्ख्याका गाव इत्यर्थः । ननु-याज्ञवल्क्येन मातृष्वसृगमने गुरुतल्पव्रतमितदिष्टम्-

> 'पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः'। (याः स्मः ३. १३१–१३३)

इति । बाढम् । कामकृते गुरुतल्पव्रतमस्माभिरपि पूर्व-वाक्ये दर्शितम् । चान्द्रायणं त्वकामकृते इत्यविरोधः । एत-देवाभिष्रेत्य हारीत आह—

> 'पितृब्यस्त्रीगमने स्वसृ-मातृष्वसृ-पितृ-ष्वसृगमने कन्या-संगोत्रा-र्स्वस्रीयागमने भागिनेयीगमने चान्द्रायणम्'। (हा. स्मृ. २३. १९.)

इति । ज्ञाङ्ध-लिखितावपि-

' एवं मातुलानी-मातृष्वसृ-स्नुषा-दुहितृग-मने तथाऽऽचार्यदुहितरि चान्द्रायणम्'।

१. M. reads अज्ञानात्तां तु for अज्ञानेन तु. २. K. and L. read -त्रयम् for -द्यम्. ३. I. reads अत्रामिति निर्दिष्टम् for अत्रमितिदिष्टम्. ४. H. omits -स्वस्त्री-या-, we think it better to omit either -स्वस्तीया- or भागिनेय as both the words convey the same sense.

इति । बृह देमो अप'चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं स्नुषां च भगिनीं सखीम्।
माता-पित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तां श्ररणागताम्।।
मातुलानीं प्रविज्ञतां सगीतां नृपयोषितम्।
शिष्यभायीं गुरोभीयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत्'।।
इति । चतुर्विशतिमते अप-

'पितृष्वसा मातुलानी श्वश्रूमातृष्वसा तथा । एता गत्वा स्त्रियो मोहाचरेचान्द्रायणवतम्'॥

इति । यद्यप्यकामकृतस्य मूलवचनेन चान्द्रायणद्यं विद्यातिगावश्वाभिहिताः तथापि तस्य रेतःसेकपर्यन्तगमन-विषयत्वात् । एकचान्द्रायणवचनानां च रेतःसेकात् प्रागव निवृत्तौ योजनीयत्वान्न कोअपि विरोधः । यदपि चतुर्विद्याति-मतेअभिहितम्

'पितृव्य-भातृभार्यो च भगिनीं मातुरेव च ।
श्वश्रुमारुह्य धौत्रीं च तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्'।।
इति यदेपि संवर्तनाभिहितम्—
'भगिनीं मातुराप्तां च स्वसारं चान्यमातृजाम्।
एता गव्वा स्त्रियो मोहात्तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्'।।
(सं. स्मृ. १९९)

इति यदिष संवर्जेनाभिहितम्— 'भिगिनीं मातुसप्तां च स्वसारं चान्यमाहजाम् । एता गरवा स्त्रियो मोहात्तप्तकृष्ट्यं समान्तरेत्' ॥ (सं. स्ट्र. १५९)

१. I. reads -मनु: for -यम:. २. B. and D. substitute मत्तां for धानीं and for the same G. reads मार्ता. ३. B. C. D. E. F. and H. omit this line and the following quotation:—

इति ।

४. The text reads मातुलस्रुतां for मातुराप्तां च. ५. The text reads

एतास्तिमः स्त्रियो गरवा for एता गरवा स्त्रियो मोहातः

इति एतदुभयारोहणपर्यन्तं प्रवृत्तस्य योनिलिङ्गसम्ब-न्धात्पाङ्निवृत्तौ द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

जननीव्यतिरिक्तिपितृभायांगमने प्रायश्चित्तमाह—
पितृदारान् समारुह्य मातुराप्तां तुं श्चातृजाम् ।
गुरुपत्नीं स्नुषां चैन श्चातृभायीं तथैन च ॥ १३॥
मातुलानीं सगोत्रां च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् द्युद्धचते नात्र संदायः ॥१४॥
इति । पितृदाराः जननीव्यतिरिक्ताः पितृभायी असनर्णाश्च । मातुराप्ता मातुः पियसखी । श्चातृजा ज्येष्ठस्य कनिष्ठस्य वा सुता । गुरुद्याब्दो हि मुख्यया वृत्त्या पित्रमाचेष्टे ।
तथा च मनुः—

'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । सम्भावयाति चान्नेन स विषी गुरुरुच्यते' ॥ (म. स्मृ. २. १४२)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि-

'स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै पयच्छति'। (या स्मृ १, ३४)

इति । पितृष्यतिरिक्तः श्रुतोपकार्यपि मुख्यो गुरुः। तच मनुनैवोक्तम्—

> 'अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपिक्रयया तथां'।। (म. स्मृ. २. १४९)

१. G. and M. read च for तु. २. M. reads द्रवा for द्यान्. ३. I. reads क्रियां. for क्रियाः ४. Except A. I. and the text all substitute तथा for तथाः

इति । व्यासस्तु मुख्यामुख्यगुरून् सर्वान् संगृह्य दर्श-यति-

'गुरवो मातृ-पितृ-पत्याचार्या विद्यादातृ-ज्येष्ट-भातृ-ऋत्विजो भयत्रातान्नदाता च' ।

इति । एवं च सत्यत्र पितृदारानिति पितुः पृथगुपादानात् तद्वचितिरिक्ताचार्यादिरेव गुरुपत्नीरित्यत्रानेन गुरुदाब्देन विव-क्षितः । स्नुषादयः प्रसिद्धाः । अकामतः सकृद् गत्वा सद-क्षिणं प्राजापत्यत्रयं चरेत् । कामतस्त्विप्रप्रवेद्याः । तदुक्तं चतुर्विद्यतिमते-

> 'मातरं गुरुपत्नीं च स्वसारं स्वसुतां तथा । गत्वा तु प्रविदेशदिमं नान्या शुद्धिर्विधीयते'।।

इति । विष्णुसमृताविष-

'मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनित्यतिपातकानि। (१) अतिपातिकनस्त्वेते प्रविद्योयुर्दुताद्यनम्। न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथञ्चन'।। (२) (वि. स्मृ. ३४. १–२)

इति । यत्तु शंह्वेन-'अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः । (१) एकेकालं समश्रानी वर्षे तु द्वादशे गते । (२)

३. B. and D. omit विष्णुसमृताविष and the first Sûtra of the next quotation:—

^{&#}x27;माहरामनं दुहित्रगमनं सुषागमनिम्त्यतिपातकानि।. २. I. reads -श्रयी for -श्रायी and C. F. H. and J. substitute जलाधारी for जराधारी. ३. The text reads एकं कालं for एककालें; while all, except A. read समअन्वे and the text समस्थानों for समक्षानो.

रुक्मस्तेयी सुरेषिश्च ब्रह्महा गुरुतत्वगः। व्रतेनेतेन बुद्धचन्ति महापातिकनस्त्विमे'॥ (३) ( द्याः स्मृ. १७. १-३ )

इति तत् सवर्णीत्तमवर्णागतृदारगमने अकामतो द्रष्टव्यम् । यच संवर्त्तेनोक्तम्-

> 'पितृदारान् समारुह्य मातृवर्जं नराधमः । भगिनीं मातुरीयां वा स्वसारं वाञ्च्यमातृजाम् ॥ एतास्तिस्रः स्त्रियो गत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्'। (सं. स्मृ. १९९)

इति तद्धीनवर्णगुरुदारेखु रेतःसेकादर्वाग् द्रष्टव्यम्। यच याज्ञवल्क्येनीक्तम्-

'प्राँजापत्यं चरेत् कृष्छं समा वा गुरुतत्पगः । चान्द्रायणं वा त्रीन् मासानभ्यस्यन् वेदसंहिताम्'।। (याः स्मृ. ३. २६०)

इति एतत् त्रैवाधिकपाजायत्यव्रतं ब्राह्मणीपुत्रस्य ग्रूद्र-जातीयगुरुभार्यागमने द्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीमसवणी व्यभिचारिणीमबुद्धिपूर्वं गच्छति तदा वेदजपसहितत्रैमासिक-चान्द्रायणं द्रष्टव्यम् । यच व्याघेणीक्तम्-

यहा तु गुरुपत्नी च सवर्णी व्यभिचारिणीम्।
भञ्जिद्भूर्वं गच्छेत प्राजापत्यं तहाऽऽचरेत्।।
तहा वर मगसहितचान्द्रायणं फर्तव्यत्वेन निर्दिष्टम्। इति। यत्
पुनस्तेनैवाक्तम् for यदा तु गुरुपत्नीमसवर्णां व्यभिनारिणीमनुद्धिपृत्रै
गच्छति तहा वर जपसहितं त्रेमासिकं चान्द्रायणं द्रष्टक्यम् । यद्य
व्याप्रेणोक्तम्.

१ The text reads सुरापार्थी for सुरावश्व. २ The text reads च ये for स्विमे. ३. The text reads मानुलसुलां for मानुराप्तां वा. ४. Except H. and the text all read प्राजापत्यं for प्रायश्चित्तं. ६. G. substitutes समं वा and J. सामान्य- for समा वा. ६. A. reads यह व्याविणापि—

^{9.} B. C. D. E. F. H. and J. omit बेमासिक-

'कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च तथा कृच्छ्रातिकृच्छ्कम् । चरेन्मासत्रयं विप्र क्षच्यियागमने गुरोः'॥

इति तत्र बुद्धिपूर्व सक्द्गमने उभयोरिच्छातः प्रवृत्ते आतिकृच्छः । तया पोत्साहितस्य कृच्छः । स्वेनैव पोत्सा-हितायां कृच्छातिकृच्छः । तत्राप्यभ्यासे मरणान्तिकमेव । यथाञ्ह देवलः—

'मत्या गत्वा पुनर्भार्या गुरोः क्षत्रसुतां द्विजः ।
अण्डाभ्यां वर्जितं लिद्धमुत्कृत्य च मृतः ग्रुचिः'॥
इति । अबुद्धिपूर्वे सकृद्धमने कण्वोक्तं द्रष्टव्यम् –
'चान्द्रायणं तप्रकृच्छ्मतिकृच्छ्ं तथेव च ।
सकृद्धत्वा गुरेश्भार्यामज्ञानात् क्षत्रियां द्विजः' ॥
इति । तत्राष्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्म् । तया
प्रोत्साहितस्यातिकृच्छ्म् । स्वेन प्रोत्साहितायां चान्द्रायणं

'गुरोः क्षत्रसुतां भार्यां पुनर्भत्वा त्वकामतः । वृषणमात्रमुत्कृत्य शुद्धचेज्जीवन् मृतश्च सः' ॥ इति । वैदयायां बुद्धिपूर्वे सकृद्गमने कण्व आह— 'तप्तकृष्ट्रं पराकं च तथा सान्तपनं गुरोः । भार्या वैदयां सकृद् गत्वा बुद्ध्या मासं चरेत् द्विजः'॥

द्रष्टच्यम् । अभ्यासे तु जातूकण्यः-

इति । तत्रान्युभयोरिच्छातः प्रवृत्ते तप्तकृच्छ्म् । तया प्रोत्साहितस्य सान्तपनम् । आत्मना प्रोत्साहितायां पराकः। अभ्यासे लिङ्गस्याप्रच्छेदः कार्यः । तथाह लेगाक्षिः—

> 'मुरोवेंद्रयां पुनर्गत्वा गत्वा चापि पुनः पुनः । लिङ्गाग्रं छेदयित्वा तुततः चुंद्रचित किल्बिपात्' ॥

[🦜] G. and H. read शृज्येन् स for शुद्धाति.

इति । अस्मादेव ज्ञापकादभ्यासे यदुक्तं गुरुतल्पपाय-श्चित्तं तदेव बहुशोष्भ्यासेशी द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वके सक-द्रमने प्रजापतिराह-

> 'पञ्चरात्रं तुं नाश्चीयात् सप्ताष्टी वा तथैव च । वैदयां भार्यी गुरार्थात्वा सकृदज्ञानतो दिजः' ॥ (म. स्मृ. ३. ४०)

इति । तत्राष्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सप्तरात्रम् । तया प्रोत्साहितस्य पञ्चरात्रम् । आत्मना प्रोत्साहितायामष्टरात्र-मिति । अभ्यासे त्वामरणान्तं ब्रह्मचैयचिरणम् । तदाह हारीतः—

> 'अभ्यस्य विशे वैद्यायां गुरोरज्ञानमें।हितः । स षडद्गं ब्रह्मचर्यं सञ्चरद् यावदायुषम्' ।। (हा. स्मृ. २९ २९)

इति । गृहागमने बुद्धिपूर्वे जाबालिसह— 'अतिकृष्कुं तमकृष्कुं पराकं च तथैव च । गुरोः गृहां सकृहत्वा बुद्ध्या विषः समाचरेत्' ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ तप्तकृच्छ्रम् । तयैव पोत्साहितस्यातिकृच्छ्रम् । आत्मना पोत्साहितायां पराक इति द्रष्टच्यम् । अभ्यासे तु द्वादश्वर्षे ब्रह्मचर्ये कर्त्तव्यम् । तथाऽऽहोपमन्युः—

'पुनः गूद्रां गुरोर्गत्वा बुद्धा विषः समाहितः । ब्रह्मचर्य स दुर्हात्मा सञ्चरेद् द्वादशीः समाः' ॥

६. G. reads न वाशीयात् for तु नाइनीयात् २. Except A. and I. all read ब्रह्मचर्यरक्षणम् for ब्रह्मचर्याचरणम्. ३. All, except A. and J. read चरेत्तावचावत्युध्यसङ्ख्यः for ब्रह्मचर्य संचरेचावदायुष्यम्. H. also reads the same, but it has the correct reading in the margin. Y. I reads अनुष्टातमा for स बुष्टातमा; while except A. and I. all read द्वाद शं for दावशी:.

इति । अज्ञाने दीर्घतमा आह-

'प्राजापत्यं सान्तपनं सप्तरात्रीपवासनम् । गुरोः शूद्रां सकृद् गत्वा चरेदिपः समाहितः' ॥

इति । तत्राप्युभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्तपनम् । तया प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् । आत्मना प्रोत्साहितायां सप्तरात्रोप-वास इति । अभ्यासे तु मनुनोक्तं द्रष्टय्यम्—

> 'चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः। हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये'॥ (म. स्मृ. ११. १०६)

इति । साधारणस्त्रियां गुरुतल्पदोषो नास्तीत्याह व्याप्रः-'जात्युक्तं पारदार्ये वा गुरुतल्पत्वमेव च । साधारणस्त्रियां नास्ति कन्यादृषणमेव च' ॥

इति । यतु नारदेनीक्तम्-

'माता मार्तृष्वसा श्वश्रूमीतुलानी पितृष्वसा । पितृव्य-सिवि-शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा । दुहिताष्डचार्यभायी च सगोत्रा शरणागता ।। राज्ञी मन्नजिता धानी साध्वी वर्णोत्तमा च या। औसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते'।। (ना. स्मृ. १२. ७३–७६)

इति तदेतदकामती अयासे कामतः सकृद्रमने च द्रष्ट-व्यम् । यच वसिष्ठेनोक्तम्-

१. H. reads नास्ति व्याघवचनात् for नास्तीत्याह व्याघः. २ I. reads मात्रव्यसा च श्वश्रृञ्च for माता मात्रव्यसा श्वश्रृः. ३. B. and D. read आप्ताम् for आसाम्.

'सेखि-सयोनि-सगोत्रा-शिष्यभार्यासु स्नुषायां गवि गुरुतल्पसमानम्'। (व. स्मृ. १. २३)

इति यच मनुनोक्तम्'गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु ।
सुरुयुः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च'।।
( म. स्मृ. १९. १७०)

इति यदपि व्याप्रेण-

'आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्व योगिनः । आचार्यस्य च राज्ञेश्व भार्यो प्रविज्ञतां तथा ॥ नप्त्रीं पुत्रीं च पौत्रीं च सखीं मातुस्तथैव च । पितुः सखीं तथा गत्वा गुरुतल्पवतं चरेत्' ॥ इति संवर्जेनापि-

'पितृव्यदारगमंने भ्रांतृभार्यागमे तथा । गुरुतन्पव्रतं कुर्यानिष्कृतिंनीन्यथा भवेत' ॥ (सं स्मृ. १५८)

इति याज्ञवल्क्येनापि— 'पितृष्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

'सखी-स्वयोनि-सगोत्रा-शिष्यभार्या-स्तुषासु च। कन्यास्वकामतो गव्वा गुरुतल्पसमः स्मृतः'॥।

R This Sûtra does not appear in Bombay, Calcutta and Benares editions of the text, but it is found in the MS. copy. For this Sûtra I. reads the following śloka:—

२. B. D. and H. read गोण्तः for राज्ञः. ३. C. and F. have made several mistakes here. I. and J. read धार्जी for नर्जी. ४. G. reads भारजा- थार्गने and I. भाराखीगमने for भाराभार्यागने. ५. The text reads तस्यान्या निक्तृतिन च for निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्.

मातुः सपरनीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्यपरनीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः'। (याः स्मृः ३. २३२–२३३)

इति तान्येतानि वचनानि नारदवचनवद्यवस्थापनीयानि । यानि तूक्तविषय एव न्यूनप्रायिश्वत्तानि चान्द्रायणादीनि तानि सम्बन्धकनीयस्त्वमाश्चित्य येजिनीयानि । तच सम्ब-न्धकनीयस्त्वं सुमन्तुना प्रदर्शितम्—

'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्धातरो मातुलाः । तद्भगिन्यश्च मातृष्वसारः । *भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः । तदपत्यं भागिनेयम् । अतोऽन्यथा स-ङ्करकारणानि कृत्वा ऽयाज्याः पतिताश्च भवन्ति'।

इति । अत्रातिदेशिकव्यपदेशदर्शनात् प्रायश्चित्ताल्पत्वं सिद्ध्यति । एतदेवाभिषेत्य संवर्त्त आह-

'गुरोर्दुहितरं गत्वा सैवसारं पितुरेव च । तस्या दुहितरं चैव चरेत् चान्द्रायणं व्रतम् ॥(१५६) सर्नाभिनीं मातुलानीं स्नुषां मातुः सनाभिनीम् । गर्च्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् प्राकेण विशुद्ध्यति॥(१५७) सिखँभार्यो समारुद्धा श्वश्रुं चैव हि मानवः ।

*एतान्यव सूत्राण्याचारकाण्डे उन्यथा पठितानि (अ.२, ए. ६४) द्रष्टव्यानि।

६. The text reads एता गरना for गच्छनेताः. . For this slôka the text reads:-

सिखनायों कुमारी च श्वश्रुं वा इयालिकां तथा। स कुर्यात् प्राकृतं कृष्ट्रं धेतुं स्थात् पयस्विनीम्॥

१. Except A. and I. all read सम्बन्धगरीयस्त्वम् for सम्बन्धकनीयस्त्वम्। The former seems to be incorrect.
२. Here also all except A. and I. read-गरीयस्त्वं for-क्रनीयस्त्वं. ३. B. and D. read भगिन्यश्च भगिनिसपः स्वाय भगिन्यश्च जाननीसपरन्यश्च भगिन्यः ४. Except A. and the text all read स्वस्तां for स्वसारं. ५. The text reads.—
मानलानी सनाभि च मानलस्यात्मजां स्तुषाम्।

अहोरात्रोषितो भूत्वा तप्तक्रह्रद्वयं चरेत् ॥ (१६२) कुमारीगमने चैव व्रतमेतत् समादिद्योत्'।(१६१) (सं. स्मृ. १५६-१६२)

इति । सुमन्तुरपि-

'मातृषितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनी-भागिनेयी-गी-च-ण्डालीगमनेषु तप्तकृच्छ्त्रयं सान्तपनं च' । इति । चतुर्विदातिमतेश्य-

'शातुश्चैव किनिष्टस्य भार्यो गत्वा तु कामतः । सान्तपनं भेकुर्वात कृच्छ्द्वयमथापि वा ।। मातुश्चे स्वित्तयां गत्वा पितृव्यतनयां तथा । तप्तकृच्छं प्रकुर्वात षड्वं तत्सुतासु च ।। गुरोर्द्दितरं* गत्वा पराकं तु समाचरेत् । भागिनेयीं दिजी गत्वा चरेचान्द्रायणं व्रतम् ॥ मातुलस्य सुर्वा गत्वा पितृश्च स्वित्यां तथा । प्राजापत्यं प्रकुर्वीत हारीतवचनं यथाः॥

^{*} इयं च गुरोर्दुहिता परेण विवाहिता अविवाहिता वा चेत् तस्यां गमने दोषः । नतु स्वभायीत्वं प्राप्तायाः । गुरुणा दीयमानाया गुरुक-न्याया अपि विवाह्यत्वस्यान्यत्राभिधानात् ।

[†] मातुलसुतापि स्वविवाहिता चेन्न दोषः । यदापि मातुलकन्यापरि-णयनं के श्विनिषद्धं तथापि दक्षिगायानां तन्न दोषावहमिति श्रुति-स्मृत्यनुज्ञातन्वेन बहुभिः प्राचीनैनिरूपितमित्यलं पछवितेन ।

१. B. D. and H. read मातृष्वसृद्धता-भगिनी- for मातृषितृष्वसृ-स्नुषा-भगिनी. २ H. omits the following:—

^{* * *} प्रकुर्वीत क्रुच्छद्वयमथापि वा ।। मानुश्च स्वक्षियां गत्वा * * * * !। and J.reads सान्तपनं तु कुर्वीत. ३. l. reads सातुलस्य स्त्रियं for मानुश्व स्वक्षियां.

मातुश्च स्विश्वयस्थैव भार्या गत्वा तु कामतः । पितृव्यतनयस्यैव सपादं कृच्क्रमाचरेत् ॥ दीहित्रीं पुच्चतनयां चरेचान्द्रायणं त्रतम् । तत्सुतां च स्नुषां गत्वा पराकं तु समाचरेत् ॥ चरेचान्द्रायणं विशे गत्वीपाध्याययोषितम् । आचार्यस्य पराकं तु बीधायनवची यथा ॥ सम्बन्धिनः कृच्क्रमहोरात्रसमान्वितम् ॥ विधवागमने कृच्क्रमहोरात्रसमान्वितम् ॥ त्रतस्थागमने कृच्क्रं सपादं तु समाचरेत् । सिखभायीं समारुद्य ज्ञाति-स्वजनयोधितम् ॥ स कृत्वा पाकृतं कृच्क्रं पादंकृच्कं ततः पुनः । सुमारीगमने विश्वशेचान्द्रायणत्रतम् ॥ सुनारीगमने विश्वशेचान्द्रायणत्रतम् ॥ स्वतां तु दिजो गत्वा तदेव त्रतमाचरेत्'।

इति । अत्र पोक्तेषु सर्वेषु त्रतेषु गौरव-लाववे परी-स्य यथायथं बुद्धिपूर्वा ^ऽबुद्धिपूर्वा ^ऽभ्यासा^ऽनभ्यासादिविषयत्वं योजनीयम् । मूलवचनपाठतिपतृदारादिव्यतिरिक्तपरदारगमने व्याघोक्तं द्रष्टव्यम्—

> 'ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेदकामां यदि कामतः । कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यादर्धमेव प्रमादतः ॥ अर्धमेव सकामायां तप्तकृच्छ्रं सकृदतौ । अर्धमर्थे नृपादीनां दारेषु ब्राह्मणश्चरेत् ॥

^{*} सम्बंन्धिनः उक्तातिरिक्तसम्बन्धवन्तः ।

^{† &#}x27;तदेव' यत्तस्याः पतिताया उक्तं प्रायश्यितं तदेवाचरेदिति भावः।

र. B. D. E. G. H. and J. read पाइं कुर्यात् for पाइक्वच्छं; while €. and F. substitute प्रम् for पुनः. २. I. reads ब्राह्मोक्तं for ज्यात्रोक्तं.

एतद् व्रतं चरेत् सार्धं श्रोत्रियस्य परिग्रहे । अश्रोत्रियश्चेत् द्विगुणमगुप्तामर्धमेवं च' ॥ इति । कण्वोऽपि-

'ग्रुद्रदारोन् गतो विपे। ह्यतिकृच्छ्रं समाचरेत् । चान्द्रायणं विशो राज्ञः समं च बाह्मणव्रतम्'॥

इति । यदि चे ब्राह्मणेनेव चातुर्वर्ण्यभ्रमूतासु क्रमेण निंविष्टं तदानीं ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीगमने यदुक्तं तदेव पादहीनं क्षित्रयादिगमने द्रष्टन्यम् । न्याववचनात्—

> ' विपेण वै निंविष्टाश्चेचातुर्वण्यप्रसूतयः । क्रमेण पादशो हीनं व्रतं तासु गतश्चरेत्' ॥

इति । अयमेव न्यायः क्षन्नियादिपरिगृहीतास्विपि द्रष्ट-व्यः । ब्राह्मगभार्यो सूद्रां ब्राह्मणो गत्वा प्राजापत्यं कुर्यात् । वसिष्ठवचनात् ।

*'ब्राह्मणश्चेदपेक्षाँपूर्वकं ब्राह्मणदारानिभगच्छेत् निवृर्त-धर्मकर्मणः कृच्छः अनिवृत्तधर्मकर्मणोऽतिकृच्छः'। (व. स्मृ. २९. १६)

^{*} अप्रेक्षापूर्वै अज्ञानतः । कचित् 'निवृत्तयर्भकर्मणोतिक्वच्छः अनि-वृत्तधर्मकर्मणः कृच्छः' इति दृश्येत । परिमदमसमञ्ज्ञसमिव प्रतिभाति । 'एतद्वतं चरेत् सार्धे श्रोत्रियस्य परिग्रहे । अश्रोत्रियश्येत् द्विगुणमगुप्तामर्धमेव च '।। इति व्याघवचने अनिवृत्तधर्मकर्मण एव अधिकप्रायश्यित्ताभिधानात्।

२. I. reads अधमेषु च for अर्थमेव च. २. I. reads जूद्रदारगतो. ३. H. and I. omit च. ४. I. reads निर्दिष्ट for निर्विष्ट. ५. I. reads-णैवातिदिष्टाः for-ण वै निविष्टाः ६. I. reads द्रष्टच्यम् for द्रष्टच्यः ७. A. reads अपेक्षा-पूर्वे for अपेक्षापूर्वकं. ८. The text reads अनिवृत्तधर्मकर्मणः क्रुच्छः निवृत्तधर्मकर्मणः क्रुच्छः निवृत्तधर्मकर्मणः क्रुच्छः

इति । इदमबुद्धिपूर्वे सक्तद्रगमने । बुद्धिपूर्वे तुं द्विगुणम् ।
' अर्थमेव प्रमादतः' ।

(व्याव्यवनम्)

इति लिङ्गात् । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिभार्यागमने यदुक्तं तदेव क्षत्रियादीनां स्वजातिभार्यागमने द्रष्टव्यम् । कुतः?—

' विप्रो नृपस्य भार्यायां यत्करोति समागमे । तदेव क्षत्रियस्यापि कुर्यादत्रैव सङ्गमे '॥ (प्र. स्मृ. ३. ६९)

इति प्रजापतिधर्मलिङ्गात् । गर्भपर्यन्ते परदारगमने यम आह—

> 'वर्षे द्वे परदिरेषु त्रीणि श्रोतियदारके'। (य. स्मृ. ५. ११)

इति । प्रातिलोम्येन परदारगमने संवर्त्त आह—
'कैथिन्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् क्षत्रियो वैदय एव वा ।
गोमूत्रयावकाहारो मासर्धिन विद्युद्ध्यति ।।
द्यूदस्तु ब्राह्मणीं गत्वा कथिन्चित् काममोहितः ।
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन द्युद्ध्यति' ॥
(सं. स्मृ. १६६-६७)

'कथंचित् ब्राह्मणीं गत्वा क्षाचियो वैदय एव च । गोमूत्रयावकाहारी मःसेनैकेन शुद्धाति ।। ब्राह्मणी श्रद्रसम्पर्के कथान्तित् समुपागते । कुच्छं चान्द्रायणं कुर्यात् पावनं परमं स्मृतम्' ॥.

२. I. omits 3. २. The text reads:—

C. and F. omit this and the next one line:—
 गोमूचयावकाहारी मासार्धेन विशुद्धश्वति ॥
 श्रूप्रस्तु ब्राह्मणी गरवा कथाञ्चत् काममोहितः ।.

इति । एतदत्यन्तव्यभिचारिब्राह्मणीविषयम् । इतरिवषये वधस्मरणात् । तथा च वसिष्ठः-

> 'शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेद्दीरणैर्वेष्टियत्वा* शूद्र-म्भी प्रास्येत् । (१) ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारियत्वा सर्पिषाँऽभ्यज्य नम्नां कृष्णखरमारोप्य महापथमनुसंव्राज्येत् । (२) पूता भवतीति विज्ञायते । (३) वैद्यश्चेद् बाह्मणीमभिगच्छेत् लीहितदभैर्वेष्टयित्वा वैदयमग्री पास्येत्। (४) ब्राह्मण्याः शिर्सि वपनं कार्यित्वा सर्पि-षाऽभ्यज्य नमां गौरखेरमारीप्य महापथमनु-संवाजयेत्। (५) पूता भवतीति विज्ञायते। (६) राजन्यश्चेद् बाह्मणीमभिगच्छेत् शारपत्रै-वैष्टियत्वा राजन्यमग्री पास्येत् । (७) ब्राह्म-

* वीरणैः उशीराङ्करैः शूदं नेष्टियिलाग्नी प्रास्येत् । महापथं राजमार्ग अनुसंवाजयेत् भामयेदिसर्थः। इदं च मस्या गच्छतो दण्डरूपं प्राय-श्चितम्। अमत्या चेत् द्वादशवार्षिकानुवृत्तौ वृद्धप्रचेतसोक्तं द्रष्टव्यम्—

'शूद्रस्य ब्राह्मणीं मोहाद्गच्छतः शुद्धिमिच्छतः। पूर्णमेतद्भतं देयं माता यस्मादि तस्य सा'॥

इति । ' एतत् ' पूर्वीकं द्वादशवार्षिकम् । एवंभव क्षत्रियादीनां मत्या ब्राह्मणीमभिगच्छतां विसिष्ठोक्तं प्रायश्वित्तम् । अमत्या तु इदमुक्तमेव द्वादशवार्षिकं पादहान्या वर्णक्रमेण देयम्।

पादहान्याऽन्यवर्णासु गच्छतः सार्ववर्णिकम्। प्रायश्यित्तमिदं देयमगम्यागमने क्रमात् ।। इति वृद्धप्रचेतसोकेः।

१. All, except A. and the text read उपगच्छेत् for अभिगच्छेत्; while B. C. D. and F. substitute त for चेत्. २, The text reads सम्भवत्व for भ्यद्य. ३. I. reads कृष्णखरम् for गौरखरम्.

ण्याः शिरसि वपनं कारियत्वा सर्पिषाऽभ्यज्य-नम्नां रक्तखरमारोप्य महापथमनुसंत्राजयत्। (८) पूता भवतीति विज्ञायते। (९) एवं वैद्यो राजन्यायाम्। (९०) शृद्धश्च राजन्य-वैद्ययोः'। (१९)

(व. स्मृ. २१. १-११)

इति । स्वैरिणीगमने शङ्ख-लिखितावाहतुः—

'स्वैरिण्यां" वृषल्यां चावकीर्णः सचैलं स्नाते उदकुम्भं दद्योद्वाह्मणाय । वैद्यायां चतुर्थ-कालाहारो ब्राह्मणान् भोजयेत् । क्षत्रियायां त्रिरात्रोपोषितो यवाढकं दद्यात् । ब्राह्मण्यां च्यहमुपेष्य वृतपात्रं दद्यात् '।

इति । बन्धकीगमने षट्त्रिंशन्मते प्रायश्चित्तमुक्तम्— 'ब्राह्मणे। बन्धकीं गत्वा कित्विद्द्यात् द्विजातये । राजन्यां हि धनुईचाद् वैद्यां गत्वा तु चैलकम्।।

^{*} पति हित्वा याऽन्यं पुरुषं गच्छति तस्याः चतुर्थपुरुषपर्यन्तं स्वै-रिणीति संज्ञा समनन्तरसमृत्यन्तरवचनेन ।

^{† &#}x27;बन्ध् बन्धने ' इत्यस्माद्धातोर्बधाति मनोऽत्रेति बन्धकी। या पति त्यक्लाऽन्यान् पञ्च तद्धिकान्या पुरुषानाश्रयति सा बन्धकीत्ययमत्र विशेषः स्वैरिण्याः । तत्र ब्राह्मणजातीयबन्धकीगमने ब्राह्मणः किंचित् सुन्वर्णादिकं दद्यात् । राजन्य-वैश्य-श्रूद्रजातीयबन्धकीगमने धनुर्वस्त्रमु-दकुम्भश्य क्रमेण देयः। इदं ब्राह्मणस्यैव प्रायश्र्यित्तम्। न क्षत्रियादी-नाम्।

लस्त, रे. The text substitutes श्वेतखरम् for रक्तखरम्. २. H. reads सचै-वैद्याशत and I. सचेलंस्नान for सचैलंस्नात. ३. I. reads द्यात् । ब्राह्मणो गं for द्याद्वाह्मणाय । वैद्यायां and -क्रालाहारी for -क्रालाहारो

गृद्रां गत्वा तु वै विप्र उद्कुम्भं द्विजातये । दिवसोपोषितो वा स्याद् दद्याद् विप्राय भोजनम् '॥ इति । बन्धकीलक्षणं स्मृत्यन्तरेशभिह्नतम्— 'चतुर्थे स्वैरिणी पोक्ता पञ्चमे बन्धकी भवेत्'। (य. स्मृ. ५, ३७)

इति । इदं च प्रायश्चित्तं गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ यिद्वैदेषेण प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात् । तदाही-

'गमने तु व्रतं यत् स्याद् गर्भे तिहृगुणं चरेत्'। (उ. स्मृ. १. ३७)

इति । गूद्यां गर्भमादधतश्चतुर्विदातिमते विद्योष उक्तः— 'वृषल्यामभिजातस्तु त्रीणि वर्षाणि चतुर्थकालसमये सक्तृन् भुद्भीत '।

इति । गर्भादर्वाक् तु तत्रैवाभिहितम्

'गूद्राणां हीनजातीनां स्त्रियं गत्वा तु कामतः। प्राजापत्यं प्रकुर्वीत इष्टिं वा वारुणीं द्विजः'॥

इति । पुल्कस्यादिगमने संवर्त्त आह-

'पुल्कसीगमनं* कृत्वा कामतो ज्कामतो जिप वा । कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् ततो मुच्येत किल्विषात्।।

'कामत: क्रतपापस्य अकामे हीनकं चरेत्'। इति बृहदक्षिरतोक्ते:।

^{*} अत्रापि कामतः कुच्छ्चान्द्रायणम् । अकामतः चान्द्रायणिमिति हरदत्तादयो बहवः।

१. All, except A. and I. read यद्विशेषेण यत् प्रायश्चित्तम् for यद्विशेषेण प्रायश्चित्तम्. २. I. reads चतुर्थकाले सक्तुं भुञ्जीत for चतुर्थकालसमये सक्तृत् भुञ्जीत. ३. The text reads तस्य पावनं परमं स्मृतम् for कुर्यात् ततो मुच्येत किल्बिषात्.

'नटीं दौलूपकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम्। गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चमींपजीविनीम्'॥ (सं. स्मृ. १५०-१५१)

इति । यतु बृहत्संवर्तः—
'रजक-व्याध-शैलूष-वेणुचर्मोपजीविनीः ।
एतास्तु ब्राह्मणा गत्वा चरेचान्द्रायणद्वयम्' ॥
(वृ. सं. स्मृ. १. २७)

इति आपेस्तम्बोजी
'म्लेच्छी नटी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा ।

एतासु गमनं कृत्वा चेरेचान्द्रायणद्वयम्' ॥

(आप. स्मृ. २. २६)

इति तदभ्यासिवषयम् । यच शौतातपेन'कैवर्त्ता रजकीं चैव वेणुचमीपजीविनीम् ।
प्राजापत्यविधानन कृच्छ्रेणैकेन शुद्धाति '॥
(शा. स्मृ. ३. ११)

इति । चर्मोपजीविनीं गच्छन्निति देाषः । तद्रेतःसेकात्

१. Except A. and I. all read संवर्तनाकतम् for ब्हरसंवर्तः ; while B. and D. omit यनु ब्हरसंवर्तः and next line :--

र जक्र-व्याध-शैळूष-वेणु चर्मोप जीविनीः। २. B. and D. omit this line and the following question:— इति । आपस्तम्बोऽपि —

^{&#}x27;म्लेच्छी नदी चर्मकारी रजकी बुरुडी तथा। एतास गमनं कृत्वा चरेत् चान्द्रायणदृयम्'॥.

इ. All, except A. and I. substitute एतच for वच; while H. reads शातावपी अपे.

प्राङ्निवृत्तिविषयम् । *कापालिकस्त्रीगमने यम आह—
'कापालिकान्नभोक्तृणां तन्नारीगामिनां तथा।
ज्ञानात् कृच्छ्रोब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्दयम्'।।
(य. स्मृ. ५. १२)

इति । जातिभेदेन गर्भाधाने चतुर्विद्यातिमतेशभिहितम्— 'ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं गर्भे सान्तपनं चरेत् । राज्ञी गर्भे पराकः स्याद्वेदयोगभे त्र्यहाधिकम् ।। ग्रूद्रागर्भे दिजः कुर्यात्तद्दचान्द्रायणव्रतम् । चण्डाल्यां गर्भमारोप्य गुरुतल्पव्रतं चरेत्' ।।

इति । विधवागमने चतुर्विशातिमते भिहितम्—
' विधवागमने कृच्छ्महोरात्रसमन्वितम् ।
व्रतस्थागमने कृच्छं सपादं तु समाचेरेत्'।।

इति । मुखमैथुने तूरानसोक्तम्— 'यस्तु पुनर्जाह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं सेवेत स दुष्यिति । (३१) प्राजापत्येन गुद्धाति'। (३२) (उ. स्मृ. २. ३१-३२)

इति । रजस्वलागमने संवर्त्त आह— 'रजस्वलां तु यो गच्छेद् गर्भिणीं पतितां तथा । तस्य पापविद्युद्ध्यर्थमितिकृच्छ्रो विद्योधिकः'।। (सं. स्मृ. १६३)

^{*} कापालिकाः कपालधारिणो वीरशैवापरपर्यायाः शैवाः । तज्जाती-यां कापालिकीम् । कापालिकास्तावत् सुरा-मांसभोजिनो तामसाचाराः । अत एव तेषामचे निन्दालेनोक्तं यमेन ।

२. B. D. E. and H. read क्वच्छार्थम् for क्वच्छाब्दम्; while J. reads—

२. B. and D. read विड्गर्भे नु for वैद्यागर्भे, C. and F. read द्विजगर्भे ज्यहादिकम् ३. The text reads अतिकृच्छ्रं विश्रीयते for अतिकृच्छ्रो विद्याधकः

इति । आपस्तम्बोजि —

'उदक्यां यदि गच्छेत ब्राह्मणो मदमोहितः ।

प्राजापत्यने गुद्धेत ब्राह्मणानां च भोजनात्' ।।

(आपः स्मृ. २. १३)

इति । चतुर्विंदातिमते १५ —
' रजस्वलां द्विजो गत्वा पराकं तु समाचरेत् ।
सान्तपनं द्वितीये १ द्वि प्राजापत्यं परे १ इति ।।

इति । शातातपोऽपि —

'अनुदकमूत्र-पुरीषकरणे श्व-कोकस्पर्शने सचैलस्नानं महाव्याहृतिहोमश्व । रजस्व-लाडभिगमने चैतेदेव' । (ज्ञाः स्मृः १. १९–२०)

इति । वसिष्ठो अपि —

^{(*}रजस्वलादिव्यवाये द्युक्तमृषभं दद्यात् कृष्णलिङ्गम्' । (व. स्मृ. ०.० )

इति । मनुर्पि —

'अमानुषीषु [†]गोवर्जमुदैक्यायामयोनिषु । रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्'।। (म. स्मृ. ११, १७३)

^{*} अत्र सर्वत्र रजस्वलागमनविषयकाणि वचनानि स्वर्त्वाविषयका-णीति ध्येयम् । तत्रतत्रोक्तं प्रायश्चित्तं तस्यामेव गमने कर्तव्यत्वेनो-पदिष्टं भवति । परिव्रयां रजस्वलायां गन्तुः परस्त्रीगमनविषयकं रजस्व-लाविषयकं चेति प्रायश्चित्तद्वयम् ।

[ो] गोगमनस्य प्रायश्चित्ताधिक्याम्नानात् 'गोवर्जम् ' इत्युक्तम् ।

२. I. reads श्व-पाक्त- for श्व-काक्त-. २. I. reads चैव तरेव for चैतरेव. ३. The text reads पुरुष: for गोवर्जम्.

इति । गीतमा अप-

'उदक्या गमने तिरात्रम्'। (गी. स्मृ. २४. ३२)

इति । शङ्ख-लिखितावपि-'रजस्वला-डेवधूतादिगमने त्रिरात्रो-पवासी घृतपादानं च कुर्यात्'।

इति । अत्र यानि ऱ्हास-वृद्धियुतानि तान्युभयेच्छा ज्नय-तरेच्छादिविषयत्वेन व्यवस्थापनीयानि । पितृष्वसुसुतादिविवाहे भायश्चित्तमाह सुमन्तुः—

> 'पितृष्वस्मुतां मातुलमुतां मातृसगीतां समानार्षेयीं चे विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्। परित्यज्ये चैनां बिभृयात् '।

इति । शानातपा अप-

' मातुलस्य मुतामूड्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव दिजश्वान्द्रायणं चरेत्' ॥ (ज्ञा. स्मृ. ३. २३)

इति । बौधायनो वि-

'सगीतां चेदमत्योपगच्छेत् मातृवदेनां बि-मृयात् । (३७) प्रजातां चेत् कुच्छूपाँदं

३. G. reads रजस्वलावधूनां गमने for रजस्वलाऽवधूताहिगमने. २. C. G. and I. omit च. ३. H. reads परित्य डयैनामन्यां निभ्यात्; while B. and I). read परित्यज्येनां विभ्यात्. ४. The text reads भातृवत् for मात्वत्. ५. B. D. and G. read प्राजापत्यं चरेत्, C. E. F. and H. प्रज्ञाता चेत् and A. and प्रज्ञातां चेत् for प्रजातां चेत्. ६. The text substitutes कुच्छाड्ड. पाइं for कुच्छ्पाइं.

चिरत्वा-यन्म आत्मनो मिन्दाभृत् पुनर-ग्निश्वक्षुरदादिति एताभ्यां जुहुयात् '। (बी. स्मृ. २. १. १३७-३८)

इति । ननु—पितृष्वसृसुता-मातुलसुतयोविवाहस्य तत्प्र-करणेऽङ्गीकृतत्वादत्र प्रायश्चित्तविधानं विरुद्धम्—इति चेत् । मैवम् । आसुरादिविवाहोढासुतायाः सापिण्डचानिवृत्त्या वि-वाहोनङ्गीकारेण प्रायश्चित्तस्य तद्विषयत्वात् । ननु— गुरुत-ल्पगस्य पूर्वीदाहृतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद्रतानि स्मर्थन्ते । तत्राङ्किराः—

> 'महाव्रतं *चरेद्वाजि दद्यात् सर्वस्वमेव वा । गुँवेंथे वा मृतो युद्धे मुच्यते गुरुतल्पगः' ।। (अं. स्मृ. ६. १३)

इति । सुमन्तुरि — 'गुरुदारगामी संवत्सरं कर्ण्टाकिनः[†] शाखां

* महाव्रतं द्वादशवार्षिकम् । तच —
'अधःशायी जटाधारी पर्ण-मूल-फलाशनः ।
एककालं समञ्जीत वर्षे तु द्वादशे गते ॥
रुक्मस्तेयी सुरापश्य ब्रह्महा गुरुतत्पगः ।
व्रतेनैतेन शुद्धचन्ति महापातिकिनस्विमे '॥

इत्यनेनोक्तम्।

† कण्टिकनो वृक्षस्य शाखाम् । त्रिषवणः त्रिकालखायी । क्रिचित् 'कण्टिकनीं 'इति 'त्रिषवणी 'इति च पट्यते ।

१. I. reads निन्दाभूत for मिन्दाभूत. The former is quite incorrect. २. C. and F. read - निवाहोक्तं तथोश निवृत्त्या for - निवाहोदास्तायाः सापिण्डधानिवृत्त्या and for the same E. and I. read - निवाहोत्पत्रयोः सापिण्डधानिवृत्त्या. J. differs from E. and I. in substituting - उत्पत्रायाः for - उत्पत्रयोः ३. I. reads निवाहाङ्गीकारेण. ४. B. D. G. H. and J. substitute गुर्वये for गुर्वथे. ५. C. and F. read कण्टिकानि and E. and I. कण्टिकानी for कण्टिकानः

परिष्वज्याधःशायी त्रिषवेणी मैक्षाहारः पूती भवतीति । अश्वमेधावभृथस्नानेन वा'। इति । एतान्यपि पूर्वोक्तनीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नीतारतम्यं तत्संयोगतारतम्यं चोपैजीव्य व्यवस्थापनीयानि ।।१२-१३।। पश्चादिगमनस्य पितृदारादिगमनादेर्वाचीनत्वेन तत्राल्पं भायश्चित्तमाह --

पँज्ञु-वेदयादिगमने मेहिष्युष्ट्री-कपीस्तथा । खरीं च सूकरीं गत्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत्।। १८॥

इति । पशुरश्वादिः । वेशो भृतिः । तां जीवनहेतुतया ई-तीति वेदया । यद्यपि कपी सूकरी चाल्पदेहत्वान मनुष्यैर्ग-न्तुं योग्या तथापि केषुचिद्देशिवशेषषु पौढदेहयीरपि तयोः सर्द्रावात् तदुपगमनविषयमिदं व्रताभिधानम् । वेद्ययायां ग-र्भात् प्रागिदमवगन्तव्यम् । गर्भे तु कण्व आह—

'प्रमूतो यस्तु वेदयायां भैक्ष्ययुङ् नियतेन्द्रियः । रातसाहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेतिं शुद्धताम्'।। इति । चतुर्विदातिमते अपि पद्मुगमने पाजापत्यमुक्तम्-'सर्वेषां पदाजातीनां गमने कृच्छ्माचरेत्। ग्रुनीं चैव दिजो गत्वा *अतिकृच्छूं समाचरेत्'।।

^{*} क्रचित् 'जातिक्वच्छ्रम् '- इति पञ्चते तथापि नायं कुच्छ्विशेषः कुत्राप्युक्तः।

१. B. and D. read त्रिष्वणी and I. त्रिष्वण-. २.B. D. and I. substitute वा for च. 3. H. substitutes अर्वाचीनत्वम् for अर्वाचीनत्वेन and omits तत्र. I. reads अल्परेवन for अर्वाचीनत्वेन. ४. I. reads पशु-वेदमाभि- for पशु-वे-इयाहि. ६. B. D. E. F. H. and J. read महिट्यूप्ट कारी: and I. महिट्यूप्टी कपी for महिष्युद्ध-कपी:. ६. B. D. and H substitute खरादिः and G. खर्यादिः for अश्वादिः. ७. G. substitutes भजाति for भृतिः. ८. B. C. D. E. G. H. and J. substitute संभाज्यत्वात् for सद्भावात्. ९. I. reads एव शुक्रवाति for एति शुक्रताम्.

इति । वेदविदस्तु तिर्यग्गमने कूष्माण्डकैर्मन्त्रेहीमः। तदाह

'अमानुषीषु गोवेर्जस्त्रीकृते कूष्माण्डैर्घृतहोमः' । (गोः स्मृ. २३. ४०)

इति ॥ १४ ॥

पश्चन्तरेभ्यो गोः प्रशस्तत्वात्तदभिगमनेश्विकं प्रायश्चि-त्तमाह-

*गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकां ब्राह्मणे ददन्।

इति । शुद्ध्यतीति दोषः । एतच सकृद्गमने रेतःसे-कात् पाङ्निवृत्तौ द्रष्टय्यम् । रेतःसेकान्ते तु सकृद्गमने संव-र्त्त आह—

'नरी गीगमने कुर्यात् कृच्छ्ं सान्तपनं तथा'।। ( सं. स्मृ. १५५ )

इति । आवृत्ती जाबालिराह —

'तप्तकृच्छ्रं तु गां गत्वा पैरदारांस्तथैव च । इतरेषां पञ्चनां तु कृच्छ्रपादो विधीयते' ॥

इति । बहुक्षीरादिगुणवत्यां गवि आवृत्ती चतुर्विदातिमते दर्शितम्-

'नरें। गेरियमनं कृत्वा चरेचान्द्रायणव्रतम्'।

^{*} धरणीधरस्तिदं पूर्वार्धमुत्तरार्धत्वेन उत्तरार्धं च पूर्वार्धतेन पित-त्वा सक्त्रह्मनविषयत्वेन व्याख्यातवान् ।

१. I. reads गोवर्ज स्त्रीयु गमने for गोवर्जस्त्रीकृते. २. H. reads प्रवारान् for प्रदारान् and for the same C. and F. read प्रदारां. ३. H. reads खर्-गोगमनं for नरी गोगमनं

इति । तत्रैव विषये अयन्ताभ्यासे विष्णुराह— '-कुर्यात् । (१) परदीरगमने गीव्रतम्"। (२) गीगमने च। (३) तिर्थेग्यीनावाकादी ब्ल्सु दिवा गीयाने चे सवासाः स्नानमाचरेत्'। (वि. स्मृ. ५३, १–४)

इति । वेदविदियसम्बन्धिन्यां गिव गुणवत्यामत्यन्ताभ्यासे शङ्ख-लिखितावाहतुः—

'तिर्यग्योनिषु गोंवर्ज सचैलं स्नातो यवसाहारं गोभ्यो दद्यात् । गोष्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत्' । इति । यथोक्तविरोषणविशिष्टायां सवनस्थविपसम्ब-

न्धिन्यां गवि गौतम आह—

'सिख-सँयोनि-सगोत्रा-शिष्यभायांसु स्नुषायां गिव च तर्ल्पसमः । (१०) अवकर इत्येके'।(११) (गौ. स्मृ. २४. १०-११)

इति । गोसंयुक्तराकटादिवाहने वस्थाय स्त्रियं भुज्ञानस्य यम आह—

> 'यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वै दिजः । मैथुनं सेवते तत्र मनुः स्वायम्भुवोऽत्रवीत् ॥

^{*} गोव्रतं यमेनोक्तमत्रानुसन्धेयम् ।

१. The text inserts च after परदारगमने. २. The text reads पुंस्ययोनों for तिर्यग्योनों. ३. I. omits च. ४. B. D. and I. read सिख-सयोनि-सगोज- ५. I. reads गुरुतलपसमः। अवकीणं इत्येके for तल्पसमः। अवकर इत्येक इ. H. reads वाहनावस्थायां for वाहने ऽवस्थाय; while G. reads वाहने वयस्थास्त्रयं. ७. G. reads तच for तत्र.

त्रिरातं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचेत् । गीभ्यो यवाढकं दत्त्वा घृतं पाइय विशुद्धचितं' ॥ (य. स्मृ. ५. ३-४)

इति । मनुरिय —
'मैथुनं तु समिसिव्य पुंसि *योषिति वा दिजः ।
गोयाने अ्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्' ॥
(म. स्मृ. १९. ९७४)

इति ॥

पूर्वं महिष्या गमने यत् पाजापत्यमुक्तं तदभ्यासविषयम्। सकृद्गमने त्विदानीमाह—

महिष्युष्ट्री-खरीगामी त्वहोरात्रेण द्युद्धचित ।।१५।। इति । महिषी च उष्ट्री च खरी च, ता गच्छतीति महि-ष्युष्ट्री-खरीगामी । स एकोपवासेन द्युद्धचित इति ।। १५ ।।

अथोत्तमजातिप्रसूताया नार्याश्वण्डालसम्पंके प्रायश्वित्तं वक्तव्यम् । तस्य चापद्विषयत्वमभिषेत्यापद्विशेषानुवादेन तत्र तावत् पुरुषकर्तव्यमाइ—

डामरे समरे वाऽपि दुर्भिक्षे वा जनक्षये। बन्दियाहे भयात्तीं वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत्॥१६॥

^{* &#}x27;पुंसि तस्य मुखादौ । योषिति स्वयोषित्यपि'-इति सर्वज्ञनाराय-णः । 'यत्र देशे कापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्त्रियां + + मैथुनं च सेवित्वा'-इति कुछुकभट्टः । 'पुंसि गुदादिषु योषिति स्वयोनिषु'-इति राघवानन्दः । पुंसि योषिति पुंसो योषितश्र्योपर्यन्यथा सह मैथुनं समा-प्येत्यर्थः'-इति चन्दनः ।

१. Except A and the text all read सनारोध्य for समासेव्य. २. H. I. K. and L. read अमरे and C. and F. उमेरे for डामरे, but H. gives a marginal reading डामरे; while K. and L. substitute च for चा.

इति । डोमरः परसैन्यकृतोपद्रवांदिः । समरः सेनयो-र्युद्धम् । दुर्भिक्षं वृष्ट्यभावादिना अद्यानाभावः । जनक्षयः मारिकादेवतानिमित्तैः प्रचुरः रोगविद्रोषेः बहूनां प्रजानां मरणम् । बन्दिप्राहो बलात्कारेण स्त्रीणामपहारः । भया-र्त्तिश्चोर-राजादिकृत उपद्रवः । एवंविधासु आपत्सु पुरुषः स्वप्राणरक्षार्थे पलायमानो न स्त्रियमुपेक्षेत । किन्तु तस्या अपि यथा रक्षा भवति तथा निरीक्षणं कुर्यात् ।। १६ ।।

यदा पुरुषो रक्षितुमराक्तः तदानीमापन्नायाः स्त्रियाः कथचिच्चण्डालसम्पर्के कि कर्नच्यमित्यत आह—
चण्डालैः मह सम्पर्के या नारी कुरुते ततः ।
विप्रान् दर्शे वरान् कृत्वा स्वकं देषं प्रकार्शयेत्।।१ आ
आकण्ठसम्मिते कूपे गोमयोदककदेमे ।
तत्र स्थित्वा निराहारा त्वँहोरात्रेण निष्क्रमेत्।।१ ८।।
सिशिखं वपनं कृत्वा भुद्धीयाद् यावकौदनम् ।
तिरात्रमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत्।।१९।।
दांखपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ।
सुवर्ण पञ्चगव्यं च काथियता पिवेज्जलम् ।।२०॥

^{*} युद्धपराजितानां स्त्रियोऽपहृत्य बलात् दासीकरणं बन्दि ग्राहः। कारागारिनक्षेप इति केचित्।

^{† &#}x27;चण्डालैः इति बहुवचनं श्वपचाद्यभिप्रायेण'-इति धरणीधरः ।

१. H. and J. read अमर: and C. and F. उमेर: for डामर: २. B. D. E. F. G. H. and J. read वाद्यादि: for उपद्रवादि: and for the same C. and F. read भयादि: ३. Except A. G. and I. all read दशावरान् for दश वरान्, while C. and I. इश प्रान्. ४. M. reads एकरावेण for अहोरावेण. ५. M. reads च for वा.

एकभक्तं चरेत् पश्चाद् यावत् पुष्पवती भवेत्। व्रतं चरित तद् यावत् तावत् संवसेते बहिः॥ २१॥

इति । वरोन् 'वेद-वेदाङ्गवित्' (प. स्मृ.) इत्यादिभोक्तगुणविशिष्टान् । तादृशान् दशसङ्घयाकान् विमान् परिषदं
कृत्वा तेषामग्रे स्वकीयं पापमवञ्चनेन निवेदयेत्। यद्या 'चातुवेद्ये' (प. स्मृ.) इत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विमाणां अग्रे
निवेदयेत् । ततस्तैरनुज्ञाता व्रतमेवं समाचरेत् । कण्ठप्रमाणं
कृपं खात्वा सोदकेन गोमयेन तमापूर्यं तत्रैकं दिनं निरन्तरमवस्थायोपोर्ध्य परेद्युनिर्गच्छेत् । निर्गत्य च यावकात्रं मुझ्तीत ।
ततो दिनवयमुपोध्य चतुर्थं दिनमाकण्ठजले स्थित्वा पञ्चमे
शङ्कपुष्पीमूलादिभिः पञ्चभिः सुवर्णेन पञ्चगव्येन च कथितं
जलं पिवेत्। ततः षष्टदिनमारभ्य यावदृतुदर्शनमेकभक्तं दिने*
चरेत् । व्रतदिनेषु न गृहेऽवातिष्ठेत । किन्तु बहिरेव
निवर्सत्।। १७-१८-१९-२०-२१ ।।

'शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् केशिनी'। (ना. हिं. २. ४. १२६)

इति । तस्मात् चोरपुष्पी शङ्खपुष्पी चैकैव वा भिन्ना वेति मुधीभि-

^{* &#}x27;शङ्खपुष्पी 'शङ्खिनीति सर्वत्र प्रसिद्धा । भाषायां 'शङ्खा-हुठी, सांखवेल ' इति च ख्याता । परिमयं चोरपुष्पीत्यभिधीयते न शङ्खपुष्पीति । यथाहामरसिंहः—

१. I. reads संवर्तते for संवसेत्. २. A. and I. read परान् for वरात्. while G. and J. read दशावरान् for the same. . ३. B. D. E. and H. read दोषं वचनेन for पापमवद्धनेन; while J. reads पापवंचनेन. ४. C. and F. omit दपोड्य. ५. B. D. G. H. and J. read तिष्ठेत् for निवसेत्.

यथोक्तव्रताचरणानन्तरकर्तव्यमाह— प्रायश्चित्ते ततश्चीणे कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम्* । गोद्धयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धं पाराद्यारोऽब्रवीत् ॥२२॥ इति । अयं च दक्षिणाद्यारस्को व्रतविद्योषः स्मृत्यन्तरेशैप दक्षितः—

> 'चण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत् कथञ्चन । सिशिखं वपनं कृत्वा भुद्धीयाद् यावकौदनम् ॥ तिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत् । आत्मना सम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे ॥ तत्र स्थित्वा निराहारा तिरात्रं तु ततः क्षिपेत् । शङ्कपुष्पीलतामूलं पुष्पं वा कुसुमं फलम् ॥ क्षीरं मुवर्णसम्मिश्रं काथियत्वा ततः पिवेत् । एकभक्तं चरेत् पश्चात् यावत् पुष्पवती भवेत् ॥ बहिस्तावच निवसेद् यावचराति सा व्रतम् । प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद् ब्राह्मणभाजनम् ॥ गोद्दयं दक्षिणां दद्यात् शुंद्धं स्वायम्भुवोध्ववीत्'॥ (अं. स्मृ. ५. ११–१७)

इति तदेतदकामकृतविषयम् । कामकृते तु सकृद्गमने ऋष्यगृङ्ग आह-

'सम्पृका[†] स्यादथान्त्यैयां सा कृच्छान्दं समाचरेत्'।

^{*} अत्र ब्राह्मणसङ्ख्या नोक्ता तथापि 'गोह्रयं दक्षिणां दद्यात् ' इन्युक्तेद्रांतेव ब्राह्मणाविति प्रतीयतं । धरणीधरोऽप्येवमेव मन्यते । 'पा-राशरोऽब्रवीत् ' इति पूर्वोक्तरीत्या पुराकल्पे वृद्धपराशरो यदुक्तवान् तस्यै-वायमनुवाद इति मन्तव्यम् ।

^{† &#}x27;सम्पृका' सङ्गता । इदमप्यमत्येति बोध्यम् ।

२. K. L. and M. read शुद्धि: for शुद्धि: २. B. D. G. and H. omit आप. ३. B. D. and H. read शुद्धि: for शुद्धि:

इति । यद्याहितगर्भाया एव पश्चाचण्डालादिव्यवायः तदा तेनैव विशेष उक्तः—

> 'अन्तर्वत्नी तु युवातिः सम्पृक्ता यान्त्ययोनिना । प्रायिश्वत्तं न सा कुर्याद् यावद् गर्भो न निःसृतः ॥ न प्रचारं गृहे कुर्यात्र चाद्गेषु प्रसाधनम् । न दायीत समं भर्ता न च मुद्धीत बान्धवैः ॥ प्रायिश्वत्तं गते गर्भे विधिं कुच्छ्रादिकं चरेत् । हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विपाय दक्षिणाम्' ॥

इति । यदा तु कामतो उन्त्येजसम्पर्के करोति तदोशन-सीक्तं द्रष्टव्यम्-

'अन्त्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते । प्रविदेशत् सम्प्रदीप्तामी मृत्युना सा विशुद्धयति' ॥ (उ. समृ. २. ६)

इति ॥ २२ ॥

रेतःसेकान्तस्य चण्डालगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय रेतःसेकात् प्राङ्निवृत्तौ प्रायश्चित्तमाह —

चातुर्वर्ण्यस्य नारीणां कृच्छ्रं चान्द्रायणं व्रतम् । यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत् ॥२३॥

प्रायश्चितं कर्तव्यम् । पृत्रं कृते सति गर्भनाशसम्भवात् ।

† इदमेव केचन कामतो गमने इति मन्यन्ते। तन्त्र युक्तिमिति प्रतिभाति। यतो रेतःसेकस्पैव स्त्रीसंगे प्राधान्यात् तस्यैव दोषबाहुल्याच रेतःसेका-सेकयोः प्रायश्चित्ताल्पल-बहुत्वयोर्वकुमुचितत्वादिति सुधियो विदांकुर्वन्तु।

^{*} अन्त्यज्ञसम्पर्केऽपि पूर्वधृतगर्भस्य नाशुचित्वम् । 'न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कायः स यथाविधि'। इति वक्ष्यमाणसमृत्यन्तरवचनात् । 'गर्भे गते' उदरान्निर्गते सति

१. B. and D. read-जातिना for योनिना. २. C. E. F. G. I. and J. read अत्यन्तसम्पर्के for अन्त्यजसम्यर्के. ३. I. reads स्मृतम् for अतम्.

इति । चण्डालगमनस्यात्यन्तजुगुप्सितत्वाद् योषितः परिन्याग एव । न तु व्रतेन गुद्धिरित्याग्रङ्क्च तामाग्रङ्कां निवर्त्तियतुं भूषिवृष्टान्तमुपन्यस्यति । भूमिर्हि चण्डालादिवासेनोपहतागपि खनन-लेपनादिभिः संग्रोध्य पुनः स्वीक्रियते । एवं योषिदपि चरितवता पुनः स्वीकरणीया । न तु तां दूषयेत् । न
परित्यजेदिति यावत् । यद्यप्यत्र चातुर्वर्ण्यस्येति सामान्येन
नाभिहितं तथाप्येतत् ब्राह्मणीव्यतिरिक्ताविषये सङ्कोचनीयम् ।
ब्राह्मण्याः संवर्त्तन विशेषाभिधानात्—

'चण्डालं पुल्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा। बाह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम्।। रजंक-व्याध-दौलूष-वेणुचमीपजीविनः। बाह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादैन्दवर्त्रयम्'।। (सं. स्मृ. १६७–१६८)

इति ॥ २३ ॥

आपत्काले चण्डालवदांगताया नार्या रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं आपन्नाया एव बलात् गूद्रा-दिसम्पर्के सति रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह— बन्दियाहेण या भुक्तां हत्वा बढ्या बलाद्भयात् । कृत्वा सान्तपनं कृच्छं शुद्धयेत् पाराद्वारोऽत्रवीत्॥२४॥ सकृद्धुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः। प्राजापत्येन शुद्धयेत ऋतुप्रस्ववणेन च॥२५॥

१. I. reads भूमि दृष्टान्तम् for भूमिदृष्टान्तम् २. I. reads ब्राह्मण्यां for ब्राह्मण्याः. ३. The text reads युक्तसं चैव for पुल्कसं म्लेच्छं. ४. This sloka does not appear in the text. ६. I. reads-ह्यम् for-त्रयम्. ६. M. reads सुक्त्वा for सुक्ता, G. ह्रत्वा for ह्रत्वा and K. and L. बद्धा for बद्धा.

इति । रज्वादिभिर्वध्वा कशादिभिस्ताडियत्वा भयमुत्पाद्य या बलाडुक्ता भवति सा सान्तपनं कृत्वा शुद्धघेदिति पराश-रस्य मतम् । प्रासादमारुद्धा प्रेक्षते इत्यस्मिन्नर्थे 'प्रासा-दात् प्रेक्षते' इति यथा पञ्चमी तथा भयमुत्पाद्येत्यस्मिन्नर्थे भयादिति पञ्चमी द्रष्टव्या। द्वितीयवचने अप हत्वा बध्वेत्यनुष-द्वनीयम् । ब्राह्मण्याः प्रातिलोन्येन द्विजातिव्यवाये संवर्त्त आह—

> 'ब्राह्मण्यकामाद् गच्छेत्तु क्षित्रयं वैदयमेव वा । गोमूत्रयावकैर्मासात् तदधीच विद्युद्ध्यति'ु॥ (बृ. सं. स्मृ. ५. ३०)

इति । पद्त्रिशन्मते अप-

'ब्राह्मणी क्षत्रिय-वैद्यसेवायामितकृष्क्रं" कृ-च्छ्रोतिकृष्क्री चरेत् । क्षत्रिययोपितो ब्राह्मण-राजन्य-वैद्यसेवायां कृष्क्रार्थं माजायत्यमिति -कृष्कं च। वैद्ययोपितो ब्राह्मण-राजन्य-वैद्य-सेवायां कृष्क्रपदः कृष्क्रार्थं माजापत्यं च। ज्रू-द्रायाः ज्रद्रसेवने माजापत्यम्। ब्राह्मण-राज-न्य-वैद्यसेवायामहोरात्रं विरात्रं कृष्क्रार्थम्'।

^{*} ब्राह्मण्या ब्राह्मणगमने पूर्वत्र व्याघोक्तं द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणी क्षात्र-यसेवायामतिकृष्कुं वैदेयसेवायां कृष्क्यातिकृष्कुरी चरेदिति भावः। ए-वमेव क्षत्रिययोषित् वर्णक्रमेण कृष्क्यार्थं प्राजापत्यमतिकृष्कुं च चरेदि-ति योजनीयम्। नात्र वर्णत्रयस्य द्विजातेः स्त्रियाः शूद्रक्तेवने प्रायश्यित्त-मुक्तम्। तस्य दोषवाहुल्यात् अन्यत्राभिधानाच ।

१. I. reads कुच्छातिकृच्छं for कुच्छ्रातिकृच्छी.

इति । यदा त्वाहितगर्भैव पश्चात् शुद्रादिभिव्यभिचरति तदा गर्भपातराङ्कया पसवोत्तरकाले एव पायश्चित्तं कुर्यात्। तथा च स्मृत्यन्तरे-

'अन्तर्वत्नी तु या नारी समेताऽऽक्रम्य कोिमिना । प्रायश्चित्तं न कुर्यात् सा यावद्वभी न निःसृतः॥ जाते गभे वतं पश्चात् कुर्यान्मासं तु यावकम्। न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधि'॥ (ज्ञा. स्मृ. ३. ७-८)

इति ॥ २४-२५ ॥

योषित्कृतापराधेन न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तम् । किन्तु तद्रर्जुरपीत्याह-

पतत्यर्धे दारीरस्य यस्य भायां सुरां पिवेत्। पातितार्भदारीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २५॥ इति । यस्य विपस्य ब्राह्मण्यादिषु चतसृषु भार्यासु अन्य-तमा या कावित् सुरां पिंबेत् तस्य विपस्य स्नी-पुंसद्वयात्मकं यत् द्यारीरं तस्य द्यारीरस्यार्धं स्त्रीरूपं पति । स्त्रिया अर्धदारीरत्वं श्रुतिप्रसिद्धम् ।

^{*} कामिना पुरुषेण आक्रम्य बलाःकारेण भुक्ता इति व्याख्येयम्।

[†] स्त्रियास्तावत् पुरुषशारीरस्य वामार्धत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धिः। सा च संसारयात्रायां स्त्री-पुरुषयोरुभयोरिप एकरूपत्नेन वर्तनात् स्त्रीपुरुषा-त्मकमेकमेव शरीरम् । स्त्रियाः पुरुषसाहाय्येनैव यात्रानिवहणात् गौ-णत्वम्। यथा शरीरे वामाङ्गस्य गौणत्वं तथा स्त्रिया अपि गौणत्वात् सा वामाङ्गलेनाभिधीयते । इदं चाभिधानं सर्गादौ सिसृक्षोर्ब्रह्मणः श-रीरं द्विधा भूता ताभ्यां रूपविभागाभ्यां स्वायंभुवो मनुः शतरूपा च सम-

१. I. reads कामिता for कामिना

'अर्धी वा एष आत्मनी यत् पत्नी'।

इति । तत्र पिततस्यार्धशारीरस्य स्नीरूपस्य सुरापानपी-क्तात्रेतव्यतिरिक्तेन स्वल्पव्रतेन निष्कृतिः परिशुद्धिनं विद्यते । किन्तु सुरापानव्रतमेव तया कार्यमित्यर्थः । यद्दा पिततं स्नी-रूपमर्धशारीरं यस्य पुरुषस्यासौ पिततार्धशारीरः । तस्य स्वयं सुरामपिवतीः भार्याकृतापराधेन निष्कृतिः परिशुद्धिः क-माधिकारलक्षणा न विद्यते । अतस्तदिधकारसिद्धवर्थं तेन प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । एतदेवाभिषेत्य मनु-वसिष्ठाभ्यामेत-देव वचनं पित्रतम् । योभित्कृतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्य-वायः तथा पुरुषानुष्ठितधर्मेण योभितो निष्कृतिर्भविष्यतीति न शङ्कानीयम् । यतो याज्ञवल्क्य आह—

'पितिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिवेत् । इहैव सा शुनी गृधी सूकरी चीपजायते'।।

(या स्मृ. ३. २५६)

भवदिति पौराणी कथामाश्रित्य प्रवृत्तमिति प्रतिभाति । यथाऽऽहुः पौराणिकाः—

> 'एवं युक्तकृतस्तस्य देवं चिविश्वतस्तदा । कस्य रूपमभूत् देधा यत् कायमभिचश्चते ॥ ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराद् ॥ स्त्री याऽऽसीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । तदा मिथुनधर्मेण प्रना होधाम्बभूविरे'॥ (भाग. ३. ५२, ५१-५३)

ं इति । श्रुतिरप्येवमेव स्त्रिया अर्धशारीरत्वमाह ।

[्]रे. C. F. and H. omit ब्रत-. २. Except A. and I. all read तदेव for एनदेव.

इति । वसिष्ठोऽपि-

'या ब्राह्मेणी सुरां पीतवेती न तां देवाः पतिलेकं नयन्ति । इहैव सा अमेति क्षीणपुण्या आस्योल्का भवति शुक्तिका वाँ' ।। (वः स्मृ. २९. ९९)

इति ॥ २६ ॥
पतितार्धशारिण पुरुषेण यत् कर्तव्यं प्रायश्चित्तं तदाह—
गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

इति । जपमान इति वर्त्तमानप्रयोगात् यात्रद्वतसमाप्ति-स्तावज्जपः कर्त्तव्य इत्यवगम्यते ॥

सान्तपनस्यानेकथा भिन्नत्वादत्रविवक्षितं सान्तपनविद्रोषं दर्शयति—

*गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दिध सिपः कुद्योदकम् ॥२०॥ एकरात्रोपवासर्श्वं कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्।

इति । अत्र द्विरात्रं सप्तरात्रं चेति द्वितिधं सान्तपनं निर्दि-इयते । तचोभयं प्रायश्चित्तकाण्डप्रथमाध्याये याज्ञवल्क्यव-चनद्वयोदाहरणेन विदादीकृतम् ॥ २७ ॥

 ^{* &#}x27;एकैकं प्रत्यहं पिनेत्' इति जानालनचनात् गोमूत्रादिकमेकैक-दिने पिनेत्। अन्ते चैकोपनातः।

२. The text inserts च after झाझणी. २. I. reads विश्वती for पातवती and the text सुरापी for सुरा पीतवती. ३. The text reads चराते for अमात. ३. All, except H. and the text read च for चा; the text renders this quotation in the form of a Sûtra. २. B. and D. substitute इह for इति. Also they insert another इह after वर्तमान-; while B. D. G. and H. read-प्रयोगव्हान for-प्रयोगात. ६. H. reads ह्यात for च.

यथाकथिन्नत् परपुरुषेण संयुज्य तत उपरताया अनुतापं गताया योषितो यथोचितं प्रायश्चित्तं पूर्वत्राभिहितम् । अथा-नुतापरहिताया दुःसङ्गादनुपरतायास्त्यागमाह—

जारेण जनयेद्रर्भ मृतेऽज्येक्ते गते पतौ ॥ २८ ॥ तां त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् ।

इति । पत्त्यौ मृते वा देशान्तरसञ्चारेणाज्ञाततया गते वा या स्त्री निरङ्क्ष्या सती जारं स्वीकृत्यापत्यमुत्पादयति । पापं कर्तु शीलमस्या इति पापकारिणी न कदाचित् पापादुप-रता । अत एवं पतितां तादृशीं स्वराष्ट्रादुत्सार्थं परराष्ट्रि पेष-येत् । ननु-स्त्रीपरित्यागश्चतुर्विद्यातिमते निषिद्धः—

> 'स्त्रीणां नास्ति परित्यागे। ब्रह्महत्यादिभिर्विना । तत्रापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥ परित्यक्ता चरेत् पापं बह्बेन्पं वाश्पि किञ्चन । तत् पापं दातधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति ॥ यावन्ति नारीरोमाणि तत्प्रमूतिकुलेषु च । तावद्वर्षसहस्राणि परित्यागी सपच्यते ॥ कुम्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः। वसन्ति स्त्रीपरित्यागाद् यावदाभूतसम्प्रवम्॥

^{*} इदं च राज्ञा कर्तव्यम् । इतरेषां तदशक्यत्वात् । अत्र जारश-ब्देन शूद्रजातीयजार एव ग्राह्यः । तस्यैवातिनिन्दात्वात् । द्विजाति-जारे तु प्रायश्यितेन शुद्धिः पूर्वत्राभिहिता ।

१. M. reads त्यक्ते for-८ ज्यक्ते. २. B. D. and H. read बहुधा वाऽपि for बहूल्पं वाऽपि; while B. and D. read किं न च for किञ्चन.

पित्र-मातृपरित्यागी भार्यात्यागी सुहृत्यजः। असिपन्नवनं सेव्ये चण्डालानां शतं त्रजेत्'।।

इति । मैत्रम् । परित्यागानिषेधस्यानुतापितपायश्चित्ताधि-कारिस्त्रीविषयत्वात् । 'प्रायिधत्तानि कारयेत्' - इत्यभिधानात् । श्वपाकोपहतानां परित्यागस्य तत्रैवाद्भीकृतत्वात्।

'चतस्र एव सन्त्याज्याः पतने सन्यापि स्त्रियः । श्वपाकोपहता या तु भर्तृप्ती पितृ-पुत्रगा'।। इति । वसिष्टो अप-

'चतस्तर् परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिन्नी तुं विदेषिण जुङ्कितीपगता च या'।। (व. स्मृ. २१. १०)

इति । जुङ्गितो जुगुण्यितः श्वपाकादिः । याज्ञवन्कये। वैपि 'व्यभिचारादृती[†] शुद्धिर्गर्भे त्यागी विधीयते । गर्भ-भर्त्वधादौ च तथा महति पातके'।। ( या. स्मृ. १. ७२ )

इति । यनु मनुनोक्तम्— ‡ विप्रदृष्टां स्त्रियं भक्ती निरुन्ध्यादेकवेरमनि'। ( म. स्मृ. ११. १७६ )

† व्यभिचारीऽत्र मानस एव ग्राह्यः। पुरुषान्तरसम्भोगसङ्कल्परूप-स्य मानसिकस्य व्यभिचारस्यैव ऋतुदर्शनेन शुद्धिः । न पुनः कायि-कस्य व्यभिचारस्य । तत्र प्रायश्यितदर्शनात् ।

‡ विप्रदुष्टां विशेषेण प्रदुष्टां व्यभिचारादिदोषदूषितामिन्यर्थः । ता-द्शां स्त्रियं 'अर्थस्य संग्रहे चैनाम् ' (अ. ३. १०६) इत्यादिना पूर्वी-केंभ्यो गृहाधिकरिभ्यो निर्वर्तयेत्। 'एकवेदमानि'-इत्यनेन सागनिषेधः सचिता भवति ।

^{* &#}x27;चण्डालानां शतं' शतजन्मपर्यन्तं चण्डालकुले एव जन्म लभे-तेति भावः।

१. G. H. and J. read सेट्यं and I. चैव for सेट्य. २. The text reads च for तु. ३. B. and D. omit Sfy.

इति न तत् मूळवचनेन समानविषयम् । भर्तृरहित-स्त्रीविषयत्वान्मूळवचनस्य । मनुवाक्ये तु 'निष्न्ध्यात्' – इति भर्तृकर्त्तव्यताश्मिधानात् । तदुपरितनवाक्येन प्रायश्चित्ता-भिधानाच ।

'यत् पुंसः परदारेषु तचैनां चारेयेद् व्रतम् ॥
सा चेत् पुनः पदुर्देयेत सदृदोनोपमन्त्रिता ।
कृच्ह्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम्' ॥
(म. स्मृ. ११. १७६–१७७)

इति यदिषं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् । परिभूतामधःद्राय्यां वासंयेद्वचभिचारिणीम्' ॥ ( या. स्मृ. ५. ७० )

इति तदिष निरुन्ध्यादित्यनेन मनुवचनेन समान-विषयम् । तस्मात् यथोक्तस्य स्त्रीपरित्यागस्य न किञ्चिद्वाध-कमस्तिं ॥ २८ ॥

ं 'ज्ञारेण जनयेत्'-इत्यनेन प्रमितव्यभिचारवर्ती प्रत्यभिहि-तम् । अथ दाङ्कितव्यभिचारां प्रत्याह—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्त्रिता।।२९॥ सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्याऽऽगमनं पुनः।

१. Except H. and the text all read कारयेत् for चारयेत्. २. The text reads प्रदुष्येत् सहशेनोपयन्त्रिता for प्रदुष्येत सहशेनोपमन्त्रिता; while C. F. and G. substitute उपमन्त्रित: and G. and H. उपयन्त्रिता for उपमन्त्रिता. ३. I. omits मनुबचनेन ४. J. substitutes इति for आस्ति. ५. K. and L. read समुद्दिश for विनिर्देश.

इति । स्त्रियास्तावद्रक्षका याज्ञवल्क्येन परिगणिताः— 'रक्षेत् कन्यां पिता विन्नां पेतिः पुत्रास्तु वार्धके* । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं कचित् स्त्रियाः'।। (याः स्मृः १.८५)

इति । मनुरिप'पिता रक्षिति कौमारे भर्चा रक्षिति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहीति ॥
( मः स्मृः ९. ३ )

बाल्ये पितुर्वरो तिष्ठेत् पाणिप्रोहस्य यौवने । पुत्रस्य स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहर्ति'।।

इति । अत्र प्रोक्तेभ्यो स्क्षेत्रभ्यः पित्रादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमान् पर इत्युच्यते । तेन पुंसा समन्विता प्रीत्यितिद्ययद्योत-कहास्यादिव्यवहारपुरःसरं सम्यगन्विता ब्राह्मणी स्त्री यदा केनिचिद्वयाजेन प्रामान्तरं देशान्तरं वा गत्वा निवसेत् सा न-ष्टेति विनिदेश्या बन्धुमध्ये प्रष्यापनीया । न तु तस्याः पुनः स्वगृहागमनमस्ति । गृहं प्रत्यागताज्यि निर्वासनीयेत्यर्थः।।२९।।

* 'रक्षेत्' अकार्यकरणात् रक्षेदित्यर्थः । ज्ञातीनामप्यभावे— 'पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ती प्रभुः स्त्रियाः' । इत्यङ्गिरोवचनात् राज्ञा रक्षणे कर्तव्यम् । 'पक्षद्वयं' पितृकुलं भर्तृकुलं च । 'भर्ता' पालियता ।

^{?.} C. and F. omit the following:-

^{* * *} पुत्रास्तु वार्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्रयं कवित् स्त्रियाः'॥ इति । मतुरपि—

^{&#}x27;पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति खैवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्यमहीते ॥ बान्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिधाहस्य यौवने ।

२. All, except H. I. and J. read पाणिमाह्यस्य for पाणिमाहस्य. ३. A. reads पुत्राः for पुत्रस्य. The text reads रक्षन्ति स्थिति पुत्राः for पुत्रस्तु स्थाविरे भावे and all others except A. read स्थितिरीभावे for स्थाविरे भावे.

परपुरुषेण सह यथोक्तसमन्वयाभावे अपि स्वातन्त्रेयण चिरं निर्गता स्त्री परित्याज्येत्याह—

कामान्मोहात्तु यो गच्छेत् त्यक्ता बन्धून् सुतान् पतिम् ॥ ३०॥

सा तु नष्टा परे लोके मानुवेषु विशेषतः ।

इति । बन्ध्वादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातव्यमिति स्त्री-धर्मः । तथा च तद्धर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्य आह –

> 'पितृ-मातृ-सुत-भातृ-श्वश्रू-श्वग्रुर-मातुलैः। *हीना न स्यादिना भर्ता गईणीयाडन्यथा भवेत्'॥ ( याः स्मृ. १. ८६ )

इति । एवं च सित या स्त्री कामाद्दा यथीक्त स्त्रीधर्मापरिज्ञा-नाद्दा बन्ध्वादीन् परित्यज्य प्रामान्तरादी चिरं वस्तुं गच्छेत् सा तु ज्ञास्त्रोक्तधर्मी स्त्रङ्घनात् परलेकि नष्टा नरकं प्राप्तोति । अथ कथि चित्रकालान्तरे निर्विण्णा प्रायिश्वतं चरित्वा परलेकं जयेत् तथापि मानुषेषु बन्ध्वादिषु सर्वथा प्रवेज्ञां न लभते –इत्यभि-प्रेत्य विज्ञोषत इत्युक्तम् ।। ३०।।

'ब्रह्मचर्यं तदयारीहणं वा'। इति विष्णुस्मरणात्। अन्तारीहणविषये विस्तरी मिताक्षरायां द्रष्टव्यः।

^{*} या 'भर्त्रा विना' भर्त्रहिता स्यात् तया पित्रादीनामाश्रयेण वर्तितव्यम्। यत उक्ताश्रयरहिता गहिणीया स्यात्। इदं च ब्रह्मचर्यपक्षे। भर्तिर प्रेते स्त्रियास्तावत् द्वे गती भवतः।

१. I. reads या तु, K. and L. च या and M. यहा for तु या. २. I. reads स्यक्ता for स्यक्ताः

उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह— मेद-मोहगता नारी क्रोधात् दण्डादिताडिता ।।३१॥ अद्वितीया गता चैव पुनरागमनं भवेत् ।

इति । मदः पित-श्वगुरादितिरस्कारजनको मानसा दोषः। पत्यादिगुश्रूषा स्त्रीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्या-भावो मोहः । उक्तदोषद्वयोपेतां नारीं शिक्षयितुं वृद्धाः पत्या-दयो दण्डादिभिस्ताडयेयुः कत्दा व्यथिता सा यथोक्तवन्ध्वादि-सहायं विना स्वयमेकािकन्येव स्वेच्छया यद्यपि गच्छेत् त-थापि स्वगृहे पुनरागमनं प्राप्रयादित्यर्थः । 'भू प्राप्ता' – इत्यस्माद्वातोस्तच्छब्दनिष्पत्तेः । एतच मनुनाष्ट्यभिहितम्

'अधिविन्ना तु या नारी निर्मच्छेद्विर्वा [†]गृहात् । सा सद्यः सिन्नरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसिन्नधी' ॥ ( म. स्मृ. ९. ८३ )

^{* &#}x27;ताडनं अधिवेदनस्याप्युपलक्षणम्'—इति धरणीधरः।

[†] क्रोधोऽत्राधिवेदननिमित्तकः । निर्गतायाः स्त्रियः त्यागो निरोधश्य विकल्पेन विधीयेते । गृहानिर्गतायाः पुनः स्वीकारः पराक्षरेणोकः । मनुना तावत् त्याग-निरोधौ विकल्पेनोकावतो न विरोध इत्यवगन्तव्यम् । निर्ग-मनं च गृहात् प्रामाद्देति प्राह्मम् । न तु देशान्तरं गतवत्याः तस्याः बुद्धाचरणज्ञानमन्तरा स्वीकारो योग्ये। भवितुमर्हति । पराक्षरेणाग्रिम-क्लोके दशादिनावधेव्याख्यातत्वात् ।

a. M. omits this Sloka :-

मद-मोहगता नारी क्रोधात् दण्डादिताडिता ॥३१॥. अद्वितीयागता चैव पुनरागमनं भवेत् ।;

while I. reads कुद्धा for क्रोधान. २. C. and F. read कुपिता for रुषिता.

इति । ननु-अधिवेदनं निर्गमननिमित्तमुपन्यस्तम् । मूल-वचने तु ताडनमिति वैषम्यमिति चेत्। न । तस्याऽप्रयोजक-त्वात् । निर्गमन-अंदोाभावयोष्भयत्र तुल्यत्वात् । अतस्तादृ-द्यां नारी सान्त्वनादिना केनाप्युपायेन गृह एव निरोद्धव्या । यदि कथिच्चित्तिरोद्धमद्यास्या तदाअप कुलसन्निधौ त्याज्या तैद्देषिद्यान्तिपर्यतं बन्धुमध्ये स्थापनीयेति ॥ ३१॥

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीक्षणीयं काला-विभाह—

दर्शमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्वित्तं न विद्यते ॥ ३२॥ दशाहं न त्यजेनारीं त्यजेनष्टशुतां तथा ।

इति । या ताडिता सती निर्गता, तस्याः पुनरागमनप्रतीक्षां दश दिनानि कुर्यात् । दंशमे दिने तया गृहे पाप्ते सति नेयं प्रायश्चित्तभाग्भवति । उर्ध्वतु कुलस्त्री व्यभिचारोचितपायश्चि-त्तभाग्भवति । अतो दशाहमध्ये तदीयव्यभिचाराश्रवणे तां न परित्यजेत् । यदि नष्टत्वेन सा श्रूयते तदा दशाहमध्ये त्व-कृतप्रायश्चित्तां तां परित्यजेत् ॥ ३२ ॥

े अर्थ नष्टां श्रुत्वार्शे भत्रीदयस्तां न परित्यजेयुः तदा तेषां प्रायश्चित्तमाह

भर्ता चैव चरेत् कृच्छ्रं कृच्छ्रार्धं चैव बान्धवाः ॥३३॥ इति । स्पष्टार्थः ॥ ३३॥

^{* &#}x27;बान्धवाः' पितृ-श्वशुरादयः । तेषां दोषात्पत्वादर्धकृच्छ्रम् ।

B. D. and H. read - नृशंसाभावयोः for - श्रंशाभावयोः २. B. C. D.
 E. and F. read आशोषशान्तिपर्यन्तं for तहोषशान्तिपर्यन्तं. ३. B. D. and
 M. read नारी for नारी and K. and L. read त्यजनष्टतु तां for त्यजेनष्टश्रुतां.
 All, except C. F. and I. omit this sentence:—

इशमें दिने तथा गृहें प्राप्ते सति नेयं प्राथिश्वत्तभाग्भवति ।. ५. C. and F. read अतो for अथ.

अकृतप्रायश्चित्तानां भत्रीदीनां गृहे भोजनादिकमाचरन्नु-पवासेन शुद्भचतीत्याह-

तेषां भुक्ता च पीता च अहोरात्रेण शुद्धचति। इति । स्पष्टम् ॥

ननु—या ब्राह्मणी परपुंसा समन्विता भवति युक्तस्तस्या-स्त्यागः । या तु ताडनेन वा निमित्तान्तरेण वा निर्गच्छ-न्त्यपि न पुरुषान्तरेण समन्वेति तस्याः को नाम दोषः? येन दशाहादूर्ध्व तस्या अपि त्यागी विधीयते इत्यत आह—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ।। ३४॥ गत्वा पुंसां ञातं याति त्यजेयुस्तां तु गो।त्रेणः ।

इति । यद्यपि क्रोधादिना निर्मच्छन्ती न तदानीं पुरुषा-न्तरेण समन्वेति तथापि गत्वा कालान्तरेण दातसङ्ख्याकेषु पुरुषेषु सञ्चरतीति मत्वा बान्धवास्तां परित्यजेयुः । ब्राह्मण्या अपिबहुपुरुषसञ्चारिण्या गणिकात्वं भवति । तदाह प्रजापतिः

'अभिगच्छिति या नारी बहुभिः पुरुषैर्मिथः । व्यभिचारिणीति सा त्रेया प्रत्येक्षं गणिकेति च'॥ इति ॥ ३४॥

^{*} एकाकिन्याः सत्याः निवारकाभावात् श्वतपुरुषसम्भोगोऽपि सम्भा-च्यते इति मत्वा तस्यास्त्यागोऽभिहितः। परिभयं सम्भावना न सर्वकालं सत्यत्वेन प्रतीयते । यदि सा न केनापि पुरुषेण सङ्गतेति निश्चयेन प्रती-येत तदा एकाकिन्या अपि गतायास्त्यागो न युक्तो भवेत् ।

१. I. reads प्रत्यक्षगणिका for प्रत्यक्षं गणिका.

यथोक्ताया ब्राह्मण्याश्चण्डालसमत्वमभिपेत्य गृहप्रवेशं निषे-धति-

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तदशुद्धं गृहं भवेत् ॥ ३५॥ पात-मातृगृहं यचे जारस्येव तु तद् गृहम्।

इति । सेयं दुर्बाह्मणी स्वनिवासार्थं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्या-न्यस्य वा दक्षिण्यविषयस्य कस्यचिद्धन्धोर्गृहं प्रविज्ञाति तद् गृहं चण्डालाध्युषितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति । 'अविज्ञातस्तु चण्डाली यत्र वेदमिन तिष्ठति' । (प. स्मृ. ६. ३४.)

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेदो च यथा गृहगुद्धिराभि-हिता तथा पुंश्वल्या ब्राह्मण्याः प्रवेदािश्व गृहगुद्धिः कर्त्त-व्या ॥ ३५ ॥

तच्छुद्धिपक्षारमा अयायगरिसमाप्तर्दर्शयति—
डिलिख्य तेदृहं पश्चात् पञ्चगव्येन सेचयेत् ॥ ३६ ॥
त्यजेचं मृण्मयं पात्रं वस्त्रं काष्टं च शोधयेत् ।
सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोवालैश्च फलोद्धवान् ॥३ ॥
ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्माभः ।
प्रायश्चित्तं चरेदियो ब्राह्मणैरूपपादितम् ॥ ३८ ॥
गोद्धयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यद्धयं चरेत् ।
इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्यं चं शोधनम् ॥ ३९ ॥

१. I. reads गच्छेत् for यचः २. I. reads तु गृहं for तहृहं; while K. and L. read शोधयेत् and M. शुद्धयति for सेचयेत्. ३. M. reads त्यजेस्मृण्मयपात्राणि for त्यजेच मृण्मयं पात्रं ४. I. J. and M. read गोंकेशैश्च
for गोवालैश्च. ५. M. reads प्राजापत्यं समाचरेत् for प्राजापत्यद्यं चरेत्.
६. M. reads पञ्चगच्येन for पञ्चगच्यं च. After this line M. inserts:
सपुत्रः सहभूत्यश्च कुर्याद् नाह्मणभाजनम्।

उपवासैर्वतैः पुण्यैः स्नान-सन्ध्याऽर्चनादिभिः। जप-होम-दया-दानैः शुद्धचन्ते ब्राह्मणादयः॥ ४०॥ आकाशं वायुरिप्तश्च मेध्यं भूमिगतं जलम्। न प्रेदुष्यन्ति दभीश्च यज्ञेषु चमसा यथा॥ ४९॥

इति। उल्लेखनं भूमेः। तेन कुड्यादिलपनादिकमुपलक्ष्यते। पञ्चगव्यसेचनं भूमो कुड्यादिषु च समानम्। मृण्मयस्य भाण्डस्य त्याग एव। न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः गुद्धिः। वस्त्र-काष्ट्योधीन्यादिसम्भाराणां च द्रव्यगुद्ध्या यथोक्तं शोधनं कुर्यात्। नारिकेल-कपित्था-ऽलाबु-बिन्वादिफलसम्भूतानां पान्त्राणां गोवालैर्मार्जनम्। तात्रस्याम्लादिना गुद्धिः पूर्वमुक्ता*। अत्र तु पञ्चगव्यनेति विशेषः। कांस्यपात्राणां दशकृत्वो भस्मना घर्षणम्। गृहस्वामी तु परिषद्विनिर्दिष्टं सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत्। अन्येषां तु तद्गृहवासिनामुपवासः। पञ्चगव्यप्राशनं वं।। तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्तृणां † गृहान्तरवासिनां

^{* &#}x27;ताम्रमम्लेन शुद्ध गति' (प. स्मृ. ७. २.) इत्यत्रोक्ताऽनुसन्धेया ।

[†] केचनैतदन्यया व्याचख्युः । तेषां मते इतरेषामिस्रानेन क्षत्रिय-वैद्य-श्रूदा माह्याः । तथा सति नास्य पूर्ववचनैः सम्बन्धः । पूर्वोक्ता दुर्ज्ञाह्म-णी यदि क्षत्रियादीनां गृहं प्रविशेत् तर्हि तहृहशुद्धिः पूर्वेकप्रकारेण क-तैव्या । गृहस्वामिनस्तु अहोरात्रीपवासेन पत्त्वगव्यप्राश्चनेन वा शुद्धि-भवतीति तात्पर्यम् ।

^{2.} For this line M reads:-

जपैहोंमेस्तथा वानैः शुद्धयन्ते ब्राह्मणाः सदा।.

२. For this line M. reads:—
 न तुष्यन्तीह दर्भाश्च यत्तेषु च समास्तथा।;
 while C. F. G. H. I. J. K. and L. read न दुष्यन्ति च for न प्रदुष्यन्ति.

३. I. reads भारतादिसम्भवानां च द्रव्यगुद्धादि for धान्यादिसम्भाराणां च द्रव्यशुद्धाः ४. I. omits तु. ५. I. substitutes च for ना.

ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टनीपवासादीनामन्यतमेन गुद्धिः। तद्गृहस-म्बन्धिनामाकाशादीनां निर्छेपान्न प्रेयन्नेन सम्पादनीया शुद्धिर-स्ति। तत्र दृष्टान्तो यज्ञेष्विति। ऋत्विङ्मुखसंस्पर्शेषि चमसानां यथा नीच्छिष्टदोषः। शास्त्रदृष्ट्या तेषां निर्छेपस्वभावात्। तद्वदाकाशादीनामवगन्तव्यम्। अत्र चण्डालीन्यायस्याभि-पेतत्वात् चिरकालविषयमिदं परिशोधनं द्रष्टव्यम्। सकृत्य-वेशे तु संमार्जनादिभिः गुद्धिनदेष्टव्या।। २६-२७-२८-३९-४०-४१।।

> गम्येतराभिगमने सात निष्कृतिर्या सा यत्र साधु हितकारणमभ्यधायि । अध्यायमूर्जितमतिर्देशमं स्वयुक्त्या व्याख्यात् पराशरकृताविह माधवार्यः ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गमवर्त्तक-परमेश्वर-श्री-वीरबुकभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ परा-द्यारस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां द्यामीऽध्यायः॥ १०॥

१. I. omits मयत्नः for प्रयत्नेन. २. J. reads - बुक्कण- for - बुक्क-.

## पराशरसंहिता।

## एकादशोऽध्यायः ।

नीलेनीरदिनमं निरन्तरं निजिताखिलनिशाचरं वयम् । मन्महेश्मलविशाललोचनम् माहताल्मजिवभुं रघूद्रहम् ॥ १ ॥

दशमे उध्याये ह्युपपातकविशेषस्यागम्यागमनस्य प्रायश्चि-समिभधाय तत्प्रसङ्गाद् गुरुतल्पादीनामपि प्रायश्चित्तमभिहि-तम् । एकादशाध्याये त्वभोज्यभोजनस्य प्रायश्चित्तं प्राधान्ये-नीपवण्यते । तबानुपातकित्येके । सुरापानसमत्वेन मनु-नोपवर्णनात् ।

'ब्रेह्मोज्झता^{*} वेदनिन्दा कूटसाक्ष्यं सुहद्दधः । गाँहतानाद्ययोजिग्धिः सुरापानसमानि षद्' ॥ (म. स्मृ. ११. ५६)

*अधीतस्य वेदस्य अनभ्यासेन विस्मरणं नित्यस्वाध्यायविधे स्त्यागो वा ब्र-ह्मोज्झता ।वेदस्यात्यन्तत्यागः अनभ्यासो वा ब्रह्मोज्झतेति सर्वेजनारायणः। वेदनिन्दा तु असच्छास्त्राश्रयणेन कुत्तनम्। 'गर्हितं' चण्डालादिमंस-गेदुष्टं 'अनाद्यं' जात्येवाभक्ष्यं लग्नुनादि तयोर्जिधः भक्षणम्।

३. This verse do not occur in other manuscripts except A. and I. ३. B. C. E. D. H. and J. read प्राजापत्येन for प्राधान्येन. ३. B. C. D. F. and H. read अक्षदेखं for अक्षोज्झना and for the same E. G. and J. अक्षदेखो.

इति । उपपातकमित्यपरे । मनुनैव-

' आत्मार्थं" च क्रियारम्भी निन्दितान्नादनं तथा'।

(म. स्मृ. ११. ६४)

इत्यादिना कानिचिदनुक्रम्या अन्ते-'नास्तिक्यं[†] चोपपातक्रम्'।

(म. रमृ. ११, ६६)

इति निगमनात् । अत्रायं निर्णयः —यस्मिन्नभक्ष्यविशेषे गर्हाधिक्यात् कामकृतादभ्यासाद्दा प्रायश्चित्तगौरवं स्मर्यते तस्याभक्ष्यस्य भक्षणमनुपातकम् । यत्र प्रायश्चित्तात्पत्वं तदुः पपातकम् । यथा पूर्वत्रागम्यागमनत्वोपाधिनैकाकारेशपि प्रायश्चित्ताल्पत्वात् पारदार्यमुपपातकम् ।मातृ-भगिन्यादिगमनं प्रायश्चित्तवाहुल्यादितपातकामिति विष्णुनाश्मिहितम् । एवं सर्वत्र नामसाम्येशपि गौरव-लाघवाभ्यां तत्तदवान्तरिवशेषो निश्चे-तथ्यः । तत्रादौ तावदंमध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमाह —

अमेध्य-रेतो गोमांसं चण्डालान्नमथापि वा। यदि भुक्तं तु विषेण कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्।।१।।

^{*}कियारम्भो देव-पित्राद्युदेशमन्तरेण केवलमात्मार्थमेव पाकिकयारम्भः। स च वर्ज्यः । प्रायिश्वतोपदेशात् । अत एव वैश्वदेवः क्रियते । स च नियतकालमेव भवति । एवंसत्यपि नातुरस्य प्रतिषेधः । 'गहितानाद्ययो-जीग्धः'—इत्यनेनोक्तमभ्यासविषये अत्रोक्तं 'निन्दितानाद्यनम्' — इति सक्व-द्विषये योजनीयमित्यविरोधः ।

[†] नास्तिक्यं नास्ति परलेको नास्ति दत्तमिष्टं वेत्यभिनिवेशः।

१. B. D. and H. do not insert यत्र. २. H. substitutes आगमfor नाम-.

इति । अमेध्यं विण्मूत्रादि*। तदुपस्पृष्टस्यात्रस्य भोजनममेध्यभोजनम् । न चात्र केवलस्यांमध्यस्य विषेण भोजनं
कवित् सम्भवति । तदुपस्पृष्टात्रभोजनं तु सम्भाव्यते । बालापत्यसहभोजनस्य प्राचुर्येण लोके दर्शनात् । रेतोभोजनं तु गलयोन्यादिव्याधिप्रस्तेषु सम्भावितम्। तथा गोमांस-चण्डालात्रभोजनं बन्दिगृहीतादिषु । तत्र सर्वत्र चान्द्रायणेन शुद्धिः ।
अथवा। चतुर्विधं मेध्यम् । तदिद्यरीतममेध्यम्। तदाह देवलः-

'वक्ष्यते ज्तःपरं सर्व मेध्यामेध्यसमुंचयम् ।
गुचि पूतं स्वयं गुद्धं पिवत्रं चेति केवलम् ॥
मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत् ।
दूषितं कर्मलं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः ॥
चतुर्विधममेध्यं च सर्वे व्याख्यास्यते पुनः ।
नवं वा निर्मलं वापि गुचीति द्रव्यमुच्यते ॥
गुद्धं पिवत्रभूतं च पूतिमित्यभिधीयते ।
स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम् ॥
स्थावरं जङ्गमं वा अपि स्वयं गुद्धमिति स्मृतिः ।
औन्यद्रव्येरदूष्यं यत् तत् पिवत्रमिति स्मृतिः ॥

while I. reads अदुई for अदृद्ध and all, except A. G. and I. substitute च for अन्.

^{*} अमेध्यं च कैश्वित् सङ्क्षेपत एवमुक्तम्—
'मानुषास्थि-शवं विष्ठा रेतो मूत्रातवं वसा ।
स्वेदाश्रुदूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते'।।
इति । एषां सर्वेषां स्पर्श्व एव ।
† 'धन्यतां' पवित्रतां गतं जात्यैव शुद्धमित्यर्थः । अन्यरशुचिद्रव्येरदूष्यं
सुवर्णादि ।

१. G. omits तद्विपरीतममेध्यम्. २. D. and J. read -समुद्धवम् for -समुद्धयम्. ३. G. omits this and following one line:—
अन्यद्रव्येषद्ध्यं यत् तत् पवित्रमिति स्मृतिः ॥
अथ सर्वाणि धान्यानि द्वव्याण्याभरणानि च ।;

अथ सर्वाणि धान्यानि इवैयाण्याभरणानि च । अवज्ञे भक्ष्यजातं वा गुचीन्येतानि केवलम्' ॥ इत्यादिना चतुर्विधं मेध्यं निरूप्य दूषितादिचतुर्विध-ममेध्यमित्यं निरूपितम्—

'शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते । मानुषास्थि-वसा-विष्ठा-रेतो-मूत्रार्त्तवानि च ॥ कुपूयं *पूर्यमित्येतत् करमलं चाप्युदाहृतम् । स्वेदाश्रुविन्दवः फेनं निरस्तं नख-रोम च ॥ आई वर्मामृगित्येतदृष्टमाहुर्द्विजातयः । व्यङ्गैः पतित चण्डालेर्प्राम्यमूकर-कुकुटैः ॥ श्वा च नित्यं विवज्याः स्युः षडेते धर्मतः समाः । दुर्वर्णकृमिकाः †भूमिर्मत्तोन्मत्त-रजस्वलाः ॥ मृतवन्धुरशुद्धश्च वज्यते च स्वकालतः '।

इति । अत्र वार्णितेन चतुर्विधेनामे ध्येनीपहतस्यात्रस्य द्याद्धिमकृत्वा भोजने चान्द्रायणं चरेत् । रेतीमूत्रादिभक्षणे चान्द्रायणं बृहस्पतिरँप्याह—

१. I. reads सर्वाणि for द्रव्याणि. २. H. substitutes युक्त for पूर्व, but it does not give good sense. ३. B. D. E. and H. read अवणं स्तिका भूमिः, C. G. and F. सवर्णस्तिकाभूमिः and J. अवणं स्तिकाभूमिः for दुर्वर्णक्विमिकाभूमिः ४. B. and D. substitute अत- for स्त-. २. Except A. and I. all other manuscripts substitute तच for अच. ६. B. and D. do not insert अमे- ध्वेन. ९. Except A. C. and I. other manuscripts omit अपि.

₹ 6.00

'अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे ।

रेतो-मूत्र-पुरीषाणां गुद्धिश्वान्द्रायणं स्मृतम्' ॥

इति । गोमांसादिभक्षणे चान्द्रायणं संवर्त्त आह—

'गोमासं मानुषं चैव सूतिहस्तात् समाहृतम् ।

अभक्ष्यं तद् दिजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्।।(१९९)
श्व-विडाल-खरोष्ट्राणां कपेगोंमायु-काकयोः ।

प्राच्य मूत्रं पुरीषं वा चरेचान्द्रायणव्रतम्' ॥ (१९२)

(सं. स्मृ. १९९–१९२)

इति । मनुरिष-'विङ्वराह-खरेष्ट्राणां गोमायोः कपि-काकयोः । प्राइय मूत्र-पुरीषाणि द्विजश्वान्द्रायणं चरेत्' ॥ (मं. स्मृ. १९. १५४)

इति । शातातपोशिन 'गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतम् । समयं नातिक्रामेत् । यद्यतिक्रामेत्ततश्चान्द्रायणं चरेत्'। इति । वृद्धपराशरो अपिन 'अगम्यागमने" चैव मद्य-गामांसमक्षणे । शुद्धचै चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।। चान्द्रायणे ततश्चीणे कुर्यात् बाह्मणभोजनम् । अनद्धत्सहितां गां च दद्योद्विपेषु दक्षिणाम्'।।

^{*} चान्द्रायणसाहचर्यात् सामान्योकिरियम् । अगम्यानां चण्डाल्या-दीनां गमने तारतम्येन न्यूनाधिकं प्रायश्चित्तमन्यज्ञोक्तम् ।

२. I. reads मूत्रं पूरीषं वा for मूत्र-पुरीषाणि; while B. and D. do not insert this whole line:

प्राइय मूत्र-पुरीषाणि दिजञ्जान्द्रायणं चरेत्'।।. ३. I. omits नातिकामेत् and shows as metrical version, but it appears in all other manuscripts as a prose. ३. I. reads विप्राय-

इति । राङ्ख-लिखितावपि-

'शृगाल-कुक्कुट-दंष्ट्रि-क्रव्याद-वानर-खरोष्ट्-गज-वा-जि-विङ्वराह-गो-मानुषमांसभक्षणे चान्द्रायेणम्'।

इति । चाण्डालान्नभक्षणे चान्द्रायणमङ्गिरा आह— 'अन्त्यावसायिनामन्नमश्रीयाद् यद्येकामतः । स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकच्छ्रमथापि वा'॥ (आं. स्मृ. ३. १६)

इति । हारीतो अप-

'चाण्डालात्रं प्रमादेन यदि भुज्जीत यो हिजः। ततश्चान्द्रायणं कुर्यात् मासमेकं वृतं चरेत्'॥ (हा. स्मृ. २१. ७)

इति । यतु चतुर्विदातिमतेश्भिहितम्-

'विण्मूत्रमक्षणे विषश्चरेचान्द्रायणद्वयम् । श्वादीनां चैव विण्मूत्रे चरेचान्द्रायणत्रयम् ॥ श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट-कृमि-कीटादिभक्षणे । अमेध्यानां च संवैषां चरेचान्द्रायणत्रयम्'॥

इति तदेतदभ्यासविषयम् । मूलवचने चान्द्रायणरूपं कृच्छ्रं चरेदित्यभिषेत्य व्याख्यातम् । यदा तु—कृच्छ्रमाचरेचा-न्द्रायणमाचरेत्—इति विभज्यं व्याख्यायते तदा कृच्छ्र्राब्देन ऋषिकृच्छ्-तप्तकृच्छ्-पाजापत्यानि तन्त्रेणाभिधीयन्ते । तत्र ऋषिकृच्छ्नाहाङ्गिराः—

१. B. omits - नाजुब-. २. B. inserts इति after चान्द्रायणम्. ३. Except A., I. and J. all other read यञ्च कामतः, but our reading is more correct. १. H. substitutes तु तं for अतं.

'अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे। रेतो-मूत्र-पुरीषाणामृषिकृच्छ्रं विशोधनम्'॥ (अं. स्मृ. ३. ४१)

इति । तप्तकृच्छ्रमाह देवलः—
'रेतो-मृत्र-पुरीषाणां पादाने अमितपूर्वके ।
नाश्रीयात्तु त्र्यहं, मेत्या तप्तकृच्छ्रं चरेद् द्विजः'।।
इति । प्राजापत्यमाह संवर्तः—
'विण्मृत्रभक्षणे विषः प्राजापत्यं समाचरेत'।

'विण्मूत्रभक्षणे विशः प्राजापत्यं समाचरेत्'। (सं. स्मृ. १८९)

इति । तप्तक्रच्छ्स्य विषयविशेषेस्तद्वचने ऐव स्पष्टः ।
'अमत्या त्र्यहोपवासः । तप्तकृच्छ्रं मत्या' ।
इति तत्राभिधानात् । यत्तु प्राजापत्यकृच्छ्रं तत् भक्षितोद्रारिताविषयम्। अल्पन्नतत्वात् । ऋषि कृच्छ्रं तु पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वेयन समानविषयम् । अत्र सर्वत्र न्नतानुष्टानानन्तरं पुनःसं-

स्कारः कर्नव्यः । तदाह यमः-

'असुरामद्यपाने" च कृते गोभक्षणे अप वा । तप्तकृच्छपरिक्षिष्टो मौज्जीहोमेन गुङ्चति'।। इति । मनुरपि—

'अज्ञानात् पाइय विष्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च । पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा दिजातयः'॥ (म. स्मृ. ११. १५०)

*सुरावर्जमद्यपाने।गोभक्षणे गोमांसभक्षणे।एतदिष क्रयादिनोपलब्ध-मांसभक्षण एव । भक्षणार्थे गोहनने तु पूर्वोक्तं गोहत्याप्रायश्चित्तं मांस-भक्षणप्रायश्चित्तं चेति प्रायश्चित्तद्वयमनुष्ठेयं भवति ।

२. D. substitutes मत्येः for मत्या and H. omits तु and reads त्रिरहं for ज्यहं. २. D. and T. omit निशेषः; while C. and F. substitute निशेषः for the same. ३. I. omits एव and reads संस्पृष्टः for स्पृष्टः.

इति । विष्णुरपि-

'विड्वराह-ग्रामकुकुट -वें।नर-गोमांसभक्षणे च। (३)सेवें-द्वेतेषु द्विजानां भायश्वित्तान्ते पुनेः संस्कारं कुर्यात्'।(४) (वि. स्मृ. ५१. ३-४)

इति । तत्र विशेषमाह काइयपः-

'चीर्णान्ते* प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र माम्यँपजानां ज्ञाब्दो न श्रुयते तस्मिन् देशेशींम प्रज्वालय ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक्पणीतेन वि-धिना पुनःसंस्कारमहिति'।

इति । यच बृहचमेनोक्तम्—

'वराहैकदाफानां च काक-कुक्कुटयोस्तथा ।
क्रव्यादानां च सर्वेषामभक्ष्या ये च कीर्तिताः॥
मांस-मूत्र-पुरीषाणि प्राइय गोमांसमेव च ।
श्र्व-गोमायु-कपीनां च तप्तकृच्छ्रं विद्योधनम् ॥
उपोष्य द्वादद्याहानि कूष्माण्डेर्जुहुयाद् घृतम्'।

इति । तत्र कामतः तप्तकृच्छ्ः । अभ्यासे तु कूष्माण्डस-हितः पराक इति व्यवस्था । यत्तूशनसोक्तम्-

^{*} चीर्णान्ते यथोक्तप्रायश्चित्ताचरणानन्तरम् । 'यत्र ग्राम्यपश्चनां शब्दो न श्रूयते' एतेन अरण्यमुपलक्षितं भवति । पुंनरूपनयनस्य स्वत एव कर्तव्य-त्वात् अरण्ये एकान्ते अपि तत् कर्तुं शक्यमेव ।

२. We follow here A. and the text; while all others omit -बानर- and read -भक्षणेषु for -भक्षणे च. २. B. and D. omit सर्वेषु एतेषु. ३. The text substitutes भूगः for पुनः. ४. B. and D. read मामे for माम्य- and for the same C. E. F. G. H. and J. read माम-. २. B. D. G. and H. read संगो- माग्र- for श्व-गोमाग्र-.

' नरमांसं श्वमांसं च गोमांसं च तथैव च । भुक्त्वा पञ्चनखानां च महासान्तपनं चरेत्'।। ( उ. स्मृ. ९. २५ )

इति तदकामविषयम् । यत् पुनः श्राङ्खेनोक्तम् — 'भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् तथैवैकशफानपि । औष्ट्रं गव्यं तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्'॥ (शं. हमृ. १७. २८)

इति तत् कामतो अयन्ताभ्यासविषयम् । यच स्मृत्य-न्तरोक्तम्-

'जग्ध्वे। मांसं नराणां च विष्ट्रराहं खरं तथा।
गवाश्व-कुञ्जरोष्ट्राणां सैर्वान्* पञ्चनखांस्तथा।।
क्रव्यादं कुकुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवस्सरवतम्'।
इति तदत्यन्तानंविच्छिन्नाभ्यासविषयम्। यदप्योक्तिरसेनोक्तम्-

'अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानां च भोजने । रेता-मूत्र-पुरीषाणां प्रायिधत्तं कथं भवेत् ? ॥ पद्मोदुम्बर-बिल्वानां कुद्या-श्वत्थ-पलाद्ययोः । एतेषामुदकं पीत्वा सप्तरात्रेण द्युद्धचित '॥ (अं. स्मृ. ३. २७–२८)

*अत्र 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यनेन विहितानां भक्षणे न दोषः।
विशेषण सामान्यस्य वाधात्। विहितातिरिक्तपञ्चनखभक्षणे एवास्य निविधस्य प्रवृत्तिरिति प्रतिभाति।

I. reads ऋशं for औट्ट.
 Q. D. F. and J. read तथा and B. यथा both for जग्दना.
 Q. and J. read सर्वे पाञ्चनखं; while B. C. D. E. F. and H. read सर्वे पञ्चनखं.
 We follow here A. and G.; while all others read -বাইন্তল-.
 B. and D. read अद्भिरसेन for आदि स्मिन.

इति तदीषदभ्यासविषयम् । यदिष मनुनोक्तम्— 'भुक्त्वा उतोन्यतमस्यान्नममत्या तु च्यहं क्षेपेत् । *मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो-विण्मूत्रमेव च'॥ (म. स्मृ. ४. २२२)

पराश्वरसंहिता

इति । अबुद्धिपूर्वे च्छेर्दनासम्भवे ज्यहोपवासी द्रष्टव्यः । गोमांसभक्षणस्यावृत्त्यनावृत्त्योर्व्यवस्थितं व्रतमाह प्रजापतिः— 'चान्द्रायणत्रयं कुर्यादभक्ष्यपशुभक्षणे । एकमेव सकुद्भुक्तवा चरेदाह प्रजापतिः'।।

इति । मूलवचने चण्डालान्नमित्यनेन महापातक्यादी-नामन्नमप्युपलक्ष्यते । अत एव हारीतः—

'यदत्रं प्रतिलेशिनस्य गूद्रजस्योत्तमस्त्रियाम् ।

महापातिकनश्चेव यदत्रं स्त्री-कृतन्नयोः ॥

आरूढपतितस्येव सगोत्राभर्तुरेव च ।

पाषण्डानाश्चितानां च यतेश्चेव तथेव च ॥

अतिकृच्छं चरेद्रुकेत्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः सकृत् ।

मत्या चान्द्रायणं कुर्यादामं चेद्घेमेव च ।

तद्भरतभोजने वाऽपि त्रिगुणं सहभोजने ।

चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये चार्धमेव च ॥

^{*}क्षपणं उपवासः । बुद्धिपूर्वे तु कृच्छ्रं चरेत् । तच्च स्मृत्यन्तरैकवाक्यत्वात् तप्तकृच्छ्रमेव । तत्र रेतो-विण्मूत्रपासने तप्तकृच्छ्रमाम्रातम् । मत्या पाने पयो-घृतमुदकं वायुः प्रतित्र्यहं तप्तातिकृच्छ्ः । ततः पुनरूपनयनम् । 'अन्यतमस्य '—इति पष्टीनिर्देशात् प्रतियहादुष्ट एवेदं प्रायिश्यत्तं मन्यते भगवान् मनुः । न पुनः काल-स्वभाव-संसर्गदृष्टे ।

र्. All others except A. and I. read इच्छानीनामसम्भवे for छर्दनासम्भवे. र. A. and J. read एवमेव for एकमेव. इ. B. and D. read त्यक्त्वा for भुक्त्वा.

कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमंभ्यासाज्ञानभोजने । मत्याभ्यासे तथा कुर्यात् त्रिंशत्कृच्छ्रं दिजोत्तमः'॥ (हा. स्मृ. १९. ३१–३५)

इति । उत्तमस्त्री ब्राह्मणी तस्यां प्रातिलोम्येन शूद्रादुत्पन्न-श्चण्डालः । महापातकी ब्रह्महादिः । यद्यपि स्त्री-येत्योर्म-हापातक्यादिवदुष्टत्वं नास्ति तथाप्यन्नदानाधिकाराभावात् तदीयमप्यन्नं पातक्यन्नवद् गार्हितमेव । यस्तु परेणोपकृतः सन् स्वयं न पत्युपकरोति नाप्यनुमोदते पत्युतापद्रतस्यापकारित्व-मापादयति स कृतन्नः । उत्तमाश्रममारुद्य तं परित्यज्याधमाश्र-मे उन्मार्गे वा वर्त्तमान आरूढपतितः । यः समानगोन्नामुद्द-हति स सगोन्नाभर्ता । वैदिककुले समुत्पन्नो वेदमार्गमृत्वस्य जैन-बौद्धादिमार्गे वर्तमानः पाषण्डः । अनाश्चिताः सत्यपि सामर्थ्ये नास्तिक्येन किन्नद्याश्चमं न प्राप्ताः । एतेषां सर्वे-षामन्ने समानं प्रायचित्तम् ।। १ ।।

विप्रस्यामेध्यादिभोजने प्रायिधत्तमभिधायेतरेषां वर्णानां तदाह-

^{*} एवं क्षञ्चिय-वैश्यस्त्रियोरिप प्रतिलोमजी निषिद्धावेव भवतः । त-दन्त्रमिप निषिद्धमेव इति प्रतिभाति ।

१. B. and D. read अभ्यासात् ज्ञातभोजने and I. अभ्यासात् जभोजने for अभ्यासाज्ञानभोजने. २. I. reads अन्यभ्यासे for मत्याभ्यासे. ३. B. D. E. and H. omit स्त्री- and read only यतेर्दृष्टत्यं for स्त्री- यत्योभेहापातक्यादिवहु- एत्वं. and for the same C. F. and I. read स्त्रीहत्यायां महापातक्यादिवहु- एत्वं; while G. does not insert the following portion:—

⁻श्चण्डालः। महापातकी ब्रह्महादिः। यद्यपि स्त्री-यत्यो-र्महापातक्यादिवहुष्टत्वं नास्ति । तथाप्यन्न-,

तथैव क्षित्रयो वैदयोऽप्येर्ध चान्द्रायणं चरेत्। देर्द्वोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥

इति । तथैवेश्यतिदिष्टस्योपदिष्टादल्पत्वेन क्षन्नियस्य पा-दोनं चान्द्रायणमवगन्तव्यम् । ग्रुद्रोऽप्येवमित्यनेनामेध्यादि-भोजनसाम्यं निर्दिश्यते । न तु भोजनसाम्यम् । व्रता-न्तरस्य तत्र विधानात् ॥ २ ॥

व्रेतान्ते चतुर्भिर्वणैः कर्तव्यमाह-

पन्चगव्यं पिनेत् शूढ़ो ब्रह्मकूर्च पिनेद् दिनः । एक-दि-त्रि-चतुंर्गा वा ददाद् विपादानुकमात्।।३॥

इति । पञ्चगव्य-ब्रह्मकूर्चयोर्विधानमुत्तरत वक्ष्यते । तत्र ग्रूद्रस्यामन्त्रस्यामन्त्रकं पञ्चगव्यम् । इतरेषां समन्त्रकं ब्रह्मकूर्चम्। विशो गांमकां दक्षिणां दद्यात्। क्षिच्रयो दे । वैद्य-स्तिकः। ग्रूद्रश्वतकः। गवामसम्भवे सुवर्ण दद्यादित्यभिशेत्य वा गांच्याम्नायस्य परि-माणमाह प्रजापतिः—

^{* &#}x27; वा श्रब्दो अनुदुत्साहित्यार्थः । स्मृत्यन्तरे तथैवोक्तेः'—इति धरणी-धरः । वस्तुतस्तिदमसमञ्ज्ञसमिव प्रतिभाति । वा शब्दो हि विकल्पमाचछे। गावः सुवर्णेन विकल्पिताः।

१. M. reads वैदयस्तद्धं तु समाचरेत् for वैदयो ऽप्यर्धे चान्द्रायणं चरेत्. २. B. and D. omit this whole line:—

शूद्रोऽण्येवं यदा भुङ्क्ते पाजापत्यं समाचरेत् ॥२॥. ३. J. reads ज्ञतान्तरे for ज्ञतान्ते. ४. I. reads चृतुर्वणांनां for चृतुभिवेणेंः. ५. Except I. all others read -चृतुर्गाचो for -चृतुर्गा वा ; while M. -चृतुर्गाश्च for the same. ६. I. K. L. and M. read विपादनुक्रमात् for विपादनु-क्रमात्. ७. We follow here A. and I.; while all others omit अमंत्रस्थ

'गवामलाभे निष्कं वा निष्कार्धे पादमेव वा'। इति ॥ ३ ॥ विपस्य गूदायन्नभाजने पायश्वित्तमाह— शूद्रानं सूतकानं च अभोज्यस्यानमेव च। राङ्कितं प्रतिषिद्धानं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च ॥ ४॥ यदि भुक्तं तु विप्रेण अज्ञानादीपदाऽपि वा । ज्ञात्वा समाचरेत् कृच्छं ब्रैह्मकूचे तुपावनम्।।५॥ इति । अत्र गूब्रान्नस्य* गार्हितताऽद्भिरसा पपञ्चिता— 'आहिताग्रिस्तु यो विपः गूबानं प्रतिगृह्य तु । भीगात्तामसतां याति तिर्यग्योनि च गच्छति ॥ यस्तु वेदमधीयानः गूद्रान्नमुपभुद्धाति I शूद्रे वेदफलं याति शूद्रत्वं चाँपि गच्छति ॥ प्रात्वा चैवोष्मणा चैव सृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च I प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा भोक्तिव तु न संशयः ॥

१. Except A. I. K. L. and M. others read ग्रूग्रोच्छ हं for प्रवीच्छ हं. २. I. reads आपनो for आपना. ३. A. reads असकूर्येन for असकूर्ये तु. ४. Except A. and I. all others substitute गहीं for गहिनता. ५. I. reads तत्समनां for नामसनां. ६. G. reads अपि for उप. ७. A. reads याति स दिजः for चापि गच्छाते; while B. C. D. and F. substitute वा for च. ८. I. reads आग्रात्वा चोष्मणा चैव for प्रात्वा चैवोष्मणा चैव.

एते दीषा भवन्तीह जाूबानस्य प्रतिग्रहे।
अनुग्रहं तु वक्ष्यामि मनुना चोदितं पुरा ॥
आमं वा यदि वा पक्षं ग्रूबान्नमुपसाधयेत्।
कित्विषं भुंजेते भोक्ता यश्च विगः पुरोहितः ॥
गुर्वर्थं ह्यतिथीनां तु भृत्यानां चैविशेषतः ।
प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु तृष्येत् *स्वयं ततः ॥
ग्रूबान्नरसपृष्टस्य अधीयानस्य नित्यशः ।
जपतो जुह्नतो वार्षि गतिर्ह्षां न विद्यते ॥
षण्मासान्य यो भुङ्क्ते ग्रूबस्यान्नं निरन्तरम् ।
जीवन्नेव भवेत् ग्रूबो मृतः श्वा चाभिजायते ॥
अकृत्वैव निवृत्तिं यः ग्रूबान्नान् म्रियते द्विजः ।
आहिताग्निर्विशेषेण स ग्रूबगितिभाग्भवेत्' ॥
(अं. समृ. ३. ७-१७)

इति । व्यासीअप-

त्रीवात्ररसपुष्टस्य दित्सीरिप[†] च नित्यदाः । जैपतो जुह्नतो वार्णि गतिर्द्धेर्ध्वा न विद्यते ॥

^{* &#}x27;प्रदातव्यं' यदथै प्रतिप्रहीतं तानेव तदातव्यम् । न तु तेन स्वयं नृप्तो भवेत् । एवं सित प्रतिप्रहेऽप्यदेशिः ।

[†] दित्सोः दानशीलस्येत्यर्थः।

१. C. E. F. and I. read अजते for अंजते. २. B. C. E. F. G. and I. substitute g for च. ३. I. only inserts हि before अधीयानस्य. ४. C. E. F. G. H. and J. read जध्यों for ऊर्धा. ५. J. reads जण्मासाविष and B. C. D. F. and G. read जण्मासाविष. ६. I. reads चापि for चामि. ७. All, except A. and I. read जूद्राज्ञं for जूद्राज्ञात्. ८. B. and D. do not insert this and the following one line. ९. E. and I. read यजतो for जपतो. १०. H. reads ऊर्ध्व for ऊर्ध्वा.

मृत-सूतकपुष्टाङ्गो हिजः ग्रुहान्नभोजनः । अहमेव न जानामि कां कां योनि से गच्छति ॥(६४) गृध्रो हादशजन्मानि दशजन्मानि सूकरः । श्वा चैव सप्तजन्मानि इत्येवं मेनुरब्रवीत् ॥ (६५) ग्रुहान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन् *च्रियते हिजः । स भवेत् सूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले'॥(६६) (व्या. स्मृ. ४, ६३–६६)

इति । आपस्तम्बोर्श-

'यस्तु भुद्धीत गूदान्नं मासमेकं निरन्तरम् । इह जन्मनि गूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते ॥

† 'शूद्रत्वं' शूद्रसदृशत्विनत्यर्थः । अस्मिनेव जन्मिन शूद्रत्वप्राप्त्या 'आत्मा' नश्यति हीनत्वमाप्नोति । 'ब्रह्म' वेद: । स च-

' शूद्रात्ररसपुष्टस्य अधीयानस्य नित्यशः'। इत्यादाङ्गिरसोक्तेरूर्ध्वगत्यभावात् निष्फलो भवतीति तात्पर्यम् ।

^{*} यद्यप्यत्र क्षत्रिय-वैद्यसामान्येन द्विजशब्देन वर्णत्रयस्यापि ग्रहणं भवित तथापि क्षत्रिय-वैद्ययोः प्रतिग्रहाधिकाराभावात् ब्राह्मण एव ग्राह्मः । इदमेवाग्रे प्रजापतिवचने स्पष्टं भविष्यति । 'तस्य' अन्नस्वामिनः श्रूद्रस्येत्यर्थः । अत्र ग्राम्य इति विशेषणात् पूर्वत्र पठितः सूकरशब्दः आरण्यसूकरवाचीत्यवसेयम् ।

१. The text does not repeat कां and reads स गमिज्यति; while B. D. G. and H. read च गच्छति and E. and J. हि गच्छति. २. C. E. and F. read मनुरुवाच ह and I. मनुरुक्तवान् for मनुरुवित. ३. Except A. E. and I. all others substitute भुँजाति for भुँजीत; while the text reads this whole verse as follows:—

भुञ्जते वे तु गूडानं मासमेकं निरन्तरम्। इह जन्मनि गूद्रत्वं जाबन्ते ते मृताः द्युनि ॥

गृहात्रं ग्रेंद्रसम्पर्कः गृहेण चे सहासनम् । गृहाज्ज्ञानागमश्चेवे ज्वलन्तमि पातयेत् ॥ आहिताग्निस्तु यो विमः गृहात्रेन पँवर्तयेत् । पंज्व तस्य प्रणद्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः'॥ (आ. स्मृ. ८. ७-९)

इति । सुमन्तुरिष —

राजानं तेज* आदत्ते शृदानं ब्रह्मवर्चसम् । आयुः सुवर्णकारान्नं यदाश्चर्मावकुँन्तिनः ॥ कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च । गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्ति ॥ पूर्यं चिकित्सिकस्यान्नं पुंश्वेंल्याश्चान्नमिन्द्रयम् । विष्टी वार्धिकस्यान्नं दास्त्रविक्रियणो मलम् ॥ एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमदाः परिकीर्तिताः। तेषां त्वगस्थि-रामाणि वदन्त्येन्नं मनीषिणः' ॥ (म. स्मृ. ४. २१८–२२१)

^{* &#}x27;तेजः' तपोबलम् । 'प्रागन्भ्यं सौन्दर्यं वा' इति राघवानन्दः । ये मुवर्णे जीवनार्थं घटयन्ति ते मुवर्णकारा इत्युच्यन्ते । एवमेव रजकादयोऽन्ये अपि द्रष्टच्याः । चिकित्सकस्य वैद्यस्यानं पूर्यं पूयतुल्यमित्यर्थः । एवं व्यभिचा-रिण्या अनं इन्द्रियं शुक्रं तन्तुल्यं, वार्धुषिकस्यानं मलतुल्यमिति व्याख्येयम् ।

२. Except A. and the text all others read शूद्रसंस्पर्शः for शूद्रसम्पर्कः. २. The text substitutes एव for च; while H. reads सद्यासनम् for सहासनम्. ३. The text reads कंचित् for चैव. ४. I. reads प्रवर्तते for प्रवर्त्वतः; while the text reads ग्रुद्रानात् न निवर्तते for ग्रुद्रानेन प्रवर्त्वतः, ६. The text substitutes तथा for पद्धः ६. The following quoted eight lines are occurred in Manu. ७. I. reads चर्मावक्वात्तिनः for चर्मावक्वान्तिनः. ८. H. reads ह्रपे-च्यः for लोकेन्यः. ९. Except A. all others read ह्रपं for पूर्यः १०. I. reads पुंश्रल्याश्वत्वा तथा श्रियम् for पुंश्रल्याश्वानिन्द्रियम्. ११. B. and D. substitute विष्ठां for विष्ठा. १२. G. reads तुरस्यन्नं and H. वर्न्त्यन्नं for वर्ट्न्यनं.

इति । तिददं गिईतं गृहान्नमज्ञानाद्वाऽऽपत्काले वा यो विमो भुद्धे स ब्रह्मकूर्चमाचरेत् । तस्य पावनत्वं बहुमन्त्रसं-स्कृतत्वात् । यस्तु ज्ञात्वा गृहान्नं भुद्धे स माजापत्यमाचरेत् । तथा च मर्नुः—

> 'भुञ्जानोडन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं ज्यहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं *रेतो-विण्मूत्रमेव च' ॥ (म. स्मृ. ४. २२२)

इति । न च-ब्रह्मकूर्चस्यैकोपवासरूपत्वात् ज्यहक्षपणेन विरोध—इति राङ्कानीयम्। तयोः राक्तीराक्तविषयत्वात्। अत्र दिनत्रयोपवासं राङ्खै-लिखितोऽप्याह—

> 'भुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नमर्वृत्तस्या अनुतस्य च । गृद्रस्य तु तथा भुक्त्वा निरात्रं स्यादभोजनम्' ॥ (शं. स्मृ. ११. १८)

इति । प्रजापितश्चात्र व्यवस्थितानि व्रतान्याह— 'ब्राह्मणस्येत गूद्रान्नमभोज्यं पेरिकीर्तितम् । सकृद्भक्त्वा तदज्ञानाद्गह्मकूर्चे सकृत्पिवेत् ।। अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्नमगाईतम् । मत्या त्रिरात्रं कुर्वीत कृच्छ्मभ्यासतश्चरेत्' ॥

इति ।

^{*} अत्र 'रेतो-विण्मूत्रमेव च' इति प्रायश्विसातिश्चयद्योतनार्थमुक्तम् । वस्तुतस्तु रेत आदीनां प्राश्चनं न अभोज्यानभोजनतुल्यम् । तत्र पुनरुप-नयनस्याभिधानात् ।

१. We follow here A. and I.; while all other manuscripts substitute सुमन्तुः for मनुः. and the text of Manu reads भुक्त्वाऽतो for मुझानो. २. H. omits -अश्वकः.— ३. I. does not insert शंखः. ४. B. C. D. E. F. and H. read अन्तस्य सुतस्य च and C. and F. substitute वा for चः; while I. अन्तस्य स्वास्य च for अन्तस्य। ऽस्तस्य च. ५. J. substitutes यहि for परि.

जाताशौचेन मृताशौचेन वा संयुक्तस्य पुरुषस्यान्नं 'सूतकान्नम्' । तान्निन्दा च मनुना दांशिता— 'नटान्नं रजकस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च । मृतंके सूतंके * चैव स्वर्गस्थमपि पातयेत्' ॥

हति । नटादिरभोज्यः । विप्रादीन् भोजयितुमनईस्वात् । तथा च बृहस्पतिः—

'नट-नर्तक-तक्षाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् । 'स्थाणु-पाषण्ड-गणिका अभीज्याच्चाः प्रकीर्तिताः'॥ (बृ. स्मृ. १. २७)

इति । याज्ञवलक्योशपि-

' [‡]कदर्य-बद्ध-चाराणां क्षीब-रङ्गावतारिणाम् । वैणा-अभेदास्त-वार्धुष्य-गणिका-गणेदीक्षिणाम् ॥

† स्थाणुः शिल्पी पाषाणभेदको वा।

‡ कदर्यादय इमे पूर्व तृतीयाध्याये भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे आश्रयदुष्टान्न-वर्जने आचार्येणेव व्याख्याबाः विशेषस्वत्रोच्यते । चारः ब्राह्मणसुवर्णव्यति-रिक्तपरस्वापहारी । वैणः वेणुच्छेदजीवी—इति विश्वानश्वरः । अभिश्वास्तः पतनीयैः कर्मभिर्युक्तः । आतुरो महारोगोपसृष्ट इति विश्वानश्वरः । ते च महारोगाः—

> 'वातव्याध्यक्तरी-कुष्ठ-मेहोदर-भगन्दराः । अज्ञांसि प्रहणीत्यष्टी महारोगाः प्रकीर्तिताः' ॥

इति । आतुर आसन्त्रमरण इत्यपि केचिदाहुः । अवीरा पति-पुत्ररहिता। ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्ता । बहूनामुपनयनकर्ता वा । श्वभिः वृत्तिर्थस्य सश्ववृत्तिः ।

^{*} मृतके सूतके चैव तद्दतो यदनं तत् भुक्तं चेत् स्वर्गस्थमि पात-यत्। किं पुनरिहेव स्थितम्।

२. G. reads मनु-बृहस्पति-धां for मनुना. २. A. reads तक्षणोत्रं and I. सूतान्नं for नटानं; while the quoted verse does not occur in Manu. ३. I. reads -रक्षिणाम् for -दीक्षिणाम्.

चिकित्सका-ऽऽतुरोन्मत्त-पुंश्वली-कुद्धे-विद्विषाम् ।
क्रूरोग्र-पतित-त्रात्य-दाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥
अवीरोस्त्री-स्वर्णकार-स्वीजित-ग्रामयाजिनाम् ॥
दौस्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम् ॥
नृशंस-राज-रजक-कृतन्न-वधजीविनाम् ॥
चैर्लधाव-सुराजीव-सहोपपतिवेदमनाम् ॥
पिशुना-ऽनृतिनोश्चेव तथा चाक्रिक-बन्दिनाम् ।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा' ॥
(या. स्मृ. १. १६१- १६९)

इति । 'राङ्कित'मित्यत्र दिविधा राङ्का विविक्षता। विषप्रक्षेपीदिका शास्त्रनिन्द्यत्वराङ्का चेति । तथाँहि नेकेर्षुंचित् कीकटदेरोषु पत-भूत-गणादिरूपास्तामस्यो देवतास्तोषयितुं

१. B. and D. read -क्रूटविद्धिषम, E. -वृद्धविद्धिषः and G. -वृद्धविद्धिषम् for क्रुद्धविद्धिषम्; while C. F. and the text read the whole line as follows:—
चिकित्सका-ऽऽतुर-क्रुद्ध-पुंधर्ली-मत्त-विद्धिषाम्।.

R. B. and D. omit this line :-

अविरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-धामयाजिनाम्।; while others except A. and the text read अवीर- for अवीरा—. ३. A. does not insert this line :—

शस्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्ववृत्तिनाम्।; while D. reads शास्त्रविक्रयि- and I. स्त्रीविक्रयि- for शस्त्रविक्रयि-३. Except A. C. F. G. and J. others read चेल- for चैल-, ५. We follow here A. C. and F.; while all others omit this line;—

पिद्युनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिक-बन्दिनाम्।.
६. I. reads विषपक्षेपिका for विषपक्षेपिविका and B. and D. omit बास्त- and read -निन्द्यशंका च for-निन्द्यत्वशङ्ग चेति; while J. विषपक्षेपणा-विशास्त्रनिद्यत्वशंका च. ७. J. substitutes तथा for तथाहि. ६. B. and D. शुचिकीकटदेशेषु, C. केषुचित् कीटकदेशेषु, G. and E. केषुचित् कीटदेशेषु for केषुचित् कीकटदेशेषु; while F. omits the following:—

तथाहि-केषुचित् कीकटदेशेषु प्रेत-भूत-गणादिरूपाः स्तामस्यो देवतास्तोषयितुं नरबर्लि संकल्प्य मनुष्यान् नरविं सङ्काल्प्य मनुदेयान्मारियतुं अन्नमध्ये गृहं विषं प्रक्षिपन्तीत्यस्ति महती प्रसिद्धिः । तादृशेषु गृहेषु विष-शङ्कासम्भवात् शङ्कितमन्नमित्युच्यते । तत्तु न भोक्तं योग्यम् ।

'विषं* चोपविषं भुक्त्वा चरेचान्द्रायणव्रतम्'।

इति चतुर्विश्वतिमते विषभोजनिन्दास्मरणात् । तथा केचित् श्रद्धालवः शृद्धादयः स्वगृहे श्रोतियो न भुङ्के इत्यभिषेत्य श्रोतियान्तरगृहे द्रव्यं दत्वा भोजयन्ति । ता-दृशस्य श्रोतियान्तरस्य गृहे सिद्धमन्नं निन्दात्वेन शङ्कितम्। 'प्रतिषिद्धान्नं' गोत्रातादि । तथा च याज्ञवल्क्यः-

उपितिन विषेण इति उपविषम्। तच-

'अर्कक्षीरं स्तुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका । करवीरोऽथ धत्तूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः' ॥

इति पञ्चिविधम् । केषाञ्चिन्मते सप्तविधम् —

'अर्क-सेहुण्ड-धत्तूरा लाङ्गली करवीरकः।
गुज्जा-ऽहीफेनमित्येताः सप्तोपविषजातयः'॥

इति शार्क्रधरे मध्यमखण्डे द्वादशाध्याये ।

^{*} विषं तावत् द्विविधं स्थावरं जङ्गमं चेति । स्थावरं कन्द-फलादिषु स्थितं भवति । तच —१ कालकूटम् २ वत्सनाभम् ३ शाङ्ककम् । ४ मालकम् ५ दामवैराटिमुसाकम् । ६ शृङ्गी ७ पुण्डरीकम् ८ महा-विषम् ९ हालाहलम् १० मर्कटकम् ११ काञ्चपुष्पकम् १२ इन्द्रायुधम् १३ तलम् इति त्रयोदशभेदभिन्नं भवतीति संग्रहे उक्तम् । एतेषां लक्ष-णानि तत्रैव द्रष्टव्यानि । सर्पादिदंष्ट्रासु यत् व्यवस्थितं तज्जङ्गमम् ।

१. C. omits मनुष्यान्. २. C. and F. do not insert इत्यस्ति महती प्रसिद्धिः

'अने चितं व्यामां के दा-की टसमन्वितम्। गुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्।। गोत्रातं दोकुनोच्छिष्टं पदास्पृष्टं च कामतः। उदक्या स्पृष्टसं धुष्टं पर्यायात्रं च वर्जयेत्'॥

(या. समृ. १. १६७-१६८)

इति । पात्रे पतितस्यात्रस्यार्ध मुक्तवा शिष्टमत्रं कालान्तरे भोक्तं यदि संगृह्यते तदा तदत्रं पूर्वोच्छिष्टमित्यभिधीयते । तेष्वेतेषु सूतकान्नादिषु पूर्वोच्छिष्टान्तेषु पञ्चसु मुक्तेषु ग्रूद्रा-न्नवद् ब्रह्मकूर्च-कृच्छी वेदितव्यी । सूतकान्ने ये वक्तव्य-विशेषास्ते सर्वेऽध्युपिष्टाद् वक्ष्यन्ते । यत्त्वभोज्याने सुम-नतुनोक्तम्—

> 'अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-पुंश्वल्यशुचि-शस्त्रकार-तैलिक-चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-लेखक-लैङ्गिक-

^{*} पूजार्हाय यदवज्ञया दीयते तदनचितम् । प्राणात्ययादिव्यातिरेकेण देवादार्चनाविश्वष्टं यन्न भवति केवलमात्मार्थमेव साधितं तद्वृथामांसम् ।

^{3.} Except A. C. and F. all others do not insert this and the following line:—

अना चितं वृथामांसं केश-कीटसमन्वितम। शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम्॥

२. The text and A. C. F. place this line after the next line. ३. B. and D. read च शुनोच्छिष्टं, E. H. J. तु शुनोच्छिष्टं for शकु-नोच्छिष्टं. ४. B. C. D. E. F. G. H. and J. read अस्पृष्टं पितिक्षितम्. २. I. reads -सपृष्टं and J. -संस्पृष्टं for -संपृष्टं. ६. I. reads विवर्जयेत् for च वर्जयेत्. ७. B. and D. read पूर्वोद्धिं for पूर्वोच्छिष्टं. ८. H. substitutes हि for आपि. ९. Except I. all others omit -लेक्ट्रिक-.

षण्डक-बन्धेक-गणके-गणिकान्नानि *चाभोडेया-नि । सौनिक-क्रव्याद-निषाद-बुरुड-चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिप्राह्याश्च अज्ञान-प्रतिप्रह्यो-श्चान्द्रायणं चरेन्'।

इति तत् कामकृताभ्यासविषयम् । यच राह्वेनोक्तम्— 'राद्रानं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः । चिकिंत्सकस्य क्ररस्य तथा स्त्री-गूद्र-जीविनंः॥ षण्डस्य कुलटायाश्च तथा बन्धनरक्षिणः । अभिरास्तस्य चोरस्य अवीरायाः स्त्रियास्तथा॥

* अभिशस्तादयः पूर्वं व्याख्याताः । चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य स चाक्रिकः । षण्डको वर्षवरः आकृष्टाण्डः पुमान् वा । कन्याविनिमयजातः पुत्रो बन्धकः । कृतं छित्रं तदेव पुनर्विशेषतः कृत्तं पक्षं च मांसं भुङ्क इति क्रव्यादः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।

'क्रव्यादः कृत्त-विकृत-पक्तमांसभुगुच्यते'। इति शब्दाणिवः।

१. We follow here A. and I.; while all others read -बद्धक- for -बन्धक- २. B. D. and I. read -गण- for -गणक-. ३. H. reads च न भो उद्यानि. B. D. and J. read the same, but omit च . ४. The text reads the following lines of the quotation as follows:—

बद्धस्य चैव चौरस्यावीरायाश्च तथा स्त्रियः।।
कर्मकारस्य वेणस्य कीरस्य पतितस्य च।
रुक्मकारस्य तक्ष्णश्च तथा वार्द्ध्विकस्य च।।
कर्म्यस्य नृशंसस्य वेदयायाः कितवस्य च।
गणात्रं भूमिपालात्रमत्रं चैवास्त्रजीविनः।।
सौनपान्नं सूतिकात्रं सुक्तवा मासं त्रतं चरेत्॥।

६. G. and J. read -शूद्रजीविनाम्. ६. This and the following two lines do not occur in I.:—

अभिशस्तस्य चोरस्य अवीरायास्त्रियास्तथा ॥ चर्मकारस्य वेणस्य क्षीबस्य पतितस्य च । कर्मारस्य तथा तक्ष्णो रजकस्य च बार्द्धेषेः ॥। चर्मकारस्य वैणस्य क्षीवस्य पतितस्य च । केर्मारस्य तथा तक्ष्णो रजकस्य च वार्धुषेः॥ कदर्यस्य नृशंसस्य वेश्यायाः कितवस्य च । गणात्रं गणिकोत्रं च मृगजीवि-श्ववृत्तिनाम्॥ सौनिकात्रं सूतिकात्रं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत्। (शं. स्मृ. १७. ३६–३८)

इति एतच पूर्वेण समानविषयम् । मासव्रतस्य चान्द्रा-यणरूपत्वात् । यदपि बृहस्पतिनोक्तम्—

> 'शौण्डिकान्नं नटस्यान्नं क्षीव-दण्डिकयोरिपि*। दुष्टान्नमपेसृष्टान्नं सोमिविकयिणस्तथा ॥ सीर्निकान्नं सूतिकान्नं वार्धुषेः पतितस्य च । एतेषां ब्राह्मणो सुक्त्वा द्वादशाहं यवान् पिंबत्'॥ ( बृ. स्मृ. १. ३१–३२ )

इति यदिष राङ्ख-लिखिताभ्यामुक्तम्— 'अभिशस्त-पतित-रजक-चाक्रिक-तैलिक-ग्रामयाजक-शृद्र-सांवत्सरिक-कुलटा-सु-वर्णकार-चर्मकार-चित्रवृत्ति-पोपक-तन्तु-वाय-रङ्गावतारि-मानकुट-शौण्डिक-वध-

^{*} दण्डो लगुडः तं प्रहत्य जीवतीति दण्डिकः।

२. A. reads हक्मकारस्य तक्ष्णक्ष for कमीरस्य तथा तक्ष्णो. २. All, except A. and I. substitute भूमिपालालं for गणिकालं च. ३. I. reads अविशालं for अपसृष्टालं. ४. B. and D. read सूतालं भूमिकालं च, C. E. F. H. and J. सूतालं सृतिकालं च and I. सूत्यलं सूतिकालं च for सौनिकालं सूतिकालं. ५. B. and D. substitute सिक्त for चाकिक. इ. Except A. all others read -कुलिक- for कुलड़ा-. ७. I. reads -घोषक्र- for -पोषक

जीवि-नृशंस्योत्मविक्रयि-वाधुषिक-श्यो-वक-नटवृत्ति-व्रात्य-तस्कर-गणांत्रभी-जनेष्वतिकृच्छ्रं चरेत्' ।

इति एतदुभयं पूर्वोक्तविषये चान्द्रायणं कर्जुमशक्त-म्प्रति वेदितव्यम् । यदि बृहस्पतिना दर्शितम्— 'गान्धवे छोहकारश्च सीर्निकस्तन्तुवायकः । चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥

यजमाने।पजीवी च ग्रूद्राध्यापक-याजकौ । कुलटश्चित्रकर्मा च वार्धुषिश्चर्मविक्रयी ॥ समर्घ पण्यमाहत्य महार्घ यः प्रयच्छति । स वै वार्डुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥ वृर्या ऽऽरामाश्रमाणां च भेदकः पुँण्यविक्रयी ।

^{*} अभिश्वस्तादयः पूर्वं व्याख्याताः । संवत्सरं वेत्तीति सांवत्सरिकः ज्योतिषिक इति यावत् । पोषकः व्यभिचारार्थं स्त्रीणां पोषणकर्ता । मान-कृटः न्यूनमानकर्ता ।

[†] जप-यात्रा-यज्ञादिभिः सम्पादितं पुण्यं द्रव्यं गृहीत्वा विक्रीणाति— भया कृतस्यामुकस्य कर्मणः यदुत्यन्तं श्रेयः तत् अमुकद्रव्यं गृहीत्वा तुभ्यमहं सम्प्रददे'—इति सङ्कल्य यो ददाति स पुण्यविक्रयी । गुरुः पि-त्रादिः स गुप्तो यस्य स गुरुगुप्तिकः। ख्यापने दोषाविष्करणं भवेदिति भिया यो पित्रादीन् न विक्तं स निन्दाः । वर्णिकया जीवतीति वर्णिकः भूमिका प्रहणकर्तेति यावत् । गान्धवीदिवर्णिकान्तेषु यो विप्रो मोहात् तत्कर्मणा वर्तते स प्रायश्चित्तेन व्यवहार्यो भवेत् । सदेत्युक्तेरभ्यासोऽवग-स्यते। ये च ब्राह्मणाः स्वयमेव तेषां कर्माण्याचरयुः तेषां प्रत्यापति शु-द्विम्—इत्यादि योजनीयम् ।

१. C. and F. read -नाराशंसि- for -नृशंसि-. २. I. reads -दयावभटवृत्ति- for -द्यावक-नटवृत्ति-. ३. I. omits -गण-. ४. Except A. and I. all others substitute मूर्तिकः for सीनिकः; while H. नुन्नवायकः for तन्तुवायकः. ५. A. reads -कुलक्ष for -कुलटश्. ६. B. D. and G. read दारा for SSरामा-. ७. A. reads प्ण्यविक्रयी for पुण्यविक्रयी.

विक्रयी ब्रह्मणो यश्च योनिसाङ्करिकश्च यः ॥
रङ्गोपजीवी क्रूटोग्नः कुँहको गुरुगुप्तिकः ।
भिषक च गरदश्चेव रूपाजीवी च सूचकः ॥
सौनिंको वर्णिकश्चेव निषादेन समाः स्मृताः ।
कर्मणा तेषु यो मोहाद ब्राह्मणो वर्त्तते सदा ॥
प्रायश्चित्ते तु चिरते व्यवहार्यो भवेत् स हि ।
एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्वे ब्रह्महणः किल ॥
तस्माद् देवे च पित्र्ये च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभिः ।
एतेषांभव सर्वेषां प्रत्यापत्ति तु मृग्यताम् ॥
भैक्ष्यान्नमुपभुद्धानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
एतेषां ब्रह्मणो भुक्त्वा दत्वा कृत्वा प्रतिग्रहम्॥
प्राजापत्येन गुङ्गोत्तु तस्भात् पापान्न संग्रयः'।
( वृ. स्मृ. १, ३०-३१ )

इति । तत्र चान्द्रायणं पूर्वोक्त चान्द्रायणेन समानविष-यम् । प्राजापत्यं तु तस्मिन्नेव विषये वेदंविदम्प्रत्यवगन्तव्यम् । 'ब्राह्मण ' इति विद्योषाभिधानात् । यचोक्तमङ्गिरसा–

^{*} एतेषां पर्वोक्तदोषदृषितानां गान्धर्वादीनामित्यर्थः।

१. B. D. and H. read कूटी च, C. F. and J. कूटिश: and G. कूटाइ: all for कूटाइ:. २. I. reads कुहको गुप्तिकस्तथा for कुहको गुरुगुप्तिक:. ३. I. reads भिषजो for भिषक च. ४. G. substitutes कूपजीवी for हपाजीवी. ५. J. substitutes सौमिक: for सौनिक:. ६. B. C. D. E. F. G. H. I. and J. read परिहार्थों for ज्यवहार्थों. ७. B. C. D. and F. read महाहता: for जहाहण:. ८. Except A. and I. all substitute तथा for तस्मात्. ९. All ethers except A. read परयापत्तिस्तु for परयापत्ति तु. १०. G. omits वेत्विदम्.

'अभोज्यानां तु सर्वेषां भुक्तवा चान्नमुपस्कृतम् । अन्त्यावेसायिनां भुक्तवा पादकृच्छ्रेण गुद्भचिति'।। ( अं. समृ. ३. १९ )

इति । यदिष विष्णुनोक्तम्—

'गण-गोणका-स्तेन-गायनान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्तेत । (७) तक्षोन्नं चर्मकर्तुश्च । (८) वार्डुषिक-कदर्य-दीक्षित-बद्ध-निगडाभिशस्त-षण्डानां च*। (१) पुंश्वली-दाम्भिक-चिकित्सक-लु-व्यक-क्रुरोच्छिष्टभोजिनां चं।(१०)अ-वीरास्त्री-स्वर्णकार-सपत्न-पतितानां च। (११)पिश्चनानृतवादि-क्षतधर्मा-ऽऽत्म-रस-विक्रियिणां च।(१२) शैलूष-तन्तुवाय-कृतप्त-रजकानां चं।(१३)चर्मकारनि-षाद-रङ्गावतारि-वैण-शस्त्रविक्रयिणां च। (१४) श्वजीवि-शौण्डिक-तैलिक-चैल-निर्णजकानां च। (१५) रजस्वला-

^{*} बद्धः रज्जा पाद्योर्वा बद्धः । निगडः शृङ्खला साऽस्यास्तीति नि-गडः। सपन्नः शत्रुः। स्वभार्याया उपपतिर्जारः सह वर्तते वेश्मनि सः।

२. B. and D. read अन्त्यावसायिनं मुक्त्वा for अन्त्यावसायिनं भुक्त्वा २. I. reads -गणक-for -गणिका- ३. Except A. I. and the text all others read अङ्गोन्नं for तक्षानं. २. Some manuscripts read -निगला; while the text बंधनिका for -बद्ध-निगडा- ६. H. substitutes वा for च. ६. H. reads -सापत्न- for -सपत्न-. ७. We follow here A. and the text; while all others read -क्रनुधर्मसोम- for -क्षतधर्मा-ऽऽत्मरस-. ६. Except A. and I. all omit च and J. substitutes -मजक- for रजक-. २. G. and the text read कर्मकार- and B. C. D. E. F. H. and J. कर्मार- for चर्मकार-.

सहोपपितवेइमनां च । (१६) भ्रूण-प्रावेक्षितमुदक्या संस्पृष्टं पतित्रणाऽत-लीढं ग्रुना संस्पृष्टं गवाप्रातं च । (१७) कामतः पादस्पृष्टमवक्षतं च । (१८) मन-कुद्धा-ऽऽतुराणां च। (१९) अनिर्वतं वृथामांसं च। (२०) पाठीन-रोहित-रोजीव-सिंहतुण्ड-शकुलवर्जं सर्वमत्स्यमां-साग्राने तिरात्रमुपवसेत्। (२१) सर्वजलज-मांसाग्राने च। (२२)

( वि. स्मृ. ५१. ७-२२)

इति । तत्र त्रिरात्रोपवासो अकामकृतसकृद्गोजनविषयः। तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्चस्त्वशक्तम्प्रति वेदि-तव्यः । सप्तरात्रपयोवतमकामकृताभ्यासविषयम् । शङ्कित-प्रतिषिद्धान्नयोहारीत आह-

' मृत-सूतक-जूदान्नं सैदोषेणापि^{*} संस्कृतम् । ज्ञाङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं विद्विषोष्ट्रमथापि वा ॥ यदि सुद्धीत विप्रो यः पायिश्वती ध्रुवं भवेत् । एकरात्रोपवासस्य गायज्यष्टदातं जपेत् ॥

^{*} सदोषेण महापातकादिदोषदूषितेन । पञ्चगव्यस्य पृथक् पृथक् पञ्च मन्त्राः पूर्वत्रोक्ता अत्रानुसन्धेयाः।

I. reads - रोहितं च राजिल- सिंहतुण्डं च for -रोहित-राजीव-सिंहतुण्ड-.
 Except the text and A. read -सञ्चलकवर्जी for -शकुलवर्जी.
 Except A. and I. all others read सरोषं वापि for सहेषिणापि.
 B. C. D. E. F. G. H. and J. read प्रायश्चित्तं for प्रायश्चित्ती.

पादायेत् पञ्चिभर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं पृथक् पृथक् । एतेन शुद्ध्यते विप्रो ह्यन्यैश्वाभोज्यभोजनैः'॥ (हा स्मृ १३. १-३)

इति । एतच ब्रह्मकूर्चवद् व्याख्येयम् । पूर्वेच्छिष्टे तु ब्रह्मकूर्चसमानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

'स्वमुच्छिष्टं तु यो भुङ्के यो भुङ्के मुक्तभाजने*। एवं वैवस्वतः पाह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत्'॥ इति ॥ ९ ॥

पूर्वीच्छिष्टस्य पुनर्भोजने व्रताचरणमभिहितम् । तेनैव दृष्टान्तेन बालाद्युच्छिष्टस्याभोज्यत्वमाद्यङ्क्य स्वन्पशुद्भ्या भोज्यत्वमाह—

ंबोलैनेकुल-मार्जारैरन्नमुच्छिंष्टितं यदा । तिल-दर्भोदकः प्रोक्ष्य शुद्धचते नात्र संशयः॥६॥ इति। उच्छिष्टितं उच्छिष्टतामापादितम्। प्रोक्षितस्यात्रस्य भी-जैने श्रद्धाजडस्योच्छिष्टत्वशङ्काऽनपायात् पुनर्वतमाचरणीय-

† यदापि 'बाल आषोडशात् वर्षात्'-इत्युक्तं तथाप्यत्र आपञ्चमाद्वर्षात् इत्येव वक्तुमुचितम् । ततः परं तस्य सज्ञानत्वात् । धरणीधरस्तु-'बालाः पञ्चवर्षाधिकवर्षाः। पञ्चवर्षात् परस्येति स्मरणात्'-इत्याह । तदसमञ्च-सम् । पञ्चवर्षाधिकस्य प्रायश्यित्ताभिधानादित्यन्यत्र विस्तरः । बहुवच-नात् मूषकादीनामपि ग्रहणमिति केचित् ।

^{*} भोजनकाले पात्रालम्मनं विहितम्। तदकृतायो भुङ्के स मुक्तभा-जने भुङ्क इत्यर्थः।

१. B. reads शुक्तभाजनः, D. भक्तभाजनः, C. E. F. and J. मुक्तभाजनः and G. मुक्तभोजने all for मुक्तभाजने. २. M. reads च्यालैः for बालैः. ३. K. and L. read उच्छेषितं for उच्छिष्टितं. ४. I. does not insert भोजने. ५. I reads पूर्ण- for पुनर्.

मिति संशयः स्यात् । अतो नात्र संशयः कर्त्तव्य इत्युक्तम्। प्रोक्षणमकृत्वा भुक्ते सित पञ्चगव्यं पातव्यम्। तदाह संवर्तः—

> 'श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्टमक्षणे तु त्र्यहं क्षेपेत्॥(९८९) बिडाल-मूषकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिबेत् द्विजः ' । (सं. स्मृ. ९८९–१९०)

इति । शास्त्रीयपञ्चगव्यपाने योऽशक्तः तम्प्रत्युक्तं स्मृ-त्यन्तरे—

' भुक्त्वोच्छिष्टं तु काकानां विशुद्ध्यत ज्यहोषितः । भुक्त्वोच्छिष्टं बिडालादेः पञ्चगव्यं पिवेत् द्विजः' ॥ इति । मर्नुः—

'बिडाल-काकाखूच्छिष्टं* जम्बा श्व-नकुलस्य च । केश-कीटावपन्नं च पिबेद् क्रींसीं सुवर्चलाम् '।। (म. स्मृ. १९. १५९)

* इदं ताबदकृतप्रायश्वित्तस्य ब्रह्मचारिणः 'व्रतशेषं समापयेत्'--

१. B. D. and G. omit पात्तव्यम्; while H. omits the following :पंचगव्यं पातव्यम् । तहाह संवर्तः-

'श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं क्षिपेत् । बिडाल-मूषकोच्छिष्टे - - - - - - - '॥.

२. B. C. D. F. and J. जपेत्, I. श्विपेत्, and the text द्विज: for श्वपेत्-३. The text does not insert ब्राह्मी. and F. omits the following portion:—

' - - - - - - नाविद्युध्येत् त्र्यहोषितः। भुक्त्वोष्टिछष्टं विडालादेः पंगगव्यं पिबेट् द्विजः'। इति । मनुः—

'बिडाल-काकाखू - - - - - '॥

and it substitutes मनुरापि for विष्णुरापि the same.

४. All, except A. and I. add आह after मनुः. ५. The text reads ब्रह्म-सुवर्चलाम् for ब्राह्मी सुवर्चलाम्. इति । विष्णुरपि-

'बिडाल-काक-नकुलाखृच्छिष्टभोजने बाह्मीं सुवर्चलां पिबेत्। (४६) श्वीच्छिष्टाराने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत्। (४७) पञ्चनखिण्मूत्राराने सप्तरात्रम्। (४८) आमश्राद्धाराने तिरात्रं पयसा वर्तेत। (४९) बाह्मणंः ग्रुद्दोच्छिष्टभोजने तिरात्रमुपवसेत्।

(म. स्मृ. १९. १९८) इत्यनेन पूर्ववाक्ये व्रतशेषसमापनेऽनधिकारमाह। अवपन्ने केश-कीटादिभिर्दूषितम्। ब्राह्मीं पिष्ट्वा उदकेन सह पिनेदेकाहम्।

* इदं चाकामतः सकृद्भक्षण एव । कामतस्तु पूर्वीकं ब्रह्मकूचिम् । एकदिनोपोषणमकामतः सकृद्भक्षणे । कामतीऽभ्यासे तु त्रिदिनमुपोषणं प्राजापयं च । मानुषातिरिक्तपञ्चनखानां विण्मूत्राञ्चने सप्ताहमुपोषितो- उष्टमेऽह्वि पञ्चगव्यं पिवेदिति योजना । इदमपि कामत एव । ब्रह्मचार्य-तिरिक्तस्यामश्राद्धाञ्चने विरात्रं पयःपानम् । इदं चाकामतः । अकामतः श्रूद्रोच्छिष्टभोजने तिरात्रे।पवासः। कामतस्तु विरात्रे।पवाससहित एक-दिनमुदकवासः । ब्रह्मचारिणोऽयं मधु-मांसाञ्चननिषेधः । वैश्य-राजन्यो-च्छिष्टाञ्चने पञ्चरात्र-विरात्रं कामतः । राजन्यस्य श्रूद्र-वैश्ययोशच्छिष्टाञ्चने पञ्चरात्र-विरात्रं कामतः । वैश्यस्य श्रूद्रोच्छिष्टाञ्चने विरात्रोपवासः। चण्डालाः पूर्वोकाः तेषां आममन्त्रं भुवन्त्वा विरात्रमुपवसेत् ।

त्रिरात्रमुपवसेत् । (५०) हिनमेकं चोहके वसेत् । (५१) मधु-मांसादाने प्राजापत्यं

१. D. and J. omit the following: - विष्णुर्वि-

^{&#}x27;विडाल-काक नकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्चलाम्; while C. substitutes मनुर्पि for विष्णुर्पि. २. E. and I. read स्वीच्छिष्टाशने for खोच्छिष्टाशने. ३. We follow here A. and the text; while all others do not insert the following portion:—सप्तानम् । (४८) आमश्राद्धाशने. ४. I. includes ब्राह्मणः in forty-nine sûtra. ५. The text substitutes -अश्चने for -भोजने and omits the following:—

(५०) दिनमेकं चोदके वसेत्।(५१)
मधु-मांसाराने पाजापत्यं सप्तरावम्।(५२)
वैद्योच्छिष्टभोजने पव्चरावम्।(५३)
राजन्योच्छिष्टभोजने तिरावम्।(५४)
राजन्यः गृद्रोच्छिष्टाशी पव्चरावम्।
(५५) वैद्योच्छिष्टाशी तिरावम्।(५६)
वैद्यः श्रुद्रोच्छिष्टाशी च।(५७) चण्डालान्नं भुक्त्वा तिरावमुपवसेत्।(५८)
सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकम्'।(५९)

## इति । उज्ञाना अपि—

'ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने प्राणायामरातं कुर्यात् । क्षित्रयोच्छिष्टभोजने प्राणायामसहस्रम् । वैद्योच्छिष्टभोजने दशसहस्रं प्राणायामम्* । मितपूर्वे प्राजापत्यमित्कृच्छ्ं कृच्छ्रातिकृच्छ्ं च। गूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रं यवागूपानम् । मितपूर्वे चेत् पराकः । एवं दिजात्युंच्छिः ष्टभोजने गूद्राणां च । ब्राह्मणोच्छिष्टाना-मपां पाने षोडश पाँणायामान् धारयेत् ।

^{*} ज्ञात-सहस्र-दश्वसहस्रप्राणायामा अकामत एव । एवमेवाग्रेजीप ।

१.All, except A. and the text omit च; while I. interchanges the world in the sûtras fifty-three to fifty-six respectively. ২. G. reads প্রানাধस्थमिति। কুল্পু কুল্জানিকুল্পু च; while F. omits च. ३. B. D. and G. substitute दिन for दिनाति. ४. I. reads প্রাণাধান for প্রাণাধান্ত

क्षित्रेयाणां तिंदात् वैदयानां चत्वारिंदात् । ग्रुद्राणां कुद्रावारिपानं न्यहम् । बुद्धिपूर्वं चेत् न्यहं चतुरहं पंचरेत्रं सप्तरात्रं च पञ्चगव्यपानं क्रमेण । अन्त्यजानामुच्छि-ष्टभोजने बुद्धिपूर्वे महासान्तपनम् । अबु-द्धिपूर्वे चान्द्रायणम् ।

( उ. स्मृ. ३. २०-३२ )

इति । मनुरपि—

'शुद्रोच्छिंष्टाश्च पीत्वापः क्वावारि पिबेत् च्यहम्।(१४८) अभोज्यानां तु भुक्त्वा इत्रं स्त्री-श्रूद्रोच्छिष्टमेव च। जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान् पिबेत्।।(१५२) (म. स्मृ. १५. १४८-१५२)

इति । जातूकण्यों अप —

'जम्बूक-काक-मार्जार-श्व-गोधानां गवामि । मत्योच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा कृच्छ्ं सान्तपनं चरेत्'॥

^{*} ज्ञूद्रपीतोच्छिष्टा आपः पीत्वा विधिवत् सान्तपन-कुद्योदकमहणम-न्त्रेण संस्कृतं कुद्यामिश्रितं वारि त्र्यहं पिवेत् । इदमकामत एविति ज्ञे-यम् । अभोज्या अश्रोत्रियादयः । 'ज्ञूद्रजातिमहणादेव जातिनिर्देशात् 'स्त्रीमहणं लब्धसवर्णार्थं विज्ञयम्' – इति मेधातिथिः। इदं च सप्तरात्रं यवपानं कामतः ज्ञूद्रोच्छिष्टानामपां पाने इति विज्ञेयम् । कामाकाम-अभ्यासानभ्यासतारतम्येन एकगुण-द्विगुणादिकं योजनीयम् ।

१. All, except A. and I. read क्षत्रियों for क्षत्रियाणां. २. G. reads अहम् for त्र्यहम्. ३. I. omits पंचरात्रं ; while G. and H. omit सप्तरात्रं. ४. I. reads ऽबुद्धिपूर्वे महासांतपनम् । बुद्धिपूर्वे, but it seems to be a mistake. ५. I. reads शूद्रोच्छिष्टं च पीरवा तु for शूद्रोच्छिष्टाञ्च पीरवापः.

इति । याज्ञवल्क्योऽपि —

'विपार्ध क्षित्रयस्य स्यात् वैदयानां च तदर्धकम्"। तदर्धमेव ग्रूद्राणां प्रायिधत्तं विदुर्वुधाः '॥ (यः स्मृः ३.१९)

इति । बृहिद्दिष्णुः—

ब्राह्मणः गूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चैगव्यं पिनेत्।(९०) वैद्योच्छिष्टाशने पञ्चरा-त्रम्।(९९) राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम्। (९२) ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम्'[†]।(५३) (वि. स्मृ. ५९, ५०-५३ आन्ध्रपु०)

इति । राङ्क्ष-लिखितौ--

'ब्राह्मणोच्छिष्टादाने महाव्याह् तिभिरभिमन्व्यापः पिवेत् । क्षियोच्छिष्टादाने ब्राह्मीरसपकेन व्यहं क्षीरेण वर्तयेत् । वैद्योच्छिष्टभोजने विरात्रोपी-

* जातिभेदेनायं प्रायश्चित्तभेदः सर्वत्र तारतम्येन योजनीयः। † एतानि सर्वाण्यप्यकामत इति विज्ञेयम्। कामतस्तु द्विगुणादिकम्।

सप्तरात्रं पंचगव्यं पिवेत् । वैदयोच्छिष्टाशने पञ्चरात्रम् । राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रम् । त्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम्' । इति । शंख लिखितौ—

> 'ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिर्भिः मन्द्रयापः पिबेत्। क्षत्रियोच्छिष्टाशनेः

४. Except A. all others read शङ्खः for शङ्ख-लिखितौ ६. I. reads wrongly न्नासणां for न्नासी-.

१. A. and J. substitute कण्वोऽपि for याज्ञवल्क्योऽपि and the quoted verse does not occur in याज्ञवल्क्यस्मृति. २. B. D. G. and H. read वृद्ध-विष्णुः for बृहद्विष्णुः, but the quoted sûtras occur in Vishnu Smriti (Te MS.) ३. In Vishnu Smriti the words पंचगव्यं पिनेत् are omitted, and B. D. E. and H. omit the following:—

षितो ब्राह्मीं सुवर्चलां पिनेत् । ग्रुद्रोच्छिष्टभोजने षड्रात्रमभोजनम् '* ।

इति । यमः---

'भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति। भूभुजा सह भुक्त्वान्नं तेप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति।। वैद्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकृच्छ्रेण शुद्ध्यति। शुद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं चान्द्रायणमथाचरेत्'।। (य. स्मृ. ६. १–२)

इति । आपस्तम्बः-

ग्रैद्रोच्छिष्टभोजने तु सप्तरात्र-मभोजनम् । (४) स्त्रीणाम् । (५) (आ. ध. सू. १. ९. २६. ४-५)

इति । श्रृह्यः—
'श्रृह्योच्छिष्टाशने मासं पक्षमेकं तथा विशः। क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्'ं।। (श्रं. स्मृ. १७. ४२)

† सहभोजनं एकस्मिन् पात्रे भोजनम् । न त्वेकपङ्कौ । 'सह भुक्ता ब्राह्मणेन ब्रह्मकूचै पिवेत् त्र्यहम्' । इस्राद्यंगिरोवचनेन तत्रं प्रायश्यित्तस्यात्पत्वाभिधानात् ।

‡ पूर्वत्र श्वाङ्खलिखितोक्तमापस्तम्बोक्तं इदं च प्रायश्चित्तविधानं एकस्मिन्नेव विषये विभिन्नमपि दोषतारतम्येन योजनीयम्।

^{*} इदं चोच्छिष्टमन्नमेव । मांसाद्यभक्ष्योच्छिष्टभोजने उच्छिष्टभोज-निनिमत्तमभक्ष्यभक्षणनिमित्तं चेति प्रायश्चित्तद्वयं कर्तव्यम् । कामाका-म-अभ्यासानभ्यासतार्तस्येन प्रायश्चित्तावृत्त्यादि कल्पनीयम् ।

থ. We follow here A. and G.; while all others read মান্ত্ৰিপ for মানুক্তিপ, but the reading seems to be incorrect. ২. The text reads these two Sûtras as follows:—

धूदस्य सप्तराचमभोजनम् । (४) स्त्रीणां चैवम् । (५).

### इति । बृहद्यमः-

'माता वा भगिनी वाऽपि भार्या वाऽन्याश्व योषितः। न ताभिः सह भीक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्'॥ (य. स्मृ. ६.९)

#### इति । आपस्तम्बः-

' अन्त्यानां भुक्तदोषं तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चोन्द्रं कृच्छ्रं तदर्धे तु ब्रह्म-क्षच्च-विद्यां विधिः' ॥ (आ. स्मृ. ५. ९)

### इति । अङ्गिराः—

'चण्डाल-पितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । चान्द्रायणं चरेद्विमः क्षन्नः सान्तपनं चरेत् ॥ षड्रात्रं च त्रिरात्रं च वर्णयोरनुपूर्वद्यः'* । ( अं. स्मृ. ३. ६३–६४ )

## इति । वृद्धशातातपः-

'पीतरोषं तु यत् किन्चिझोजने मुखनिःसृतम् । अभोज्यं तद् विजानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः कचित् । विरात्रं तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः' ।।

* वैरुय-शूद्रयोः षड्रात्र-त्रिरात्रे अनुक्रमेण । इदमपि अकामतः सक्-देव भक्षणे । कामतोऽभ्याते त्रिकं कल्पनीयम् ।

ं इदं तु स्वस्यैवोच्छिष्टम् । यदि किञ्चित् पीत्वा पानीयपात्रं भूमौ निधाय पुनस्तदेव पिबति तदोच्छिष्टपानदोषनिरासार्थे त्रिरात्रव्रतं कुर्यात् ।

१. The text reads चान्द्रायणं तदर्घाधे for चांद्रकृच्छ्रं तदर्धे तु. २. J. reads भोजने for भाजने; while G. and H. मुखतश्च्युतम् for मुखनि:स्तम्. ३. This verse does not occur in I. but all others insert it.

### इति । शातातपः—

' ब्रूइस्योच्छिष्टभोजी तु तिरात्रोपोषितः शुैचिः । सुराभाण्डोदकं पीत्वा च्छर्दितो घृतसेवकः * ।। अहोरात्रोपवासेन शुद्धिमाप्तोति वै दिजः'। ( ज्ञा. स्मृ. ५. ७-८ )

### इति । षट्त्रिंशन्मते-

'दीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं रात्री रथ्याहतं तु यत् । अभ्यद्भाचेव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुद्भ्यति'।। इति । अत्र बालोच्छिष्टपसङ्गादुदाहतेषु वचनेष्वेकोस्मि-न्तिषये श्रूयमाणानां बहूनां त्रतानामावृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्था वर्णनीया ।। ६ ।।

मुक्तोच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमभिधाय पङ्क्युच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमाह—

एकपङ्क्तयुपविष्टानां विप्राणां सह भोजने । यद्येको अप त्यजेत् पात्रं देशपमन्नं न भोजयेत् ॥ अ॥ मोहादु ज्जीत यस्तत्र पङ्क्तावु च्छिष्टभाँजने । प्रायश्चित्तं चरेद्रिपः कृच्छ्रं सान्तपनं तथाँ ॥ ८॥

* घृतसेवनमेकवारमेव।

१. A. substitutes कचिन् for शुचि:. २. B. reads छर्दनाद् घृतसेवनात् for छ्दितो घृतसेवकः. ३. H. reads कास्मन् for एकास्मिन्. ४. Except A. and I. all others read भोजने for -भाजने; while M. मोहाह्या लोभतस्त्र for मोहाद् भुद्धीत यस्तन. ५. K. and L. read तदा for तथा and insert the following line—

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धचति ।

इति । एकी विषः सहसा स्वभोजने समीप्ते वा भोजनमध्ये येन केनचिद्विष्टेन वा भोजनपात्रं परित्यज्य इतरेषु
विषेषु भुद्धानेष्वेव सत्सु स्वयमुत्थाय यदि गच्छेत् तदा विषानतेरः स्वस्वपात्रेषु भुक्ताविद्याष्टमन्नं न भोक्तव्यम् । तिममं
शास्त्रीयनिषेधमज्ञात्वा यो भुङ्क्ते स सान्तपनं चरेत् । निमित्तस्याल्पत्वादत्र द्विरात्रसान्तपनं वेदितव्यम् । अस्मिन्नेव विषये
समानं त्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

'यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्ते वुच्छिष्टायां कदाचन । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्धचित '॥ (अं.स्मृ. ९.१)

इति । वन्ह्यादिव्यवधाने पङ्क्युच्छिष्टदोषी नास्ति । एत-चाचारकाण्डे दर्दिातम् ॥ ७-८ ॥

अभिनवक्षीरादिभोजने प्रायधित्तमाह—
पीयूषं श्वेतलञ्जुनं वृन्ताकफल-गृद्धने ।
पलाण्डु-वृक्षिनिर्यास-देवस्व-कवकानि च ॥ ९ ॥
उष्ट्रीक्षीरमिवक्षीरमज्ञानाद् भुँञ्जते द्विजः ।
तिरात्रमुँपवासेन पञ्चगव्येन शुद्धचित ॥ १० ॥
इति । पीयूषं अभिनवं पयः । पयसोजभिनवत्वं पसवकालीनत्विमत्येके । दशाहान्तःपातित्विमत्यपरे । दशाहादूर्ध्वमिष

१. C. and F. read समाप्तेऽसमाप्ते, B. D. E. G. and J. प्राप्ते समाप्ते both for समाप्ते वा. २. J. reads स्वयं स्वापित् यदि गच्छेत्. ३. Except A. and I. all others read पङ्क्याम्. ४. B. D. and G. read पित्रते for भुंजते and K. and L. दिजा: for दिजाः. २. M. reads उपवासी for उपवासेन. ६. I. substitutes पीयूषस्वं for पीयूषमभिनवं पयः.

प्रसवप्रयुक्तरक्ताद्यार्द्रतासद्भावकालीनत्विमिति केचित् । श्वेत-शब्दो लग्नुन-वृन्ताकाभ्यां सम्बध्यते। तेन रक्तलग्नुन-कृष्ण-व-ताकादी नेदं प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति । गृञ्जनं पत्रवि-द्रोषः । यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्र्यर्थे भक्षयन्ति । वेइयार्श्वे मदाद्यर्थम् । मूलविद्योषो वा गाजरापरपर्यायः । पलाण्डुः स्थूलकन्दी लग्नुनविद्योषः । वृक्षनिर्यासी हिङ्ग-कर्पूरा-दिव्यतिरिक्तः । हिंग्वादीनां भोज्यत्वाभ्यनुज्ञानात् । देवतार्थ-मुपकाल्पते क्षेत्रादावुत्पन्नमन्नं देवस्वम् । कवकं भूमौ छत्रा-द्याकारेणोत्पन्नं द्यालीन्ध्रदाब्दवाच्यम् । पीयूषादिभोजी त्रिरात्र-मुपोष्य चतुर्थे दिवसे पञ्चगव्यं पिबेत् । मतिपूर्वे तु भोजने मन्राह-

'छत्राकं विद्वराहं च लगुनं ग्रामकुक्कुटम् । पंलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्या जम्भ्वा पतेह्विजः' ।। ( म. स्मृ. ५. १९ )

'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्'।

(गी. स्मृ. २१. ४) इति गीतमोक्तपातित्यवान् भवति । तेन उक्तप्रायश्यिताचरणात् प्राक् सन्ध्यावन्दनादावनधिकारः । एवमेव महापातकादिपातित्यापाद-कव्यतिरिक्तेषु पापेषु यत्रयत्र पातित्यमुक्तं तत्र सर्वत्र कर्महानिरूपं पातित्यमित्यवगन्तव्यम्।

^{*} भाषायां 'गांजा' इति प्रसिद्धः पत्रविश्वोष एवायमिति प्रतिभाति तस्मिन् कण्ठशुद्धिकरतं मदजनकत्वमुभयमप्यस्तीति प्रसिद्धमेव।

[†] छत्राकं दिविधम्। भूजै वृक्षजं चेति । दिविधमप्यभक्ष्यम्। अत्र पतेत् इति यदुक्तं तत्—

a. B. D. G. H. and J. omit इदं and read न मायश्चित्तं for नेदं प्रायश्चित्तं. २. B. D. E. G. H. and J. read विश्व and C. F. I. विटाश for वेदयांश. and I. substitutes स्वराद्यर्थे for महाद्यर्थ. ३. G. reads गृञ्जनपर्याय:; while I. गृञ्जनापरपर्याध: for गाजरापरपर्याय:. ४. I. reads प्राम्यकुकुटम् for धामकुक्टम्. ५. I. reads पलाण्डुगृञ्जनं for पलाडुं गृञ्जनं.

इति । अमितपूर्वे स एवाह— 'अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । यतिचान्द्रायणं वा अपि देषिषूपवसेदहः'*॥ (म. स्मृ. ५. २०)

इति । तत्र सप्तरात्रात्मकं सान्तपनं वेदितव्यम्---'अबुद्धिपूर्वे सान्तपनं सप्तरात्रं वा '। ( गी. स्मृ. २३. २५ आन्ध्राक्षरपुस्तके.)

इति गै।तमेन सप्तरात्रीपवाससमिवकल्पस्मरणात् । एवं च सति मूलवचनोक्तन्यहोपवासी भक्षितोद्वारितविषयो द्रष्टव्यः। चान्द्रायणं त्वावृत्तिविषयम् । ' रोषेषूपवसेदहः'-इत्येतत् कुं सुम्भादिषु द्रष्टव्यम् । तथा चं चतुर्विदातिमते—

'पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं कुसुम्भं वनकुर्क्वंटम् । नालिकां बालपुष्पं च भुक्त्वा दिनमभोजनम्'॥ इति । न चैतस्य पलाण्डोर्मूलवचनविरोधः श्रुद्धनीयः। अवान्तरजातिभेदेन व्यवस्थापनात् ।

' पलाण्डोर्दश जातयः'।

^{*} षट्स्वप्येतेषु एकमापि भुक्तं चेत् प्रायिश्यतं समानमेव । शेषेषु लोहितवृक्षीनयांसादिष्वभक्षेषु । येषु प्रतिपदोक्तं प्रायश्यितं नोकं तेष्व-त्यर्थः। सान्तपनमत्र इ यह साध्यं वक्त्रमात्रप्रवेशे । सम्यग्भक्षणे तु यति-चान्द्रायणमिति व्यवस्था कर्तव्येतिसर्वज्ञनारायणस्याश्चयः।तन्मते सान्तप-नयतिचान्द्रायणयोर्न समविकल्पः।

१. Except A. and I. all others read अबुद्धिपूर्व. २. E. G. H. and J. substitute च for वा. ३. J. substitutes कुसुमादिषु for कुसुम्भादिषु. ४. I. emits च. ५. We follow here A. and I.; while H. नवकण्डकम् and B. C. D. E.F. G. and J. वनकण्डकम्. ६. B. D. and H. read नालिकं for नालिकां.

इत्यभिधानात् । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्— 'लज्ञान-पलाण्डु-गृञ्जनभक्षणे सावि-ज्यष्टसहस्रेण मूर्धि सैम्पातान्नयेत्' ।

इति तद् बलात्कारेणा⁵निच्छते। भक्षणविषयम् । तदैक-साध्यव्याध्युपदामनार्थे भक्षणविषयं वा । अत एवान-न्तरं तेनैवोक्तम्

> 'एतान्येवातुरस्य भिषक्कियायामप्रतिषिद्धानि भव-न्ति । यानि चान्यान्येवम्प्रकाराणि तेष्वण्यदोषः'।

इति । यानि तु व्रतान्तराण्यनुक्रान्तपीयूषादिविषये मुनि-भिः स्मर्यन्ते तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानुसारेण वृत्तिगौरवविषयत्वं कल्पनीयम् । व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते । तत्र द्वातातपः—

'लगुनं गृञ्जनं जग्न्वा पलाण्डुं च तथा ग्रुनीम् । छत्रांकं विड्वराहं च ग्राम्यं कुकुटमेव च ।। उष्ट्रीं च महिषीं भासीं रासभीक्षीरभीजनात्। उपनयनं पुनः कुर्यात् तप्तकृच्छं चेरेन्मुहः'॥

( ज्ञाः स्मृः ५.३)

इति । याज्ञवल्कयः--

'पलाण्डुं विद्वराहं च छत्रींकं ग्रामकुकुटम्।

१. J. reads समन्तीक्तम् for सुमन्तुनीक्तम्. २. F. reads सम्पातं and I. सम्पतान् for सम्पातन्. ३. C. and F. insert च after तेषु; while B. omits सर्वेषु. ४. B. and D. substitute पराश्चरः for शातातपः, but it seems to be a mistake. ६. I. reads कृष्णवृन्तकम् for च तथा शुनीम्. ६. This line does not appear in all other manuscripts except A. and I. ७. B. D. and I. read मानुर्षी for महिषीं and I. substitutes वापि for शासी. ८. B. and D. read ततः for पुनः. ९. J. reads चरेनित for सम्मुद्धः. २०. B. C. D. G. H. and J. read वृन्ताकं for छवाकः.

लशुनं गृद्धनं चैव जम्बा चान्द्रायणं चरेत्'॥ (याः स्मृः १.१७६)

इति । बृहचमः-

'नालिकां नालिकेरीं च शेष्मातकफलानि च । भूतृणं द्याग्रकं चैव खद्वाङ्गं कवकं तथा ॥ एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद् द्विजः'। (यः स्मृ. ३. ४९)

इति । विष्णुः-

'शुनां मांसाँशने च। (३३) छत्राक-कवकाशने सान्तपनम्।(३४) यँव-गोधूमजं पयोविकारं स्नेहाकं चँ शुष्कंखाण्डवं च वर्जियत्वा पर्युषितं प्रांश्योपवसेत्। (३५) त्रश्चनामेध्यप्रभवान् छोहितांश्च
वृक्षनिर्यासान्। (३६) शेंछुं च वृथाकृंसरसंयाव-पायसा-ऽपूप-शब्कुलीश्चें देवान्नानि हवींषि
च। (३७) गो-ऽजावि-महिषीवर्ज सर्वपयांसि
च। (३८) अनिर्दशाहितोन्यपि च। (४०) अमेन्दिनी-सन्धिनी-विवत्साक्षीरं च। (४०) अमे-

१. B. and D. read खड़ानं, C. and F. खड़ानं, E. खड़ाहं, G. खड़ारां, I. खड़ानं and J. खड़ां च all for खड़ानुं; while H. substitutes कतकं for कवकं. २. We follow here A. and the text; while all others do not insert च. ३. The text reads यव-गोधूम-पयोविकारं for यव-गोधूमजं पयोविकारं. ४. B. D. and the text do not insert च. ५. The text reads गुक्तं for गुक्क-. ६. The text adds तत्राइय, but it is useless here. ७. Except A. and the text all others insert च after लोहिताव्. ๔. B. and D. शेषं, C. E. and F. सेलुं and I. तेलं for शेलुं; while the text शालूक- for शेलुं च. ९. I. reads कृत्सरं च यव-पायसा-. १०. The text reads -शब्कुलीवेबाजानि.

ध्यभुजर्श्वे ।(४१) दिधवर्ज केवलं सर्वग्रुक्ता-नि ।(४२) ब्रह्मचर्याश्रमी श्राद्धाराने विरावमुप-वसेत्।(४३) दिनमेकं चीदके वसेत्'। (४४) (वि. स्मृ. ५१.३३-४४)

## इति । येमा अप-

'लग्जुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च । चतुर्णा भक्षणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण ग्रुड्यित'॥ (य. स्मृ. ३. १९)

इति । कूर्भपुराणे-

'अलाबुं किंगुकं चैव भुक्त्वा उप्येतद् व्रतं चरेत्। उदुम्बरं च कामेन तप्तकृ च्छ्रेण ग्रुङ्यति'।। (कू. पु. १. २. ३३. २१)

इति । शृङ्ख-लिखितौ-

'लगुर्न-पलाण्डु-गृञ्जन-क्रियातु-कुसुम्भभक्षणे द्वाद-शरात्रं पयः पिबेत् । अर्लाबु-शिग्रु-श्रेष्मातक-कोवि-दार-घन-च्छत्राक-वृन्ताकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्'। इति । चतुर्विशतिमतेश्ये-

'लशुन-प्लाण्डु-गृञ्जन-क्रियातु-कुसुम्भभक्षणे द्वारश-रात्रं पद्यः पिबेत् । अलाबु-शिष्ठ-श्रेष्मातक-कोवि-रार-पन-च्छत्राक-वृन्ताकभक्षणे पंचगव्यं पिबेत्'।

इति । चतुर्विशतिमतेऽपि .-

१. I. reads -भोजनं for -भुज: २. B. and D. do not insert यमोऽपि; while C. E. F. G. H. and I. omit अपि. ३. I. reads औषुम्बरं; while the text substitutes कालेन for कामेन. ४. B. and D. omit the following:—

५. I. reads -क्रियाञ्चवकुद्धंभ-, C. F. G. and J. क्रियार; while J. - कुम्भाडू- for क्रुद्धम्भ- and for the same C. and F. -कुम्भीकल-, G. and H. -कुम्भीक-. इ. I. reads कलंज-सिग्धु- for अलाबु-शिमु-.

'लग्जुनं गृञ्जनं चैव तृणराजफलं तथा । वेह्यां चैव दिजो भुक्त्वा चरेचान्द्रायणव्रतम्।। कन्द-मूल-फलादीनि अज्ञानाद्रक्षयेतु यः। उपवासो भवेत्तस्य परादारवचो यथा ।।

इति । तथा-

'स्निक्षीरं तु दिजः पीव्वा कथान्विन् काममोहितः।
पुनः संस्कृत्य चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत् '॥
हेति । संवर्तः—

' अँजोष्ट्री-सन्धिनीक्षीरं मृगाणां वनचारिणाम् । अनिर्दशाहगोश्चेव पीत्वा दिनमभोजनम् ' ॥ (सं. स्मृ. १०६)

इति ॥ ९-१० ॥

पूर्वत्र गोमांसस्यैव भक्षणे प्रायिधित्तमुक्तम् । न त्वन्य-स्य । इदानीं मांसान्तरस्य भक्षणे प्रायिधित्तमाह— मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूर्षिकामांसमेव च । ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन शुद्धचिति।।११॥ इति । अज्ञानकृते सकृद्रक्षणे व्रतमिदमवगन्तव्यम् । असकृद्रक्षणे तूरानसीक्तं द्रष्टव्यम्— 'बलाक-प्रव-हंस-कंटक-चक्रवाक-खज्जरीट-गृह-

'बलाक-प्रव-हंस-कंटक -चक्रवाक-खञ्जरीट-गृह-क्योत-भार(त?)-चटक-रक्तपादालूक-गुक-सारस-

२. G. and J. read उल्ली for बली. २. I. does not insert इति तथा and C. E. F. J. insert इति and omit तथा. ३. I. omits इति संवर्त : and C. E. F. J. insert इति and omit. संवर्त : ४. G. H. and J. read अच्छूष्टी- for अजोध्न - ५. B. D. and G. read -भासचटक -, C. E. and F. -भारवटक - for भारचटक -.

टिहिभ-मदु-चाष-भास-जालपाद-नक्र-केुचिक-विकृतमत्स्य-क्रव्यादामेध्यानां भक्षणे पञ्चग-व्यं पिबेत् त्रिरात्रम् '। (उ. स्मृ. २. १७)

इति । राङ्ग-लिखिता मितपूर्वे प्रत्याहतुः— 'बक-बलाक-हंस-प्रव-चक्रवाक-खञ्जेरीट-काक-कारण्डव-कट-भारक-चटक-गृहकपोत-शुक-सा-रस-टिहिभार्लूक-रक्तपाद-जालपाद-चाष-भास-म-दु-शिशुमार-नर्क्र-मकर-तिमि-तिमिङ्गिल -नकुल-विडाल-सर्प-मण्डूक मूषक-वैल्मीकादिमांसभक्ष-णे द्वादशाहमनाहारः। पिबेद्वा गोमूत्रयावकम्'।

इति । एतच कामकृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्गः भेणे तु याज्ञवल्कय आह—

^{*} विज्ञानेश्वरस्तु— 'सन्धिन्यनिर्दशा'—(१.१७०) इत्यादीन्यनु-क्रान्तानि कामतो भक्षयित्वा त्रिरात्रमुपवसेत्। अकामतस्त्वहोरात्रम्' — इत्याह । 'सकृद्धशेणे' इति तु न तन्मतमिति प्रतिभाति ।

२. I. reads -कुचिन:; while C. F. and G. read कृचिक. E. and H. कृचिक- for कृचिक. २. B. and D. subtitute अपि for इति. ३. B. and D. read खन्न रिटक-कारण्डक -चटक-गृझ-, C. and F. खन्न रीटक-काक-कारंड-कर्यार्टक-गृह-, E. and J. खंजरीटक-कारंडच-कर्यार-चटक-गृह-, G. and H. खंजरीटक-कारंड-करक-भार-चटक-गृह-, and G. खंजरीट-काक-कारंडच-करक-भार-चटक-गृह-, थ. I. reads -टिहिभ-महु-भहूक-चक्र-पाइ- for टिटिभो-क्क्र-रक्तपाइ- . ५. J. substitutes -चक्र- for -नक्र-; while B. C. D. F. read -तिमिक्कर- for -मक्कर- ६. B. D. C. F. and G. read -वल्मीकाहि-, E. H. and J. -विकाहि- for वल्मीकाहि-. ७. B. and D. omit the following:—
'द्वारशाहमनाहार:। पिवेद्वा गोमूनयावकम्'।

इति । एतच कामकृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्भक्षणे तुः ८. G. reads अकामकृते तु सकृद्भक्षणे for कामकृतसकृद्भक्षणे तुः

'देवतार्थं हिवः शिमुं लोहितान् ब्रश्चनांस्तथा। अनुपाकृतमांसानि विड्जौनि कवकानि च ॥ कव्याद-पिक्ष-दात्यूह-शुक - प्रतुद-टिहिभान् । सारंसेकशफान् हंसान् सर्वाश्च प्रामवासिनः ॥ कोयष्टि-प्रव-चेकाह्व-बलाका-वंक-विष्करान् । वृथाकृसर-संयाव-पायसापूप-शब्कुलीः ॥ कलिवंकं संकाकोलं कुररं रञ्जुदालकम् । जालपादान् खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृग-द्विजान् ॥ चाषांश्च रक्तपाँदांश्च सोनं वह्नूरमेव च । मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासक्यहं वसेत्'॥ (या. स्मृ. १. १७१-१७५)

इति । विष्णुस्तु जीवविदेषिण व्यवस्थितं पायश्चित्तमाह —

'खरीष्ट्र-काँक-श्व-हंसादाने चान्द्रायणं कुर्यात्।

( २६ ) प्राइयाज्ञातं सूनास्थं शुष्कंमांसं च ।

(२७) ऋव्याद-मृग-पक्षिमांसादाने तप्तकुच्छ्म्।

(२८) कलविङ्क-प्रवे-हंस-चक्राह्न-सारस-रज्जुदा-

लेक-दात्यूह-शुक-सारिका-बक-बलाक-कोकिल-

१. B. D. E. G. H. I. and J. read शिमु-for शिमुं. २. B. D. and I. read विड्वानि for विड्ञानि. ३. I. reads -चक्राख्य- for -चक्राह्व-. ४. H. substitutes -बल-विष्किरान् for बक् -विष्किरान्. ६. I. substitutes च for स- and reads रज्जुवालुकं, C. and F. रज्जुजालकं for रज्जुवालकं. ६. I. reads वक्रपादांश्व सौरं for रक्तपादांश्व सौनं. ७. G. reads वक्ररं for वक्र्रम्. ८. B. C. E. D. F. G. and H. read -क्राक-श्यांसे, J. -क्राक्रमांसे and the text -क्राक्रमांसाशने for -क्राक्र-श्व-रंसाशने. १. All, except A. I. and the text omit च; while B. and D. substitute श्वक्र- for शुक्क-. १०. The text reads -प्रव-चक्रवाक-रंस- for -प्रव-हंस-चक्राह्व-. १९. I. reads -रज्जुवालक-रंपा-रज्जुवालक-रंभां B. and D. substitute only -रज्जु- for the same.

खद्धरीटाराने त्रिरात्रमुपवसेत्। (१९) एकरा-फोभयदन्ताराने च। (२०) तिचिरि-केपिञ्चल-लावक-वैर्तिका-मयूरवर्जं सर्वपिक्षमांसाराने चा-होरात्रम्। (२९) कीटाराने दिनमेकं बाह्यीं सुव-चेलां पिकेत्। (२९) द्यानों मांसाराने च। (२३) (वि. स्मृ. ५९. २६–३३)

इति । ज्ञाङ्कस्तु भक्ष्याभक्ष्यविभागपुरःसरमभक्ष्येषु प्राय-श्चित्तमाह —

> 'भुक्त्वा पलाण्डुं लगुनं मद्यं च क्रवकांनि च । नारं शौनं तथा मांसं विङ्कराहं खरं तथा ।। गांमश्र्यं कुद्धरोष्ट्री च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात् संवत्सरत्रतम् ।। भक्ष्याः पञ्चनखास्त्वेते गोधा-क्रच्छप-शल्यकाः । खड्गं च शशकं चैव तान् भुक्त्वा नाचरेद् वतम् ।।

I. omits this and the following Sûtras: —
 तित्तिरि-किप झल-लावक-वितका-मयूरवर्जे
 सर्वपक्षिमांसाश्चेन चाहोरात्रम्। (३९) की टा श्चेन दिनमेकं ब्राह्मी सुवर्चलां पिवेन्।
 (३२) शुनो मांसाहने च'। (३३).

E. has the same, but after त्रिश्त मुप्तस्त there is a mark of correction. २. B. D. and H. read -लावकावितमयूरवर्ज, G. -लाव-वितिक मयूरवर्ज for -लावक-वितिका-मयूरवर्ज ३. B.C. D. F. G. H. and J. substitute तु for च. ४. The text reads असामुवर्चलां for आसी मुवर्चलां. ५. The text reads जुनां for जुन: ६. The text reads करकाणि for कावकानि ७. The text substitutes मलं for श्रीनं. ८. B. and D. read प्रामखद्ग-खरी के वित्त कार्योध्ये के जरोष्ट्री च; while the text गाधर-कुंजरोष्ट्री च for the same. ९. We follow here A. and the text; while all others read चैव for त्वेते. २०. B. and D. read भुकत्वा चारयेद् अतम् and the text हत्वा तु चरेद् अतम् for भुकत्वा नाचरेद् अतम्.

हंसं मेंद्रुं च काकोलं काकं वा खद्धरिटकान् ।

मत्स्यादांश्व तथा मत्स्यान् वलाकाः ग्रुक-सारिकाः॥

चक्रवाकं प्रवं कीकं मण्डूकं भुजगं तथा ।

मासंमेंकं व्रतं कुर्याद् भूयश्व न च भक्षयेत् ॥

राजीवान् सिंहतुण्डांश्व संशालकांश्व तथैव च ।

पाठीन-रोहिती चापि भक्ष्या मत्स्थेषु श्राद्धिकाः॥

स्थलेंचरांश्व जलजान् प्रतुदान् नखिविष्करान् ।

रक्तपादांस्तर्था जण्डा सप्ताहं व्रतमाचरेत् ॥

तित्तिरिं च मयूरं च लावकं च किषद्धलम् ।

वांशींणसं वर्तुकं च भोज्यानाह यमः सदा ॥

भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्त्थैवैकश्वाफांनीप ।

दंष्ट्रिणेश्व तथा भुक्त्वा मांसं मासं समाचरेत् ॥

भीहिषं चाऽऽजमीरशं मीर्ग रीरवमेव च ।

१. I. reads मन्स्यं for मर्गुं. २. I. reads कार्क for कोर्क and C. and F. substitute महुकं for मण्डूकं. ३. The text reads नाज कार्या विचारणा for भूयश्च न च भक्षयेत्. ४. A. reads शललान्, G. सशल्कान् and the text शकुलान् for सशल्कान्. ५. The text reads भक्ष्यो मन्स्येषु परिकीर्तितौ for चापि भक्ष्या मन्स्येषु आदिकाः. ६. H. reads जलचराश्च स्थलजान् and I. मामेचरान् जालपादान् for स्थलेचरांश्च जलजान्. ७. The text reads सुखपादान् सुविध्किरान्. ८. The text substitutes जालपादान् for तथा जम्म्या. ९. We follow here A. and the text; while I. and some others read पादीनं चैव संवतें for नाप्रीणसं वर्तुकं च and some are quite mistaken २०. The text reads तथेकशफरांस्ट्रिंणः for तथैवैकशफानिए. २१. The text reads this line as follows:—

तथा मुक्त्वा तु मांसं वै मासार्धे जतमाचरेत्।.

१२. This and the following five lines of the quotation do not occur in our copy of the text. १३. I. reads मार्जार सार्पमेंव च for मार्गेरी रवमेंव च, but it seems to be a mistake.

भेक्ष्यं मांसं समुद्दिष्टं यच वै पैर्षितं भवेत् ॥ वाराहं च ततो भुक्त्वा महारण्यिनवासिनम् । मांसमज्ञानेतो भुक्त्वा मासं प्रोक्तं समाचरेत् ॥ ग्रुंनो मांसं ग्रुष्कमांसमात्मार्थे च तथा कृतम् । भुक्त्वा मासव्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः'॥ (ग्रं. स्मृ. १७. १९)

इति । अत्र श्रुता व्रतविशेषा आवृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः ॥ ११॥

'शूद्रान्नं सूतकान्नं च' (प. स्मृ. ११. ४) - इत्यत्र ब्राह्मणस्य शूद्रान्नभोजनानिषेधमभिषेत्य तत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् । तेनैव न्यायेन हीनवर्णत्वसाम्यात्

'राजानं हरते तेजः'।

(य. स्मृ. १. ५६)

इत्यादिशास्त्राच क्षित्रयाद्यन्नभोजने अपि विशस्य प्रायश्चित्तं प्रसङ्घेत अतस्तदपनुत्तये क्षित्रयाद्यन्नभोजनमनुजानाति—

क्षांचियश्वापि वैद्यश्व क्रियावन्ती शुनिव्रती । तंद्गृहे तु द्विजैभेंडियं हव्य-कव्येषु नित्यदाः॥१२॥

इति । क्रियावन्तौ विहिताध्ययन-यजनादियुक्तौ। ग्राचि-व्रतौ व्रतं स्मान्ती धर्मः । तच यथाविध्यनुष्ठितं ग्रुचि भवति।

२. I. reads भक्षमार्भे for भक्ष्यं मांसं and except A. and J. others read भक्षं मार्गे. २. I. reads पार्षदं for पार्षतं. ३. A. reads मांसं मद्यं च वै ; while all others except I. read मांसमद्यादतो for मांसमज्ञानतो. ४. I. reads श्रुनां for श्रुनो. २. Except A. K. and L. all others read तद्गृहेषु for तहृहे तु.

तचुक्ती गुचित्रती। श्रीत-स्मार्त्तधर्मनिष्ठयोः क्षत्रिय-वैद्ययोगृं-हेषु हव्ये कव्ये वा ग्रिष्टेविषेभीकव्यम् । क्रियावन्ती ग्रुचि-त्रताविति विद्रोषणात् अतिहिधक्षत्रियादिविषयाणि तदन्न-निषधशास्त्राणीत्यवगन्तव्यम् । तथा च चतुर्विशतिमते तद-न्निषधमभिषेत्य प्रायश्चित्तमभिहितम्-

'सहस्रं तु जंपेदेव्याः क्षत्रियस्यात्रभोजने । तथोपवासं वैश्यस्य सहस्रं सार्धमेव च'॥ इति ॥ १२॥

क्षत्रियात्रवत् शूद्रात्रस्यापि वृतादिद्रव्यविदेशेषरूपस्याभ्य नुज्ञामाह—

घृतं तैलं तथा क्षीरं भेक्ष्यं खेहेन पाचितम् । गला नदीतटे विप्रो भुद्धीयात् शूद्रभोजनम्॥१३॥

इति । स्नेहेपाचितं पूरिका-शब्कुल्यादि । भुज्यते इति भो-जनं भोज्यद्रव्यम् । श्रूद्रस्य सम्बन्धि भोजनं श्रूद्रभोजनम् । तादृश्वृतादिकं यदा भोक्तव्यं भवति तदा क्षित्रयादिगृहेष्टिवव न शूद्रगृहे भोक्तव्यम् । किं तर्हि तद्गृहीत्वा शूद्रगृहान्निर्गत्य नदीतीरादी भुद्धीत। एतच क्षित्रयादिवर्णत्रयभोजनस्याभ्यनु-ज्ञानं मार्गश्रान्त्यादी पूर्ववर्णासम्भवे वेदितव्यम् *। आपदि

^{*} नेदं कली निषिद्धिमिति मन्तब्यम् । पराशरधर्माणां कली मु-ख्यत्वात् । युगान्तरिवयाणां धर्माणामत्र वर्णनस्य प्रयोजनाभावाच । यच 'क्षच्रियश्वापि वैद्यश्व' – इत्यनेन ' घृतं तेलं तथा धीरं' – इत्यनेन च

१. E. and H. read तद्धीन- and I. तिहतर- for अतिहथ-. २. C. F. and M. गुडं तैलेन पाचितम् for भक्षं स्नेहेन पाचितम् and B. D. E. G. and H. read गुडतैलेन and J. K. L. गुडं स्नेहेन for भक्ष्यं स्नेहेन. ३. B. C. D. E. F. G. and H. read तैलपाचितं for स्नेहपाचितं. ४. I. reads यथा for यहा.

यावता विना प्राणरक्षणं न भवति तावदन्नमनुज्ञायते । नतु ततो अधिकम् । अत एव छन्देश्या उद्गीथपर्वण्युषस्तिकाण्डे परमामापदं प्राप्तस्योषस्तेर्गजोच्छिष्टानां पुनर्गजपालोच्छिष्टानां कुल्माषाणां जीवनाय भक्षणं ततोअधिकस्य तदीयोच्छिष्टो-दक्षपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति—

'हन्तानुपानिमिति उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादि-ति होवाच (३) नास्विदेते अध्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्यिमिमा न खादिनिति होवा-च । कामी म उदकपानिमिति *'। (छा. उ. १. १०. ३-४.)

### इति एतच ।

श्लोकद्वयेनाभ्यनुज्ञातं क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनमापदिषयत्वेन माधवाचार्यै-व्यवस्थापितं तदपि न समञ्जसम् । तथाहि—यदि

# ' क्रियावन्ती शुचिव्रती '।

इति विशेषणात् क्षत्रिय-वैश्यात्रनिषेधशास्त्राणि अतिहिधविषयाणि इति व्यवस्था युक्ता भवति तिहि वर्णत्रयभोजनानुज्ञानस्यापहिषयत्वम-युक्तं स्यादित्यलमतिगहनावगाहेन ।

* पाषाणवृष्टिचादिना सस्यादिनाशेन नष्टेषु कुरुषु जायया सह इत-स्ततो अश्वनार्थं भ्रममाणो उषस्तिः कस्मिश्विद्वामे गजपालस्य गृहे उवास । सोऽन्नार्थमटन् तमेव गजपालं कुलितान् माषान् भक्षयन्तं सहसोपमृत्य याचितवान् । तदा तमुषस्तिमुवाच गजपालः—

' अस्मान् मया भक्ष्यमाणादु च्छिष्टराज्ञेः अन्ये कुल्माषा म विद्यन्ते । ये मम भाजने निहि-तास्त एव राज्ञी प्रक्षिपाः । अतः किं करोमि'। 'सर्वान्नानुमितिश्व प्राणात्यये तइर्ज्ञानात् *। ( बा. सू. ३. ४. २८ )

इत्यस्मिन् वैय्यासिके सूत्रे सम्यङ् मीमांसितम् । स्मृतिश्व भवति-

> 'जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमात्ति यतस्ततः । लिप्येते न स पापेन पद्मपत्रंमिवाम्भसा' ॥ (म. स्मृ. १०. १०४)

गजपालेनेत्थमुक्त उषस्तिः प्रत्युवाच — 'एतान् मे देहि'।

इत्युक्तो गजपालस्तस्मा उषस्तये कुल्माषान् ददौ। स चोन्छिष्टा-निष तान् चखाद। अनन्तरं गजपालः—

'हन्त समीपस्थमिद मुदकमपि गृहाण'।

इत्याह । उषास्तः प्रयुवाच—

'उच्छिष्टं पीतं स्यात्'।

इति । गजपाल आह—

' कि न स्विदेते कुल्माषा अप्युच्छिष्टाः ?'।

इति । उषस्तिराह—

'नवा अजीविष्यमिमान् कुल्माषान् अखादन् '। उदकपानं तु इच्छातः लभ्यते '।

् इति अयमभिप्रायः—प्राणरक्षणार्थस्त्रास्त्रुल्माषभक्षणं न दोषावहम् । ऐच्छिकस्वादुदकपानं निषिद्धभिति ।

* एतदुक्तं भवति प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्त्रमदनी-यत्वेनाभ्यनुज्ञायते । श्रुत्यादिषु तथैव दर्शनात् ।

[.] The verse occurs in Manu, but Manu Smrîtî reads the second line of the verse as follows:—

भाकाशमिव पंकेन न स पापेन लिप्यते ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—
'आपद्रतः सम्प्रगृद्धन् भुद्धानोऽपि यतस्ततः।
लिंप्यते नैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमा हि सः'।।
( याः स्मृः ३. ४९)

इति । एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह—
'सर्वतः प्रतिगृद्धीयाद् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतद्दर्भतो नोपपद्यते ।।
नाध्यापनाद् याजनाद्दा गिंहताद्दा प्रतिप्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलेनाकसमा हि ते ॥
जीवितात्ययमापन्नो योजनमत्ति यतस्ततः ।
आकारामिव पङ्कोन न स पापेन लिप्यते ॥
अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासपद् बुभुक्षितः ।
न चाऽलिप्यत दोषेण क्षुत्यतीकारमाचरन् ॥

* उक्तं चैतच्छुन:श्रेपाख्याने ऐतरेयब्राह्मणे—
'तस्मा उपाक्तताय नियुक्तायाप्रीताय पर्यामकताय विश्रासितारं न विविदुः । (३) स होवाचाजीगर्तः सौयविर्मिद्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विश्वासिष्यामीति तस्मा
ते अपरं शतं ददुः । (४) सोऽसिं निःशान एयाय'।
( ऐ. ब्रा. ७. १६. ३-५)

अत्र च ' उपासपंद्रुभाक्षितः' - इत्यनेन दारिद्र ग्रदोषेण क्षुत्यतीकारसा-धनभूतमत्त्र मनानः यथा शतद्र व्येण स्वपुत्रं शुनःशेषं विकीतवान्। यथा च अपरेण शतेन तं नियुक्तवान्। तथैवान्येन शतेन तं हन्तुमुपा-सर्पत्। नतु तन्मांसं भक्षितुमित्यर्थे। ऽवसेयः।

२. The text substitutes वा for अपि; while G. reads इतस्ततः for व्यतस्ततः २. B. C. D. E. F. H. J. and the text read न लिप्येतेनसा, G. लि-प्येते न च सा for लिप्येते नेनसा. ३. The text substitutes -अम्बु-for -अर्बे-.

श्वमांसिमच्छन्नातिं ज्नुं धर्माधर्मिवचक्षणः । प्राणानां रक्षणार्थाय वामदेवी न लिप्तवान् ।। भरद्दाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने । बह्वीर्गाः प्रतिजन्नाह वृधीस्तक्ष्णो महातपाः ॥ क्षुधाऽऽर्त्तश्चातुमभ्यागाद्दिश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।

* श्वमांसमतुमिच्छन्निप पापेन न लिप्तवान् । अस्या आख्यायिकाया युगान्तरिवयत्वात् कृतादिषु युगेषु सङ्कल्पादिनापि पाप-पुण्यसम्भवात् वामदेवेन श्वमांसभक्षणे इच्छा कृता तथापि न पापेन लिप्तो अभवदिति विशेषः ।

† वृथो नाम तक्षा । स च प्रतिग्रहान हैः । तादृशादप्रतिग्राह्यादिषि प्राणरक्षणार्थे भरद्वाजो नाम ऋषिः बढीर्गाः प्रतिजगाह तथापि पापेन न लिप्तवान् । गोविन्दराजस्तु—'वृत्रुतक्ष्णोर्महामनाः' इति पपाठ ।

उक्तं चैतदाख्यानं महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धमेषु —
 'विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् ।
 सुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
 सुधितः कलुषं यातो नास्ति ह्रीरश्वनाधिनः।
 सुच मां दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥
 अवसीदन्ति मे प्राणाः श्रुतिमें नश्यति क्षुषा ।
 दुर्वलो नष्टसंज्ञश्व भक्ष्याभक्ष्यविवर्धितः॥
 सोऽधमे बुष्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ।
 अटन् भेक्ष्यं न विन्दामि यदा युष्माकमालये॥
 तदा बुद्धः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम्'।

(म. भा. शां. १४१. ४९ - ५२)

इत्यादिना । अत्रापि अत्तुमभ्यागात् प्रवृत्तो बभूव न त्वत्तवान् इति बोध्यम् ।

१. B. C. D. E. F. H. and J. read आर्तस्तु, G. आर्तस्य for अर्तीनुं, २. B. and D. read बृहरूनों, C. F. and J. बृहत्तकों, G. बृहत्तकणों and E. H. and I. बृहत्तकों all for बृधोस्तक्षणों.

चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः' ॥ (म. स्मृ. १०. १०२-१०८)

इति । स्नेहपाचितेत्यनेनारनालादय उपलक्ष्यन्ते । तथा च चतुर्विदातिमते—

'आरनालं तथा क्षीरं कान्दुेकं दिध सक्तवः।
स्नेहपकं च तक्रं च शृद्रस्यापि न दुष्यिति'॥
इति । अङ्गिराश्च ग्रेड्रपतिग्रहं प्रक्रम्याह —
'मांसं दिध वृतं धान्यं क्षीरमाज्यमथीषधम्।
गुडो रसस्तथोदश्चिद् भोज्यान्येतानि नित्यद्याः॥
अगृतं चारनालं च कान्दुकाः सक्तवस्तिलाः।
फलानि पिण्याकमथो ग्राह्यमीषधमेव च'॥
(अं. स्मृ. ३.४०)

इति ॥ १३ ॥

घृताद्यनभोजने हेयोपादेयौ गुहौ विविनक्ति— मेद्य-मांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् । तं गूदं वर्जयेद् विप्रः श्वपाकिमव दूरतः ॥१४॥ द्विजशुश्रूषणरतान् मद्य-मांसविवर्जितान् । स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शुद्धान् त्यजेत् द्विजः।१५

मद्य-मांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्तकम् । तं सूदं वर्जयेत् विप्रः श्वपाकिमव तूरतः ॥ १४ ॥ द्विज्ञ सुश्रूषणरतान् मद्य-मांसविवर्जितान् । स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् सूद्रान् त्यजेत् द्विजः ॥ १५ ॥

१. I. reads कौतुक for कान्दुकं through mistake. २. I. reads शूद्धं for शूद्ध- and omits प्रतिमहं. ३. C. and I. read कान्द्काः for कान्दुकाः. ४. I. reads माध्वीक- for पिण्याक-. २. These two verses do not occur in M.—

इति । जातिग्रहाः नीचाः प्रतिलोमजाः सूत-मागधादयः । तेषां कर्म अश्वसारथ्यादि । तस्य प्रवर्त्तकाः तेन जीविताः । तादृशात् ग्रहात् श्वपाकादिवत् गृतादिकं न स्वीकार्यम् । ये तु मार्गवर्त्तनः ग्रहा विहिते पाकयज्ञादिकर्मणि निरताः तान् ग्रहान् गृतादिभोजने न परित्यजेत् ॥ १४–१५ ॥

'शूद्रान्नं सूतकान्नं च'-(प. स्मृ.९.३१) इत्यत्र सूतकान्नस्य सामान्येन प्रायश्चित्तम् । इदानीं सूतकिजातिविशे-षाननूच तत्र व्रतविशेषान् प्रश्नपूर्वकमाह—

अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतके अपि वा ।
प्रायिश्वत्तं कथं तेषां वर्णे वर्णे विनिर्दिशेत् ।।१६॥
गायत्र्यष्टमहस्त्रेण शुद्धिः स्यात् शूद्रसूतके ।
वैश्ये पन्चमहस्त्रेण त्रिमहस्त्रेण क्षां त्रिये ॥ १७॥
ई्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते द्वे सहस्त्रे तु दापयत् ।
अथवा वामदैव्येन साम्नैवैकेन शुद्धचित ॥१८॥
इति । सूतिकनः शूद्रस्यानं विभो भुक्त्वा । १८।।

इति । सूतिकनः गूब्रस्यात्रं विशो भुक्त्वा अष्टां सहस्राणि गायत्रीं जेपेत् । सूतिकनो विशोऽत्रं भुक्त्वा पञ्चसहस्रगाय-

१.A. B. C. and I. read श्वपाकादिन; while A. adds भोजने न परित्यजेन् before घृतादिकं. २. I. reads निहित्तपाक यज्ञादि . ३. B. D. and M. read शुद्ध: for शुद्धि:. ४. M. reads:— न्नाह्मणस्य यदा भुङ्क्ते प्राणायामेन शुद्धधित ।.

थ. Except A. K. and L. साझा चैकेन for साम्नेवैकेन. ६. C. and F. omit अनं and read अक्त्वा पञ्चसहस्रं गायत्रीजपं कुर्यात् and omit the following portion:—

क्षित्रये सूतिकिति सित तदनं अक्ता त्रिसहस्र-गायत्रीजपं कुर्यात सूतिकितो ब्राह्मणस्यानं यो भुक्ते तं प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विद्ध्यात् ।

त्रीजपेन गुद्धिः । क्षत्रिये मूतिकिनि सित तदत्रं भुक्त्वा त्रिस-हस्रगायत्रीजपं कुर्यात् । सूतिकिनो ब्राह्मणस्यात्रं यो भुङ्के तम्प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विदध्यात् ।

'कयानश्चित्र आभुवत्'।

(ऋ. सं. ३. ६. २४. १)

इत्यस्यामृच्युत्पन्नः सामगानां प्रसिद्धो गानविशेषो वामदे-व्यं साम । तस्यैकस्य साम्नः सकृज्जपो द्विसहस्रगायत्रीजपेन विकल्प्यते । ऐते च जपरूपा व्रतविशेषा अशक्तविषये विदितव्याः । शक्तम्प्रति तु छागलेय आह—

' अज्ञानाद् भुज्जते विपाः सूतके मृतके तथा । प्राणायामदातं कृत्वा द्याद्भ्यन्ते द्याद्रसूतके ।। वैद्ये षष्टिर्भवेद्राज्ञि विद्यातिर्बोह्मणे दद्य । एकाहं च न्यहं पन्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥ ततः द्याद्धिर्भवेत्तेषां पन्चगव्यं पिवेत्ततः' ।

इति । ब्राह्मणादिक्रमेणैकाह-ज्यहादयो योज्याः । यतु मार्कण्डेयेनोक्तम्—

' मुक्त्वा ज्ञं ब्राह्मणाशौचे चरेत् सान्तपनं दिजः ।

मुक्त्वा तु क्षित्रयाशौचे चरेत् कृच्छ्रं तथेव हि ॥
वैद्याशौचे तथा मुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् ।

शूद्राशौचे तथा मुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्'॥

(मा. पु. १.१४–१५)

१. G. ते, I. ते चा for एते. २. I. reads शक्त तु प्रेति. ३. B. D. G. H. substitute एषां for तेषां. ४. G. reads शृहस्यैव for शृहाशीचे.

इति एततु कामकारविषयम् । यच दाङ्खेनोक्तम्— ' ज्ञाद्रस्य भूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् । वैद्यस्य च तथा भुक्त्वा त्रीन् मौसान् वै व्रतं चरेत् ॥ क्षित्रियस्य तथा भुक्त्वा द्या मासी व्रतमाचरेत् । ब्राह्मणस्य तथा श्रीचे भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत्'॥ ( द्यां, स्मृ. १, ३९-४१ )

इति तदभ्यासविषयम् । यदिष गर्गेणोक्तम्—
'शावे च सूतके चैव मत्या भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।

मत्याक्ष्यासे तथा कुर्यात् कृच्छ्ं चान्द्रायणोत्तरम् ॥

ग्यहं वां कामतः कुर्यादभ्यासे कृच्छ्मेव च ।

द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च ।

क्षत्र-विद्-शूद्रजातीनामाशौचं पंरिकीर्तितम् ॥

सवर्णानां तु सर्वेषां विश्वतित्रकृतिः स्मृता ।

क्रमादृद्धं क्रमाद्दीनं हीनजात्युँ त्रमेष्वपि' ॥

(गः स्मृः ३, ३६)

शूद्राशौचे तथा भुक्त्वा द्विजञ्चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति । एतत्तु कामकारविषयम् । यच शंखेनोक्तम् 'शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्।

२. I. reads चतुर्मासान् त्रतं चरेत्; while the text reads this line as follows:—

वैद्यस्य च तथा स्त्रीणां मासमेकं त्रतं चरेत्।,
but it seems to be a mistake. ३. G. reads मासमेकं त्रती भनेत्; while
except A. and I. others substitute भनेत् for चरेत्. ४. I. substitutes
चा- for वा. ५. I. reads आशोचे for आशोचं. ६. B. D. G. H. read
क्षत्राविसवैवर्णानां for सवर्णानां नु सर्वेषां. ७. B. D. and H. read -उत्तमेब्वयम् and I. -उत्तमं प्रति for -उत्तमेष्विपि

१. The text reads सततं for सूतके; while B. and D. omit the following portion:—

इति तदेतद् गुणहीनसूतिकविषयतया योजनीयम् । गुण-वत्सूतिकविषये तु मूलवचनीकं द्रष्टव्यम् । सर्वत्राशीचीत्तरः कालमेव प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ।

> 'ब्राह्मणादीनामाशीचे यः सकृदेवान्नमञ्जाति तस्य तावदेवाशीचं यावनेषाम् । (८)आ-शीचापगमे चे प्रायश्चित्तं कुर्यात् '। (९) (वि. स्मृ. २२. ८-९.)

इति विष्णुस्मरणात् । यत्र विष्णुनैव वैतमुक्तम्— 'सवर्णस्याशीचे दिजो भुक्त्वा स्नवन्तीमासाय तस्यां निमप्नस्त्रिरघमर्षणं जस्वोत्तीर्य सा-विर्ध्यष्टसहस्रं जंपत् । (१०) क्षत्रियाशीचे ब्राह्मण एतदेवोपोषितः कृत्वा शुद्ध्यति । (१९) वैद्याशीचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च । (१२) ब्रा-ह्मणाशीचे राजन्यः क्षत्रियाशीचे वैद्यश्च स-वन्तीमासाय गायत्रीशतपञ्चकं जंपत् । (१३) वैद्यश्च ब्राह्मणाशीचे गायत्र्यष्ठशतं जपेत् । शुद्रश्च दिजाशीचे स्नानमात्रं समाचरेत् । (१५)

२. H. omits आशीचं यावतेषाम् २. The text does not insert च. ३. B. and D. do not insert व्रतम् ४. G. H. and the text read तन् and B. C. D. E. and F. तस्मिन् both for तस्यां. २. C. E. I. and J. read -अष्टंशतं for -अष्टसहस्रं. ६. C. F. I. and J. omit the following:

ब्राह्मण एतहेवीपोषितः कृत्वा शुद्धधित । वैदयाशीचे .

७. The text omits न्नतम् and H. reads प्राजापत्यं समाचरेत्. ८. The text reads स्नानमाचरेत् for स्नानमात्रं समाचरेत्; while I. reads this line as follows:—

शुद्रो वैद्यो दि जाशीचे ब्राह्मणः स्नानमाचरेत् ।

श्रेद्रः श्रूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिवेत् । (१६) ( वि. स्मृ. २२. १०–१६ )

इति एतन्मूलवचनेन समानविषयतया योजनीयम् । य-दपि वसिष्टेन—

'आशौंचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वार्षि भुक्तवान्*।
स गच्छेत्ररकं घोरं तिर्यग्योन्यां च जायते।। (३९)
अनिर्दशाहे पारशावे शूद्रात्रं भुक्तवान् दिजः।
कृमिर्भूत्वां स देहान्ते तादिष्ठामुपजीवति।। (३९)
दादश मासान् दादशार्धमासान् वा अनशनन्
साहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते'। (३३)
(व. स्मृ. ४. ३९–३३)

इति तदेतदत्यन्ताभ्यासविषयम् । ननु उक्तरीत्या जाति-

* उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु—
कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तिद्विष्ठामुपजीवित ॥ (३१)
अनिर्देशाहे परशावे शूद्रात्रं मुक्तवान् द्विजः।
स गच्छेत्रस्कं घोरं तिर्यग्योनौ च जायते ॥ (३२)
एवमेव पाठी दूइयते । परमेतदसङ्गतमिव भवति।

for

शूद्राशौंचे द्विजः स्नातः पंचगव्यं पिवेत् सहा ।

शृद्रः शूद्राशीचे स्नातः पञ्चगव्यं पिवेत् ।.

^{₹.} I. reads :-

२ C.F. and I. read पारश्चे for पारशाचे and for the same G. J. and the text प्रश्चे ३. All others except A. interchanges the fourth line for the second and second for the fourth. ४. Except A. and I. all others substitute नां for नत्. ५. I. omits अनेशन्. ६. B. C. D. F. H. and J. substitute -नीत्या for -रीत्या.

विशेषेण व्रतिविशेषाणां व्यवस्थितौ सत्यां ब्राह्मणादिजातिवि-शिषेरहितस्य सामान्यसूतिकनः कस्यचिदभावात् । 'शुद्रात्रं सूतकान्नं च'। ( प. स्मृ. ११. ४ )

इत्युक्तस्य विषयः की अपि न लभ्येत । तत्र हि प्राजापत्यं ब्रह्मकूर्चं चेति व्रतद्वयमभिहितम् । नायं दोषः । सामान्यतः प्रोक्तस्य प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्ते विशेषे पर्यवसौनात् । विष्णुनो हि—

'ब्राद्राशोंचे दिजो भुक्त्वा पाजापत्यं चेरेत्'। (वि. स्मृ. २२. १६)

इति प्रोक्तम् । ब्रह्मकूर्च तु गंगिप्रोक्तत्र्यहर्षतसमानविषय-तया योजनीयम् । दशाहविषये अङ्गिरा आह— 'अन्तर्दशाहे भुक्त्वाश्त्रं सूतके मृतकेशि वा'। त्रैपाक्षके* तदधे तु पञ्चगव्यं द्विमासिके'।। ( अं. स्मृ. १. १९)

इति ॥

मूलवचनोक्तमूतकान्नभोजनप्रसङ्गेन श्राद्धभोजेने प्राय-श्चित्तानि लिख्यन्ते । तत्र विष्णुः

# * त्रेपक्षिकं त्रेपक्षिकश्राद्यम् । एवं द्विमासिकमपि श्राद्यमेव ।

त्रैपक्षिके तदर्धे तु पञ्चगन्यं दिमासिके'॥

२. J. substitutes - जातिशेष: for - जातिविशेष - २. I. reads व्यवस्थापनात. ३. I. reads विष्णु: for विष्णुना हि. ४. I. does not insert प्रोक्तम. ५. C. E. F. G. and H. substitute गार्ग्य- for गर्ग-. ६. Except A. and I. all others omit - व्रत-. ७. Except A. and J. all others do not insert this line:—

'प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादीनं त्वाद्यमासिके । त्रैपंक्षिके तदर्धे तु पञ्चगव्यं द्दिमासिके' ।। (वि. स्मृ. ५१. ५०)

इति इदं चापद्विषयम् । अनापित तु— 'चान्द्रायणं नवश्राद्धे पाजापत्यं तु मिश्रेंके । एकाहं तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते'।। (हा. स्मृ. ५. ३९.)

इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यम् ।

'प्राजापत्यं तु मिश्रके' ।

इत्येतदाद्यमासिकविषयम् । ऊनमासिकादिषु पादोनप्राजापत्यादीनि कर्त्तव्यानि । तदुक्तं चतुर्विद्यतिमते—

'प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं मासिके तथा ।

त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात् पादो हो मासिके ततः ।।

पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षाण्मासे चान्दिके तथा ।

विरातं चान्यमासेषु प्रत्यन्दं चेदहः स्मृतम्' ।।

(य. स्मृ. २. २६–२७)

इति । क्षित्रयादिशाङ्कभोजने त्वनापिद तत्रैव विद्योष उक्तः— ' चाँन्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम् । त्रैपिक्षके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम् ।।

१. C. and F. omit the following portion:—
'त्रेपक्षिके तहर्षे तु पञ्चगव्यं द्विमासिके''।। इति .

२. C. F. and H. substitute मासिको for मिश्रके. ३. J. omits पादोन३. Except A. and I. all others substitute पराक्षे for पादोनं. ५. B. D. and
H. substitute ततः and G. तथा for स्मृतम्. ६. G. omits this line:—
चान्द्रायणं नवशाद्धे पादोनं मासिको स्मृतम् ।.

क्षित्रयस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् । वैद्यस्य त्वैधिकं प्रोक्तं क्षित्रयात्तु मनीषिभिः ॥ वाद्यस्य तु नवश्राद्धे चरेचान्द्रायणदयम् । साध चान्द्रायणं मासे विपक्षे त्वैन्दवं स्मृतम् ॥ मासद्देये पराकः स्यादूष्वं सान्तपनं स्मृतम्'। (य. स्मृ. २.३१ – ३४)

इति यत्तु राङ्गवचनम्-

'चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः । पक्षत्रयेश्तकृच्छं स्यात् षाण्मासे कृच्छ् एव तु।। आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके *। अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा'।।

इति तत्सर्पादिहतेविषयम् ।

' ये स्तेन-पतित-क्लीबा'ः।

(म. स्मृ. ३. १५०)

## इत्यपाङ्क्तेयविषयं वा ।

'चण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाहै सुतादि । दंष्ट्रिभ्यश्च निखभ्यश्च मरणं पांपकर्मणाम् ।। पतनानाद्यकैश्चेव विषोद्धन्धनैकैस्तथा । भुक्तवेषां षोडदाश्चांहे कुर्यादिन्दुवतं द्विजः' ।।

### इति ।

^{*} पुनराब्दिके द्वितीय-तृतीयाब्दिके । तदनन्तरं न दोष ः । † अत्रापि वर्णभेदेन प्रायश्चित्तन्यूनाधिक्यमूह्यम् ।

२. B. D. G. and J. read वैदयस्यार्थाधिकं प्रोक्तं क्षित्रयस्य and C. F. and I. वैदयस्यार्थाधिकं प्रोक्तं क्षित्रयस्य for वैदयस्य त्विधिकं प्रोक्तं क्षित्रयस्य त्रिकं प्रोक्तं क्षित्रयस्य त्रिकं प्रोक्तं क्षित्रयस्य त्रिकं स्वीतिक्षयास्य २. L. reads सर्पादिमर्णविषयं वा. ३. Except A. and I. all read विषोदस्थादकै

'अपाङ्क्तेयान् यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेष्हिनि । ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाष्त्रं शिशुचान्द्रायणं चरेते ॥ आमश्रीद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृष्छ्रेण शुद्ध्यति । सङ्काल्पिते तथा भुक्त्वा तिरात्रक्षपणं भवेत्' ॥ इति भरद्दाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात् । ब्रह्मचारि-णस्तु बृहद्यमो विशेषमाह-

> 'मासिकादिषु यो अभीयादसमाप्तवतो द्विजः । त्रिरात्रमुपवासो अस्य पायश्चित्तं विधीयते ।। प्राणायामदातं कृत्वा घृतं पादय विद्युद्धचिते'। (य. स्मृ. २. ९९)

इति । इदमज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वके तु स एवाह—
'मधु मांसं च योऽश्रीयात् श्राद्धे सूतक एव च ।
प्राजापात्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्' ॥
(यः स्मृः २ः १६)

इति । आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्धम् ।

'आमश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यं तु सर्वदा' । इति षट्त्रिंशन्मते अभिधानात् । यत्तूशनसोक्तम्-'दशकृत्वः पिबेदापो गायच्या श्राद्धभुग् द्विजः । ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धश्चेच तदनन्तरम् '॥ ( उ. स्मृ. ३. ७ )

इति तदनुक्तपायश्चित्तश्चाद्धविषयम् । संस्काराङ्गश्चाद्ध-

^{*} सङ्कारिपते साङ्कारिपकेन विधिना कृते।

१. C. and F. insert इति before चरेत्, २. J. reads मासम्राद्धे for आनभाद्धे. ३. H. omits तप्तकृष्ट्रिण शुद्ध्यति । सङ्काल्पते तथा भुक्स्वाः

भोजने व्यासेन विशेष उक्तः-

'चूडाहोमे निवृत्ते तु प्राङ्नामकरणोत्तथा। चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥ अतोऽन्येषु च भुक्त्वान्नं संस्कारेषु दिजोत्तमः। नियोगादुपवासेन शुद्धचते निन्द्यभोजनात्'॥ (व्या. स्मृ. २. २३–२४)

इति । सीमन्तोन्नयनादिषु तुं धौम्यो विशेषमाह — 'ब्रह्मोदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' ।।

इति । तत्र ब्रह्मीदनाख्यं कर्माऽऽधानाङ्गभूतम् । सोमसाह-

चर्यात् । यतु भरद्वाजेनोक्तम् -

'भुक्तं चेत् पार्वणश्राद्धे पाणायामान् षडाचरेत्। उपवासिस्त्रमासादिवत्सरान्तं प्रकीर्त्तितः ॥ प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने । असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतं पार्वणके तथा ॥ द्विगुणं क्षत्रियस्यैव त्रिगुणं वैद्यभोजने । साक्षाचतुर्गुणं चैव स्मृतं शूद्धस्य भोजनम्'॥

इति एतदप्यापद्दिषयम् । अनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्यो-क्तत्वात् ॥ १६–१७–१८ ॥

१. J. substitutes - विषये for - भोजने. २. All, except A. read निवृत्ते चूडहोंमें for चूडाहोंमें निवृत्ते. ३. I. reads ततः for तथा. ४. B. and D. read अल्पेषु for अल्येषु. ५. B. and D. omit तु. ६. B. D. and G. read भारद्वाजेन; while A. यदिष स्मृत्यन्तरम् for यतु भरद्वाजेनोत्तम्. ७. G. reads भारद्वाजेन; while A. यदिष स्मृत्यन्तरम् for यतु भरद्वाजेनोत्तम्. ७. G. reads भुक्त्वा च for भुक्तं चत्. ६. B., D. G. and H. read अतं पारणके and C. F. E., I. and J. अतपारणके for अतं पार्यणके. १. G. reads अजियक्षेत्र for अवियक्षेत्र

'घृतं तैलं तथा शीरम्' (प. स्मृ. ११. १३)—इत्यत्र गृदसम्बन्धिनां धृतादीनां भोजनमभ्यनुज्ञातम् । इदानीं गृद्रतण्डुलादीनभ्यनुजानाति—

शुष्कानं गोरसं स्नेहं शूद्रवेदमन औगतम्।
पकं विप्रगृहे भुक्तं भोडेंयं तन्मनुरव्रवीत् ॥१९॥

इति । गुष्कानं न्नीहि-तण्डुलादि । गोरसः क्षीरादिः * । स्नेहस्तैलादिः । तत् सर्वे गूद्रगृहादानीय ब्राह्मणगृहे यदि पकं भवति तदा तदनं भोज्यम् । यस्त्वाम-पक्षयोः साधारणो निषेधः पूर्वमुदाहृतः सोऽर्संच्छूद्रविषयः । अत एव 'मद्य-मांसरतम्' (.प. स्मृ. ११. १४) – इत्युक्तम् ।। १९ ॥

पूर्वम् 'अज्ञानादापदेा अपि वा' (पः स्मृः ११. ५) - इत्यत्रा-पत्रस्य विप्रस्य शूदान्नभोजने ब्रह्मकूर्चेत्रतमभिहितम् । तदाविद्वद्विषयम् । इदानीं † विद्वांसम्प्रत्याह-

आपत्कालेषु विष्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मनस्तापेन शुद्धचेत द्रुपदां वा जपेच्छतम् ॥२०॥ इति । द्विविधा हिं विद्या । वेदपाठमात्रावसायिनी तदर्थ-

^{* &#}x27;गोरसे। घृतादि: । पुनरत्रोपादानं गन्यत्वार्थम् '-- इति धर-

[े] धरणीधरी न विद्वद्विषयत्वं मन्यतेऽग्रिमवचनस्य । स तु—आपदि श्रूहात्रभोजने प्रायश्यितान्तरमाहेत्यवतारयति ।

१. B. and D. omit घृतादीनां. २. K. and L. read आहतम् for आगतम्. ३. M. reads पूर्त for अन्ते. ४. K. and L. read भोड्यात्रं for भोड्यं तत्.

५. I. adds अयम before असच्छूद्रविषयः. ६. G. H. J. add एतर् after तत्.

o. C. F. and G. omit हि.

भानानुष्ठानपर्यन्ता च । तयोर्मध्येऽनुष्ठाता आहिताग्निर्मन-स्तापेन ग्रुन्डचित । केवलवेदपाठकस्तु-

'द्रुपदादिवेन्मुमुचानः' ।

(तै. ब्रा. २. ६. ६. ४.)

इत्येतामृचं गायत्रीच्छन्दसं दातकृत्वी जपेत्। मनस्तापस्य शुद्धिहेतुत्वं याज्ञवल्क्यो अयाह—

'पश्चात्तापी निराहारः सर्वें जेंगी शुद्धिहेतवः' ॥ (या. स्म. ३, ३१)

इति । मनुरपि-

' ख्यापनेनानुतापेन तैपसा अध्ययनेन च । पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि '॥ (म. स्मृ. ११. २२७)

इति । बौधायनोऽपि-

' परित्यागस्तपो दानमनुतापो अनुकीर्त्तितम् । विद्याभ्यासो ह्युपस्पर्शः सप्ताङ्गः पापनाज्ञनम्' ॥

इति । ब्रुपदायाः पापविनादाकत्वं याज्ञवल्कयेनोक्तम्— 'ब्रुपदा नाम गायत्री यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता । सर्वपापहरा जप्तुर्महतोऽप्येनसः स्मृतम्' ॥

(बृ. यो. या. ७. ८१)

#### इति ॥ २०॥

१. B. D. and H. read सक्तुज्जपेत् for शतकृत्वो जपेत. २. B. C. D. E. F. and H. substitute सर्वे ते for सर्वेऽमी. ३. B. and D. read मन-साध्यापनेन ४. H. reads पावनं स्मृतम् for पापनाश्चनम्. ५. C. and F. substitute वृश्चितम् for उन्हम्. ६. Except A. and I. all others do not insert this line and substitute इत्यादिना for इति. The quoted verse is not found in Yâdnyavalkya Smriti.

# ' द्विजशुश्रूषणरतान्'

( प. स्मृ. ११. १५)

इत्यत्र भोज्यात्राः गुद्राः सामान्येन निर्दिष्टाः । तानेता-निदानीं विदेशषतो निर्दिशाति—

दास-नापित-गोपाल-कुलिमित्रा-८र्धसीरिणः । एते शूद्रेषु भोज्याना यश्वात्मानं निवेदयेत् ॥२१॥ इति।दासादय आत्मिनवेदकान्ताः षट् शूद्रा भोज्यानाः॥२९॥ दासादीनां लक्षणमाह—

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । संस्कारीं चु भवेद्दासः असंस्कारा चु नापितः॥२२॥ सित्रियात् शूद्रकन्यायां संमुत्पन्नस्तु यः सुतः। स गोपाल इति ज्ञेयो भोड्यो विषेने संशयः॥२३॥ वैश्यकन्यासमुत्यनो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः। स ह्याँधिक इति ज्ञेयो भोड्यो विषेने संशयः॥२४॥ इति । ब्राह्मणः शूद्रकन्यामृद्धा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति

१. Except A. and I. all others omit एतान्. २. B. D. G. and H. substitute दर्शयात for निर्देशति. ३. J. reads संस्थितः for संस्कृतः. ४. A. reads.:—

संस्कृतः स्याहासवर्गी असंस्कारेण नापिकः ।;

while M .:-

संस्कृतस्तु भवेदासो द्यांसकारैस्तु नापितः। ५ [. A. and J. reads सूतो जायेत नामतः. ६. B. C. F. H. and J. read ख्यातो for त्रेयो. ७. Except A. and M. all others read -समुद्भूतो for -समुत्पन्नो. ८. K. reads सो द्यादिक L. सो ह्यधिक and C. E. F. G. H. and J. read स द्याधिकः, for स ह्याधिकः

स यद्यमन्त्रकैर्निषकादिभिः संस्कारैः संस्कृतो भवति तदा दास इत्युच्येते संस्काराभावे तु यं पुत्रमुत्पादयति स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितः । नत्वर्थतः । गोरेक्षणरूपस्यार्थस्य कृष्यादिवद्वैदयकर्मत्वात् ।

यद्यपि क्रमपासस्य कुलिमित्रस्यात्र लक्षणं नोक्तं तथापि ग्राब्दसामर्थ्यात् प्रक्रमत्रलादा तह्यक्षणमुन्नेयम् । ग्राब्दसा-मर्थ्यतस्तावत् कुलस्य मित्रं कुलिमित्रमिति व्युत्पस्या पितृं-पितामहादिक्रमादायात आसः ग्रूदः कुलिमित्र इत्यभिधीयते । प्रक्रमानुसारेण त्वेवमुपसंख्यातव्यम् । वैद्यः ग्रूद्रकन्यामूद्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति स कुलिमित्र इति ।

ब्राह्मणः वैद्यक्तन्यामुद्धा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयित, संस्कृतः स नाम्रा आर्धिक इति वा अर्धसीरीति वाश्मिधीयते । यस्तु वाङ्कनः-काय-कर्मभिस्तवाहमित्यात्मानं निवेदयित स आत्म-निवेदकः । यद्या आर्धिकसाहचर्यात् क्षत्रियायां ब्राह्मणेनी-त्पादितः क्रमतः संस्कृत आत्मनिवेदकोऽस्तुं। अस्मिन् पक्षे य-द्यप्यग्रुद्रावाधिकात्मनिवेदको तथापि नीचजातित्वसामान्येना-भोज्यात्रत्वदाङ्कायां तदपनोदनायदमभिधीयते—इत्यदोषः।

ं संस्काराभावे तु नापित इति अभिधीयते । क्षत्रियः ग्रुद्धकन्यामूद्धाः तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितः ।.

^{3.} G. reads:-

२. B. and D. read गोरक्षणार्थक्तड्या, G. गोरक्षणार्थक्तड्या वा and H. गोर-क्षणार्थस्य कृत्यादिवत् for गोरक्षणक्तपस्यार्थस्य कृत्यादिवत्; while C. F. and J. omit कृपस्य. ३. G. substitutes-साम्यत्वात् for -सामध्यात्. ४. G. reads -मातामहादि- for -पितामहादि-, ५. B. D. E. G. I. and J. omit क्रमतः. ६. I. omits अस्तु.

दासादीनां भोज्यान्नत्वं याज्ञवल्क्योऽण्याह-'शूब्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-ऽर्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्*॥ (या. स्मृ. १. १६६)

इति । चतुर्विश्वतिमते अपि —
'आर्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दास-नापितौ ।
एते ग्रृद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ।।
इति । दासादिवत् कुम्भकारोअपि भोज्यान्न एव । तदाह
देवलः—

'स्वदेशि नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः । ब्राह्मणैरिप भोक्तव्याः पञ्चैते गूद्रयोनयः'।। इति । स्मृत्यन्तरेश्पि— 'गोपाल-नापित-कुम्भकार-कुलिमवार्धसीरि-निवेदितात्मानी भोज्यात्राः'। इति ॥ २२–२३–२४ ॥

* पराश्रारोक्तानि दास-नापित-गोपालाधिकाणां विशिष्टानि लक्ष-णानि नान्यत्रोपलभ्यन्ते । सामान्यतो दासादीनां लक्षणानि यथा—

दासा गर्भ-भक्तदासादयः । गवां पालनेन यो जीवति स गोपालः । कुलमित्रम्-पितृ-पि-तामहादिक्रमायातं मित्रम् । अर्धसीरी कृ-षिकलभागग्राही । नापितः गृहन्यापारकार-यिता नापितः । यश्य वाड्-मनः-काय-कर्मभि-रात्मानं तवाहमिति निवेदयति स आत्म-निवेदकः । एते श्रूदेषु भोज्याचा इति ।

१. G. omits अपि. २. E. G. and H. read अधिकः for आधिकः. ३. C. and F. read दासोऽपि and G. स दासो for स्वदासो.

पूर्वत्राभोज्यात्रानां नटादीनामत्रे भुक्ते पायश्चित्तमभिहितम्। इदानीं तेषामेव जलादी पीते पायश्चित्तं पश्चपूर्वकमाह—
भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दिध घृतं पयः ।
अकामतस्तुयोभुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् १॥२५॥
ब्राह्मणः क्षित्रयो वैदयः द्यूद्रो वा उपस्पति ।
ब्रह्मकूर्चोपवासेन योज्यवर्णस्य निष्कृतिः ॥२६॥
द्रीद्राणां नोपवासः स्यात् द्यूद्रो दिनेन द्युद्धचित ।
ब्रह्मकूर्चमहोरातं श्वपाकमिप द्योधयेत् ॥२७॥

इति । अभोज्येष्वभोज्यान्नानां नटादीनां गृहेषु यद्गाण्डं तत्र स्थितं जलादिकं पात्रान्तरव्यवधानमकृत्वा भुक्तं चेत् तदा ब्रह्म-कूचै पातव्यम् । यथा सूतकांन्ने ब्राह्मणादिवर्णभेदेन व्रतभेदा अभिहिताः न तथा जलादिपाने । किन्तु चतुर्णामपि वर्णानां ब्रह्मकूचे समान्मित्यभिषेत्य ब्राह्मणाद्युपन्यासः । उपस्पति प्रायश्चित्तमनुज्ञापयितुं परिषदमुपसादयत्तीत्यर्थः । अहोरात्र-मुपोष्य दिनान्तरे ब्रह्मकूचे पातव्यम् । ब्रह्मकूचेहेतुरुपवासो ब्रह्मकूचेपवासः । तेन यजनयोग्यस्य त्रैवर्णिकस्य निष्कृति-भवति । शूद्रस्य तूपवासपत्यान्नायो दानम् । अतः शूद्रो दानं

१. M. यथावर्णस्य, B. and D. या त्रिवर्णस्य and all others except H. and I. योज्या वर्णस्य. read याज्यवर्णस्य. २. I. reads शूद्रस्य for शूद्राणां. ३. H. substitutes शूद्राचीनां for नटादीनां. ४. B. reads सुतकात्राची; while C. and F. सूतकान्ते- for सूतकात्री. ६. G. reads उपपाद्यति for उपसाद्यति and J. उपसीदित; while C. and F. substitute अनुज्ञातुं and B. and D. अनुज्ञापितुं for अनुज्ञापयितुं.

कृत्वा पश्चाद्रोह्मकूर्च पित्रेत् । तिददमहोरात्रोपवासपूर्वक्रब्रह्म-कूर्वे श्वपाकसदृदामत्यन्तपापकारिणमि शोधयित । तत्र कि-मु वक्तव्यमल्पेपापेन निषिद्धजलादिपानेनोपेतं शोधयतीति ।।२५–२६–२७।।

ब्रह्मकूर्चस्य द्रव्याण्याह-

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दांध सार्पः कुशोदकम्। निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं पापशोधनम् ॥ २८॥

इति । गोमूत्रादिकं पञ्चगव्यं यच कुशोदके तदुभयं स्वतः पवित्रं अतः पापशोधनमिति धर्मशास्त्रेषु निर्दिष्टम् ॥ २८ ॥

इति । ब्रह्मकूर्चाङ्गभूतानां गीमूत्रादीनां पञ्चानां कारणभूता-याः पञ्च गावः तासां वर्णविद्योषानाह्—

गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चित गोमयम् । पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृंद्यते दिध ॥२९॥ कापिलाया घृतं याद्यं सर्वे कापिलमेव वा ।

इति । विचित्रवर्णानां पञ्चानां गवामसम्भवे गामूत्रादिप-ञ्चकं सर्वमपि कापिलमेव प्राह्मम् ॥ २९ ॥

गोमूत्रादीनां कुरादिकान्तानां षण्णां द्रव्याणां प्रत्येकं परिमाणविदोषमाह-

१. B. and D. read यस ब्रह्मकूचे पिबेत् तिहतरं for पथात् ब्रह्मकूचे पिबेत्। तिहत्म. २. B. and D. read अल्पपापिनं निषिद्ध जलाहिपानिनम् for अल्पपापन निषिद्ध जलाहिपानेनोपेतम्. ३. M. reads नाज्ञनम् for -शोधनम्. ४. M. reads श्वेताया गोमयं हरेत् for श्वेतायाश्वेत गोमयम्. ५. G. substitutes कृष्णवर्णायाः for नाम्रवर्णायाः. ६. M. reads दिध श्वोच्यते for मृहाते दिधः

मूत्रमेकपर्छं दद्यादङ्गुष्ठार्ध तु गोमयम् ॥ ३०॥ क्षीरं सप्तपन्छं दद्यादिधि त्रिपलमुच्यते । मृतमेकपर्छं दद्यात् पल्यमेकं कुद्योदकम् ॥३१॥ इति। पर्वद्वयोपेतमङ्गुष्टम् । तत्रोपरितेनेन पर्वणा समानप-रिमाणं गोमयं प्राह्मम् । दंचात् एकस्मिन् पलाद्यादिपात्रे यथोक्तपरिमाणानि षड् द्रव्याणि निक्षिपेत्। तत्र पात्रं प्रजाप-तिराह—

'पार्लादां पद्मपत्रं वा ताम्रं वाज्य हिरण्मयम् ।
गृहीत्वा उत्सादियत्वा च तैतः कर्म समाचरेत् '॥
इति । वृद्धपराद्यारस्तु गोमूत्रादीनां परिमाणान्तरमाह—
'गोमूत्रे माषकान्यष्टी गोमयस्य तु षोडदा ।
क्षीरस्य द्वाददा प्रोक्ता दध्नस्तु ददा कीर्तिताः।
गोमूत्रवद् पृते त्रेयं तद्धे तु कुद्गोदकम् ' ॥

 ^{&#}x27;पलं सुवर्णीश्वत्वार' इत्युक्तलक्षणं पलम्।

१. M. reads this and the following two lines as follows:—
गोमूत्रस्य पलं स्यादशस्त्रिपलमुच्यते ॥ ३० ॥
आज्यस्यैकपलं स्याद्द्युष्टार्धं तु गोमयम् ।
श्लीरं सप्तपलं स्यात् पलमेक कुद्योदकम् ॥ ३१ ॥

२. J. reads अडु. छमात्रम् for अडु. छम्. ३. J. reads उपरिगतेन for उपरितनेन. ४. I. reads द्यादीनि for द्यात्, but seems to be mistake. ६. Except A. and I. others read पलाश- for पालाशं; while J. reads एकपानं for पश्चपनं and A. and I. पश्चपानं. ६. B. C. D. E. and F. read यथा and G. and H. तथा for ततः; while B. and D. समार्भेत् for समान्वरेत्. ७. B. C. D. F. and G. read ज्ञेया for ज्ञेयम and I. reads घृत्याष्ट्रों तद्र्यं तु कुशोदकम् for चृत्ते ज्ञेयं तद्र्यं तु कुशोदकम्

इति । एतदशक्त-बालादिविषयं द्रष्टव्यम् । प्रजापतिस्तु प्रकारान्तरमाह—

> 'गोमयात् द्विगुणं मूत्रं सिंपर्देचा चतुर्गुणम् । क्षीरमंष्टगुणं देयं दिध पञ्चगुणं तथा' ।।

इति । अत्र गोमयस्य परिमाणिवशेषानिभधानात् वच-नान्तरानुसरिणाङ्गुष्ठार्धपरिमितं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तोत्तरा-भिवृद्ध्या गोमूत्रादीनि योजयेत् । एतत् च मूलवचनोक्त-परिमाणेन सह विकल्प्यते । वैषम्यस्याल्पत्वात्।। ३०-३१॥ गोमूत्रादीनां पंणां प्रत्येकं मन्त्रानाह—

*गायत्रपाऽऽदाय गोमूतं गन्धद्वारेति गोमयम्। आप्यायस्वेति च क्षीरं दिधिको ज्यस्तथा दिव।।३२॥ तेजोऽसि द्युकमित्याष्ट्यं देवस्य त्वा कुद्योदकम्। पञ्चगन्यमृचा पूतं स्थापयेदिशिसन्तिधौ ॥ ३३॥

इति । ऋचेतिपदं गायज्यादिभिः पत्येकमभिसम्बद्धचते । 'तेजीसि' 'देवस्य त्वा' इत्यनयोर्मन्त्रत्वसाम्यात् ऋक्त्वमुग-चिरतम् । तैरेतैर्भन्त्रेर्गृहीतं पञ्चगव्यं होमार्थमग्निसिन्नधी स्थापैयेत् ॥ ३२–३३॥

^{*} गायत्री प्रसिद्धा । 'गन्धद्वारां'-( ऋ. सं. परि. ४. ४. २. ७-८) 'आप्यायस्व'-( ऋ. सं. १. ६. २२ ९. ), 'दिधिकाक्णो'-(ऋ. सं. ३. ७. १३.६ ), 'तेजोऽसि क्षुकं'-( मा. सं. ०००), 'देवस्य त्वा' ( मा. सं. ०००), इत्यादयो मन्त्रा द्रष्टक्याः।

१. G. reads पञ्चानां for पण्णां. २. M. reads दिधकाडणेति वै for दिध-काडणस्तर्था. ३. G. and J. omit स्थापश्चेत्.

स्थापियत्वा चोऽऽलोडना-अभमन्त्रणे कर्तव्ये इत्याह-आपोहिष्ठिति चालोड्य मानस्तोकेति * मन्त्रयेत्।

आपोहिष्ठा-इत्यादिकं त्र्येचं विज्ञयम् । प्रायदास्तथा विनियोगात् । मानस्तोके-इत्येकैव ऋक् ।

अत्रावदान-होमसाधनानां स्त्रुवादीनामभावात् केनाःव-दाय होतव्यम् ?-इत्याकाङ्कायामाह-

संप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नायाः शुकत्विषः॥३४॥ एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ।

इति । सप्तसंख्या अवरा अधमा येषां दर्भाणां ते सप्तावराः। सप्ताष्टां चिक्तसंख्या गृहीतच्या । न तु षट्-पञ्चादिन्यू नसंख्ये-त्यर्थः । अच्छिन्नमग्रं येषां ते अच्छिन्नाग्राः । शुक्तवत् त्विट् दीप्तियेषां ते शुक्तत्विषः । हिरद्दर्णा इति यावत् । आर्द्राणां छायाशुष्काणां वा भवति हिरतत्वम् । तैर्दर्भेरवदाय पलाश-पन्नेण होतच्यम् । तथा च प्रजापतिः—

^{* &#}x27;आपोहिष्ठा'-( ऋ. सं. ७. ६ ५. १. ), 'मानस्तोके'-( ऋ. सं. १. ८. ६. ३. इत्यत्र द्रष्टन्याः ।

१. B. and D. omit च and read आलोडनाहिमन्त्रेण for आलोडनाभि-मन्त्रणे; while H. आलोडमन्थनं मन्त्रेण for the same. २. K. and L. substitute मन्ययेत् for मन्त्रयेत्. ३. Except A. and I. all others omit च्यूचं विज्ञेयम् and read प्रायेण for प्रायदाः; while G. विनियोगः for विनियोगात्. ४. Except A. and I. all others read मान इत्यूक् एकेव. ९. B. D. K. and L. read सम्रवाराः for समावरा. ६. B. and D. substitute अधरा for अधमा; while G. सम्रवाराः for समावराः. ७. G. reads सम्रव्यः for समावराः. ७. G. substitutes ज्ञान- for न्यून-, while H. omits it. ९. B. C.D. E. F. H. and I. omit अञ्चलमममेषां ते अञ्चलमायाः

'स्थापयित्वा तुं दर्भेषु पालाद्यैः पत्रकैरथ । तत्समुद्भृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम्' ॥ इति । दभेष्वित्यभिधानात् पात्रस्याधस्तादपि दर्भानास्तृणु-यात् ॥ ३४॥

अथ होममन्त्रानाह-

*इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोकिति व शंवती ॥३५॥ एताभिश्वेव होतव्यं हुतशेषं पिवेर्त् द्विजः ।

इति । इरेत्यादीनि त्रीणि ऋक्प्रतीकानि । शमित्येष शब्दो यस्यामृचि अस्ति सा शंवती ।

> ' दामग्रिरग्रिभिः करच्छन्नः । (ऋ. सं. ६. १. २६. ४)

इति वा

' इांनो देवीरभिष्टये ' ।

( ऋ. सं. ७. ६. ५.४ )

इति वा सौ द्रष्टच्या । एतचाग्रये स्वाहेत्यादीनामपि मन्त्रा-णामुपलक्षणम् । अत एव प्रजापतिः—

'अग्नये चैव सीमाय सावि इये च तथैव च ।

* 'इरावती'-(ऋ. सं. ४. ४. ७. २; ५. ६. २४. ३. शुक्र. यः सं. ५. १५. १६ ) 'इदं विष्णुः'-( ऋ. सं. १. २. ७. २, शु. य. सं. ५. १५. १५), 'मानस्तोके'-( ऋ. सं. १- ८. ६, ३ ) इत्यत्र द्रष्टव्याः।

२. Except C. and F. all others read 32 for तु. २. Except A. D. and G. all others substitute पत्रस्य for पात्रस्य. ३. We follow here. A. B. and D.; while I. substitutes तु and others च for हात. ४. M. reads स्वयं पिबेल for पिबेल् हिजः. ५. G. omits जीणि. ६. B. D. G. and H. omit सा. ७. Except A. and I. all read सावित्या for सावित्ये

प्रणवेन तथा हुत्वा स्विष्टकृच तथैव च ॥ एवं हुत्वा च तच्छेषं पिंबचैव समाहितः'।

इति ॥ ३५॥

अथ पानस्येतिकर्तव्यतामाह-

आलोड्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु॥ ३६ ॥

उद्गत्य प्रणवेनैव पिवेच प्रणवेन तु ॥

इति । आलोडनं हस्तेन । निर्मन्थनं काष्टेनेति तयोभेदः ॥ ३६॥

ननु-गोवधादिषु यः प्रत्यवायः स केवलादृष्टरूपत्वात् तस्य प्रायश्चित्तज्ञन्येन सुकृतापूर्वेण निवृत्तिर्युज्यते । अभक्ष्य-भक्षणजन्यस्तु प्रत्यवायो न केवलमदृष्टरूपः । किन्तु दृष्ट-रूपोश्प । तस्याहारस्य त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतत्वात् । अ-तो न तस्य व्रतेन निवृत्तिर्युज्यते—इत्यत आह—

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम्।।३७।। ब्रह्मकूची दहेत् सर्वे प्रदीप्तौमिरिवेन्धनम्।

इति । अभक्ष्याणि यथा त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतानि तथा गोमूत्रादीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति । परिणम्य चाग्निः काष्टानीव स्वविरोध्यभक्ष्यपरिणामानदृष्टमुखेनापि

^{*} काष्टमत्र यज्ञियम् । उभाभ्यां हस्ताभ्यामुद्धरणम् । प्रणवमुचार्यः अज्ञब्दं पिवेत् ।

३. We follow here A. and I.; while G. reads हुत्वा य हतशेषं पिवेत्, and others हृत्वा च तच्छेषं पिवेत् for एवं हुत्वा च तच्छेषं पिवेचे समा-हितः २. B. and D. substitute प्रणवस्य; while G. omits अथ. H. also omits the same. ३. M. reads वर्षेवामिरिव for प्रदीमामिरिव.

विनादायन्ति । न तु केवलं दृष्टेनैव मुखेन । तस्माइह्यकू-चैनाभक्ष्यभक्षणनिवृत्तिरुपपद्यते । ब्रह्मकूर्चस्य कालविद्रीषं प्रजापतिराह—

' चतुर्दइयामुपोष्याय पौर्णमास्यां समाचेरत्'। इति । जाबालिरपि—

> 'अहारात्रीषिती भूत्वा गौर्णमास्यां विद्योषतः । पञ्चगव्यं पिवेत् प्रातर्बह्मकूर्चिमिति* स्मृतम्'।।

इति । देशविशेषं शातातप आह—

' नदीतीरेषु गोष्टेषु पुण्येष्वायतनेषु च । तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचेरेत्'॥

इति ॥ ३७ ॥

बह्मकूर्चस्य सर्वपापदाहकत्वमुपपादयति— पैवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिराधिष्ठितम् ॥ ३८ ॥

वरूणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः ।

दिश्च वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रिवः॥३९॥

इति । वरुणादिभिरिधष्ठितत्वात् पापदाहकत्वमुपपन्नम्।।। ३८–३९॥

^{*} यत् ब्रह्मकूर्चिमिति स्मृतं पञ्चगव्यं तत् प्रातः पिबेत्। ब्रह्मकूर्चल-क्षणं पूर्वमुक्तम्।

I. reads ततः for इति.
 B. and D. read समारभेत for समाचरेत.
 M. omits the following three lines:—

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम् ॥ ३८ ॥ वरुणश्चैव गोमुत्रे गोमचे हव्यवाहनः । हिम्न वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः ॥ ३९ ॥ ।

अभोज्यात्रानां भाण्डे ज्वास्थितं जलादिकं पीत्वा व्रतं चरेदित्युक्तं पूर्वम् (प. स्मृ. १९, २९) । अथ जलस्य स्वमु-खनिः सृतस्य पुनः पाने पायाश्चित्तमाह—

पिबतः पतितं तोयं भाजने मुखनिःसृतम् । अपेयं तिवृजानीयात् पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥४०॥

इति । जलं पिबतः पुरुषस्य मुखनिःसृतं भोजनादिपात्रे पिततं यत्तोयं तत् त्रैविणिकैः पुनर्न पेयम् । कथिन्तित् पीते सित चान्द्रायणेन शुद्धिः । यत्तु मुखं प्रविद्य न निःसृतं किन्त्वेकस्मिन् पात्रे अर्थ पीत्वा व्यशेषितं तस्य पाने त्रिरात्रो-पवासमाह शङ्कः—

'पीतावरोशितं पीत्वा पानीयं ब्रह्मणः कवित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद् वामहस्तेन वा पुनः'।। ( द्यां. स्मृ. १३. ४१)

इति॥ ४०॥

श्व-मृगालदिमरणीपहतकूपादिजलपाने वर्णविदेषिण प्रा-यश्चित्तविदेशिमाह –

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्व-मृगाली च मर्कटम् । अस्थि-चर्मादि पतितं पीत्वा अमेध्या अपो द्विजः॥४९॥ नीरं तु कुणपं काकं विड्वराह-खरोष्ट्रकम् । गावयं सीप्रतीकं च मायूरं खोड़कं तथा ॥ ४३॥

३. B. C. D. F. and I. read भोजने for भाजने. २. B. and D. सारंगं for नारं हु. ३. C. F. G. and I. read खड़ कं for खाइकं.

वैय्याद्यमार्क्ष सेंहं वा कूंपे यदि निमज्जति। तटाकस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि । १४३॥ प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणेतेन सर्वद्याः। विप्रः शुद्धचेत् त्रिरात्रेण क्षित्रयस्तु दिनद्वयात्। १४४॥ एकाहेन तु वैदयस्तु शूद्धो नक्तेन शुद्धचित ।

इति । कूपे पतित्वा मृतं श्वादिकं वा अस्थ्यादिकं वा दृष्ट्वा तादृशीरमध्या अपः पीत्वा प्रायश्वित्ती भवेदिति शेषः । नरस्य मनुष्यस्य सम्बन्धि कुणपं नारम् । काकस्य सम्बन्धि काकम् । विङ्वराहादिषु सम्बन्धवाची तिह्नतो लुँको द्रष्टव्यः । तथा च सित वैङ्वराहं खारं औष्ट्रमित्युक्तं भवित । गवयस्य सम्बन्धि गावयम् । शोभनाः पुष्टाः सुप्रतीका अवयवा यस्य गजस्य स सुप्रतीकः । तस्य सुम्बन्धि सौप्रतीकम् । मयूरस्य सम्बन्धि मायूरम् । खड्गो मृगविशेषः तस्य सम्बन्धि खाङ्गकम् । व्या- इस्य सम्बन्धि वैय्याद्रम् । ऋक्षस्य सम्बन्धि आर्क्षम् । सिन् हस्य सम्बन्धि सैंहम् । एतेषामन्यतमं पतितं कुणपं दृष्ट्या तद्युक्तयोः कूप-तटाकयोः स्नान-पाने यदि कुर्यात् तदा तादृश-स्य पुंसः सर्ववर्णसम्बन्धिनः । एतेषा—समनन्तरं निर्दिश्यमानेन

१. G. substitutes च for दा; while except A. and I. all others कपेर् for कूपे and M. reads कुणपं यदि मज्जाति for कूपे यदि निमज्जाति. २. B. and D. read अतिवृष्टस्य for अथ दृष्ट अस्य. ३. B. and D. omit दा अस्थ्या-दिकं; while I. substitutes च्यात्रादिकं दा. ४. B. and D. do not insert छुसो. ९. B. and D. omit पुष्टाः; while H. reads सुष्टु पुष्टाः for पुष्टाः. ६. I. reads यः for यदि.

क्रमेण प्रायश्चित्तं भवेत् । स च क्रमः तिरात्रोपवासादिः। ज्यहादिव्रतचरणानन्तरं पञ्चगव्यं पिवेत् । तदाह विष्णुः—

'मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतमुदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्र्यहमुपवसेत् । (२) बहं राजन्यः ।

- (३) एकाहं वैदयः। (४) जूदो नक्तम्।
- (५) सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पित्रेयुः'। (६) (वि. स्मृ. ५४. २-६)

इति । यदा तु तत्रैव शवमुच्छूनतयोद्भित्रं भवति तदा हारीतो विशेषमाह-

'क्लिने भिन्ने दाने तीयं तत्रस्थं यदि तत्थिनेत् । द्युद्धं चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्मथापि वा । यदि कश्चित् तेतः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः । जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरानेण द्युद्धयति '।। (हा. स्मृ. २१. ३–४)

इति । इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषद्यवोपहतकूपजल-पानविषयम् । अकामतस्तु षड्रात्रम्-

> 'क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव क्रपस्थं यदि दृश्यते। पयः पिबेत् त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम्'।।

इति देवलस्मरणात् । मद्यमाण्डस्थितोर्देकपाने यम आह-'सुरा भाण्डस्थिता आप्री यदि कश्चित् पिवेत् द्विजः । कुदामूलविपकेन त्र्यहं क्षीरेण द्युद्ध्चिति ।।

१. The text adds अतस्य after अन्ते. २. Except A. and I. all others substitute सुद्धौ for सुद्धौ. ३. H. and I. read तत्र for ततः. ४. C. and F. read स्नहपाने for उदअपाने.

दोदशाहं तुं पयसा पिंबेद्राह्मीं सुवर्चलाम्। गाये ज्यष्टसहस्रं वा जपं कुर्वीत मानसम्'॥ (य. स्मृ. ३. ४९-४२)

इति । एतन्मतिपूर्वकाभ्यासविषयम् । अकामतोऽभ्यासे तु

#### मनुराह-

* मेधातिथिस्तु समनन्तरोक्तवचनं-'यत्र सुरारसोऽनुभूयते तत्र त-द्वाजनस्थानामपां पाने प्रायाश्चित्तमेतत्-' इत्याह । 'सुरारस-गन्धव-जिता अपः पीत्वा '- इति कुलूकभट्टः।

९ C. and F. do not insert the following portion:—
' द्वादशाहं च पयसा पिवेर् ब्राह्मीं सुवर्चेलाम् ।
गायत्र्यास्तु सहस्रं वा जपं कुर्वीत मानसम् '।।

इति । एतन्मितपूर्वकाभ्यासिवषयम् । अकामतोऽभ्यासे तु मनुराह— आपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ; पञ्चरात्रं पिबेन् पीत्वा राङ्खपुरुपीचृतं पयः ॥

इति । यत्तु विष्णूक्तम् — 'अपः सुराभा ननस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शंखपुष्पीगृतं पयः पिवेत्' ।

इति तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टञ्यम् । यतु शातातपेनोक्तम्-'सुराभाण्डोक्कपाने छर्दनं यतप्राश्चनमहोरात्रोपवासश्व' ।

्रांत तत् शुब्बासराभाण्यस्थोरकपानविषयम् । तत्रैव पर्शेषतोदकपानं तेनैवान्तम्-

' सरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्श्वषिताः पिवेत् । श्रंखपुष्पादिपकं तु शीरं स तु पिवेत् त्यहम्' ॥

इति । सुरापस्य मुखगन्धात्राणे तु मनुराह— 'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य मुखनात्राय सोमपः। प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राद्य विशुद्धधाते'॥

इति । ख्यायुच्छिष्टपाने हारीत आह—
'स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिवेत् द्विजः ।
दांखपुष्पीविपक्षेन त्र्यहं भीरेण शुद्धगति ॥
शुद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिवेत् द्विजः ।
कुशमूलविपक्षेन त्र्यहं क्षीरेण यापयेत्'॥ इति ।.

२. I. substitutes च for तु. ३. I. reads गायज्यास्तु सहस्रं for गायज्यष्टसहस्रं

'आपः सुराभाजनस्या मद्यभाण्डस्थितास्तथा। पञ्चरात्रं पिवेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीगृतं पयः'।। (म. स्मृ. ११-१४७)

इति । यत्तु विष्णूक्तम्— 'अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्कपुष्पीगृतं पयः पिवेत्' । (वि. स्मृ. ५१. २३)

इति तत् कामतः सकृत्याने द्रष्टव्यम् । यत्तु शातातपे-नोक्तम्-

> 'सुराभाण्डोदकपाने छर्दनं घृतपादानमहोरात्रोपवासश्च'।

इति तत् गुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषयम् । तत्रैव पयुर्षितोदकपाने तेनैवोक्तम्-

> 'सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्युषिताः पिबेत् । बाङ्कपुष्टेयवपक्षं तु क्षीरं स तु पिबेत् त्र्यहम्' ॥ ( ज्ञाः स्मृः ५. ३१ )

इति । सुरापानस्य मुखगन्धात्राणे तु मनुराह-'ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गेन्धमात्राय सोमपः*।

^{*} सोमपः दर्श-पूर्णमासयाजी यज्ञाविश्वष्टभोजी वा । सोमप इति वि-शेषणात् तादृशस्यैव ब्राह्मणस्योक्तं प्रायश्यितम् । असोमपस्य प्राणाया-ममात्रम् ।

२. G. and J. read पश्चान् for पीत्वा. २. B. and D. read खरपुष्पीं च पक्षं, E. and H. शंखपुष्पावपक्षं. G. reads शंखपुष्पीयपक्षं, J. शंखपुष्पीं च पक्षं and I. शंखपुष्पाद्विपक्षं for शंखपुष्टव्यवपक्षं. ३. I. reads मुखम् for गन्धम्.

प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राइय विशुद्धचिति'।। (म. स्मृ. १९. १४९)

इति । स्याद्यंच्छिष्टपाने हारीते आह—

'स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिनेद्द्विजः । राङ्खपुद्पीविपकेन न्यहं क्षीरेण यापयेते ॥ राद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिनेद् द्विजः । कुरामूलविपकेन न्यहं क्षीरेण पानयेत् ।। हाः स्मृ. ११. ४१-४२)

इति । यमः -

' शुनोच्छिष्टस्थिता आपी यदि कश्चित् पिनेद् दिजः। शङ्खपुष्पीविपक्षेन न्यहं क्षीरेण शुद्धचिति'* ॥ (य. स्मृ. ३. ६०)

#### इति ॥ ४१-४२-४३-४४ ॥

* अत्र सर्वत्र पानीयपात्रस्थितमेवोच्छिष्टं वेदितव्यम् । न भूमि-ष्टम्। तस्य उच्छिष्टवासम्भवात्। त्र्यदं क्षीरपानेन शुद्धचतीतियोजना।

१. J. adds अपि after हारीत. २. J. reads शङ्खपुष्पाविपक्षेत. ३. G. substitutes वर्तयत् and I. शुद्धात for यापयेत्; while B. and D. omit these two lines:—

श्रह्मणुष्पीविपक्षेत त्र्यहं क्षीरेण यापयेत्। श्रुद्धोव्छिष्टस्थिता आपो यदि काश्वित् पिवेत् द्विजः ॥ इति ।. ४. B. D. E. and H. substitute शुद्धचित for पावयेत्; while G. omits the following lines:—

'कुशमूलविपकेन ज्यहं क्षीरेण पावयेत्'।।

इति यमः—
'शुनोष्टिछष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।.

৭. B. D. E. and H. omit the following portion:—

शुनोच्छिष्टस्थिता आणो यदि काश्वित् पिवेत् द्विजः । शङ्कपुष्पीविपक्षेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्धवति॥ इति । ब्राह्मणेष्वेव केषुचिंदभोज्यात्रत्वमभियेत्य तदन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ॥४५॥ अपचस्य च भुक्ताऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्।

इति । परपाकानिवृत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति । तदीयान्नभोजनं यद्यप्यल्पनिमित्तं तथाप्यभ्यासा-भिप्रायेण महद्भतमविरुद्धम् । अनभ्यासेत्वीदृशान्नभोजने भरद्याज आह—

'पैरपाकिनवृत्तस्य परपाकरतस्य च । निराचारस्य विपस्य निषिद्धाचरणस्य च ॥ अत्रं भुक्त्वा दिजः कुर्याहिनमेकमभोजनम्'। इति ॥ ४९ ॥

अपचस्यान्नपदत्वे तदन्नभोक्तरेव प्रत्यवायोशभिहितः। यदा त्वपचो भुद्गे इतरः प्रयच्छति तदानीमुभयोः प्रत्यवाय इत्याह— अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम् ॥४६॥ दाता प्रतियहीता च तौ दौ निर्यगामिनौ ।

इति । अपचस्य अपचायेत्यर्थः । तस्मै यहानमः स्येन क्रियते तस्मिन् दाने तस्य दातुर्दानफलं नास्ति । न केवलं फलाभावः किन्त्वसी दाता सह प्रतिग्रहीर्त्रां नरकं याति ।। ४६॥

१. C. E. F. and I. read केषाञ्चित् for केषुचित्. २. I. reads अनम्यासेन.

^{3.} Except A. and I. all others omit the following line:-

परपाकतिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

ষ্ট. B. C. D. F. and G. omit इति and read प्रत्यवायम्. ५. B. D. and G. read ক্রিন্বেদ্বালা for ক্রিন্বেদ্বালা. ६. I. substitutes गृहीत्रा for प्रतिगृहीत्रा

परपाकि निवृत्तादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह—
गृहीत्वा अग्नें समारोप्य पश्चयज्ञान्न निर्वेषेत् ॥४९॥
परपाकि निवृत्तो असी मुनिभिः परिकीर्त्तितः ।
पश्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्ने नोपजीवित ॥ ४८॥
सततं प्रातस्त्थाय परपाकरतस्तुं सः ।
गृहस्थधमां यो विप्रो ददाति परिवर्जितः॥ ४९॥
ऋषि भिर्धमैतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः ।

इति । परस्य पुरुषान्तरस्य गृहे क्रियमाणः पाँकः परपा-कः । तस्मानिवृत्तः परपाकिनवृत्तः परान्नभोजनपरित्यागी-ति यावत् । यद्दा वैश्वदेवार्द्यं क्रियमाणः पाक उत्कृष्टत्वात् परपाक इत्युच्यते । तस्मात् परपाकानिवृत्तः पञ्चमहायज्ञर-हित इत्यर्थः । तैचोभयं विविक्षतत्त्वात्तन्त्रेणोचरितम् । तथा च सति परान्नवर्जनस्य गुणत्वे प्पि पञ्चमहायज्ञादिराहित्यस्य

२. J. reads परान्नं for परान्नेन. २. M. substitutes हि for तु; while B. and D. omit the verse:—

सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः । गृहस्थधर्मा यो विप्रो हदाति परिवर्जितः ॥ ४९ ॥.

इ. E. and H. read गृहस्थधर्में, G. I. J. and M. गृहस्थधर्मों for गृहस्थध-मां. V. B. and D. omit the following portion:—

परपाकः । तस्मानिवृत्तः परपाकिनवृत्तः । परान्नभोजनपरित्यागीति यानत् । यहा वैश्वदेनाद्यर्थे क्रियमाणः पाकः

५. H. reads वैश्वदेवार्थ for वैश्वदेवाद्यर्थ. ६. B. and D. substitute तज for तत् and read उभयं विवक्षितम् for उभयं विवक्षितत्वात्. H. also reads तज, but corrects in the margin अज; while C. E. F. and J. substitute अज for तहा.

दोषत्वादस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । अक्षरार्थस्तु – आग्नं गृहीत्वा विवाहं कृत्वा सेमार्त्ताग्नो केवलमीपासनं कृत्वा तमेग्निमात्मिन समारोपयति, न तु तस्मिन्नग्नी वैश्वदेवादिकं करोति । सीऽयं वैश्वदेवाद्यनुष्ठानरहितः पुरुषोऽत्र परपाकंनिवृत्तदाब्देन विव-क्षितः । एतस्माद्विपरीतः परपाकरतः । उभयविधपाकरहित-त्वात् । तत्र पञ्चमहायज्ञानुष्ठानस्य गुणत्वेऽपि परान्नभोजनस्य दोषत्वात्तावृद्यास्य पुरुषस्य निन्दात्वम् । प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय यथाविधि पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा परान्नेनोपजीवतीति यो-जनीयम् ।

यस्तु विभो विधानन गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य अन्नदानादिवर्जितः केवलं स्वयमेव भुङ्क्ते सीऽपच इत्युच्यते । तस्य निन्दा प्रत्यक्षश्रुतावाम्नायते—

'नार्यमणं पुष्यित नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी '। (ऋ.सं. ८.६.२३.९.)

इति । 'ददाति परिवर्जितः'-इत्यत्र ददातीत्यर्थनिर्देशत्वा-इानिक्रयामाचष्टे ।

'ईक्षतेर्नादाब्दम् । (ब्या. सू. १. १. ५)

इत्यस्मिन् व्याससूत्रे,

१. B. C. D. E. F. and H. omit the following:— स्मानांझी केवलमी-पासनं कृत्वा. २. I. omits अग्निम् ३. B. C. D. and G. read वाकादिकं for वैश्वदेवादिकं. ४. B. D. E. and I. omit -िनवृत्त-. ५. J. omits प्रपाकरतः; while E. and I. read-विधपरपाकरतत्वात् for विधपाकरहितत्वात्.

'त्यज्यतेः पूर्ववत्त्वम्'। ( पू. मी. ७. ४. १ )

इत्यस्मिन् जैमिनिमूत्रे चार्थनिर्देशे श्रितप्पत्ययपयोग-दर्शनात् ।

'इक्-दितपें। धानुनिर्देशे'

(वा. पा. २. १५)

इत्येतत्तु वारहचं वार्तिकं प्रचुरप्रयोगाभिप्रायम् । न त्वर्थ-) निर्देशव्यवच्छेदकम् ।

परपाकिनवृत्तादिवद्दृथापाकोदरप्यत्रं न भोक्तव्यम् । तद्गी-जने तु प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । तदाहतुः शातातप-बृहस्पती— 'योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते । अत्रं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः।। वृथापाकस्य भुद्धानः प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः। प्राणायामान् त्रिरभ्यस्य वृतं प्राइय विशुद्ध्यति'।। (शा. स्मृ. ३. ५१–५२)

इति । 'प्राणायामद्यातं कृत्वा'-इति पाठे त्वावृत्तिविषयत्वं किल्पनीयम् । वृथापाके यत् प्रायश्चित्तं तदेव ब्राह्मणनि-न्दकादावपि द्रष्टव्यम् । निन्दावचने सहपाठात् । तथा च

'पङ्किभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः । आदेशी वेदविक्रेता पञ्चेते ब्रह्मचातकाः'।। (व्या. स्मृ. ४. ७०)

१. Except A. C. F. G. and I. all others omit वारुचं. २. Except A. and I. all others read यो हि हित्वा for यो ऽगृहीत्वा. ३. I. reads अक्ताऽ तं. ४. G. and J. substitute अत्याशी for आदेशी.

इति । वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह शातातपः—
'प्रख्यापनं मत्ययनं प्रेश्नपूर्वे प्रतिग्रहः।
याजनार्थ्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः'।।
(ऋग्विधाने ४. ८१)

इति ॥ ४७-४८-४९ ॥

ननु—उक्तरीत्या कलियुगे सर्वे ज्यमोज्यान्ना अभक्ष्यभ-क्षणाश्च । तथा सत्येतद्विषयं प्रायश्चित्तशास्त्रं निरर्थकम् । कृते जी प्रायश्चित्ते पुनरिष तत्प्रवृत्तेरूपर-तुमशक्यत्वात् प्रायश्चित्त-विधायिकायाः परिषदो ज्सम्भवाच । निह पापप्रवृत्तानां परिषक्वं युक्तम् ।

> ' स्वधर्मर्श्तविप्राणाम् ' । ( प. स्मृ. ८.२)

इति तद्धक्षणात् । न च-अभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो निवृत्तानां शिष्टानां परिषत्त्वं स्यात्—इति शङ्कनीयम् । तादृ-शास्य कस्याप्यदृष्टचरत्वात्। अतः कलियुगे सर्वेषां निन्दात्वा-

^{*} उपलभ्यते चैतद्दचनं वृद्धशौनकोक्ते ऋग्विधाने व्निमाध्याये। नास्ति अस्मदृष्टेषु शातातपस्मृतिपुस्तकेषु।

१. I. reads प्रश्नपूर्वः. २. Except A. and I. all read -ध्यापनं. ३. B. and D. omit पुनर्षि; while I. substitutes परिहर्तुम् for उपरन्तुम्. ४. B. and D. read पापनिवृत्तानां शिष्टानां for पापप्रवृत्तानां and omit प्रवृत्तानां परिषन्वं युक्तम् । स्वकमैरतविप्राणामिति तद्वक्षणात् । न चामक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापभ्योः ५. I. reads स्वकमैरत-. ६. I. adds पुरुषस्य and J. विप्रस्य before कस्यापि; while B. has quite mistaken.

देतदेव युगमुहिइय प्रवृत्तस्य पाराशेरधर्मशास्त्रस्य निर्विषयत्वं स्यात्-इत्याशिङ्कणाह-

युगे युगे तुँ ये धर्मास्तेषु तेषुँ च ये द्विजाः ॥ ५०॥ तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ।

इति । अस्याक्षरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः । अयमाद्यायः— दिविधा ह्यधर्मप्रवृत्तिः । युगप्रयुक्ता प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च। तत्र युगप्रयुक्तायाः प्रवृत्तिरपरिहार्यत्वात्र तिन्नवृत्तये पराद्यर-स्योद्यमः । या तु प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता प्रवृत्तिः तत्र साव-कादां धर्मद्यास्त्रम् । तद्यथा । अध्ययनविधिस्तावदर्थज्ञानप-र्यन्तं साङ्गवेदपाठमाचष्टे । नच—कली युँगे तादृद्यां विपं क-क्विदप्युपलभामहे । तथा ब्रह्मचारिषकरणे तदाश्रमधर्मा अध्य-यनधर्माश्च सहस्रद्याः स्मर्यन्ते । नच तान् सर्वान् यथावद-

^{* &#}x27;स्वाध्यायोऽध्येतव्यः'-इत्ययमध्ययनविधिः । तस्य अर्थज्ञानपर्यन्तं साङ्गवेदाध्ययनेन पूर्तिभवतीति पूर्वेमीमांसकाः । वेदग्रहणमेव विधि-फलम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । उत्तरकाण्डार्थज्ञानं काम्य-श्रोतव्यविधिपाप्तम् - इति उत्तरमीमांसकाः ।

१. I. reads पराशरधर्मशास्त्रस्य; while B. and D. पराशरस्य शास्त्रस्य, E. H. and J. पराशरस्य धर्मशास्त्रस्य for पाराशरधर्मशास्त्रस्य. २. B. D. H. and I. निर्विषयस्वादित्याशंक्याह and C. and F. निर्विषयस्विभित्याशंक्याह. ३. M. substitutes च for नु; while B. D. and H. read युगेयुगेषु for युगेयुगे नु. ४. M. substitutes धर्मेषु for तेषु च. ६. M. substitutes ब्राह्मणा for ते हिजा:. ६. B. D. and G. read युगपवृत्ता for युगपयुक्ता: ७. B. and D. read युगपवृत्ताया:. ८. B. D. and H. read अपहार्यत्वात् for अपरिहार्यत्वात् and B. and D. omit न. ९. Except A. and I. all omit -आलस्य-१०. H. omits युगे.

नुतिष्ठन् माणवकः कीऽध्युपलभ्यते । यदा अध्ययनस्यैव ईदृज्ञी गतिः तदा कैव कथा साङ्गकत्स्नवेदार्थानुष्ठानस्य । तथा सति शास्त्रीयमुख्यब्राह्मण्योपेतस्य कस्याप्यभावात् क्षन्निय-वैदयजात्योश्व स्वरूपेणैबोच्छिन्नत्वात् द्युश्रूषयितव्यानां द्वि-जानामसम्भवे तच्छुश्रूषकस्य मुख्यस्य गूद्रस्यात्यन्तानादा-ङ्कर्नीयत्वात् किं चातुर्वर्ण्यमुद्दिस्य प्रवृत्तं धर्मशास्त्रं स्वरूपेणैव लुप्यताम्? किंवा मुख्यासम्भवेश्य यथासम्भवं चातुर्वर्ण्यमा-श्रित्य धर्मद्मास्त्रं प्रवर्त्तताम्?—इति मीमांसायां, स्वरूपलोपात् वरं यथासम्भवानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगपवृत्तां सर्वैरप्यवर्जनीयाम-धर्मप्रवृत्तिमदोषत्वेनाभ्युपगम्य 'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या'-इत्यु-क्तम् । ततः सम्भाविताध्यंयनाद्युपेतानां शक्यायां धर्मप्रवृत्ती प्रमादालस्यादिरहितानां च परिषच्वं कुतो न स्यात्? कृतपाय-श्चित्तस्य पुनः प्रमादालस्यादिवर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्त-शास्त्रं च सार्थकामिति ॥ ५० ॥

इर्त्यमुपपातकविद्योषस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रायश्चित्तमभिधा-य जातिभंदाकरस्य ब्राह्मणतिरस्कारस्य प्रायश्चित्तमाह—

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारं च गरीयसः॥५१॥ स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ।

१. B. and D. omit कस्य; while H. substitutes एकस्य for the same.
२. I. reads अत्यन्तमनाशंकनीयत्वात् for अत्यन्तानाशंकनीयत्वात्. ३. B. D. G. and H. add तु after कि. ४. B. and D. read सम्भवानुभवाध्ययनाद्युपेतानां for सम्भाविताध्ययनायुपेतानां. ५. C. and F. substitute इति
for इत्थम्. ६. K. and L. substitute तु for च. ७. L. reads प्रकाशयेत्
for प्रसावयेतः

इति । ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविद्या । तम्प्रति लौकिके ग्रास्त्रीये वा व्यवहारे तद्भर्सनाय हुङ्कारं यः प्रयुद्धे यश्च वय-सा विद्यया वा ज्येष्ठं पुरुषम्प्रति त्विमित्येकवचनं प्रयुङ्के तावु-भौ स्नात्वा यावदस्तमयं निराहारौ स्थित्वा रात्राविभवादनेन तं क्षमापयेतौम् । तंत्र निराहारत्वं मनुराह—

> 'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं र्तुं गरीयसः । स्नात्वा ऽनश्चन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्'॥ (म. स्म. ११. २०४)

इति । यमोजप-

' हुईंगरं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते । अहोरात्रोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्' ॥ (य. स्मृ. २. ६)

इति । शङ्खो अप-

'हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः। (५०) दिनमेकं व्रतं कुर्यात् प्रयतः सुसमाहितः'। ( व्रां. स्म. १७. ५०–५१)

## इति । एतदभ्यासविषयम् । ननु-

'हृद्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वह्कारं तु गरीयसः। स्नात्वा तिष्ठच्नहःशेषं प्राणिपत्य प्रसार्थेत्'।।

१. Except A. and I. all substitute अहाविद्वान् for अहाविद्वा. २. B. D. and H. substitute प्रयुद्धते for प्रयुद्धते. ३. I. reads क्षमापयेन् for क्षमाप-येताम्. ४. I. does not insert तत्र. ५. The text substitutes च for तु. ६. I. reads this verse as follows:—

The text substitutes स्वङ्कारं for हुङ्गारं. 
 <. Except A. and I. all others omit एतर॰ वासविषयम्.</li>

## 'ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या'।

(म. समृ. ११. ६८)

इति जातिभंदाकरेषु परिगणनादृक्ष्यमाणं ताडनादिकमेक जातिभंदाकरम् । न तूक्तम्-इति चेत् । न । हुङ्कारादिनाज्ये ब्राह्मणस्य मनसि रुज उत्पादनात् ॥ ५९॥

ताडनादी प्रायश्चित्तमाह—

ताडायित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्वापि वाससा ॥५२॥ विवादेनापि निर्जित्य प्राणिपत्य प्रसादयेत् ।

इति । यद्यपि तृणताडन-वस्त्रबन्धन-विवादजयैर्न शारी-रोपघातः तथापि प्रायश्चित्तं चरितव्यमित्यपि शब्दस्यार्थः । प्रणिपातेनोपवासोऽप्युपलक्ष्यते । तदाह बृहस्पतिः—

'गुहं त्वंकृत्य गर्वेण वित्रं निर्जित्य वादतः । ताडियत्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेहिनम्' ॥

(बृ. स्मृ. २, २७)

#### इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः। बद्ध्वा वा वाससा क्षिप्रं प्रसाद्योपवसेहिनम्'॥

(या. स्मृ. ३. २९२)

# इति । यतु बौधायनेनोक्तम्

'वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया । त्रिरात्रीपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्' ॥

(बौ. स्मृ. ४ १. ६)

१. I. reads रुजः समुत्पादनात्. २. H. reads हिजः for दिनम्.

इति तदभ्यासविषयम् । पादस्पर्शादौ स एवाह—
'पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।
दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं जित्वो तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
आक्रोशमनृतं कृत्वा कृच्छ्रं कुर्वीत मानवः ।
(बौ. स्मृ. ४. १. ८-९)

इति ॥ ५२ ॥ बाह्मणावगुरणोदी पायश्वित्तमाह— अवगूर्य त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने॥५३॥ अतिकृच्छ्रं च रुधिरे कृच्छ्रोऽभ्यन्तर्रद्शोणिते ।

इति । अवगूर्य वधार्थ दण्डमुद्यम्य दिनमेकमुपवसेत्। भूमौ निपात्य त्रिरात्रमुपवसेत् । प्रहारेण रुधिरे निर्गते अति-कृच्छ्रं चरेत् । अनिर्गतं रुधिरमन्तरेकत्र घनीभूतं चेत्तदा कृच्छ्रं चरेत् । अवगूरणादेः द्यातसंवत्सरादिनरकहेतुत्वोपन्यासपुरःसरं मतिषेधः प्रत्यक्षश्चताद्यपलभ्यते । यथा च तिसिरायब्राह्मणम्

^{*} अग्रिमं वचनं न तैत्तिरीयब्राह्मणे कुत्राप्युपलभ्यते । किंतु तैत्तिरीय-संहितायामेव । तिकामयं लेखकप्रमादः आचार्यचरणानामेव वा विस्मृ-तिर्वेति न जानीमः ।

१. I. reads कृत्वा for जित्वा. २. C. and F. substitute अनिशं for अनृतं. ३. I. reads अवगोरणारी and some others अवगूरणारी. ४. M. reads कृछ्मन्तरशोणिते for कृछ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ५. C. and F. substitute स्ति for अति-. ६. Except A. G. and T. all others read अवगोरणार्देः for अवगूरणारे:.

'यो ने ज्वेगुरेत् द्यातेन यातयात् यो निहेन नत् सहस्रेण यातयात् यो लोहितं करवत् यावतः प्रेस्कच पाँसून् संगृह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानादिति तस्माद्वाह्मणाय नाव-गुरेत् न निहन्यात् न लोहितं कुर्या-देतावता हैनसा युक्तो भवति'। (तै. सं. २. ६. १०)

इति । गौतमो अपे —

'अभिकुद्भ्यावगूरणं ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यम् । (२०) निर्पाते सहस्रम् ( २१ ) । लोहितदर्शने यावतः प्रस्कन्द्य पांसून् संगृद्धीर्यात्'। ( २२ ) (गी. स्मृ. २२. २०–२२)

^{*}अवगूरणिदिपतिषेधो अमर्थवादः। अवगोरणं ताडनार्थं दण्डा बुद्यमन्म्। अत्र मूले (संहितायां) 'यो अपगुराते' इति पाठो वर्तते भाष्येजिप तथेव दृश्यते। तथापि उपलब्धेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु 'यो अवगुरेत्' इत्येव पाठः। सम्प्रदायविदो अपि 'अपगुराते' इत्येव पठन्ति तसुधियो विदाङ्कर्वन्तु किमत्र युक्तम्। यो अवगुरेत् स क्षतेनाब्दानां यातयेत्। नरके यातनाभाग्भवेदित्यर्थः। एवं यो निहनेत् स सहस्रेणाब्दानाम्।
यो लोहितमुत्यादयेत् स तलोहितं भूमौ पतितं सत् यावन्तो पांसून् सङ्गृह्णीयात् तावन्त्यब्दसहस्राणि पितृलोकं न विदेत इति।

२. The text reads बोऽपगुराते for बोऽनगुरेत. २. Except A. and the text all others read निहनेत् for निहनत्. ३. Except the text and A. others read प्रकन्ध for प्रस्काय. ४. The text अभिकुद्धावगोरण अभिकुद्धावगूरणं; while A. reads ऽगूरणे four ऽगूरणं. ५. A. reads निहते and all others except H. and I. read निखाते and the text निघाते for निपाते. ६. The text adds तत् to प्रस्काव्य; while G. reads गृण्हीयात् for संगृण्हीयात्.

#### इति । मनुरपि-

'अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्यु तुं । जियांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ शोणितं यावतः पांसून् संगृद्धीयाद् द्विजन्मनः। तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वसेत् ॥ अवगूर्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य* शोणितम्'॥ (म. स्मृ. १९: २०६ – २०८)

इति । याज्ञवल्को अप-

'विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्री निपातने । कृच्छ्रातिकृच्छ्री ऽसृक्पाते कृच्छ्री ऽभ्यन्तरशोणिते'।। (या. स्मृ. ३. २९३)

#### इति । यर्मः-

* पूर्वत्र 'ब्राह्मणस्य रूजःकृत्या' (म. स्मृ. ११. ६७) – इत्यत्र यदुक्तं रूजःकरणं यच जातिभंशकरेषु परिगणितं तत् शोणितो-त्पादनादन्यत्रेति बोध्यम् । अथवा तेनेदं विकल्पनीयम् ।

† जिघांसया वित्रदण्डोद्यमे । नतु नर्मणा । निपातनं ताडनम् ।

कुछ्।तिकुच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्' ॥ इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रत्वतिकृच्छ्रा निपातने ।.

५. I. reads क्रुटल्यातिकृत्यं and all others except A. read क्रूटल्याति-क्रूटल्लं. ६. A. adds आण after यमः.

१. C. and F. substitute अभिगूर्यत्वष्टशतं, G. अवगूरन्त्वब्दशतं, H. अवगूर्य त्वथ शतं for अवगूर्य त्वब्दशतं. २. The text substitutes च for तु. ३. The text reads संगृह्णाति महीतले for संगृह्णीयाद् विजन्मनः. ४. B. D. E. and H. omit the following:—

'ताडने च्छेदने चैव शोणितस्य प्रवर्त्तने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत चान्द्रायणमथाचरेत् ॥
दशसंख्याश्च गा दशुरङ्गच्छेदी यदा भवेत्'।
(य. स्मृ. ५. ४-५)

#### इति । बृहस्पतिः-

'काष्टादिना ताडियत्वा त्वग्भेदे कुच्छ्माचरेत्। अस्थिभेदे अतिकृच्छ्स्तु पराकस्त्वङ्गकर्त्तने'*॥ (बृ. स्मृ. १. ४३)

#### इति । पैठीनसिरपि-

' नित्वङ्कार-हुङ्कारावगूरणै-निपातन-लोहितपवर्त्त-नोत्तरजयेषु प्रणिपातिकरात्रोपवास-कृच्छातिकृ-च्छं चरित्वा प्रसादयेत् यथासंख्यम् ' ।

इति । एतत् सर्वे सजातीयविषयम् । विजातीये तु प्रजा-पतिराह-

त्रे तब्द्वार-हुङ्कारयेरिकादिनव्रताचरणपूर्वकं प्रणिपातः । अवगूरण-निपातनयोः कृच्छाचरणपूर्वकं प्रणिपातः । लेहितप्रवर्तने वादेषूतर-पक्षग्रहणपूर्वकं पराजये च अतिकृच्छं चरित्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्— इत्यन्यत्र विस्तरः।

दशसंख्याश्व गा दसुरङ्गच्छेनो यदा भनेत्।

इति । बृहस्पतिः —

'काष्ठादिना ताडियत्वा त्वग्मेरे कुच्छ्माचरेत्।.

२. B. and D. substitute अङ्गानती for अङ्गानती. ३. Here also some read -गोरण. ४. I. reads प्रणिपत्यैक-.

^{*} अङ्गकर्तनं शस्त्रादिना अङ्गच्छेदः।

^{3.} B. and D. omit following:-

'दिगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि वो। क्षत्र-विद्-गूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्'॥

इति । आक्रोशादौ शङ्ख-लिखितावाह्तुः—

'आक्रोदोऽनृतवादे वा एकरात्रं त्रिरोत्रं चोपवासः'। इति । समन्तः-

'देवार्ष-गो-ब्राह्मणा-ऽऽचैार्य-मातृ-पितृ-नेरेन्द्राणां प्रतिषेधने आक्रोदाने जिह्नां दहेन्द्रिरण्यं दद्यात्'। इति ॥ ५३॥

'अतिकृच्छ्रं च रुधिरे' (प. स्मृ. ११. ५४ पूर्वाधें) - इत्युक्तम् । की शाविकच्छ्रः ? - इत्याकाङ्क्षायां तत्स्व- रूपमाह—

नवाहमतिकृ चूँछी स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः ॥५४॥ त्रिरात्रमुपवासी स्यादतिकृच्छः स उच्यते ।

इति । अतिकृच्छ्रमाचरन् विपिश्वरावृत्तैकभक्त-नक्ताया-चितिदिनेषु नवसु यावता पाणिः पूर्यते तावदेव भुद्धीत । उपवासदिनेषु पाजापत्यवदुपवासमेव चरेत् । सो ऽयमितिकृच्छ्र इत्युच्यते । एतदेवाभिषेत्य याज्ञवल्क्यः पाँजापत्यमुपदिश्य तस्यैव गुणविकृतित्वेनातिकृच्छ्रं निर्दिशति—

१. A. substitutes च for वा. २. B. and D. do not insert निराचं. ३. J. reads -गो-ब्राह्मणे च स्यार्थे for -गो-ब्राह्मणाचार्य-. ४. I. reads नवाहम- तिकृच्छ: for नवाहमतिकृच्छी. ५. B. C. D. and I. read उपवास: for उपवासी. ६. H. reads प्राजापत्यप्रतिकृतित्वेन for प्राजापत्यमुद्दिय तस्यैव गुणविकृतित्वेन.

'अयमेवातिकृच्छ्ः स्यात् पाणिपूरान्नभीजनः' । (या. स्मृ. ३. ३२०)

इति । गौतमोऽपि पाजापत्यं प्रपञ्च्यानन्तरमाह — 'एतेनैवातिकृच्छ्री च्याख्यातः ।

(गी. स्मृ. २६. १८)

इति । यदा नैरन्तर्येण नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नं भुक्त्वा त्रिषु दिनेषु उपवसेत् । तदाह यमः —

> 'एकैकं पिण्डमश्रीयात् त्र्यहं कल्पे त्र्यहं निशि । अयाचितस्त्यहं चैव वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥ अतिकृच्छ्रं चरेदेतत् पवित्रं पापनाशनम्'। (य. स्मृ. ३. ७१–७२)

इति ॥५४॥

'अतिमानादितकोधात्' (प. समृ.४.१) - इत्यारभ्य 'कृच्छ्रो-ऽभ्यन्तरशोणिते' (प. समृ. ११.५४) - इत्यन्तेष्वष्टस्वध्यायेषु नानाविधान् पापविशेषाननू य प्रायश्चित्तविशेषा निरूपिताः । यानि त्वन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तरहितानि शङ्कितानि तेषां साधारणं प्रायश्चित्तमाह -

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते।। ५५ ॥ दैद्यासाहस्त्रमभ्यस्ता गायत्नी द्योधनं परम् । इति । अयं च गायत्रीजपः पाजापत्यादीनामुपलक्षकः।

१. I. reads-भोजने for भोजन: २. A. reads यावद् for यद् ३. B. and D. do not insert प्रतिपदोक्त-; while H. substitutes प्रतिपदोक्त- and I. omits शंकितानि. ४. M. substitutes शत-for दश-.

तानि च प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तानि व्रतानि मुनिभिः प्रपञ्चितानि । तेत्र अति-मनु-विष्णु-विश्वामित्राः—

'अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये* । दाक्तिं चांवेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं पकल्पयेत्' ॥ (म. स्मृ. ११. २०९)

इति । याज्ञवल्क्यः-

'देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः। प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः'॥ (या. स्मृ. ३.२९४)

इति । राङ्क-लिखितावंपि— 'क्रय-विक्रय-दुष्टभोजन-मैतिग्रहेष्वनादिष्टपा-यश्चित्तेषु सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं च'। इति । स्मृत्यन्तरे—

^{*} अनुका निष्कृतयः प्रायिश्वतानि येषां कर्मणां तानि अनुकानि-ष्कृतीनि । यथा चाण्डालादिप्रतिलोमबधे प्रतिपदोक्ता निष्कृतिनीस्ति । तत्र शक्तिं पापं च अवेक्ष्य प्रायिश्वतं कल्पयेत् । शक्तिः प्रायिश्वित्तनः । तपोदानाद्यासु निष्क्रियासु प्रायिश्वत्ती यां कर्तुं समर्थः स्यात् तामेव कल्प-येत् । एवं पापस्य गुरुतं लघुतं कामकृतत्वमकामकृतत्वं अभ्यासमन-भ्यासं च अवेक्षयेत् । यतो दण्ड-प्रायिश्वत्तयोस्तुल्यत्वमतः देशकाला-दिकं सर्वे विचार्य प्रायिश्वतं देयं भवति ।

We follow here A.; while B. D. and G. substitute অন for নম
and A. E. I. omit আনি- G. and J. omit নম. ই. Except A. and J.
all others do not insert অবি. ১. A. adds- दृष्ट - before - মনিমইছ.

' भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि ब्राह्मणानां विदेषितः । तत्र दिष्टा यथा ब्र्युस्तत्कर्त्तव्यमिति* स्थितिः'।।

इति । शातातपः-

'अनुक्तेषु विधि ज्ञात्वा पाजापेत्यं समाचरेत् । सर्वत्र सर्वपापेषु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्' ।। (ज्ञा. स्मृ. ६. ३)

इति । उदानाः-

'यथोक्तं यत्र वा नोक्तंमिह पातकनाज्ञानम् । . प्राजापत्येन कृच्छ्रेण ग्रुद्धचते नात्र संज्ञायः ‡'॥ (उ. स्मृ. ३. १९)

इति ॥ ५५ ॥

अभाज्ये भोज्यत्वप्रमितिमभिसंकल्प्य मनसा पर्साक्तं स्वाच्छन्द्यादिह विदधतः संस्मृतिमैतः । मतं प्रायश्चित्तं दधतिमममेकादशमसा-वकार्षीदध्यायं स्फुटविवरणं माधवसुधीः ॥ १॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गपवर्त्तक-परमेश्वरश्री-वीरबुकभूपालसाम्राज्यधुरंधरस्य माधवमात्यस्य कृतौ परादार-स्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां एकादद्योऽध्यायः ॥ ११॥

^{*} शिष्टेर्केन प्रायश्चितेनानुष्ठितेन पापनिष्कृतिर्भवतीति भावः । १ सर्वसाधारणमिदं प्राजापत्यम् ।

[ं] पातकनाश्चनं प्रायश्चित्तम् । इहास्मिन् प्रायश्चित्तपकरणे । यत्र प्राजापत्यकृच्छृमुक्तं तत्र तेन अन्येन वा यथोक्तेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिभेव-त्येव । यत्र तत्रोक्तं तत्रापि प्राजापत्यकृच्छ्रेण भवतीत्यत्र नास्ति संशयः।

१. Except A. and G. all others substitute स्मृतिः for स्थितिः. २. B. and D. अनुक्तस्य, G. अशक्तेषु and J. अनुक्ते तु for अनुक्तेषु. ३. I. reads प्रायश्चितं for प्राजापत्यं. ४. C. and F. substitute उन्योक्तम् for नोक्तम्; while B. and D. अतिपातक for इह पातक. ५. H. reads आभे ज्याभाज्यत्व, but it seems to be a mistake. ६. I. only reads संस्कृतिमतः.

The names occurring in the Paras'ara Samhita.

### ADHYÂYAS IV.—XI.

१ पराचार: 77, 10. 139, 1. । ४ मनु: 34, 1. 185, 16. 186,

147, 6. 273, 10.

२ पाराश्चरः ३०६, २. ३१७, ३.

345, 3. 347, 19.

३ प्रजापतिः 23, 12.

6. 270, 19. 288, 12. 427, 5.

५ मन्वर्थ: 77, 10.

६ शङ्घः 52, 10.



# A list of the names of authors, works, etc., occurring in Mâdhavâchâryâ's Commentary on the Parâsar Sâmhita, Adhyâyâs IV—XI.

- EXO(2)

१ अद्भिरा: 3, 6. 54, 15. 56, 3. 58, 14. 65, 11. 67, 11. 82, 14, 83, 1, 102, 8, 106, 17. 113, 3. 116, 9. 116, 12. 135, 14. 166, 14. 173, 2, 181, 4, 201, 11. 206, **6.** 208, 2. 210, 19.211, 12. 213, 6. 214, 14. 217, 7. 221, 8. 230, 3. 231, 4. 232, 6. 234, 12. 234, 16. 234, 20. 235, 16. 247, 7. 256, 2. 257, 4. 257, 5. 257, 10. 257, 11. 267, 5. 267, 14. 275, 8. 283, 17. 307, 14. 309, 2. 315, 10. 338, 9. 368, 4. 368, 21. 371, 13. 375, 8. 387, 16. 397, 9.416, 7.422, 12.

**२ अति:** 37, 2.162, 18.163, 11.163, 19.169, 9.170, 18.191, 12.460, 15.

३ अपरार्कः 22, 3.

४ आचार्यः (पराश्चरः) 18, 1. 41, 1. 100, 3. 101, 2. 114, 16. 152, 13. 242, 5. 242, 11. 307, 9.

**५ आधर्वणी भुतिः** 129, 18. 216, 13. 216, 14. ६ आदित्यपुराणम् 53, 8.

७ आदिपुराणम् 179, 3.

८ भापस्तम्बः 13, 2. 36, 13. 109, 5. 111, 11. 111, 14. 111, 17. 113, 16. 124, 18. 128, 2. 129, 4. 153, 16. 163, 7. 165, 2. 257, 11. 258, 1. 259, 8. 260, 8. 261, 2. 261, 20. 264, 9. 266, 3. 267, 9. 273, 12. 284, 12. 291, 5. 334, 8. 336, 1. 377, 8. 396, 9. 397, 5.

९ उपमन्युः ३२३, २०.

१० उरानाः 36, 16. 52, 19. 56, 10. 63, 15. 87, 1. 98, 9. 169, 15. 175, 15. 183, 14. 189, 2. 189, 14. 313, 6. 333, 7. 335, 13. 346, 9. 370, 17. 393, 11. 405, 18. 425, 17. 461, 17.

११ ऋक् 418, 6. 437, 8.

**१२** ऋक्संहिता 185, 2. 225,21.

१३ ऋष्यशृङ्गः ३४५, १९. ३४६, २.

१४ कण्व: 28, 1. 322, 9. 322, 17. 329, 3. 339, 13.

१५ कल्पसूत्रकारः 56, 13.

१६ कर्यप: 92, 18. 94, 3.

१७ कवष: 100, 18.

१८ कात्यायनः 38, 12. 250, 8.

**१९** कादयपः 81, 10. 88, 1. 160, 16. 178, 10. 182, 12. 310, 5.

२० कूर्मपुराणम् 117, 7. 404, 9.

२१ कौशिकः 205, 6.

२२ गर्गः 419, 17. 422, 11.

२३ गौतमः 10, 15. 12, 3. 18, 19. 50, 16. 95, 2. 97, 10. 137, 12. 157, 9. 201, 8. 299, 11. 308, 17. 337, 1. 340, 2. 341, 11. 401, 8. 456, 8. 459, 15.

२४ चतुर्विश्वतिमतम् 35, 8.41, 9. 52, 13.95, 15. 105, 12. 111, 2. 115, 2. 150, 13. 151, 8.208, 15. 209, 16. 214, 9. 222, 2. 228, 11.231, 13.253, 10. 318, 6. 318, 12. 320, 9. 327, 7. 333, 11. 333, 14. 335, 5. 335, 10. 336, 5. 339, 16. 340, 17. 352, 10. 353, 5. 368, 12. 382, 5. 401, 11. 404, 17. 405, 5. 411, 4. 416, 4. 423, 11. 423, 17. 431, 5.

**२५** च्यवनः 25, 20. 121, 17. 127, 14. 241, 20.

२६ छन्दोगाः 412, 2.

२७ इंगिलेयः 201, 9. 418, 9.

२८ जमहाि: 143, 4.

**२९ जातूकर्थ: 17, 14.** 68, 15. 252, 13. 322, 14. 394, 13.

३० जाबाल: 31, 10.

**३९** जाबालिः 91, 6. 92, 4. 200, 8. 252, 1. 323, 14. 340, 14. 439, 5.

३२ जैमिनिसूत्रम् ४४१, ३.

३३ तेतिरोयब्राह्मणम् 222, 13. 455, 16.

३४ दीर्घतमाः 324, 1.

३५ हेवल: 28, 14. 30, 14. 34, 16. 51, 4. 109, 12. 110, 7. 113, 9. 130, 10. 131, 15. 152, 22. 154, 17, 155, 8. 156, 4. 180, 4. 184, 11. 185, 2. 192, 4. 193, 14. 194, 10. 200, 11. 232, 12. 250, 4. 300, 13. 322, 6. 365, 7. 369, 4. 431, 9. 442, 19.

३६ धीम्यः 426, 7.

३७ नारद: 324, 13. 326, 4.

**३८ नारदीयपुराणम्** 34,11. 36, 10. 59, 4.

**३९** न्यायः 202, 17. 206, 3. 212, 15. 242, 17. 270, 9. 270, 10. 410, 11.

४० न्यायदर्श्चिनः 77, 12. 93, 8. 106, 6.

४९ पराश्चरः 3, 1. 77, 13. 139, 4. 139, 13. 147, 6. 211, 11. 230, 18. 254, 5. 257, 10. 273, 10. 288, 15. | ५६ बीधायनधर्मः 14, 1. 289, 6, 292, 13, 295, 1. 344, 3. 344, 6. 348, 2.

४२ पाराशर: 306, 2. 317, 3. 345, 3. 347, 19.

**४३** पुराणम् 38, 1.

४४ पुलस्त्यः 68, 10.

४५ पूर्वपक्षिण: 11, 20.

४६ पैडीनसि: 55, 10. 68, 3. 89, 16. 183, 21. 191, 10. 252, 4, 285, 10, 458, 4,

४७ प्रचेता: 104, 5. 150, 18. 251, 17.

४८ प्रजापति: 24, 15. 25, 4. 166, 20, 301, 11, 323, 3. 359, 14, 372, 6, 374, 15. 379, 14. 434, 6. 435, 1. 436, 14. 437, 16. 439, 3. 458, 8.

४९ प्रजापतिधर्मः ३३०, १.

**५०** प्रामाकराः 8, 18.

५१ प्रामाणिकाः 12, 1.

**५२ ब्ह्द्यमः** 318, 1. 370, 10. 379, 1. 403, 3. 405, 6. 405, 11.

**५३** बृहद्भिष्णु: 395, 5.

**५४** ब्हत्संवर्तः 334, 4.

**५५** बृहस्पति: 7, 6. 12, 17. 13, 15. 24, 1. 28, 10. 34, 19. 58, 16. 137, 3. 156, 19. 189, 18. 190, 6. 217, 18. 253, 15. 301, 11. 366, 16. 380, 6. 385, 8. 386, 5. 449, 10. 454, 11. 457, 14.

५७ बोधायनः 28, 6. 35, 2. 64, 9. 64, 16. 65, 18. 98, 16, 131, 18, 142, 15, 147, 16. 149, 17. 162, 10. 162, 13, 173, 6, 176, 10. 178, 4. 183, 18. 187, 8. 191, 12. 195, 5. 201, 4. 235, 4. 316, 1. 328, 6. 337, 17. 423, 13. 454, 19. 455, 1.

५८ ब्रह्मगर्भ: 104, 10.

५९ ब्रह्मपुराणम् 20, 3. 20, 20. 23, 14. 183, 4. 193, 3.

६० ब्रह्माण्डपुराणम् ३५, १९.

६१ भरहाजः 425, 5. 426, 11. 446, 8.

६२ भविष्यत्पुराणम् 141, 7.

६३ भृगु: 35, 13.

६४ मन्: 4, 12. 7, 18. 9, 12. 10, 7, 13, 18, 16, 1, 19, 3, 27, 18. 30, 14. 32, 3. 36, 2. 37, 19. 39, 5. 44, 14. 45, 8. 53, 18. 63, 11. 66, 2. 70, 1. 77, 14. 78, 12. 80, 11. 84, 5. 85, 7, 86, 5, 88, 5, 90, 9. 95, 6. 96, 8. 101, 4. 117, 13. 127, 7. 137, 7. 139, 11. 148, 10. 148,13. 149, 1. 152, 9. 155, 11. 157, 17. 159, 2. 174, 10. 175, 2. 177, 6. 180, 17. 182, 8. 190, 11. 191, 15. 194, 5. 195, 8. 195, 18.

196, 5. 200, 4. 203, 9. 204, 8. 205, 18. 223, 5. 226, 3. 229, 16. 245, 6. 270, 19. 271, 3. 288, 12. 288, 16. 293, 7. 299, 7. 300, 9. 306, 10. 309, 18. 310, 7. 311, 1. 313, 3. 314, 10. 319, 11. 319, 19. 324, 6, 325, 4, 336, 16. 341, 18. 342, 4. 350, 8. 353, 16, 354, 2, 354, 13. 355, 5. 357, 10. 363, 8. 364, 1, 365, 10, 367, 9, 369, 18. 372, 1. 379, 4. 380, 2. 391, 10. 394, 8. 400, 11. 401, 1. 414, 5. 428, 9. 443, 5. 444, 16. 453, 5. 456, 13. 460, 15.

६५ मन्त्रलिङ्गम् 224, 19.

**६६** महाभारतम् 6, 15. 37, 5. 43, 8. 58, 2.

६७ मार्कण्डेयपुराणम् 173, 17.

६८ मार्कण्डेय: 37, 16, 163, 4. 418, 16.

६९ मुनिमतम् 300, 8.

७० मुनय: 314, 9.

9१ यम: 24, 6. 26, 10. 31, 6. 49, 11. 88, 11. 99, 6. 103, 11. 103, 14. 145,16. 155, 15. 156, 9. 157, 12. 166, 9. 175, 11. 187, 16. 190, 15. 193, 10. 248, 11. 251, 12. 300, 17. 303, 14. 305, 6. 306, 5. 308, 11. 309, 1. 311, 5. 311, 19. 315, 1. 330, 9. 335, 1. 341, 16. 369, 15. 404, 5. 442, 19. 445, 9. 453, 9. 457, 9. 459, 19.

**७२** याज्ञवल्क्यः 4, 16. 5, 12. 6, 4. 7, 14. 10, 3. 20, 16. 26, 15. 27, 5. 30, 21. 32, 12. 39, 13. 40, 13. 41, 1. 43, 4. 44, 10. 47, 9. 49, 5. 66, 6. 69, 14. 79, 1. 80, 16. 84, 9. 88, 15. 97, 4. 100, 10. 101, 9. 102, 4. 105, 16. 107, 8. 116, 4. 126, 16 149, 7. 149, 13. 150, 5. 180, 10. 181, 19. 187, 3. 189, 4. 193, 6. 196, 9. 198. 4. 202, 4. 204, 5. 209, 7. 209, 11. 242, 19. 283, 11. 293, 4. 310, 11. 315, 6. 317, 6. 319, 15. 321, 11. 325, 17. 350. 11. 351, 17. 353, 12. 354, 9. 355, 1. 356, 7. 380, 10. 382, 9. 395, 1. 402, 17. 406, 13. 414, 1. 428, 6. 428, 16. 431, 1. 454, 15. 457, 5. 459, 11. 461, 3.

**७३** तीमाक्षिः 107, 5. 107, 12. 144, 14, 322, 22.

9४ वसिष्ठ: 24, 20. 29, 5. 41, 16. 50, 5. 50, 19. 66, 18. 87, 3. 98, 12. 102, 13. 108, 17. 117, 20. 139, 12. 150, 8. 151, 15. 189, 10. 191, 12. 249, 16. 298, 20. 309, 6. 313, 14. 313, 19. 316, 13. 324, 21. 331, 2. 336, 13. 350, 8. 351, 1. 353, 8. 421, 4.

७५ वसिष्ठवचनम् 329, 13.

७६ वारुचं वार्तिकम् ४४१, 7.

**৩৩ বিশ্বাদির:** 235, 13. 252, 7. 460, 15.

७८ विष्णुपुराणम् २1, 17.

**७९ विष्णुस्मरणम्** 281, 13. 420, 8.

८० विष्णुस्मृति: 320, 12.

29 विष्णु: 14, 15. 17, 17. 80, 5. 83, 17. 85, 16. 89, 8. 89, 13. 90, 13. 99, 1. 100, 15. 101, 1. 115, 6. 116, 15. 154, 1. 154, 13. 155, 1. 175, 22. 177, 10. 243, 7. 304, 1. 341, 1. 364, 12. 370, 1. 388, 4. 392, 1. 403, 8. 407, 12. 420, 8. 422, 7. 422, 18. 442, 2. 443, 4. 460, 15.

८२ वृद्धाङ्गिराः 83, 1.

८३ वृद्धप्रचेता: 242, 6.

८४ वृद्धपराश्चर: 77, 14. 139, 3. 273, 11. 367, 16. 434, 10.

८५ वृद्धवसिष्ठः 6, 18, 161, 3. 162, 1.

८६ वृद्धविष्णुः 161, 17.

८७ वृद्धशातातपः ३९७, 14.

८८ वेंय्यासिकं न्यायसूत्रम् 204, 15. 413, 3.

८९ व्यात्रपात् 56, 6.

**९० ज्याज:** 24,11.44,2.101, 13.252, 16.321, 18. 324,10.325,8.328,17.

९१ व्याघ्रवचनम् ३२१, ८. ३३०, ३.

९२ व्यासस्त्रम् 448, 20.

**१३ व्यास:** 57, 10. 93, 17. 103, 7. 138, 9. 164, 4. 164, 8. 183, 10. 208, 10. 251, 19. 251, 21. 275, 19. 280, 17. 320, 1. 376, 14. 426, 1. 449, 19.

१४ शस्ब-लिबिती 88, 6. 88, 17. 49, 16. 85, 3. 97, 17. 243, 11. 313, 11. 317, 18. 332, 7. 337, 4. 341, 7. 368, 1. 385, 14. 395, 11. 404, 13. 406, 5. 458, 12. 461, 7.

**९५ शाङ्ख-लिखित:** 379, 10.

**१६** बाह्य: 11, 14. 41, 20. 49, 19. 52, 18. 54, 15. 67, 4. 86, 8. 93, 11. 99, 9. 144, 17. 145, 10. 185, 9. 187, 12. 190, 8. 251, 4. 264, 6. 265, 2. 268, 19. 290, 11. 308, 5. 320, 17. 371, 4. 384, 5. 396, 13. 408, 7. 419, 1. 324, 7. 440, 10. 453, 13.

९७ द्वातातप: 14, 10. 20, 10. 93, 14. 97, 21. 109, 17. 110, 13. 133, 14. 143, 10. 145, 5. 145, 19. 163, 15. 172, 9. 175, 7. 188, 12. 191, 12. 203, 3. 334, 12. 336, 8. 330, 13. 367, 13. 398, 1. 402, 11. 439, 8. 444, 8. 444, 12. 449, 10. 450, 1. 461, 13.

९८ शास्त्रम् 297, 12.

**९९** आति: 55, 7. 136, 3. 139, 11. 207, 19. 349, 17. 447, 3. 448, 12.

**१०० षट्त्रिंश-मतम्** 185, 6. 265, 18. 332, 18. 348, 18. 398, 6. 425, 17.

१०९ संवर्तः 78, 6. 79, 11. 86, 13. 91, 2. 91, 14. 95, 18. 105, 12. 122, 16. 153, 12. 170, 21. 194, 13. 244, 3. 257, 11. 257, 12. 283, 3. 284, 8. 309, 13. 318, 16. 321, 5. 325, 13. 326, 13. 330, 13. 333, 17. 335, 17. 340, 10. 347, 8. 348, 7. 367, 8. 369, 7. 391, 2. 405, 8.

१०२ सामगा: 225, 22. 418, 6. १०३ सुमन्तु: 52, 16. 92, 7. 109, 9. 190, 3. 245, 3. 307, 10. 309, 2. 326, 7. 327, 4. 337, 9. 338, 13. 376, 6. 383, 10. 402, 1. 402, 6. 458, 14.

१०४ स्कन्द्पुराणम् १, १,

311.5

१०५ स्मरणम् 114, 16. 148, 11. 209, 7. 224, 13. 312, 11.

**१०६** स्मृतिः 55, 10. 63, 9. 139 11. 265, 12. 365, 16. 365, 17. 413, 3.

१०७ स्मर्णम् 114, 16.148,11. 219, 7. 224, 13. 312, 11,

२०८ समृत्यन्तरम् 11, 11. 12.
7. 12, 9. 29, 7. 40, 16.
43, 2. 53, 18. 55, 13.
66, 1. 77, 11. 84, 5.
93, 11. 101, 3. 165,
12. 170, 3. 171, 14. 177,
2. 188, 15. 195, 18. 203,
6. 287, 4. 307, 8. 310,
4. 333, 3. 345, 4. 349,
3. 371, 8. 390, 5. 391, 6.
399, 7. 431, 12. 461, 10.

२०९ हारीत: 48, 21. 49, 22. 54, 8. 64, 2. 66, 10. 67, 7. 71, 2. 73, 11. 98, 5. 103, 2. 106, 20. 108, 11. 108, 17. 117, 6. 121, 11. 123, 1. 124, 9. 143, 17. 153, 8. 154, 7. 190, 6. 233, 3. 234, 12. 235, 8. 237, 6. 249, 7. 252, 19. 273, 2. 317, 13. 323, 10. 327, 15. 368, 8. 372, 10. 389, 14. 423, 8. 442, 9. 445, 3.

## Index of Quotations, Vol. II., Part I.

१. अङ्गिराः—
अकामतः कृते पापे 201, 12.
अकृत्वैव निवृत्ति यः 376, 11.
अक्षारत्वणं रूक्षं 247, 9.
अगुरुः क्षत्रियाणां च 231, 9.
अजानन्यस्तु विद्यूयात् 235, 1.
अज्ञानामुपदेष्टव्यं 234, 8.
अत उद्ध्वं प्रवस्यामि 206, 8.
अन्वितरनाहृतेर् 234, 17.
अनुमहं तु वक्ष्यामि 376, 2.
अनेकधर्मशास्त्रज्ञः 230, 11.
अनेन विधिना गोन्नो 248, 6.
अन्तदेशाहे मुक्त्वाचं 422, 13.
अन्तदेशानां तु गमने 106, 18.
309, 3.

भन्त्यावसायिनां भुक्त्वा 388, 2. भन्त्यावसायिनामन् 116, 10. 368, 5.

भमक्ष्याणामपेयानाम् ३७१, १५. भमेज्यानां तु सर्वेषां ३८८, १. भलेखानामपेयानाम् ३६९, १. भविद्यमाने सर्वस्वं २४८, १. भविद्यमाने सर्वस्वं २४८, १. भविद्यमाने सर्वस्वं २४८, १.

अशुतं चारनाले च 416, 10. अष्टादशाहात् स्नानं स्यात् 166, 16. अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा 267, 6. अस्माकं चैव सर्वेषां 236, 3. आत्रामभिशस्तां च 244, 18. आत्मनो यदि वाऽन्येषां 248, 7. आ द्वादशाहाचारीणां 166, 15. आपद्रमेंषु यत् प्रोक्तं 236, 12. आमं वा यदि वा पकं 376, 3. आत्तीनां मार्गमाणानां 234, 3. आहितामिविदाेषेण 376, 12. आहितामिस्तु यो विप्रः 375, 9. आहितामेर्द्विजाम्यस्य 102, 9, आह्य आवयेदेक: 236, 17. उत्कृत्य वृषणी वाजप 815, 12. उपपातकसंयुक्ती 247, 8. उपस्थानं व्रतादेश: 232, 7. उपस्थाय तथा शीत्रम् 207, 6. उपस्थितो हि न्यायेन 206, 9. उभयोहिं तयोदींष: 235, 2. उष्णे वर्षति शीते वा 248, 2. एकविंशतिभिधान्यैः 217, 12.

एतत्तु द्रव्यजे विद्यात् 166, 17. एते दोषा भवन्तीह 376, 1. एतेषामुदकं पीट्या 371, 18. एतेराचुान् नहि बन्धनीयो 275, 11.

एवं तैः समनुज्ञातः 236, 8. एवं पापात् समुद्भृत्य 234, 10. एषा लाधवकार्येषु 217, 16. औषधं स्नेहमाहारं 283, 16. काके भासे च गृधे च 82, 15. किं ते कार्य शिकमर्थं वा 235,

किल्बिषं भुञ्जते भोक्ता 376, 4. कृतवापी वसेद्रोष्टे 247, 10. कृत्वा पापं न गूहेत 206, 14. क्षियो वाज्य वैदयो वा 207, 5. कार्य सर्वे प्रयत्नेन 236, 21. ख्यापयन् गुरुतल्पी वा 315, 15. गण्डूषं पादशीचं च 173, 3. गात्रेश्व शिरसा चैव 207, 7. गां चैवानुत्रजेिच्चत्यं 247, 14. गुडो रसस्तथोदिश्वद् 416, 9. गुरुतल्पी शिलां तप्राम् 815, 11. गुर्वर्थे वा मृतो युद्धे 338, 11. ग्रवर्थे ह्यतिथीनां तु 376, 5. गृहस्थस्तु द्विरात्रं वा 67, 13. गोमतीं च जपेडियाम् 247, 17. **प्रात्वा चैवोष्मणा चैव 375, 13.** चण्डालपरिगृहीतं यद् 113, 5.

चण्डाल-पितादीनाम् 397, 10, चण्डालः श्वपचः क्षता 116, 18. चतुर्णामपि वेदानां 230, 4. चत्वारो वा त्रयो वार्शप 217, 9. चान्द्रायणं चरेद्विमः 397, 11. चित्रकर्म यथाऽनेकेर् 221, 11. जन्म-शारीर-विद्याभिर् 208, 3. 221, 9.

जपतो जुहतो वाश्पि 376, 8. जानिद्धः पर्षदः पन्थाः 234, 6. नानन्तो न प्रयच्छन्ति 234, 4. जीवनेवं भवेत् श्रूहो 376, 10. ज्योतिषामयने चैव 230, 9, ततस्ते प्रणिपातेन 235, 17. तत् पापं शतधा भूत्वा 211, 2. तत् प्रयत्नेन कर्तव्यम् 236, 19. तइत् कर्तरि यत् पापम् 215, 3. तपो-निश्चयसंयोगात् ३, ८. तप्रे लोहशायने 315, 19. तस्मात्तद्वद यत् सत्यं 236, 7. तस्मादान्ते समासाद्य 234, 5. तस्मिन्निवेदिते कार्ये 236, 9. तस्मिन्नुत्सारिते पापे 213, 7. 236, 10.

तस्य कार्यो वतादेशः 284, 7. तस्य शुद्धिं विजानीयात् 118, 6. तावत्र मुच्यते नारी 58, 18. तिष्ठन्तीषु च तिष्ठेश 247, 15. ते तथा तत्र जल्पेयुर् 213, 8.

236, 11.

तेषां नेत्रामिद्ग्धं सत् 215, 4.
ते हि पापकृतो वैद्याः 206, 16.
त्रयाणां यः प्रमाणज्ञः 230, 7.
त्रेपक्षिके तद्धे तु 422, 14.
दशरात्रं पिवेहचं 267, 16.
दृष्ट्वामिं दूयमानं तु 68, 2.
ही मासी स्नानमप्यस्य 247, 11.
धर्मस्य पर्षदश्चेत्र 230, 6.
धर्मण च यथोक्तेन 208, 4. 221, 10.

न कुर्वीसात्मनस्त्राणं 248, 8.
न नारिकेलैर्न च फालकेन 275, 9.
नइयते नाऽत्र सन्देह: 215, 5.
न हि तेषामतिक्रम्य 211, 15.
नाऽन्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो 58,

नाभेरू वे तु दष्टस्य 67, 14. नैव गच्छति कर्तारं 214, 17. पतिता-ऽन्त्यिखयो गत्वा 307, 15. पतितां पङ्कममां च 248, 1. पद्मोदुम्बर-बिल्वानां 317, 17. पराकेण विशुद्धिः स्यात् 106, 19. 309, 4.

परिषत्सम्पद्धेत्र 236, 13. परिषद्मा ब्राह्मणानां 231, 5. पर्षत् सचिन्त्य तत् सर्वम् 236, 15. पर्षदा कार्यते यत्तु ⁸, 10. पर्षदि ब्रूहि तत् सर्वे 235, 20. पश्चात् कार्यानुसारेण 211, 14. पातनं चैकशुद्गस्य 267, 7. पादं चरेब्रोधवधे 247, 7. पाढदीचिक्रिया कार्या 247, 12. प्रज्ञानेरपि विद्वद्भिः 211, 16. प्रतिगृह्य प्रदातव्यं ३७६, ६. प्रमादश्च न कर्तव्यो 206, 13. प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा ३७५,14. प्राप्य देशं च कालं च 286, 14. प्रायशाश्च समं चित्तं 3, 9. प्रायाश्चित्तचतुष्कं च 232, 8. प्रायश्चित्तप्रणेतारः 217, 11. प्रायश्चित्तं न दातव्यं 234, 18. प्रायश्चित्तं समादिइय 281, 10. प्रायश्चित्ते यदा चीर्णे 214, 15. प्रायिश्वते समुत्पन्ने 207, 2. प्रायो नाम तपः प्रोक्तं 3, 7. फलानि पिण्याकमथी 416, 11. ब्रह्मचर्याभमादूर्धम् 230, 12. ब्रह्मचारी शुना दष्टः 67, 12. ब्रह्महत्यात्रतं कुर्यात् 102, 10. ब्राह्मणी तु शुना दष्टा 65, 12. ब्राह्मणो देवताः सर्वाः 135, 15. ब्राह्मणो ब्राह्मणानां तु 231, 7. ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् 221, 11. मक्षयन्तीं न कथयेत् 248, 5. मुद्धानो वर्धयेत् पापं 206, 11. मूर्भुवः-स्वस्त्रयो लोकास् 286, 2. भोगात्तामसतां याति ३७५, १०. मरणाय तदा पद्रचां 315, 13. महापातकचिन्तासु 217, 17. महाव्रतं चरेहा अपि 338, 10.

मागधा-ऽऽयोगवी चैव 116, 14. मारुता-ऽर्कसमायोगात् 215, 1. मासोपवासं कुर्वीत 307, 16. मृत: शुद्धचिति 315, 22. मृते भर्तरि या नारी 54, 16. मृदुरार्जवसम्पन्नः 207, 13. यतीनामग्रविद्यानां 217, 14. यत्तु दत्तमजानिद्धः 211, 1. यथा गवि तथा हत्यां 82, 16. यथा भवेत्तथा चीर्णे 236, 20. यथा उभ्युद्धरते कश्चित् 234, 9. यथा ऽइमनि स्थितं तोयं 215, 2. यदा न दृश्यते सोमः 65, 13. यदि चेद्रक्ष्यसे सत्यं 236, 4. यद्यागतो ऽस्य सत्येन 236, 5. यस्तु चण्डालसंस्पृष्टं 113, 7. यस्तु वेदमधीयानः ३७५, ११. यावज्ञामी दहेंद्दें 58, 12. या स्त्री ब्राह्मणजातीया 56, 4. यां दिशं तु गतः सोमः 65, 14. ये सम्यङ्नियता विप्राः 217, 10. योजने पादहीनं स्यात् 257, 8. रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टम् 181, 6. रेतो-मूत्र-पुरीषाणां ३६९, 2. 371,

तिङ्गं वा सवृषणमुत्कृत्य 315,20, वनः पूर्वमुदाहार्थ 211, 13. विपाने तु विपानः स्यात् 283, 17.

विप्राः पृच्छन्ति तत्कार्यम् 235, 18. वृषमैकादशा गाश्य 248, 8. वेद-विद्या-त्रतस्नातः 230, 10. वैश्यानां त्रिगुणा चैव 231, 6. वैदयानां याजकश्चेव 231, 8. व्याधितस्य यथा वैद्याः 207, 1. व्रतिवद्धारयेहण्डं 247, 13. शब्दे च्छन्दिस कल्पे च 230, 8. दारीरस्य विमोक्षेण 315, 14. शिरोत्रतेश्व स्नातानाम् २१७, १५. शुभूषित्वा नमस्कृत्वा 247, 16. शूद्राचरसपुष्टस्य ३७६, ७. शूद्रे वेदफलं याति 375, 12. शृङ्गभङ्गे अस्थिभङ्गे च 267, 15. शूणुष्व भो इदं विप्र 236, 18. शौचं महावरोम्णां तु 181, 5. षड़ात्रं च तिरात्रं च 397, 12. षण्मासं मुवि नि:क्षिप्य 173, 4. षण्मासानथ यो भुङ्के 376, 9. संशये तु न भोक्तव्यम् 206, 12. सचैलं वाग्यतः स्नात्वा 207, 4. स तद्दधकृतं द्वाभ्यां 248, 7. स तु चान्द्रायणं कुर्यात् 116, 11. 368, 6.

स तु सान्तपनं कृच्छ्रं 113, 8. सत्येन तु विशुद्धचन्ति 236, 6. सत्येन द्योतते राजा 235, 21. सत्येन द्योतते वह्निः 236, 1. सद्यो निःसंशये पापे 206, 10.

समालिके त् स्त्रियं वाजिप 315, 16. सर्वे पृच्छामि तस्त्रेन 214, 16. सर्वेषां निश्चितं यत् स्यात् 236, 16. साध्वीनामेव नारीणाम् 58, 10. सायं सङ्गोपनार्थे तु 256, 3. सा उद्दन्धतीसमाचारा 54, 17. सावित्रीमात्रसारेस्तु 217, 13. सा स्वर्गमात्मघातेन 56, 5. सूर्मी ज्वलन्तीं वाज्जशिष्टेयेत् 315, 19.

स्यात्त्रकामकृते यत्तु 201, 13. स्यादेतत् त्रिगुणं वक्ते 67, 15. स्वल्पं वाज्य प्रभूतं वा 206, 15. स्वैस्वैरङ्गीर्वना ज्येते 280, 5.

## २. अत्रि:-

अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16. अर्तिवाभिष्ठता नारी 164, 1. अर्तिवाभिष्ठता नारी 164, 1. अर्तिरस्तान उत्पन्ने 169, 10. उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शी 163, 1. उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टी 170, 19. उपवासत्रयं कुर्योत् 163, 13. कुच्छ्रेण शुद्धचेत पूर्वा 163, 2. दशक्षं जपेत् पश्चात् 170, 20. न त्रतेनोपवासेन 37, 3. नारी स्वर्गमवामिति 37, 4. मुक्तवा पीत्वा चरेत् कुच्छ्रं 164,2. रजस्वला तु मुख्झाना 163, 12. वासोभिर्दशिभिषेव 169, 12.

राक्ति चावेक्ष्य पापं च 461, 1. स्त्रियश्च रतिसंसर्गे 191, 13. स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वा ऽवगाहेत 169, 11.

३. अपरार्क:-अस्थिनि त्रिगुणं पोक्तं 23, 8. आत्मनाद्याः सनिर्घाते २२, २०, आत्मानं घातयैद्यस्तु 22, 9. उदकं पिण्डदानं च 22, 17. एक-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च- 22, 11. एतत् संवत्सरादूध्वे 22, 12. क्षीरप्रक्षालनं कृत्वा 23, 1. चण्डालादुदकात् सर्पात् 22, 15. चण्डाला-ऽदानि-दास्त्रा-ऽहि-23. 4. चतुर्गुणं त्रिपक्षे तु 22, 14. जीवतो यहतं प्रोक्तं 23, 7. तस्य पापविद्युद्धचर्थं 22, 10. तस्याशीचं विधातव्यं 23, 3. दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च 22, 8, 22, 16, दृष्टच्छेदं समादाय 22, 6. नारायणबलि: कार्यो 23, 6. नापतिष्ठति तत् सर्वम् 22, 18. ब्राह्मणेन वधे पादो 22, 19. मस्मास्थीनि गृहीत्वा तु 22, 21. मृगभक्षेरणे चैव 22, 4. यदि कश्चित् प्रमादेन 23, 2. विद्युदिमि-पयाः-पन्था- 22, 7. वृक्षा-ऽइम-विष-विषेश्व 23, 5. ् ग्रूले ऽप्यर्धे कबन्धस्य २२, ५. षण्मासात् हिगुणं प्रोक्तं 22, 13.

८. आचार्यः —
रजसा शुद्धचते नारी 152, 13.
५. आथर्वणी श्रुतिः —
क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः 216, 15.
तं तं लोकं जयते तांश्र कामान् 130, 8.
तेषामेवेतां ब्रह्मविद्यां वदेत 216, 17.
थं यं लोकं मनसा संविभाति 130, 1.

६. आदित्यपुराणम्— ऊढायाः पुनरुद्वाहं 53, 9. कलौ पञ्च न कुर्वीत 53, 10.

७. आदिपुराणम्भभोज्यस्तद्वतो त्रीहि- 179, 5.
गृहदाहे समुत्पन्ने 179, 4.
तत्र द्रव्याणि सर्वाणि 179, 10.
ततः सङ्क्रममाणे ज्ञी 179, 8.
न च प्राणिवधो यत्र 179, 9.
मृण्मयनावगुप्तानाम् 179, 6.
यव-माष-तिलादीनां 179, 7.

८. आपस्तम्बः— अकामाचन्तमोजी स्यात् 111,13. अङ्ग-प्रत्यङ्गसंपूर्णे 266, 6. अन्त्यजैः खानिताः कूपाः 111, 15. अन्त्यानां मुक्तदोषं तु 397, 6. अपूर्णेष्वपि कालेषु 128, 4. अविज्ञातश्च वण्डालः 125, 1. अद्यक्तस्या अपि बालस्य 129, 5. अस्थिमङ्गं गवां कृत्वा 267,10. आ स्नानकालं नाश्रीयात् 163,/9. आहितामिस्तु यो विप्रः 378, 3. इहजन्मानि शूद्रत्वं 377, 10. उदक्या यदि वा भुङ्के 163, 8. उदक्यां यदि गच्छेत् 336, 1. उपवासेन चैकेन 258, 4. उपानच्छ्रेष्म- विण्मूत्रं 153, 18. एकपाइं चरेद्रोधे 258. 5. एकमक्तेन नक्तेन 268, 3. एतासु गमनं कृत्वा 334, 10. एषु स्नात्वा च पीत्वा च 111, 16. कण्डाभरणदोषेण २६०, १०. कान्तारेष्वथ दुर्गेषु 259, 9. कान्तारेष्वथ वा दुर्गे 273, 13. कूपैकपानिर्दुष्टानां 125, 6. केशानां रक्षणाथाय 291, 8. चण्डालकृपभाण्डस्थं 114, 1. चण्डालस्पर्शने 109, 6. चरेत् सान्तपनं विप्रः 114, 3. चरेदधे व्रतं तत्र 260, 11. चान्द्रं कृच्छ्रं तदधी तु 397, 7. तत्तीयं यः पिबेहिपः 111, 12. तत् पापं तस्य तिष्ठेत 291, 11. तत्र प्रायिकत्मवगाइनम् 109, 6. तद्धें तु चरे है स्यः 114, 4. तद्भतं तस्य गृह्णीयात् 129, 6. तस्मात् सर्वप्रयत्नेन २९१, १३. तेषां नक्तं प्रदातव्यं 125, 9. तेषामपि तु यैर्भुक्तं 125, 5.

त्रिपादे तु शिखा धार्या 264, 11. त्वक्छेदे पुच्छनाशेवा २६७, 11. दमने दामने रोधे 261, 3. दैवे कर्मणि पित्र्ये च 165, 4. दोषनिर्घातार्थानि 13, 4. दोषात् कर्तव्यानि 13, 7. द्विगुणं गोत्रतं तत्र 266, 7. द्विगुणे तु त्रते चीणे 281, 9. नरी होकोपवासेन 125, 7. नस्तः सकलपादीर्वा 261, 4. निपातयति यो गा वै 262, 2. पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति 378, 4. पिततिर्दूषिते कूपे 153, 19. पांदे तु नख-रामाणि 264, 10. पादोनं त्रतमाचष्टे 266, 5. पादो उसम्पन्नमात्रे तु 266, 4. **पाषा**णेर्लगुडैः पारीः 262, 1. पर्णे ऽपि कालनियमे 128, 3. प्रपास्वरण्ये कटके च सीरे 112, 1. प्राजापत्यं तु शूद्राणां 125, 3. प्राजापत्येन शुद्धचेत ३३६, २. प्रायश्चित्तं कथं तत्र 114, 2. बालापत्या तथा रोगी 125, 8. भर्नुर्व्यतिक्रमे कृच्छ्म् 36, 14. भिषङ् मिथ्या प्रयोक्ता च 284, 14. म्लेच्छी नटी चर्मकारी 334, 9. यत्किञ्चित्कियते पापं 291, 12. यदि तत्र विपत्तिः स्यात् 259, 10. यदि त्विह विपत्तिः स्यात् 278, 14.

यस्तु नो वपनं कुर्यात् 291, 7.
यस्तु भुन्तीत बाद्रान्नं 377, 9.
यस्य न हिगुणं दानं 291, 10.
यैस्तत्र भुक्तं पक्तान्नं 125, 4.
योजने पादहीनं स्यात् 258, 6.
राजा वा राजपुत्रो वा 291, 6.
विपन्नानां बहुनां तु 284, 13.
बाद्रा भर्तुश्वरुर्थे बह्न 165, 3.
बाद्रान्तं बाद्रसम्पर्कः 378, 2.
बाद्रान्तं बाद्रसम्पर्कः 378, 1.
बाद्रान्विष्टमोजने 396, 10.
श्वपाक-चण्डालपरिमहेषु 112, 3.
स विज्ञातस्तु कालेन 125, 2.
स्त्रीणाम् 396, 11.
९. ईश्वरवादिनः—

९. इश्वरवादिनःआज्ञाच्छेदी मम द्वेषी १, 22.
श्रुति-स्मृती ममैवाऽऽज्ञे १, 21.

१०. उपमन्यः-पुनः शूद्रां गुरोर्गत्वा ३३३, २१. ब्रह्मचर्यं स दुष्टात्मा ३२३, २२.

११. उशनाः—
अन्ते च वाससां त्यागः 170, 1.
अन्त्यजानामुच्छिष्ट- 394, 4.
अन्त्यजान तु सम्पर्के 346, 11.
अन्यासां चैव नारीणां 56, 12.
अबुद्धिपूर्वे चान्द्रायणम् 394, 10.
एवं द्विजात्युच्छिष्ट- 393, 17.
कथं तस्या भवेच्छीवं 169, 17.
कनक-मणि-रजत- 175, 19.

क्षित्रयाणां त्रिंदात् 394, 1. क्षत्रियोच्छिष्टमाजने ३९३, १३. खट्टाङ्गधारी गुरुतल्पगः ३१३, ७. गमने तु व्रतं यत् स्याद् ३३३, १. गवा-ऽश्व-रथ-यानानां 189. 3. गोर्मध्या पृष्ठे 189, 15. चतुर्थेऽहिन सम्प्राप्ते 169, 18. ज्वराभिभूता या नारी 169, 16. ततः संध्यामुपासीत 425, 19. तपो-अभिहोत्र मन्त्रेषु 52, 21. तस्यान्ते वृषभैक- 98, 11. तैजसानां चोच्छिष्टानां 175, 18. दंष्ट्रचादिदष्टो ६३, १६. दबाच्छत्तया ततो दानं 170, 2, दशकृत्वः पिबेदापी 425, 18. दश-द्वादशकृत्वो वा 169, 20. नरमांसं श्वमांसं च 371, 1. पिता पितामहो यस्य 52, 20. पुरस्तादजादयः 189, 15. पृथक्चितिं समारुद्य 56, 11. प्रविशेत् संपदीप्राप्ती 346, 12. प्राजापत्येन कृच्छ्रेण 462, 2. प्राजापत्येन शुद्धचन्ति ३३५, 15. बलाक-प्रव-हंस-कंटक-405, 19. बुद्धिपूर्व चेत् ज्यहं 394, 2. ब्राह्मणाच्छिष्टभोजने ३९३, 12. ब्राह्मणोच्छिष्टानामपां ३९३, १८. भुक्त्वा पञ्चनखानां च 371, 2. मणिमयानामद्भिरेव 175, 17.

मितपूर्व चेत् पराकः 393, 17.
मितपूर्व प्राजापत्य — 393, 15.
मूल-फल-पुष्प — 183, 15.
यथोक्तं यत्र वा नोक्तं 462, 1.
यस्तु पुनर्ज्ञाद्यणो 335, 14.
राजन्यवधे षड्वार्षिकं 98, 10.
वैद्यो च्छिष्टभोजने 393, 14.
व्यमिचारिणों भार्यो 36, 17.
यूद्धाणां कुद्याविपानं 394, 2.
राष्ट्रशोज्छिष्टभोजने 393, 16.
सर्पहन्ता माषमात्रं दैवात् 87, 2.
सा सर्वेला अवगाद्या ऽऽपः 169, 19.
स्वर्ण-रजत-ताम्न-175, 16.
स्वियः सर्वतः 189, 15.
हृदयमासामशुचि 189, 16.

१२. ऋक्संहिता—
अमि: शुचित्रततमः 135, 1.
असम्भोजनाचा ऽपि 225, 20.
कयानश्चित्र आभुवत् 418, 4.
क्रय-विक्रयाद्योनि- 225, 19.
धाता यथापूर्वमकल्पयत् 136, 5.
शमिरिमिभिः 487, 10.
शं नो देवीरिभिष्टये 487, 13.

१३. ऋष्यशृङ्गः-अन्तर्वत्नी तु युवतिः ३४६, ३. द्रुपदादिवे मुमुचानः ४२८, ३. न प्रचारं गृहे कुर्यात् ३४६, ५. न शयीत समं भर्ता ३४६, ६. प्रायश्चित्तं गते गर्भे ३४६, ७. प्रायिश्वतं न सा कुर्यात् 346, 4. सम्पृक्ता स्यादथान्त्यैर्या 345, 20. हिरण्यमथ वा धेनुं 346, 8. १४. कण्वः−

आसनाच्छयनाद्यानात् 28, 2.
चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्म् 322, 10.
चान्द्रायणं विशो राज्ञः 329, 5.
तप्तकृच्छ्रं पराकं च 322, 18.
प्रस्तो यस्तु वैदयायां 339, 14.
भायी वैदयां सक्तद्रस्वा 322, 19,
यानासनादिभिर्नित्यम् 28, 5.
द्रातसाहस्रमभ्यस्य 339, 15.
द्राद्रसारान् गतो विशो 329, 4.
संवत्सरेण पत्ति 28, 4.
सक्तद्रत्वा गुरोर्भार्याम् 322, 11.
सङ्क्रमन्तीह पापानि 28, 3.

**१५. कश्पसूत्रकारः**-प्रेतस्योत्तरतः पत्न्या 56, 14.

१६. कश्यपः-

अजाविकवधे त्रिरात्रम् १३, 1. चीर्णान्ते हिरण्यं दद्यात् १३, 2. मृग-महिष-वराह- १4, 4.

१७. कवबः— तद्धेमेत्र श्रूद्राणां 100, 20. विप्रार्धे क्षत्रिये प्राक्तं 100, 19.

१८. कात्यायनः-गाश्चानुगच्छेत् सततम् 250, 10. गोन्नस्तचर्मसंवीतो 250, 9. भार्या भर्तुर्मतेनैव 38, 13. माक्षयेत् सर्वयत्नेन 251, 2. वर्ष-ज्ञीता-ऽऽतप-क्रेज्ञ-251, 1.

१९. काश्यपः—
एकरात्रं निराहारा 160, 18.
कृकलास-सर्प-नकुल- 88, 2.
चीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्यां 370, 6.
तृण-काष्ठ-रज्जु-मुच्च- 193, 1.
प्रोक्षण-पर्यक्षिकरणा- 178, 11.
बक-बलाक- 81, 11.
मृहारु-चर्मणां 183, 3.
रजस्वला च संस्पृष्टा 160, 17.
विधर्षण-विदलन- 178, 13.
विमर्शन-प्रोक्षणै: 178, 12.

२०. कूर्मपुराणम्— अलाबुं किंद्युकं चैव 404, 10. उदुम्बरं च कामन 404, 11. चाण्डालानं द्विजो भुक्त्वा 117, 18. बुद्धिपूर्वे तु कृच्छ्राब्दं 117, 19.

२१. कोशिकः— नैष्ठिकानां वनस्थानां 205, 7. शुद्धानामपि लोकेशस्मन् 205, 8.

२२. गर्गः— क्रमाहृदं क्रमाद्धीनं 419, 14. क्षत्र-विट्-ग्रुद्रजातीनां 419, 12. मत्या ऽभ्यासे तथा सुर्यात् 419,

त्र्यहं वा कामतः कुर्यात् 419, 10. द्विगुणं त्रिगुणं चैव 419, 11. द्वावे च सूतके चैव 419, 8. सवर्णानां तु सर्वेषां 419, 13. २३. गौतमः—

अथ खल्वयं पुरुषी 10, 18. अथातश्चान्द्रायणम् २९५, 12. अनात्रेय्यां चैवम् १७७, १५. अन्त्यावसायिनीगमने 308, 18. अबुद्धिपूर्वे साम्तपनं 401, 6. अभिकुद्धावगूरणं 456, 9. अमत्या हादशरात्रम् ३०४, 19. अमानुषीषु गोवर्ज- 340, 3. अमावास्यायामुपोष्ये- ३००, ५. अवकर इत्येके 341, 13. अस्वतन्त्रा धर्मे स्त्री 18, 17. आज्यहोमो हविष्यश्चा- 299, 15. आप्यायस्व 29), 14. उक्तो वर्णधर्मश्राश्रमधर्मश्र 10,18. उदक्या गमने त्रिरात्रम् 337, 2. उपस्थानं चन्द्रमसः 299, 16. ऋषमैकादशाश्च गा दद्यात् 95, 4. एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातः 459,

एष चान्द्रायणो मासः 300, 6. ओम् मूर्भुवः स्वर्भह –299, 18. कुर्यादित्यपरे 11, 3. गां च वैदयवत् 251, 9. चहर्मेक्ष-सक्तु-कण-300, 1. तत्र प्रायित्तं कुर्यात् 10, 21. तरि ब्रह्महत्याम् 11, 5. तस्योक्तो विधिः कुच्छे 299, 12.

देवकृतस्येति चान्ते 299, 18. हादशैतानि ३००, ३. न क्यांदिति मीमांसते 11, 1. न क्यांदित्याहुः 11, 2, न हि कर्म क्षीयते 11, 2. नित्यमभोज्यं केश- 137, 13. निपाते सहस्रम् 456, 10. परिवित्ति-परिवेतृ-50, 17. पनस्तोमेनेष्ट्रा 11, 3. पैीर्णमास्यां पञ्चदश् ३००, ३. प्रतिमन्त्रं नमसा 299, 20. पदानं प्रागृतोः 157, 10. यहेवा देवहेलनमिति 299, 17. राजन्यवधे षड्वार्षिकम् 97, 11. लोहितदर्शने 456, 10. वपनव्रतं चरेत् २९९, 13. विपरीतमेकेषाम् 300, 6. वैश्ये त्रैवार्षिक- 97, 13. व्रात्यस्तोभेनेष्ट्रा 11, 4. शद्रे संवत्सरमृषम− 97, 14. श्रीमृतां पार्णमासीमुपवसेत् 299, 13.

सिख-सयोनि-सगोत्रा- 341, 12. सर्वप्रासप्रमाण- 299, 21.

२४. चतुर्विशतिमतम्—

अत ऊर्ध्व न दोषः स्यात् 424, 4. अनाहितामयोऽज्ञानाः 209, 19. अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा 52, 15. अन्त्यभाण्डस्थिता होते 115, 4. अमेध्यानां च सर्वेषां 368. 16. असिपत्रवनं सेव्य 353, 2. आचार्यस्य पराकं तु 328, 6. आब्दिके कुच्छ्पाद:स्यात् 424, 10. आमं मांसं घृतं क्षीदं 115, 3. आरनालं तथा क्षीरं 416. 5. आर्धिकः कुलमित्रश्च 431,6. उपवासी भवेत्तस्य 405. 6. एता गत्वा खियो मोहात् 318, 8. एते शूद्रेषु भोज्याचाः 431, 7. एवं परिषदादिष्टं 214, 11. कन्द-मूल-फलादीनि 405, 8. कुमारीगमने विपः 328, 12. कुम्भीपाके महाबोरे 352, 17. कुच्छार्ध ब्राह्मणी कुर्यात् 151, 12. कुच्छ्रो देन्ययुतं चैव 35, 10. कुष्णसपे द्विजं नष्टं 229, 3. क्षत्रगर्भवधे चैव 41, 13, क्षाचियस्य चरेत् कृच्छ्रं 151, 13. क्षत्रियस्य नवशादे 424. 1. क्षात्रियस्य वधं कृत्वा 95, 16. गत्वा तु प्रविदेखिं ३२०, 11. गर्दभं जारजातं च 229, 4. गर्भपाते समुद्दिष्टं 41, 10. गर्भाधानादिसंस्कारेर् 208, 16. गत्रामनुगमं कुर्यात् 258, 18. गुरोर्दुहितरं गत्वा 327, 12. गोन्न: सोम्यत्रयं कुर्यात् 253, 11. गोमूत्र-यावकाहारः 253, 12.

चण्डाल्यां गर्भमारोप्य 335, 9. चतस्त्र एव सन्त्याज्याः 353, 6. चरेचान्द्रायणं विषो 328, 5. चान्द्रायणं नवश्राद्धे 424, 8. 423, 18.

चितिं च चितिकाष्टं च 111, 3. जारगर्भे विशेष: स्यात् 41, 11. ज्येष्टभात्रा त्वनुज्ञातः 52, 14. तत् पापं शतधा भूत्वा 352, 14, तत्राऽपि गृहमध्ये तु 352, 12. तत्सुतां च स्नुषां गत्वा ३२८, ४. तथापि मुनिना पीक्तं 151, 11. तथोपवासं वैदयस्य 411. 7. तहच्छूद्रमुखाहाक्यं 228, 13. तप्तकुच्छ्रं प्रकुर्वीत 327, 11. ताबद्वर्षसहस्राणि ३५२, 16. तिलहोमसहस्रं तु 35, 11. ते सर्वे पापकर्माणः 222, 5. त्रिरात्रं चान्यमासे तु 423, 15, त्रैपक्षिके तद्धे स्यात् 423, 13, त्रेपक्षिके सान्तपनं 423, 19. दौहित्रीं पुत्रतनयां 328, 3. नरो गोगमनं कृत्वा 340, 19. नाऽध्यापयति नाऽधीते 208, 17, नालिकां बालपुष्पं च 401, 13. नैव गच्छति कर्तारं 214, 12. पक्षत्रये ऽतिकृच्छ्रं स्यात् 424, 9. पञ्चगव्याञ्चनो नित्यं 258, 14. पण्डितस्यापि शुद्रस्य ३२८, १४.

पतितां तु इिजा गत्वा 328, 13. परित्यक्ता ऽऽचरेत् पापं ३५२, 13. परिषद्वं न तेषां स्यात् 209, 18. पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं 401, 12. पादोनं कृच्जूमुहिष्टं 428, 14. पादोनं क्षत्रियः कुर्यात् 231, 15. पितृ-मातृपरित्यागी 353, 1. पितृब्यतनयस्यैव ४२८, २, पितृव्य-भातृभार्यो च 318, 14. पितृष्वसा मातुलानी ३१८, ७. पिशुना: क्रूरकर्माण: 210, 1. पुनः संस्कृत्य चात्मानं 405, 7. प्राजापत्यं नवश्रादे 423, 12. प्राजापत्य प्रकुर्वीत 327, 15. 333, 16. प्रायिश्तं प्रयच्छन्ति 222, 4. प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं 41, 15. प्रायश्चित्तं यदाम्नातं 231, 14. ब्रह्मगर्भवधे कुच्चू- 41, 12. ब्राह्मणीगमने कृच्छ्रं ३३५, ६. भागिनेयीं हिजो गत्वा 327, 13. भात्रेव किनष्टस्य 327, 8. मातरं गुरुपत्नीं च 320, 10. मानुलस्य सुतां गत्वा ३२७, १४. मात्थ स्वस्त्रियां गत्वा 327, 10. मातुश्व स्वस्नियस्यैव ३२८, 1. मारतार्कसमायोगात् 214, 13. मासद्वये पराकः स्यात् 424, 5, यथा भूमिगतं तोयम् 214, 10.

यावन्ति नारीरोमाणि 352, 15. रजसा शुद्धचते नारी 151, 10. रजस्वलां द्विजो गत्वा 336, 6. राज्ञीगर्मे पराकः स्यात् 335, 7. लशुनं गृञ्जनं चैव 405, 1. वचनं तस्य न प्राह्मं 228, 15. वहीं चैव द्विजे मुक्त्वा 405,2. वसन्ति स्वीपरित्यागात् 352, 18. विण्मूत्रभक्षणे विषः 368, 13. विध्वागमने कृष्णूम् 328, 8. 335, 11.

विप्रगर्भे पराकः स्यात् 150, 14. विषं चोपविषं मुक्त्वा 382, 4. वृषल्यामभिजातस्तु 333, 12. विद्यारमनीता ये 209, 17. विद्यस्य चैन्दवं प्रोक्तं 41, 14. वैद्यस्य तु इयं कुर्यात् 95, 17. वैद्यस्य तु इयं कुर्यात् 95, 17. वैद्यस्य त्वधिकं प्रोक्तं 424, 2. वैद्यं तदेव कर्तव्यं 150, 15. वतस्थागमने कृष्कुं 328, 9. 335, 12.

शास्त्रज्ञा दुष्टकर्माणः 210, 2.
शुनीं नैव द्विजो गत्वा 339, 18.
शूद्रगर्भे तु सन्त्यागः 150, 16.
शूद्रः समाचित्पादम् 232, 1.
शूद्रस्य गमने नैव 151, 14.
शूद्रस्य तु नवशादे 424, 3.
शूद्राणां हीनजातीनां 333, 15.
शूद्रागर्भे द्विजः सुयात् 335, 8.

श्रुद्रो ज्ञानावलेपेन 229, 1. थ-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट- 368, 15. श्व-चर्मणि यथा क्षीरम् 228, 12. श्वपाकोपहता या तु ३५३, ७. श्वभूमारुह्य धात्रीं च 318, 15. श्वादीनां चैव विण्मूत्रे ३६८, 14. स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं 328, 11. . संविभार्यो समारुह्य 328, 10. मम्बिधनः खियो गत्वा 328, 7. स याति नरकं घोरं 229, 2. सर्वेषां पशुजातीनां ३३९, 17. सहस्रं तु जेपेहेव्या: 411, 6. सान्तपनं द्वितीयेशक्त 336, 7. सान्तपनं प्रकुर्वीत 327, 9. सार्ध चान्द्रायणं मासे 424, 4. स्पृष्ट्वा देवलकं चैव 111, 4. स्त्रीक्षीरं तु द्विजः पीत्वा 405, 6. खीणां नास्ति परित्यागो 352, 11. बेहपकं च तकं च 416, 6. हैतुका भिन्नमर्यादाः 210, 3.

२५. च्यवनः--

भभावे सर्वस्वम् 122, 7. आत्मधातकस्पर्शन- 26, 1. आषोड्याद्वालाः 122, 5. कांस्य-ताम्रपात्राणाम् 122, 2. कृमिद्दीने सान्तपनम् 127, 15. गोमूत्र-यावकाहारो 122, 4. चण्डालसङ्करे स्वभवन- 121, 18. चीर्णे प्रायधित्ते 122, 6. नखानि रोमाणि छित्वा 242, 1. प्राजापत्यत्रतं गोवधे 242, 1. बाल-वृद्ध-स्त्रीणामर्धम् 122, 5. त्रतान्ते ब्राह्मणभोजनम् 242, 4. राङ्क-द्यान्ति-सुवर्ण- 122, 1. सप्तत्यूर्ध्वगता वृद्धाः 122, 6. सर्वमृण्मयभाण्डभेदनम् 121, 19, सौवीर-पयो-दिध-122, 3.

२६. छन्दोगा:कामो म उदकपानमिति ४12, ९.
नास्विदेतेऽप्युच्छिष्टा ४12, ७.
हन्तानुपानमिति ४12, ६.

२%. छागलेय:अज्ञानाद्रुद्धते विप्ताः 418, 10.
एकाहं च त्र्यहं पञ्च 418, 13.
ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां 418, 14.
प्राणायामरातं कृत्वा 418, 11.
प्रायश्चित्तमकामानां 201, 10.
वैद्ये षष्टिर्भवेद्राज्ञि 418, 12.

२८. जमदिशःअञ्चमेकाढकं पक्षं 143, 7.
केश-कीटावपचं च 143, 8.
क्रीतस्यागपि विनिर्दिष्टं 143, 9.
पासमुद्भृत्याप्रियोगात् 143, 6.
शृताचं द्रोणमात्रस्य 143, 5.

२९. जातूकण्यः-कामतोऽकामतः पाहुः 17, 16. गां चेदकामतो हन्यात् 252, 14. गुरोः क्षत्रसुतां भायी 322, 15. जम्बूक-काक-मार्जार- 896, 14. दृष्टा सचैलमाष्ठुत्य 69, 2. पाजापत्यत्रयं कृत्वा 252, 15. ब्राह्मणी क्षत्रिया वैदया 69, 1. मत्योच्छिष्टं द्विजो मुक्त्वा 394, 15. वृषणमात्रमुत्कृत्य 322, 16. स्कन्दितं त्रतिना रेतो 17, 15.

३०. जाबालः-ज्यहं चोपवसेदन्ते ३१, १२. षण्णामेकेकमेतेषां ३१, ११.

३१. जाबालि:—
अकामकृतपापानां 200, 9.
अतिकृच्छ्रं तप्तकृच्छ्रं 323, 15.
अहोरात्रोषितो भूत्वा 436, 9.
इतरेषां पश्चनां तु 340, 16.
कामकारकृतेऽप्येके 200, 10.
कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्यात् 91,8.
गुरो: शूद्रां सकृद्रत्वा 323, 16.
गोहितो गोऽनुगामी स्यात् 252, 12.
तप्तकृच्छ्रं तु गां गत्वा 340, 15.
पञ्चगव्यं पिवेत् प्रातः 439, 7.
प्राजापत्यं चरेन्मासं 252, 11.
सिंह-व्यात्र-वृकाणां च 92, 5.
हत्वा सान्तपनं कुर्यात् 92, 6.
हस्तिनं तुर्गं हत्वा 91, 7.

३२ जेमिनिसूत्रम्-त्यज्यतेः पूर्ववत्त्वम् ४४१, 1. ३३. तेसिरीयब्राह्मणम्— अप्रिं वे जातं पाप्मा जमाह 222.15. तं देवा आहुतिभिः 222, 15. योऽवग्रेत् शतेन 456, 17.

३४. दीर्घतमाः— . गुरोः ग्रूड्रां सकृद्धत्वा 324, 3. प्राजापत्यं सान्तपनम् 324, 2.

३५. देवल:-अकरमलैः समिद्धोपिर् 192, 13. अक्षताः सिकता लाजा 192. 9. अक्षीणाश्चेव गोपानाइ 155, 10. अक्षुद्राणामपां नास्ति 154, 18. अक्षोभ्यानि तडागानि 153, 1. अमेर्वृषलभुक्तस्य 192, 15. अमाम्या मृद्भवेच्छुद्धा 193, 2. अङ्गार-त्ष-केशा-ऽस्थि- 194, 2. अण्डाभ्यां वर्जितं लिङ्गम् ३२२, ८, अथ सर्वाणि धान्यानि ३६६, 1. अन्यद्रव्येरदूष्यं यत् ३६५, १७. अपरे निष्कृतिं ब्रूयुर् 201, 3. अपामार्ग-शिरीषार्क- 192, 7. अभिसन्धिकृते पापे 201, 2. अल्पशीचां भवन्त्येते 180, 6. अल्पशोचे भवेच्छुद्धिः 185, 3. अवर्ज्य भक्ष्यजातं वा ३६६, २. अविगन्धा रसोपेता 155, 9. अवेक्ष्य च बलं चैव 131, 7. अञ्चर्द्धान्स्वयमप्येतान् 110, 8. आई वर्मासगित्येतद् ३६६, १. इष्यतेऽनुपहस्तेषां 130, 12. उच्छिष्टं संस्पृदोहिम: 110, 10."

<u> उद्भृताश्रापि शुद्धचन्ति</u> 156, 5. एकपासममावास्यादि ३००, 15. एकरात्रोषिताश्चापस् 156, 6. एको नाईति तत् कर्तुम् 181, 1. एतान्याहुः पवित्राणि 192, 11. एवं करमलभूयिष्ठा 193, 18. और्ण-कौदोय-कुतप-180, 5. कर्तारं देश-कालौ च 131, 16. कदमला-ऽशुचियुक्तानि 153, 2. क्पूयं पूर्यामेत्येतत् 366, 7. कुच्छ्रमिति प्राजापत्यम् ३०, 13. क्रिनं भिनं रावं वैव 442, 17. गोन्नः षण्मासान् तचर्म 250, 5. चण्डालाऽध्युषितं यत्र 193, 17. चण्डालामेरमेध्यामेः 192, 17. चतुर्विधममेध्यं च 365, 12. चान्द्रायणं हिविधम् 300, 14. ज्येष्टायां यद्यनूढायां 51, 5. तरवः पुष्पिता मेध्याः 192, 5. तस्येयं निष्कृतिः प्रोक्ता 200, 13. तान्यप्यतिबलिष्ठानि 185, 5. तान्येवामेध्ययुक्तानि 180, 7. 185, 4.

तूलिकासुपधानानि 184, 12.
तृतीये त्रिगुणं कुच्छ्रं 201, 1.
दहनात् खननाचैव 194, 11.
दुर्वर्णकृमिका भूमिर् 366, 12.
दुष्टाऽपि या त्रिधा हेधा 194, 4.
दूषितं करमलं दुष्टं 365, 11.

धर्मज्ञा बहवी विप्रा: 131, 2. धान्यकल्केस्तु फलजेर् 180, 8. नवं वा निर्मेलं वाजीप 365, 13. नाभीयात्तु त्र्यहं, मत्या ३६१, ६. निष्कृतिं व्यवहारार्थे 232, 17. पञ्चदशयासं पौर्णमास्यादि ३००, 16. पञ्चधा च चतुर्धा च 19, 43. पतितामेश्चितामेश्च 193, 1. पर्जन्यवर्षणाद्भमेः 194, 12. पयः पिवेत् त्रिरात्रेण 442, 18. पलाद्या-खिंदराऽश्वतथास् 192, 10. पश्चात्तु वारिणा प्रोक्ष्य 184, 14. पौष्टिकानि मलन्नानि 192, 12. प्रायश्चित्तं यथोहिष्टं 130, 11. ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः 431, 11. भस्म क्षीद्रं खवर्णं च 192, 6. भूणहत्यामवाप्रोति ३४२, 18. मत्या गत्वा पुनर्भायों 322, 7. मानुषास्थि-वसा-विष्ठा- ३६६, ६. माल्यानि सर्षपा दूर्वाः 192, 8. मृतबन्धुरशुद्ध 366, 13. मेध्यं चतुर्विधं लोके 365, 10. यत्र प्रसूयते नारी 198, 16. 🦠 यत् स्यादनभिसन्धाय २००, 12. यवमध्यं पिपीलिकामध्यमिति 300, 14. यस्तु चाण्डालभाण्डस्य 113, 10. यः स्वदारानृतुस्नातान् ३४, 17. 🕖 याचितास्तेन ते चार्रि 232, 16. याजनारध्यापनाचीनात् 28, 16. राज्ञा च ब्राह्मणैश्चेन 233, 2. रेतो-मूत्र-पुरीषाणां 369, 5. वक्ष्यते उतःपरं सर्वं 365, 8. विधेः प्राथमिकादस्मात् 200, 14. विशुद्धचट्यपनासेन 110, 9. व्यक्तः पतित-चाण्डालैर् 366, 10. शुच्चप्यशुचितंसपृष्टं 366, 5. शुच्यप्यशुचितंसपृष्टं 366, 5. शुद्धं पवित्रभूतं च 365, 14. शोषयित्वा तथा किञ्चित् 184,

श्व-कुक्कुट-वराहाश्व 109, 15. श्वपाकं पतितं व्यक्कम् 109, 13. श्वपाको वृषलो भोक्तुं 192, 16. श्व-सूक्कर-खरोष्ट्रादि- 194, 1. श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः 366,

सचैलः सिशाराः स्नात्वा 109, 16. स तु त्र्यहेण शुद्धचेतु 113, 11. संझाप-स्पर्श-निश्वासात् 28, 15. सर्वेषामप्यशीचानां 192, 14. सा चामेदिधिषुर्जेया 51, 6. सूतिकं सूतिकां नारीं 109, 14. स्तोकानामुद्धतानां च 154, 19. स्थावरं जङ्गमं वाजपि 365, 16. स्वदासो नापितो गोपः 431, 10. स्वयमेव हि यद्द्रच्यं 365, 15.

स्वयं वा ब्राह्मणैः कृच्छ्रम् २३३, 1. स्वेदाभुविन्दवः फेने ३६६, 8.

३६. **धौम्य:**-जातश्राद्धे नवश्राद्धे 426, 9. ब्रह्मोदने च सोमे च 426, 8. ३**७. नारह:**-

आसामन्यतमां गत्वा 324, 18. दुहिता-ऽऽचार्यभार्या च 324, 16. पितृव्य-सावि-शिष्यस्त्री 324, 15. माता मातृष्वसा-श्वश्रूर् 324, 14. राज्ञी प्रवित्ता धात्री 324, 17.

३८. नारदीयपुराणम्— आहूता या तु वे भर्ता ३४, 12. कृमियोनिशतं गत्वा ३६, 12. जीवितेनाऽथ वित्तेन ३६, 11. बालापत्याश्च गर्भिण्यः ५९, ५. रजस्वला राजस्तते ५९, ६. सा ध्वाङ्क्षी जायतेऽपुत्री ३४, 13.

३९. न्यायः— किं हि वचनं न कुर्यात् 202, 16. नास्ति वचनस्थातिभारः 202, 16. शुना लीढं हिवर्थेथा 206, 1.

४०. पराशर:—
अज्ञानादापदोऽपि वा 427, 11.
अतिकृच्छ्रं च रुधिरे 459, 3.
अविज्ञातस्तु चण्डालो 360, 8.
एकपादं चरेद्रोधे 255, 4.
घृतं तैलं तथा क्षीरम् 427, 1.
चत्वारो वा त्रयो वाऽपि 280, 17.

तिपादे तु शिखावर्ज 289, 9. हिजशुश्रूषणरतान् 429, 1. च बीजी भागमहीति 44, 14. पादेऽङ्गरोमवपनं 289, 8. मुनिवक्लोद्गतान् धर्मान् 211, 10. श्रूदाचं सूतकाचं च 417, 6. 422, 3.

संविद्यान्तीषु संविद्येत् 292, 12. सिद्याखं वपनं कृत्वा 289, 5. स्वधर्मरतविप्राणाम् 450, 11.

४९. पुराणम्-पिता रक्षति कीमारे 38, 2. पुत्रः स्थविरमावे तु 38, 3.

ध्२. पुलस्य:ऊर्ध्व तु हिगुणं नाभेर् 68, 13.
चतुर्गुणं स्मृतं मूर्धि 68, 14.
पञ्चरात्रं निराहारा 68, 12.
रजस्वता यदा दष्टा 68, 11.

धरे. पैठीनसिः— अकार्यकारिणस्तेषां 285, 15. आश्रयः शखदाता च 285, 18. इतरेषां तु वर्णानां 55, 12. उपेक्षकः शक्तिमांश्चेत् 285, 14. काकोलूक-कृकलास- 89, 17. गोष्ठे वसन् यवार्ग् 252, 5. त्वङ्कार-हुङ्कारावगूरण-458, 5. नदीसङ्गमे वा 68, 7. पितुरभावे सत्याचार्यः 68, 8. बालस्यातुरस्य वा 68, 7. ब्राह्मणस्तु शुना दशे 68, 4.
मृताऽनुगमनं नास्ति 55, 11.
रेरिवाद्यजिनानां 184, 1.
शुना दृष्टविरात्रमुपवसेत् 68, 4.
स्त्रीणां मुखं रितसंसर्गे 191, 11.
हन्ता मन्तोपदेष्टा च 285, 11.

४४. प्रचेताः—
भनुतुमतीं ब्राह्मणीं 104, 6.
भानुलोम्येन कुर्वीत 151, 7.
कृच्छ्र-चान्द्रायणे स्यातां 157, 3.
क्षित्रया स्ट्रह्मम्पर्के 151, 4.
क्षित्रयां हत्वा 104, 7.
चान्द्रायणं सकृच्छ्रं तु 151, 5.
चान्द्रायणं हे कृच्छ्रस्य 151, 2.
प्रायित्रचं स्मृतं तस्याः 151, 1.
विप्रा द्राह्मेण संयुक्ता 150, 19.
वैद्यां हत्वा मासत्रयं 104, 8.
स्त्रां गत्वा चरेहैदया 151, 6.
स्त्रां हत्वा सार्धमासं 104, 8.
स्त्रीगर्भिणी गोर्गिभणी- 251, 18.

४५. प्रजापतिः—
अग्नये चैव सोमाय ४३७, 17.
अतो दिवा वा रात्री वा 167, 10.
अन्यत्र गर्भविश्चेषात् 167, 5.
अभिगच्छति या नारी ३५९, 15.
अभ्यासे च तद्भ्यस्येद् ३७९, 17.
आर्चदी रजसा प्रोक्ता 167, 2.
एकमेव सक्छुक्त्वा ३७२, 8.
एकरात्रं तु नाश्मीयात् २४, 18.

क्षत्र-विट्-शृद्रजातीनां 458, 11. क्षीरमष्टगुणं देयं 435, 4. गर्भस्य पतने चैव 161, 7. गर्भस्रावेजपि सा स्नानात् 167, 6. गवामलाभे निष्कं वा 375, 1. गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च 434, 9. गोमयात् द्विगुणं मूत्रं 435, 3. चतुर्दश्यामुपोष्याथ ४३१, ४. चान्द्रायणत्रयं कुर्यात् ३७२, ७. तच्छवं केवलं स्पृष्टा 24, 17. तत्समुद्धत्य होतव्यं 437, 2. तिइनानि त्रिरात्रं स्यात् 167, 11. नृतीयभागे सम्प्राप्ते 167, 12. द्विगुणं त्रिगुणं चैव 458, 10. न तु नैमित्तिकेन स्यात् 167, 3. नि:सन्दिग्धे परिज्ञाते 167, 8, पञ्चरात्रं तु नाऽदनीयात् ३२३, ४. पालाशं पद्मपत्रं वा 434, 8. प्रणवेन तथा हृत्वा 438, 1. प्रभातात् त्रिरात्रेण 167, 13. प्रस्तिका तु या नारी 167. 1. ब्राह्मणस्यैव सूद्राचम् ३७१, 15. . मत्या त्रिरात्रं कुर्वीत 379, 18. रजस्युपरते तत्र 167, 4. वैश्यां भार्या गुरोर्गत्वा ३२३, ५. व्यभिचारिणीति सा ज्ञेया 359, 16. सक्द्रक्त्वा तदज्ञानात् ३७१, 16. सन्दिग्धमात्रे स्नानं स्यात् 167, 9. स्थापयित्वा तु दर्भेषु ४३७, 1.

४६. प्रजापतिधर्माः-तदेव क्षत्रियस्यापि ३३०, ७. विप्रो नृपस्य भार्यायां ३३०, ६.

४७. प्राभाकराः— भावान्तरमभावो हि १, 1.

४८. प्रामाणिकाः-पुनः स्तोमेनेष्ट्वा 12, 3.

४९. बृहद्यमः-उपोध्य द्वादशाहानि ३७०. 15. एतेषां मक्षणं कृत्वा 403, 6. क्रव्यादानां च सर्वेषाम् ३७०, 12. चण्डालीं पुल्कसीं म्लेच्छीं 318, 2. त्रिरात्रमुपवासोऽस्य 425, 8. न ताभि: सह भोक्तव्यं 397, 3. नालिकां नालिकेरीं च 403, 4. प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं 425, 13. प्राणायामदातं कृत्वा 425, 9. भूतृणं शियुकं चैव 403, 5. मधु मांसं च योऽश्रीयात् 425, 12. माता-पित्रोः स्वसारं च 318, 3. माता वा भगिनी वाजपि 397, 2, मातुलानीं प्रत्रजितां 318, 4. मासिकादिषु योऽश्रीयात् 425, 7. मांस-मूत्र-पुरीषाणि ३७०, १३. वराहैकशफानां च 370, 11. शिष्यभायीं गुरोर्भायीं 318, 5. श्व-गोमायु-कपीनां च 370, 14.

५०. बृहाद्विष्णुः-ब्राह्मणः यूद्रोच्छिष्टाराने ३९५, ६. ब्राह्मणोच्छिष्टादाने 395, 9. राजन्योच्छिष्टादाने 395, 8. वैद्योच्छिष्टादाने 395, 7.

५९. बृहत्सैवर्तः-एतास्तु ब्राह्मणो गत्वा ३३४, ६. रजक-व्याध-शैलूष- ३३४, ५.

५२. बृहस्पति:-भतिवाह्य च पादोनं 254, 2. अतिवृद्धामतिकृशाम् 254, 5. अनं तस्य न मोक्तव्यं 449, 12. अलेह्यानामपेयानाम् ३६७, 1. अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रस्तु 458, 2. ऋती न गच्छेची भार्याम् 35, 1. एकश्रष्यासनं पङ्किर् 28, 11. एते ब्राह्मणचण्डाला: 387, 7. एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा ३८५, 12. एतेषां ब्राह्मणी भुक्त्वा 387, 11. एतेषामेव सर्वेषां 387, 9. कन्यां ददद्व हालोकं 156, 21. कर्मणा तेषु यो मोहात् 387, 5. कामाकामकृतं तेषां 13, 16. काष्टादिना ताडायित्वा 458, 1. कुलटश्चित्रकर्मा च 386, 9. गर्भिणीं कपिलां दोग्धीं 254, 8. गवां पृष्ठानि मेध्यानि 190, 2. गान्धवीं लोहकार्थ 386, 6. गुरुं त्वंकृत्य गर्वेण 454, 12. गोन्नस्य पावनं सम्यग् 253, 16. गोन्नाते च क्षुते वान्ते 137, 5.

गौरीं ददनाकपृष्ठं 156, 20. चक्रोपजीवी रजकः 386, 7. तस्माद् दैवे च पित्र्ये च 387, 8. ताडियत्वा तृणेनापि ४५४, १३. दुष्टाचमपसृष्टाचे ३८५, 10. नट-नर्तक-तक्षाण: 380, 7. नवधा सङ्कर: प्रोक्तो 28, 13. नैमित्तिकं धर्मजातं 7, 8. नैमित्तिकं समाख्यातं 7, 12. पादं चरेद्रोधवधे 254, 1. पादौ शुची ब्राह्मणानां 190, 1. पाशच्छेत्ता तु यस्तस्य 24, 4. प्राजापत्येन **गुद्धचेत्तु** ३८७, 12. ः प्राणायामान्त्रिरभ्यस्य ४४१, १४. प्रायिक्तं यत् क्रियते 7, 10. प्रायिभत्ते तु चरिते 387, 6. बालसंवर्धने त्यक्त्वा 58, 17. ब्राह्मणान्भोजयेच्छत्तया २५४, ७. भिषक् च गरदेश्वेव ३८७, ३. मैक्ष्याचमुपमुञ्जानो ३८७, १०. मार्जारश्चेव दर्वी च 190, 7. मृतो मेध्येन लेप्रव्यो 24, 3. मृद्धस्म सिललं चैव 187, 6. यजमानोपजीवी च ४८६, ८. यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः २१८, 2. याजना-उध्यापने योनिः 28, 12. योऽगृहीत्वा विवाहाप्तिं 449, 11. रङ्गोपनीवी कूटादाः ३८७, 2. रजस्वला स्तिका च 58, 18/ रेतो-मूत्र-पुरीषाणां 867, 2.
रोधादिना वातियत्वा 254, 4.
रोधादिना वाङ्गिरसम् 253, 18.
रोधादिना वाङ्गिरसम् 258, 1.
विक्रयी ब्रह्मणो यथ 387, 1.
विषोद्धन्धन-दास्रेण 24, 2.
विहितस्याननुष्ठानात् 7, 9.
वृथापाकस्य मुद्धानः 449, 13वृथा-ऽऽरामा-ऽऽश्रमाणां च 386,
12.

शासादिमिश्र हत्वा गां 253, 17. शौण्डिकाचं नटस्याचं 385, 9. समर्घ पण्यमाहृत्य 386, 10. स वै वार्जुषिको नाम 386, 11. सोऽतिकृच्छ्रेण शुद्धशेतु 24, 5. सौनिकाचं स्रतिकाचं 385, 11. सौनिको वर्णिकश्चैव 387, 4. स्थाणु-पाषण्ड-गणिका 380, 8. हत्वा पूर्वविधानेन 254, 6. हम-गो-तिलदानेन 254, 8.

५३. बोधायनः-अतेजसानामेव 149, 21. अमत्या ब्राह्मणं हत्वा 14, 2. 201, 5.

अल्पसंसर्गे तु परिलेखनम् 149, 19. अवाच्यं ब्राणस्योक्त्वा 455, 4. अञ्चल्ता काञ्चनं दद्यात् 162, 16. असृक्षांस्वादिद्रव्यसंयोगे 178, 7. आक्रोग्रामनृतं कृत्वा 455, 6. आसनं रायनं यानं 187, 9.
उच्छिटलेपोपहतानां 176, 12.
उद्धन्धश्रवोपघाते 195, 6.
ऋतौ न गच्छेद्यो भार्याम् 35, 3.
ऋषयोनिष्कृतिं तस्य 14, 3. 201,
6.
एवं तैल-सर्पिषी 143, 2.
कृच्छातिकृच्छ्रं जित्वा तु 455, 5.
कृष्णाजिनानां बिख्व-तण्डुलैः 188,
19.

गुरू तल्पगस्तमे ३१६, २. गोमूत्र-यावकाहारा १६२, १५. चण्डालादिस्पर्शने १७८, ५. ज्वलन्तीं वा सूर्मीमाश्चिष्यात् ३१६, ३.

तथा मूत्र-पुरीष- 173, 8.
तावत्तिश्चेन्निराहारा 162, 12.
तिस्रो वैदयस्य 98, 17.
तैजसानां पात्राणाम् 173, 7.
तैजसानां मूत्र-पुरीषा- 149, 18.
तिरात्रोपोषितः स्नात्वा 454, 21.
दारुमयानां पात्राणाम् 148, 1.
दिवसोपोषितः स्नात्वा 455, 3.
नव समा राजन्यस्य 98, 17.
नियमातिक्रमे तस्य 35, 4.
परित्यागस्तपो दानम् 428, 14.
परीक्ष्य धर्मविद्युद्ध्या 131, 20.
पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा 455, 2.
प्रजातां चेत्कृष्ट्यूपादं 387, 19.

बाह्मणवदात्रेय्याः 98, 18. ब्राह्मणी तु शुना दष्टा 65, 19. मतिपूर्व हते तस्मिन् 14,4.201,7. मध्दके पयोविकारे 142, 18. महतां श्व-वायस-142, 16. मारुतार्केण शुद्धचन्ति 187, 10. मूत्र-पुरीष-लोहित- 176, 12. मूत्रादिसम्पर्के 178, 6. मृण्मयानां पात्राणाम् 176, 11. याजनाध्यापनाचीनात् 28, 8. रजस्वला तु भुद्धाना 162, 14. रजस्वला तु संस्पृष्टा 162, 11. वादेन ब्राह्मणं जित्वा 454, 20. विद्याभ्यासो ह्युपस्पर्दाः 428, 15. वेद-विद्या-व्रतस्नातः 64, 10. लिङ्गं वा सवृषणम् ३१६, ३. श्वतपर्यायमावर्व्य 64, 11. **शरीरं बलमायुश्च 1**31, 19. 235, संवत्सरं श्रूद्रस्य 98, 17. संवत्सरेण पतिति 28. 7. सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेत् ३३७, १८. सवृतं यावकं पीत्वा 64, 18. समीक्य धर्मविद्वुद्धचा 235, 6. समुद्रदर्शनाद्वा अपि 65, 20. सत्रतस्तु शुना दष्टः 64, 17. सिद्धहिवषाम् 142, 16. स्त्रियश्च रतिसंसर्गे 191, 13.

५४. ब्रह्मगर्भः-अन्तरप्रभवाणां च 105, 2. प्रतिलोमप्रस्तानां 105, 1. ५५. ब्रह्मपुराणम्-असमानेश्व सङ्कार्णैः 21, 5. एतानि पतितानां तु 21, 5. 23, 15. कुसीदजीविनो ये अप 21, 9. कत्वा तैर्निहतास्तइत् 21, 6. कृत्वा शीचं ततः शुद्धिः 183, 9. क्रोधात् प्रायं विषं विह्नं 21, 7. गिरि-वृक्षप्रपातं च 21, 8. यामाइण्ड्यातं त्यक्त्वा 193, 4. तप्तक च्छ्ह्रयेनेव 21, 16. 28, 16. न चाऽश्रुपातः पिण्डो वा 20, 9. 21, 14. नागानां विप्रियं कुर्वन् 21, 2. निगृहीतश्र यो राजा 21, 3. पतितानां न दाह: स्यात् 20, 8. 21, पतितास्ते प्रकीर्तिता: 20, 6. परदारान् हरन्तश्च 21, 4. ब्रह्मदण्डहता ये च 21, 11. भूमिः सर्वत्र शुद्धा स्यात् 193, 5. महापातिकनो ये च 21, 12. मुखेभगाश्च ये केचित् 21, 10. रजन्-बल्कल-पत्राणां 183, 8. शव-विष्मूत्र-शुक्रीस्तु 183, 6. श्रास्त्रमुद्रन्थनं जलम् २०, ४.

स्पर्शमात्रोपवाते तु 149, 20.

शूङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल- 20, 21. शोध्याऽऽदी शोधनीयं च 187, 7. सुदूरात् परिहर्तव्यैः 21, 1.

५६. ब्रह्माण्डपुराणम्-कामाद्रोषान्मत्सराद्वा 35, 20. सा सप्तजन्मकं यावत् 35, 21.

५७. भरद्वाजः—
अनं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात् ४४६, 11.
अपाङ्केयान् यदुद्दिय ४२५, 1.
आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा ४२५, 3.
चण्डालादुदकात् सर्पात् ४२४, 16.
दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च ४२४, 17.
निराचारस्य विप्रस्य ४४६, 10.
पतना-ज्नादाकेश्वेव ४२४, 18.
परपाकनिवृत्तस्य ४४६, 9.
ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वानं ४२५, 2.
भुक्त्वेषां षाडकाश्राद्धे ४२४, 19.
सङ्कत्थितं तथा भुक्त्वा ४२६, 4.

५८. भविष्यत्पुराणम्— आढकेस्तैश्रतुर्भिश्च 141, 10. कुम्भो द्रोणइयं प्रोक्तं 141, 11. चतुर्भि: कुडवै: प्रस्थः 141, 9. पत्रह्यं तु प्रसृतं 141, 9.

५९. भारद्वात:—
असरूपे स्मृतं नक्तं 426, 15.
उपवासिस्त्रमासादि- 426, 13.
द्विगुणं क्षत्रियस्यैव 426, 16.
प्राणायामत्रयं वृद्धौ 426, 14.
भुक्तं चेत् पार्वणश्राद्धे 426, 12.

साक्षाचतुर्गुणं चैव 426, 17.

६०. भृगु:-अज्ञीतिर्यस्य वर्षाणि ३५, १४. प्रायश्चित्तार्धमहीन्त ३५, १५.

६१. मनुः—
अकामतः कृते पापे 200, 5.
अकामतः कृते पापे 200, 5.
अकामतस्तु राजन्यं 96, 9.
अकुर्वन् विहितं कर्म 7, 19.
अजिग्तेः सुतं हन्तुम् 414, 12.
अजीगर्तः सुतं हन्तुम् 414, 12.
अजानात्प्रास्य विण्मूतं 369, 19.
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं 196, 7.
अद्रिस्तु प्रोक्षणं शौचं 148, 15.
177, 7.

अधिविज्ञा तु या नारी 357, 11. अनस्यासाच वेदानाम् 9, 14. अनस्थनां चैव हिंसायां 85, 9. अनाहितामिता स्तैन्यम् 17, 1. अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16. अनेकानि सहस्राणि 54, 1. अनेन विधिना यस्तु 247, 1. अपत्यलोभाद्या तु स्त्री 36, 3. अपात्रीकरणं ज्ञेयम् 17, 10. अब्जमदममयं चैव 174, 12. अन्नुवन्वित्रुवन्वाऽपि 229, 15. अभोज्यानां तु मुक्त्वाचं 394, 10. अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात् 86, 6. अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा 401, 2. अमानुषीषु गोवर्जम् 336, 16.

अल्पं वा बहु वा यस्य ३१९, १९. अवग्र्य चरेत्कृच्छ्रं 457, 2. अवगूर्य त्वब्ददातं 456, 14. अविद्यमाने सर्वस्वं 247, 4. अव्याप्ताश्चेदमेध्येन 155, 13. असच्छास्त्राधिगमनम् 17, 2. अस्थिमतां तु सत्त्वानां ८४, ७. आकाशामित्र पङ्केन 414, 11. आतुरामभियुक्तां वा 246, 7. आत्मनो यदि वाऽन्येषां 246,11. आत्मार्थं च क्रियारम्भो 16, 13. 364, 2. आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै 47, 4. आपः शुद्धा भूमिगता 155, 12. आपः सुराभाजनस्था 444, 1. आलस्यादन्नदोषाच 9, 15. आसीनास्वपि चासीनो 246, 6. इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु 10, 8. इन्धनार्थमशुष्काणां 16, 12. इयं विशुद्धिरुदिता 13, 19. उत्पद्यते गृहे यस्य 46, % उत्पादयेत् पुनर्भृत्वा 47, 2. उपपातकसंयुक्तो 245, 7. उपस्प्रशंखिषवणम् २९९, ९. उच्चे वर्षति इति वा 246, 9. ऊर्ध्व नामेर्यानि खानि 195, 9. ऋग्वेदं धारयन् विप्रो 226, 7. एकैकं व्हासयेत् पिण्डं 299, 8. एतमेव विधि कृत्वा 300, 10.

एवमेव चरेदब्दं 97, 1. औरसः क्षेत्रजश्चेव 45, 9. कन्याया दूषणं चैव 16, 6. कानीनश्च सहोदश्च 45, 11. कामकारकृतेऽप्याहुर् 200, 6. कामतो ब्राह्मणवधे 13, 20. किन्चिदेव तु विप्राय 85, 8. कुच्छूं चान्द्रायणं चैव 354, 7. कुच्छातिकुच्छी कुर्वीत 457, 3. कृतवापो वसेह्रोष्टे 245, 8. क्रमि-कीट-वयोहत्या 17, 11. कृमिस्त्पद्यते यस्य 127, 9. केश-कीटावपनं च 391, 12. कौदोया-ऽऽविकयोरूषैः 180, 18. क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैः 192, 2. क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थे 46, 17. क्षनुर्जातस्तथोगायां 70, 2. 306, क्षुधाऽऽर्त्तश्चात्तुमभ्यागात् ४१५, ५. क्षीमवच्छङ्ख-शृङ्गाणाम् 181, 1. खरा-ज्ञोष्ट्-मृगेभानाम् 17, 17. ख्यापनेनानुतापेन 428, 10. गहिताचाद्ययोर्जिग्धः ३६३, ११. गवां च परिवासेन 194, 7. गवां मूत्र-पुरीषेण 127, 10. गुरुतल्पत्रतं कुर्यात् ३११, २. ३२५, 5. गुरुतल्प्यभिभाष्येनः ३१४, १०. गुरु-मातृ-पितृत्यागः 16, 3.

गृहोत्पन्नो ऽपविद्धश्च 45, 10. गोन्नश्चान्द्रायणं चरेत् 289, 1. गोमिनामेव ते बत्सा 45, 2. गोमूत्रेण चरेत् स्नानं 246, 2. गोयानेऽप्सु दिवा चैव ३४२, ६. गोवधोऽयाज्यसंयाज्यं 16, 2. घृतकुम्भं वराहे तु 80, 13. चण्डालहस्तादादाय 416, 1. चण्डालाऽन्त्यस्त्रियो गत्वा 117, 14. चतुर्णामपि वर्णानां 101, 6. चतुर्थकालमश्रीयात् 246, 1. चमसानां यहाणां च 149, 3. चरितव्यमतो नित्यं 4, 13. चरूणां सक्सुवाणां च 149, 4. चर्मणाऽऽद्वेण संवृत्तः २९३, ६. चान्द्रायणं वा त्रीन् मासान् 324, 7. चैलवचर्मणां शुद्धिर् 182, 9. छत्राकं विङ्गराहं च 400, 12. जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च 394, 11. जपंस्तरत्समन्दीयं 226, 5. जिद्यांसया ब्राह्मणस्य 456, 15. जीन-कार्मुक-बस्तावीन् 101, 5. जीवितात्ययमापची ४13, 5.414, 10.

जैह्यं पुंसि च मेथुन्यं 17, 6. तं कानीनं विजानीयात् 46, 14. तटाका-ऽऽराम-दाराणाम् 16, 7. तथा ज्ञानामिना पापं 223, 9. तथा दहति वेदजः 224, 2. तद् मैक्षभुग् जपेन्नित्यं 310, 2. तदित्यूचोऽस्याः साविज्याः ६३, १३, तमपीह गुरुं विद्यात् 319, 20. तमीरसं विजानीयात् 46, 2. तयोदीनं च कन्यायाः 16, 5. तावन्त्यब्दसहस्राणि 457, 1. तावन्मृद्यारि चाऽऽदेयं 196, 2. तावन्मृद्वारि देयं स्यात् 148, 9. तिष्टन्तीप्वनुतिष्ठेत 246, 5. ते वे सस्यस्य जातस्य 44, 19. तैजसानां मणीनां च 175, 3. त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः 63, 12. त्रिरात्रं पञ्चगव्याशी 127, 11. त्रिराइषों इंहत् त्कन्यां 157, 18. त्रीणि देवाः पवित्राणि 196, 6: ज्यब्दं चरेहा नियतो 96, 11. च्यष्टवर्षो **ऽष्टवर्षो** वा 158, 1. ज्यहं परं तु नाश्रीयात् 30, 16. **ज्यहं प्रातस्ज्यहं सायं 3**0, 15. दिवंगतानि विप्राणाम् 54, 2. दिवाऽनुगच्छेत्ता गास्तु 246, **8.** दूषितं केश-कीटेश 137, 9. दुरयन्ते तानि तान्येव 139, 9. दैहिकानां मलानां च 195, 12. देशि भवति विप्राणां 414, 9. धान्य-कुप्य-पद्युस्तेयं 17, 3. न कुर्वीतात्मनस्त्राणं 246, 10. न चार्रलिप्यत दोषेण 414, 13, नटान्नं रजकस्यानं ३८०, ३.

नरा-ऽश्वेष्ट्-वराहेश्च 66, 4.
न स्वातन्त्रयेण कर्तव्यं 37, 21.
नाध्यापनाद् याजनाद्वा 414, 8.
नाभि-कण्डान्तरोद्भृते 127, 12.
नाश्यन्त्याशुपापानि 223, 7.
नास्तिक्यं चोपपातकम् 364, 5.
नित्यं शुद्धः कारुहस्तः 190, 12.
निन्दितेभ्यो धनादानं 17, 9.
निन्धीई लक्षणेर्युक्ता 4, 14.
निन्धीव लोके भवति 36, 8.
निर्लेपं काञ्चनं भाण्डम् 174, 11.
निषेकादीनि कर्माणि 319, 11.
नैर्म्तीं दिशमातिष्ठेत् 313, 4. 314,

नोत्पादकः प्रजाभागी 44, 17. पिक्षजग्धं गवान्नातम् 137, 8. पञ्चरात्रं पिबेत् पित्वा 444, 2. पतत्यज्ञानतो विन्नो 117, 15. पिततां पङ्कममां वा 246, 8. पितं हित्वाऽपकृष्टं स्वम् 36, 7. पयः पिबेत्रिरात्रं वा 88, 8. पराको नाम कृच्छोऽयं 32, 5. पितितिता चानुजेन 16, 4. पताण्डुं गृञ्जनं चैव 400, 13. पित्रं दुष्यतीस्येतत् 414, 7. पापकृन्मुच्यते पापात् 428, 11. पिता रक्षति कोमारे 355, 6. पितुगृहे तु या कन्या 159, 3. पितृवेदमनि कन्या तु 46, 13.

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तम् 46, 8. पुत्रस्तु स्थाविरे भावे ३५५, ७. पुनः संस्कारमईन्ति ३६९, २०. पूर्णे चानस्यनस्थनां तु ८४, ७. प्रक्षालनेन त्वल्पानाम् 177, 8. पतिगृद्या जपतिमासं 226, 4. प्रमाप्य वैदयं वृत्तस्थं 97, 2. प्रमाप्य ग्रूडं षण्मासान् 95, 7. पसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु 7, 20. प्राणानप्तु त्रिरायम्य 445, 1. प्राणानां रक्षणार्थाय 415, 2. प्रारय मूत्र-पुरीषाणि ३६७, ११. प्रास्येदात्मानमन्नी वा 203, 10. फलैधः-कुसुमस्तेयम् 17, 12. बहीर्गाः प्रतिजमाह 415, 4. बालग्नां कृतग्नां 204, 9. बालया वा युवत्या वा 37, 20. बिडाल-काका-ऽऽख्चिछे ४९१, ११. ब्रह्मचारिगतं मैक्षं 190, 13. ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा ३६३, १०. ब्राह्मणस्तु छरापस्य ४४४, 18. ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या 17, 5. 454, 1. ब्राह्मणस्य व्रणहारे 127, 8. मक्षयन्तीं न कथयेत् 246, 12. भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु 415, 3. मस्मनाशिद्धर्मृदा चैव 175, 4. भुक्त्वाऽतोन्यतमस्यान्नम् ३७२, २. भुञ्जाने।ऽन्यतमस्यात्रम् ३७१, इ.

भृताचाध्ययनादानम् 16, 9 मत्या भुक्तवा चरेत् कृच्छ्रं 372, 3. 379, 6. माता पिता वा दद्यातां 46, 5. माता-पितृभ्यामुत्सृष्टं 46, 11. माता-पितृविहीनो यस् 47, 3. मार्जनं यज्ञपात्राणां 149, 2. मार्जार-नकुलौ हत्वा 88, 6. मृतके सूतके चैव 380, 4. मृत्तोपै: शुद्धचते शोद्धचं 152,

मैथुनं तु समासेव्यं ३४२, ५. यतात्मनो ऽप्रमत्तस्य ३२, 4. यतिचान्द्रायणं वार्शपे 401, 3. यत् करोत्येकरात्रण 310, 1. यत् पुंसः परदारेषु ३५४, ५. यथर्त्तावृतुलिङ्गानि 139, 8. यथा गो-ऽश्वेष्ट्र-दासीषु 44, 16. यथा जातबलो विह्नः 224. 1. यथैधांस्याजसा वह्निः 223, 8. यदन्यगोषु वृषभी 45, 1. यं पुत्रं परिगृह्णीयात् 46, 12. यं ब्राह्मणस्तु ग्रूड्रायां 47, 5. यस्तल्पजः प्रमीतस्य 46. 3. या गर्भिणी संस्क्रियते 46, 15. यान्यधस्तादमेध्यानि 195, 10. या पत्या वा परित्यक्ता 47, 1. यावन्नापैत्यमेध्याक्तात् 148, 8. यात्रज्ञापैत्यमेध्यान्तो 196, 1.

येऽक्षेत्रिणी बीजवन्तः 44, 18. योऽनधीत्य द्विजो वेदान् 19, 1. यो यस्य हिंस्यात् द्रव्याणि 271, 4. यो येन पतितेनैषां 27, 19. रजसा स्त्री मनोदृष्टा 152, 11. रेतः सिक्त्वा जले चैव 336, 17. रेतःसेकः स्वयोन्यास ३१०, ८. लक्ष्यं राख्यमृतं वा स्यात् 203, 11. लिप्यते न स पापेन 413, 6. वसन् दूरतरे यामे 96, 12. वानरं इयेन-भासी च 78, 14. वासो दद्याद्धयं हत्वा 90, 10. त्रात्यता बान्धवत्यागो 16, 18. विद्वराह-खरोष्ट्राणां 367, 10. विण्मूत्रोत्सर्गशुद्धचर्थं 195, 11. विप्रदुष्टां खियं भर्ता 353, 17. वृषभैकसहस्रा गा 96, 10. वृषमैकादशा गाश्च 247, 3. वृषभैकादशा वा २पि 95, 8. वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या 223, 6. वोद्धः स गर्भी भवति 46, 16. व्यभिचारानु मर्नुः स्त्री 36, 5. दारणागतहन्तृंश्च 204, 10. राक्ति चावेक्य पापं च 461, 1. शाक-मूल-फलानां च 182, 10. शुके हिहायनं वत्सं 80, 14. शुक्रपक्षादिनियतः 300, 11.! शुद्धिर्वजानता कार्या 181, 2. ज्ञुश्रूषित्वा नमस्कृत्य 246, 4.

शुद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः 394, 9. शोणितं यावतः पांस्न् 456, 16. श्रीफलैरंशुपद्यानां 180, 19. श्व-गोधोलूक-काकांश्व 88, 7. श्वभिर्हतस्य यन्मांसं 192, 1. श्वमांसिमच्छन्नार्तोऽत्तुं 415, 1. भ-सगाल-खरैदेशे ६६, ३. षड्रात्रं तु तदा प्रोक्तं 127, 13. स क्रीतकः स्तरस्य 46, 18. सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु ३१०, १. 311, 3. 325, 6. स गृहे गूढ उत्पन्नः 46, 10. स गोहत्याकृतं पापं 247, 2. सङ्करीकरणं ज्ञेयं 17, 8. स जीवनेव श्रद्रत्वम् 19, 2. स तस्येव त्रतं कुर्यात् 27, 20. स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं 271, 5. सहुदां तु प्रकुर्याद्यं 46, 7. सदृशं प्रीतिसंयुक्तं 46, 6. स पारयनेव शवस् 47, 6. सम्भावयति चान्येन 319, 12. सम्मार्जनेनाञ्जनेन 194, 6. सर्वतः प्रतिगृण्हीयाद् 414, 6. सर्वाकरेष्वधीकारो 16, 10. सा कन्या वृषली जेया 159, 4. सा चेत् पुन: प्रदुष्येत ३५४, ६. सा सदाः सिन्दोद्धव्या 357, 12. सूर्मी ज्वलन्तीं वाऽश्लिष्य ३१४, १२. सुगालयोनि प्राप्तीति ३६, ६.

सेह निंदामवामोति 36, 4. स्त्री-शूद्र-विट्-क्षश्रेषणे 17, 4. स्त्रात्वा उनश्रज्ञहःशेषम् 453, 7. स्प्य-शूर्प-शकटानां च 148, 14. स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु 46, 1. स्वधमेण नियुक्तायां 46, 4. स्वयंदत्तश्र शीद्रश्च 45, 12. स्वयं वा शिश्व-बृषणी 313, 3-314, 13.

हत्वा गर्भमिवज्ञातम् ३९, ७. हत्वा लोकानपीमांस्त्रीन् २२६, ६. हत्वा हंसं बलाकं च ७८, १३. हविष्येण यवाग्वा वा ३२४, ८. हिंसीषधीनां ह्याजीवो १६, ११. हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा ४५३, ६.

**६२. मन्त्रलिङ्गम्**--दास्यचदास्यचुत 225, 2. प्रतियहमापिमा 225, 4. यदचमद्मि बहुधा 225, 5. यदचमद्मयनृतेन देवा 225, 1. यद्देवानां चक्षुष्यागो 225, 3. वासो हिरण्यमुत 225, 6.

६३. महाभारतम्— अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं 6, 17. अवमत्य तु याः पूर्वे 58, 3. आदिप्रभृति या साध्वी 58, 7. ऊर्ध्वे गच्छति सा तत्र 58, 8. कामास्कोधाद्भयान्मोहात् 58, 6. क्षेत्रिकश्चेव बीजी च 43, 10. गर्हितास्ते नरा नित्यं 43, 12. तां यमो लोकपालस्तु 37, 8. देवतं हि पितः स्त्रीणां 37, 11. न रक्षित च यो दारान् 43, 11. पितमत्याः स्त्रिया लोके 37, 13. मर्त्रानुमरणं काले 58, 5. मा शुचस्त्वं निवर्तस्व 37, 9. मोहेन त्वं वरारोहे 37, 12. वर्तन्ते याश्च सततं 58, 4. सर्वस्वेनापि कर्तव्यं 6, 16. स्वधमीवमुखा नित्यं 37, 10.

६४. मार्कण्डेयपुराणम्-गात्राणां च मनुष्याणाम् 173, 18. तथा ऽऽयसानां तोयेन 173, 19.

६५. मार्कण्डेयः—
अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रम् 163, 6.
द्विजान्कथिज्ञदुच्छिष्टान् 163, 5.
नारी खल्वननुज्ञाता 37, 17.
निष्फलं तु भवेत्तस्या 37, 18.
भुक्त्वा तु क्षत्रियाशीचे 418, 18.
भुक्त्वानं ब्राह्मणाशीचे 418, 17.
वैदयाशीचे तथा भुक्त्वा 418, 19.
द्युद्रस्यैव तथा भुक्त्वा 418, 20.

## ६६. यमः –

अमयो यत्र हूयन्ते 302, 9. अङ्गुल्यमे स्थितं वाजपि 302, 10. अजा गावो महिष्यश्च 156, 1. अतिकृच्छ्रं चरेदेतद् 460, 3. अतिकृच्छ्रं चरेदोतद् 49, 14.

अनुज्ञातस्ततः कुर्यात् 302, 12. अन्नमेव परं गावी 248, 17. अपो निशि न गृण्हीयात् 156, 8. अमावास्यां न भुञ्जीत ३०३, ६. अमावास्यां पौर्णमास्यां 303,3. अयाचितस्यहं चैव 460, 2. अविद्यमाने सर्वस्वं 251, 14. असुराणां हि तत् पात्रम् ३०२, ३. असुरा मद्यपाने च ३६९, १६. अहोरात्रोषितः स्नात्वा 453, 11. आदित्याभिमुखो भूत्वा 302, 11. आपः शुद्धा भूमिगताः 191, 5. आयसं तैजसं पात्रं 302, 2. आरूढपतिताज्जातो ३०६. ६. आईवासाधरेत् कृच्छ्रं ३०१, १९. आसनं शयनं यानं 190, 16. आहारार्थं द्विजो दत्त्वा 302, 15. इन्द्रः शुद्धा ऋत्रश्वापः 301, 16. ऋतं सत्यं च गायत्रीम् 301, 14. ऋषीणामभिहोत्रेषु 248, 20. एकैकं पिण्डमश्रीयात् 460, 1. एकैकं वर्धयेत् पिडं 303, 5. एकैकं हासयेत् पिण्डं 303, 7. एतचान्द्रायगं नाम 303, 10. एतत् पिपीलिकामध्यं ३०३, ८. एतानि विधिवस्कृत्वा ३०५, १. एतानेवमर्चयित्वा 301, 12. ॐकारपूर्वमाख्याताः ३०१, १३. काकैः श्वभिस्तु संस्पृष्टम् 145, 18.

कापालिकान्नभोक्तृणां ३३५, २. कुकुटाण्डप्रमाणं वा 302, 17. कुरामूलविपकेन 442, 21. कुच्छातिकुच्छी कुर्वीत 457, 11. क्रच्छाब्दमाचरेज्ज्ञानात् ३०८, 14. कृच्यी ही परिवित्तेस्तु 49, 13. केश-रमश्रृंषि लोमानि ३००, २०. खननात् पूरणाहाहात् 193, 11. गर्भिणी वाऽथवा या स्यात् 103,16. गायव्यष्टसहस्रं वा 443.2. गावः पवित्रं परमं 249, 2. गावः प्रतिष्ठा भूतानां 248, 16. गावः सुरभयो नित्यं 248, 15. गाव: स्वर्गस्य सोपानं 249, 3. गुरुदारावगमनं 315, 2. गादीहमात्रं तिष्ठेत 302, 7. गिब्राह्मणहतं दग्ध्वा 24, 7. गोभिराक्रमणात् कालाद् 193, 12. गोभ्यो यवाढकं दत्त्वा 342, 2. गोमतीं कीर्तयिष्यामि 248. 13. गोमयेन गोचममात्रं 301, 7. गोरजो विपुषरछाया 191, 1. गोसहस्रं शतं वार्शपे 251, 13. मासं देषिण कुर्वीत 302, 16. ग्रासान्वर्धयते सोमः ३०३, ४. चण्डालपुल्कसानां तु ३०८, १३. चण्डाली तावुभी प्रोक्ती 306, 7. चतुर्णी भक्षणं कृत्वा 404, 7. चतुरः प्रातरभीयात् ३०३, 17.

चरं वा अपये जित्यं 301, 20. जङ्क्षयोर्मृत्तिकास्तिस्रः 188, 2. जनमप्रगृतिसंस्कारैः 103, 15. ज्ञानात् कृच्ड्रान्दमुहिष्टम् ३३५, ३. ज्वलन्तीमायसीं शय्यां 315, 3. तत्रेव गायेत्सामानि ३०१, १७. तथैवान्यतमालामे 302. 4. तिइधेषु चरेङ्गैक्षं 302, 8. तप्तकृच्छ्परिक्किष्टो ३६९, 17. तप्तकुच्छ्रं विजानीयात् 26, 13. तस्मादुद्दाह्रयेत्कन्यां 157, 13. ताडने च्छेदने चैव 457, 10. तां तु मे बदती विपाः 248, 14. त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा ३४२, 1. ज्यहं दिध ज्यहं क्षीरं 31, 8. त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं 31, 7. **ज्यहम्**णां पयः पीत्वा 26, 12. त्रयहमुख्णं पिबेदम्भस् २६, ११. दश्रात्रेण शुद्धचन्ति 156, 2. दशसंख्याश्र गा दशुः 457, 12. दशसाहस्रिकं वाज्य 301, 15. देवद्रोण्यां विवाहेषु 145, 17. द्वादशाहं तु पयसा 443, 1. हिजशान्द्रायणं कृत्वा 305, 8. न तु विख्यापयेत् पिण्डं 302, 19. न दूषयन्ति विद्वांसी 190, 17. न निन्देच प्रशंसे^त 802, 20. नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः 249, 4. नमी ब्रह्मसुताभ्यश्च 249, 5.

नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां 191,7. निधायात्रिमुपर्यासां 156, 9. पायसं शाकमनं वा 302, 1. **पालाशं** धारयेइण्डं 301, 2. प्वनं सर्वभूतानान् २४८, १८. पाशांश्वित्वा तथा तस्य 24, 8. पिण्डानष्टौ समश्रीयात् ३०३, १९. पिण्डानेतिक बालानां 303, 18. पितृदारान् समारुह्य 311, 18. पौर्णमास्यामुपेतस्तु 300, 19. प्रयतः कृतशीचस्तु ३०२, १०. प्रयतो विधिवत् कृत्वा ३००, २१. प्रस्रवे तु शुचिर्वत्सः 191, 8. प्राङ्मुखो नित्यमश्रीयात् ३०३, 1. भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन 396, 4. भूभुजा सह भुक्त्वाचे ३९६, ५. भूमिरमी रजो वायुर् 191, 8. मधु मांसं च लवणं ३००, २२. महासान्तपनं ह्येतत् 31, 9. मासि मासि रज:खीणाम् 166, 8. मैथुनं सेवते तत्र 341, 18. यज्ञियानां तु वृक्षाणां ३०२, ५. यज्ञोपवीती करकं 301. 3. यतिचान्द्रायणं ह्येतत् ३०३, २०. यत्किञ्चित् कुरुते पापं 305, 7. यदि गोभिः समायुक्तं ३४१, 17, रजतस्य खुवर्णस्य 175, 12. **राजान्नं हर**ते तेजः 410, 12. रीत्ययःकांस्य-सीसानां 175, 13.

रेतः सिक्त्वा कुमारीषु 311, 6. लशुनं च पलाण्डुं च 404, 6. वर्धयेत् पिण्डमेकैकं 303, 9. वर्षे द्वे परदारेषु ३३०, ११. वृक्षमूलनिकेतः स्यात् ४०१, 18. वैरयेन सह मुक्त्वाञ्जं ३९६, ६. व्यपेतकलमधा विपः 305, 10. व्रतपतये ऋतं सत्यं 301, 10. शृहुपुष्पीविपक्षेन 445, 11. शाकं वा यदि वा पत्रं 302, 13. शाणी वल्कलचीरी वा 301, 4. शुचिर्धर्मपरो राजा 191, 6. शुनोच्छिष्टस्थिता आपो 445, 10. शूद्रेण सह भुक्त्वाऽचं 396, 7. **भ-नक्ल-सर्प-** 88, 12. सकर्दमं तु वर्षास 188, 1. सापिण्डा-ऽपत्यदारेषु ३११, ७. सम्पादयेदामाहारं ३०२, १४. सर्वाण्यहानि सन्तिष्ठेत् 301, 5. सर्वाण्येतानि शुद्धानि 191, 4. सर्वेषामेव मूतानां 249, 1. द्यराभाण्डस्थिता आपो 442, 20. सूर्मीं ज्वलन्तीं वाश्रिष्य 315, 4. स्त्रीन् स्त्रीन्पण्डान्समश्रीयात् ३०३, 15.

स्त्री-ज्ञाही नाभिभाषेत 301, 1. स्थानासनाभ्यां विहरेद् 301, 6. हत्वा तु ब्रह्महत्यैव 99, 8. 103, हत्वा सवनिनं वैदयं 99, 7. 103,

हिवषा मन्त्रपूतेन 248, 19. हिवष्यान्नस्य वे मासम् 303, 16. हसन्न तु निरीक्षेत 302, 6. हुकारं ब्राह्मणस्योक्ष्वा 458, 10. हासो वृद्धियथा सोमे 303, 2.

६७. याज्ञवल्वयः—
अक्षतायां क्षतायां वा 47, 18.
अर्नाचतं वृथामांसं 383, 1.
अनिमहाचेन्द्रियाणां 7, 16.
अनुपाकृतमांसानि 407, 2.
अन्विता यान्त्यचरित- 5, 7.
अपश्चात्तापिनः कष्टान् 4, 18.
अपुतां गुर्वनुज्ञातो 43, 5.
अप्रदुष्टां स्त्रियं हत्वा 84, 10. 102,
5.

अभावे ज्ञातयस्तेषां 355, 3. अयमेवातिकृच्छः स्यात् 449, 13. अवीचिमन्धतामितं 5, 4. अवीरा स्त्री-स्वर्णकार- 381, 3. असिपत्रवनं चैत्र 5, 5. अस्थिमतां सहस्रं तु 85, 1. आचार्यपत्नीं स्वसुतां 317, 9. 326, 2.

आपद्रतः सम्प्रगृह्णन् 414, 2. इहैव सा शुनी गृशी 350, 13. उदक्या स्पृष्टसंघुष्टं 383, 4. उपपातकजातानाम् 44, 12. उत्सृष्टो गृद्यते यस्तु 48, 2. एकरात्रीपवासच 26, 17. एको वाज्ध्यात्मवित्तमः 209, 6. एषामझं न भाक्तव्यं 381. 8. औरसः पुत्रिकापुत्रः 47, 10. औरसो धर्मपत्नीजः 47, 14. कदर्य-बद्ध-चोराणां 380,11. कलविंकं सकाकोलं 407, 7. कानीनः कन्यकाजातो 47, 17. कानीनः पञ्चमः प्रोक्तो 47, 11. कामतो व्यवहार्यस्तु 202, 7. कुच्छूं चैवातिकुच्छूं च 243, 1. कुच्छातिकुच्छः पयसा 49, 7. कुच्छातिकुछोऽसूक्पाते 457, 7. कुष्णलै: पञ्च ते माष: 127, 4. कोयष्टि-प्रव-चक्राह्न- 407, 5. क्राव्याद-पक्षि-दात्यूह- 407, 3. क्रियमाणोपकारे तु 283, 12. क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः 47, 20. क्रोग्र-पतित-व्रात्य- 381, 2. क्षात्रेण कर्मणा जीवेत् 198, 5. क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्त् 47, 15. खरा-ऽज-मेषेषु वृषी 81, 1. गजे नीलवृषाः पञ्च 80, 18. गर्भ-भर्तवधादी च 353, 14. गुर्ह त्वेकृत्य हुंकृत्य 454, 16. गृहीत्वोत्कृत्य वृषणी ३१५, ८. गृहे प्रस्थन उत्पन्नी 47, 16. गो उनुगामी 293, 3.

गोन्नातं राकुनोच्छिष्टं 383, 3.
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं 31, 1.
गोष्टरायो गो ऽनुगामी 242, 21.
गौरस्तु ते त्रयः षट् ते 127, 3.
चत्वारो वेदधर्मज्ञाः 209, 10.
चरेद्रतमहत्वाऽपि 41, 3.
चर-सुन्-सुन-सस्नेह- 149, 8.
चान्द्रायणं चरेत् सर्वान् 107, 9.
चान्द्रायणं वा त्रीन् मासान् 321,
13.

चाषांश्व रक्तपादांश्व 407, 9. चिकित्सका-ऽऽतुरोन्मत्त- 381, 1. चैलधाव-सुराजीव- 881, 6. जग्ध्वा परेऽन्ह्युपवसेत् ३१, २. जालपादान् खञ्जरीटान् ४०७, ८. जालसूर्यमरीचिस्थं 127, 1. तप्रक्षीर-घृता-ऽम्बुनाम् 26, 16. तप्ते ज्य:शयने सार्धम् ३१५, ७. तामिस्नं लोहरांकुं च 4, 19. तदर्धमेव श्रूद्राणां 395, 3. तेश्ही लिक्षा तु तास्तिस्रो 127, 2. त्रपु- सीसक-ताम्राणां 149, 14. दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च 47, 12. दत्ताना तु स्वयं दत्तो 48, 1. दद्याचिरात्रं चोपोध्य 243, 2. दद्यान्माता पिता वाऽयं 47, 19. दुर्वेत्ता ब्रह्म-दिद्-क्षत्र- 101, 10. दृतिं धनुर्वस्तमानं 101, 11. देवतार्थं हाविः श्चिमुं 407,1.

देशं कालं वयः शक्तिं 461, 4. हुपदा नाम गायत्री 428, 17. द्दिग्णं सवनस्थे तु 39, 15. नियमा गुरुश्रूषा 116, 6. निस्तीर्थ तामथात्मानं 198, 6. नृश्ंस-राज-रजक- 381,5. पञ्चगव्यं पिबेहीं हो 242, 20. पतिलोकं न सा याति 350, 12. पन्थानश्च विशुद्धचन्ति 187, 6. परिभृतामधःश्रम्यां ३५४, ११. पलं सुवर्णाञ्चत्वारः 27, 3. पलाण्डुं विद्वराहं च 402, 18. पश्चात्तापो निराहार: 428, 7. पात्राणां चमसानां च 182, 2. पापेषु निरता नराः 6, 11. पाषण्डचनाश्रिताः स्तेना २०, १७. पिण्डदोंऽशहरश्चेषां ४८, ३. पितुः स्वसारं मातुश्च ३1४, ७. पितृ-मातृ-स्रत-भ्रातृ-356, 8. पितृष्वसारं मातुश्च 325, 18. पिशुना-ऽनृतिनीश्यैव 381, 7. पुंचली-बानर-खरेर् 66, 7. पृथावसान्तपनद्रव्यैः ३१, ३. प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा 40, 14. प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं 821, 12. प्राणायामं जले कृत्वा 66,8. प्राणायामञ्चतं कार्यं 44, 11. प्रायिश्तं प्रकल्प्यं स्यात् 461, 5. प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः 4, 17.

प्राथिसिएपेट्येनो 202, 6.
बद्धा वा वाससा क्षिप्तं 454, 17.
ब्रह्मह्त्यात्रतं वाऽपि 97, 6. 100, 11.
ब्रह्मह्त द्वाद्याव्दानि 5, 12. 6, 4.
ब्राह्मण्यां क्षित्रयात् स्तो 69, 15.
भासं च हत्वा द्वाद्याम् 79, 3.
भूगुद्धिर्मार्जनाहाहात् 193, 7.
भोज्याचा नापितश्येव 431, 3.
मत्त्यांश्य कामतो जग्ध्वा 407, 10.
महानरक-काकोठं 5, 3.
महापातकजैवींरेर् 5, 6.
मार्जार-गोधा- नकुल-88, 16.
मार्जार-गोधा- नकुल-88, 16.
अ26, 1.

मारुतार्केण शुद्धचन्ति 187, 5.
यागस्थक्षत्र-विड्वाती 105, 15.
ये स्तेन-पतित-क्षीबाः 424, 13.
रक्षेत् कन्यां पिता विचां 355, 2.
रथ्याकर्दम-तोयानि 187, 4.
रिमरिमर जच्छाया 189, 5.
रीरवं कुड्मलं पूति- 5, 1.
लशुनं गृञ्जनं नेव 403, 1.
लिप्यते नेनसा विप्रो 414, 3.
वाक्दास्तमम्बुनिर्णिक्तम् 196, 10.
विपाके गी-वृषाणां तु 283, 13.
विप्रदण्डोद्धमे कृच्छः 457, 6.
विप्राधि क्षत्रियस्य स्यात् 395, 2.
विप्रुषो माक्षिकास्पर्शे 189, 6.
विदितस्याऽननुष्ठानात् 7, 15.

वृथा कुसर-संयाव- 407, 6. व्यमेकसहस्रा गा 97,5. विणा-जभिदास्त-वार्धुष्य- ४८०, 12. वैश्यहाऽब्हं चरेचैव 97, 7. व्यभिचाराहृती शुद्धिः 150, 6. 353, 13. शस्त्रविक्रायि-कर्मार- 381, 4. शाक-रज्जू-मूल-फल- 182, 1. शुक्तं पर्युषितोच्छिष्टं 383, 2. श्रूद्राज्जातस्तु चण्डालः ६९, १६. ग्रुहेषु दास-गेरेपाल- 431, 2. षण्मासान् ग्रूद्रहा ऽप्येतत् १७७, ८. संवत्सरेण पति 32, 14. सगोत्रास सतसीषु 310, 13. स गौरसर्षपैः क्षीमं 180, 13. संघातं लोहितादं च 5, 2. मजातीयेष्वयं प्रोक्तः 48, 4. सपिण्डो वा सगोत्रो वा 43, 6. सप्ताहेन तु कृच्छे।ऽयं 81, 4. सर्वपापापहा जप्तुर् 428, 18. सश्रीफलैरंशुपट्टं 180,12. सहोढऽजोपविद्ध 47, 13. सारसैकशकान् हंसान् 407, 4. सुराप्य आत्मत्यागिन्यो 20, 18, सोषेरुदक-गोमूत्रै: 180, 11. स्नानं मौनोपवासेच्या 116,55. हंस-इयेन- कपि-क्रव्याज् 79, 2. हत्वा ज्यहं पिबेत्सी र 89,1. हीना न स्यादिना भन्नी 356, %

हताधिकारां मिलनां 854, 10. ६८. लोगाक्षिः— गुरोर्नेदयां पुनर्गत्वा 822, 23. ज्ञानपूर्वे पराकः स्यात् 107, 7. पयो-दिधिवकारादि 144, 15. ष्ठावनोत्पवनाभ्यां च 144, 16. लिजामं छेदियत्वा तु 322, 24. वर्णक्रमादन्तरज- 107, 14. सर्वमधे त्रिपादे च 107, 13.

६९. वासिष्ठः-

हनने प्रतिलीमानां 107. 6.

अमेदिधिषुपति: 50, 20. अत्र होष्त्रपत्यं भवतीति 104. 2. अनात्रेयीं राजन्यहिंसायाम् 102,14. अनिर्दशाहे पारशावे 421, 7. अप्रजाता विशुद्धचान्ति 150, 10. अश्वमेधावमृथं वा ३०१, १. आशीचे यस्तु श्रूद्रस्य 421, 5. इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या 351, 4. **ज**ध्वं त्रिरात्रादप्तु 152, 1. एतेनैव चाण्डाली- ३०१, १. एवं राजन्यां हत्वा 18, 3. एवं वैदयो राजन्याम् ३३२, ३. कमिभूत्वा स देहान्ते 421, 8. गां चेद्धन्यात्तस्याश्चर्मणा 249, 17. पासोपचयभोजी सन् २९९,२.२९९,४. चण्डाल-पतितान्नभोजने 118.1. चतस्त् परित्याज्या: 353, 9. तथै न शुक्रपक्षादी २९९, ३.

त्रीणि श्रूद्रम् 98, 14. दिधिपूपतिः कृच्छ्राति- 51, 1. द्वादश मासान् द्वादशार्ध- 421, 9. द्वादशरात्रमञ्भक्षो 309, 8. नास्तिकवृत्तिस्त्वतिकृष्ट्रम् 41, 18. नास्तिकः कृच्छ्रं 41, 17. निष्कालको घृताभ्यक्तो 313, 20. पतिन्नी तु विशेषण 353, 10. पतितोत्पन्नः पतिनो भवति 29, 3. परिविवदानः कृच्छ्रा— 50, 6. पूता भवतीति विज्ञायते 331, 6. 331, 11. 332, 13.

प्राणायामदातं कृत्वा 67, 12. बालैरनुपरिक्रान्तं 189, 12. ब्राह्मण-क्षत्रिय-विद्यां 150, 9. ब्राह्मणश्रेदमेक्षापूर्वकं 329, 14. ब्राह्मणस्तु सुना दष्टो 67, 1. ब्राह्मण्या: द्यारसि वपनं 331, 4, 331, 9. 331, 18.

मनसा मर्तुरितचारे 151, 16. मासस्य कृष्णपक्षादी 299, 1. य आत्मत्यागिनां कुर्यात् 25, 1. यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव 318, 16. या ब्राह्मणी सुरां पीतवती 351,2. रजस्वलादिन्यवाये 336, 14. रजस्वलादिन्यवाये 331, 12. राजन्यश्रेद्वासणीम् 331, 12. राजन्यां वैदयहिंसायाम् 102, 14. वाक्सम्बन्धे एतदेव 152, 3. वैश्यश्रेद्वाद्यणीमभि- 331, 7. वैश्यां श्रूहिंसायाम् 102, 15. श्रूद्रश्र राजन्य-वैश्ययो: 332, 4. श्रूद्रश्रेद्वाद्यणीम् 331, 3. श्रूद्रशेद्वाद्यणीम् 331, 3. श्रूद्रां इत्वा संवत्सरम् 102, 16. श्व-मार्जार-नकुल- 87, 4. श्वहताश्र मृणा मेध्या: 189, 11. षड् वैश्यम् 98, 14. साखि-सयोनि-सगोत्रा- 325, 1. स गच्छेन्नरकं घोरं 421, 6. स तप्तकृच्छ्सहितं 25, 2. सवृषणं शिश्वमुल्कृत्य 313, 15. संहिताध्ययनमधीयानः 421, 10. स्त्रियश्च रतिसंसगें 191, 13.

७०. वाररुचं वार्तिकम्— इक्-ितिपी धातुनिर्देशे 449, 5.

७१. विश्वामित्रः—
अनुबन्धादि विज्ञाय 285, 15.
अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16.
अमत्या तु इयं कुर्यात् 252, 9.
कृछ्रांश्च चतुरः कुर्यात् 252, 8.
जाति-राक्ति-गुणापेक्षं 285, 14.
राक्तिं चावेक्य पापं च 461, 1.

७२. विष्णुपुराणम्— अग्निना भृगुपातेन 21, 20. चोरान्त्यजाति-चण्डालै- 21, 22. तेषामुद्धरणार्थाय 22, 2. दन्तिभिः शृङ्गिभिर्वापि 21, 21. पक्षिणः ग्रेतरूपेण 21, 19. भार्या-पुत्रविहीनाश्व 21, 18. श्राद्धकर्मविहीनाश्व 22, 1.

७३. विष्णु:-अतिपातिकनस्त्वेते 320, 14. अथ कृच्छाणि भवन्ति ३०, ६. अथ चान्द्रायणम् 304, 2. अथ पुरुषस्य काम- 14, 16. अनचितं वृथामांसँ च 389, 5. अनिर्देशाहैतान्यपि च 403, 16. अनुक्तनिष्कृतीनां तु 460, 16. अनुपातकिनस्त्वेते 15, 18. अन्धतामिस्नम् 19, 11. अपः समुद्धरेत्सर्वाः 154, 3. अप: खराभाजनस्था: 444, 5, अमावास्यायां च 304, 4. अमेध्यमुजश्य 403, 16. अल्पस्य धान्यस्य 178, 1. अवीरा स्त्री-स्वर्णकार- 388, 10. अव्याप्तं चेदमेध्येन 155, 3. अष्टी यासान्त्रतिदिन- 304, 8. आमश्राद्धाशने त्रिरात्रं 392, 6. आवर्तनोक्षेखन- 176, 2. आशीचापगमे 420, 5. एकहायनमनड्वाहं खरवधे 90, 15. एक शफी भयदन्ता शने 408, 1. एकाहं तु पुराणेषु 423, 6. एकाहं वैश्यः 442, 5. एतन्महात्रतम् 99, 2. एष चान्द्रायणी 304, 5.

कलविङ्क-प्रव-हंस- 407, 16. कामतः पादस्पृष्ट- 389, 4. कीटादाने दिनमेकं 408, 4. कुर्यात्परदारगमने गोत्रतम् 341,2. कूटसाक्ष्यं सुहद्वध: 15, 9. कूपनत्कथिता शुद्धिर् 115,8. 154, 15.

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा 84, 2. क्रव्याद-मृग-पिक्ष- 407, 15. क्षात्रियाशीचे 420, 11. खराष्ट्र-काक-श्व- 407, 13. गजं हत्वा पञ्च नीलवृषान् 90, 14. गण-गणिका-स्तेन 388, 5. गर्भिणीं रजस्वलां 99, 4. गवां मूत्र-पुरीषेण 155, 5. गोगमने च 341, 3. गोग्नस्य पञ्चगव्येन 243, 8. गो-ऽजा-ऽवि-महिषीवर्ज 403, 15. गोधूलक-चाष-काक- 89, 4. प्रासानास्याविकारमश्रीयात् 304, 2.

चण्डालाचं भुक्त्वा 393, 8. चर्मकार-निषाद- 388, 14. चाण्डालाचं भुक्त्वा 117, 1. चान्द्रायणं नवशाद्धे 423, 5. छत्राक-कवकाशने 403, 9. जलाशयेषु स्वल्पेषु 154, 14. जलाशयेष्वयाल्पेषु 115, 7. जातिश्रंशकरेषु 14, 19.

तक्षाचं चर्मकर्तुश्च 388, 6.
तत्संयोगश्च 15, 5.
तामिस्नम् 19, 11.
तांश्चन्द्रकलाभिवृद्धौ 304, 3.
तिचिरि-किपञ्चल- 408, 2.
तियंग्योनावाकादो- 341, 3.
तिलमुष्ट्रवधे च 90, 17.
तुरगं हत्वा वासः 90, 15.
तेनायं समाक्रान्तो 14, 17.
त्रिः सप्रकृत्वः 176, 3.
नैपाक्षिके तद्धी तु 423, 2.
त्रयहं नाश्चीयात् 30, 7.
दिधेवर्जे केवलं 404, 1.
दिनमेकं चोदके वसेत् 393, 1.
404, 3.

इचहं राजन्यः 442,4.
न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां 320, 15.
पञ्चगव्यं न्यसेन्तत्र 154, 5.
पञ्चनखिष्मूत्राभने 392, 5.
पल्वलीव-मृग-व्यात्र— 281, 9.
पाठीन-रोहित- 389, 6.
पितृव्य-मातामह-मातुल- 15, 11.
पिभुना-ऽनृतवादि-क्षतधर्मा- 388, 12.

पिपीलिकामध्यो वा 304, 5. पुंश्वली-दाम्भिक- 388, 9. प्राजापत्यं नवश्राद्धे 423, 1. प्राजापत्यं पराको वा 243, 9. प्राद्याज्ञातं सूनास्यं 407, 14. बिडाल-काक-नकुला-ऽऽखू- 892, 2.

2.

ब्रह्मचर्याभमी 404, 2.

ब्रह्मचर्याभमी 404, 2.

ब्रह्मद्या सुरापानं 15, 3.

ब्राह्मणभूम्यपहरणं 15, 10.

ब्राह्मणं हत्वा द्वादश- 3699, 2.

ब्रह्मणः शुद्रोच्छिष्टभोजने 392, 7.

ब्राह्मणाशीचे राजन्यः 420, 13.

सम्माम्बुना शुद्धश्चिति 176, 4.

भूणवाविक्षितमुदस्या 389, 1.

मन्त-कुद्धा-ऽऽनुराणां च 389, 5.

मधु-मांसाशने प्राजापत्यं 393, 2.

मठावहेषु प्रकीर्णेषु 15, 1.

मितिनीकरणीयेषु 84, 1.

मातृगमनं दुहितृ- 15, 2, 320, 13
मृतपञ्चनखात् कूपात् 442, 3, 154,

मेषा-ऽजवधे सुवर्णकृष्गलम् १०, १६. यथा कथिन्चत्षष्टचीनां ४०४, १०. यदनुक्तं तत् प्रकीर्णम् १७, १८. यव-गोधूमजं ४०३, १०. यस्य पौर्णमासी स यवमध्यः ४०४,

यस्याममावास्या मध्या भवति 304, 6.

यागस्थस्य क्षित्रयस्य 15, 6. यागस्थं क्षित्रयम् 99, 3. रजस्वला सहोपपति- 388, 17. राजन्य-राद्रोच्छिष्टाशी 393, 5. राजन्योच्छिष्टभोजने 393, 4. वह्मिपञ्चालनं कृत्या 154, 4. वार्धुषिक-कदर्य- 388, 7. विद्याह-पामकुक्ट- 370, 2. विष्मूत्ररेतासव-रक्तिज्वः 176,

विषेतु सकलं देयं 100, 16. वैश्यश्च ब्राह्मणाशीचे 420, 15. वैश्यः शुद्रोच्छिष्टाशी ३९३, ७. वैदयाशीने ब्राह्मण: 420, 13. वैश्येऽर्थे पादमेकं तु 100, 17. वैश्योच्छिष्टभोजने ३९३. ३. वैदयोाच्छिष्टादी 393, 6. त्रश्चना-ऽमेध्यप्रमवान् ४०३, १२., शक्तिं चावेक्ष्य पापं च 461.1. शुनां मांसाशने च 403, 9. शुनो मांसाशने च 408, 5. ग्रद्रश्च दिजाशीचे 420, 18. श्रद्रः श्रूद्राशीचे 421, 1. श्रदाशीचे दिजो भुक्त्वा 422, 9. शुद्रो नक्तम् 442, 5. शेलुं च वृथाकृसर- 403, 13. रीलूष-तन्तुवाय- 388, 13. श्रोत्रियार्द्वमुपाध्याय-15, 14. श्वजीवि-शौण्डिक- 388, 16. श्वभ्रप्रपात-सर्पाचैर् 281, 10. श्वानं हत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् 89,14. श्वीच्छिष्टा शने 392, 3.

सवर्णस्याशीचे 420, 9.
सर्वजलजमांसाशेन च 389, 8.
सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिवेयु:442, 6.
सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं उ०4, 9.
सिद्धं भुक्त्वा पराकः: 117, 2.
सिद्धान्नं भुक्त्वा अ93, 9.
सोम-स्यौशुपातेन 155, 4.
स्यन्दिनी-सन्धिनी- 403, 16.
स्वसुः संख्याः सगोत्रायाः: 15, 15.
हत्वा मूषक-मार्जोर- 85, 17.
हानौ च हासयेत् 304, 4.

७४. वृद्धपराशरः-भगम्यागमने चैन ३६७, १७. भनडुत्सहितां गां च ३६७, २०. सीरस्य द्वादश प्रोक्ता ४३४, १२. गोमूत्रबद्देते श्रेयं ४३४, १३. गोमूत्रे माषकान्यष्टी ४३४, ११. चान्द्रायणे ततश्रीण ३६७, १९. शुद्धचै चान्द्रायणं कुर्यात् ३६७, १८.

94. वृद्धप्रचेता:अबुद्धिपूर्वे पुंसां स्यात् 242, 9.
एकवर्षे हते वत्से 242, 8.
विहायणे त्रिपादः स्यात् 242, 10.

५६. वृद्धवासिष्ठः-अहोरात्रं नृतीयेशिह्न 162, 6. उपवासैखिभिः पूर्वी 161, 11. कुच्छाधीत् शुद्धयते पूर्वी 161, 9. कुच्छेण शुद्धयते पूर्वी 161, 5.

तान्यहानि स्वतिक्रम्य 162, 4. 162, 8. त्रिरात्रात् शुद्धचते पूर्वा 161, 18. पादहीनं चरेत् पूर्वा 161, 7. प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं स्यात् 162, 5. वर्णानां कामतः स्पर्शे 161, 16. शुद्रयोच्छिष्टया स्पृष्टा 162, 7. सप्तजन्मनि कुष्टी स्यात् 6, 20. स्पृष्ट्वा रजस्त्रला ऽन्योन्यम् 16, 4. स्पृष्ट्वा रजस्वला ऽन्योन्यं ब्रा-ह्मणी वैश्यजा 161, 6. स्पृष्ट्वा रजस्वला अन्योन्यं ब्रा-हाणी क्षात्रया 161, 8. स्पृष्ट्वा रजस्वता उन्योन्यं क्ष-त्रिया शूद्रजा 161, 10. स्पृष्ट्वा रजस्वला उन्योन्यं क्षत्रिया

पहणे सङ्क्रमे वाजप 6, 19,

चण्डालादीः श्वपाकेन 162, 3.

शूझी 161, 14. ७७. वृद्धविष्णु:— रजस्वलां हीनवणी 161, 18. सवर्णामधिकवणी 161, 19.

स्पृष्ट्वा रजस्वला उन्योन्यं वैश्या

वैश्यजा 161, 12.

े. वृद्धशातातपः — अभोज्यं तद्विजानीयाद् 897, 16. त्रिरात्रं तु त्रतं सुर्योद् 897, 18. पीतशेषं तु यत्किञ्चित् 897, 15. पीतोच्छिष्टं तु पानीयं 897, 17. ७९. वेय्यासिकं न्यायसूत्रम् इक्षतेर्नाद्याब्दम् ४४८, १८. बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच २०४, १६.

सर्वाचानुमतिश्र 418, 1.

८०. व्याघ्रपात्—

न स्रियेत समं भर्त्रो 56, 7. प्रत्रज्यागतिमाप्रोति 56, 8.

**८**९. व्याघः— अर्धमेव प्रमारतः 330, 2. अर्धमेव सकामायां 44, 5. 328,

अबुद्धिकृतमभ्यासं 24, 18. अर्धमर्धे नृपादीनां 44,6.328,21. अश्रोत्रियश्रेद्धिगुणम् 44,8.329,2. आचार्यस्य च राज्ञश्च 325, 10. आश्रितस्याऽपि विदुष 325, 9. एतद्भंत चरेत्सार्धं 44, 7. 329, 1. कुच्छ्चान्द्रायणे कुर्यात् 44, 4. कुच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् ३२८, 19. कुच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रं च 322, 1. क्रमेण पादशों हीनं 329, 10. गां चेद्धन्याचरोऽकामात् 252, 17. चतुर्णामपि वर्णानां 101, 14. चरेन्मासत्रयं विष: 822, 2. जात्युक्तं पारदाये वा ३२४, 11. देशं काले वयः शक्तिं 24, 12. नम्त्रीं पुत्रीं च पैत्रीं च 325, 11. पितुः सर्खी तथा गत्वा ३२५, १२.

त्राह्मणो ब्राह्मणीं गच्छेत् ४४, ३. ३२८, १८. विप्रेण वे निविष्टाश्चेत् ३२९, १. राङ्क- गुक्तयज-मेषांश्च १०१, १५. श्रोत्रियाय दरिद्राय २५२, १८. साधारणस्त्रियां नास्ति ३२४, १२.

८२. व्यास:-अकामतः स्त्रियं हत्वा 103, 8. अतोऽन्येषु च भुक्त्वाचं 426, 4. अभिषेकेण शुद्धिः स्यात् 164, 10. अहमेव न जानामि 377, 2. आर्त्तवाभिष्रुता नारी 164, 11. आदेशी वेदविक्रेता 449, 21. उद्धतेन जलेनैव 164, 12. कामतो इिगुणं प्रोक्तं 103, 9. . कुदौः कादौश्च बभीयात् 275, 20. क्रीडते पतिना साधे 57, 17. ग्रवो मातृ-पितृ-पत्या- ३२०,३. गुध्रो द्वादश जन्मानि 377, 3. चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा 424, 3. चूडाहोमे निवृत्ते तु 426, 2. जपतो जुह्रतो बा ६ पि ३७६, 16. जलै| इपल्वले मन्ना 281, 1. जातिमात्रोपजीवी य: 208, 12. तहद्भर्तारमादाय 57, 15. तिष्ठते विवशो दीनो 57, 18. दबाहा दशकं चैव 252, 2. न च भिन्नासनगतो 138, 10. न पादुकास्थितो वाश्री 138, 11. न वस्त्रपीडनं कुर्यात् 164, 14. नियागाद्पवासेन 426, 5. पिं भेदी वृथापाकी 449, 20. पञ्चरात्रं निराहारा 164, 6. पुनात्यविधवा नारी 57, 19. प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं 281, 3. ब्रह्मों वा कृतमी वा 57, 18. ब्रह्मबीजसमुत्पन्नी 208, 11. मलवइसनायां तु 164, 9. मासं वाजी पिबेहोझः 252, 1. मृत-सूतकपुष्टाङ्गी 377, 1. यदि प्रविष्टो नरकं 57, 11. रजस्वला यदा दष्टा 164, 5. रज्ज्जादिकं चातिदुष्टं 183, 12. व्ह्नं मृदम्भसा शुद्धं 183, 11. व्यालमाही यथा व्यालं 57, 14. शीत-वाताहता वा स्यात् 281,

4.

गूद्रान्नरसपुष्टस्य 376, 15.
गूद्रान्नेनोदरस्थेन 877, 5.
गूद्रान्नेनोदरस्थेन 877, 5.
गूद्रान्नेनोदरस्थेन 877, 5.
गूद्रान्यागरि खेपेक्षायां 281, 5.
भूजे वा पतितेश्कस्मात् 281, 2.
भा चैव सप्तजन्मानि 377, 4.
सम्प्राप्तो यातनास्थानं 57, 12.
स भवेत्स्करो प्राम्यः 877, 6.
सर्वीश्व प्राणिनः स्थूलान् 94, 2.
सा भर्तृपरमा नित्यं 57, 16.
सूकरोष्ट्र-खरान् इत्वा 94, 1.
स्वकं गात्रं भवेद्दिः 164, 18.

८३. शङ्ख-लिखितौ— अभिशस्त-पतित-रजक- 385, 15. आक्रोशेज्नतवादे वा 458, 13. एवं मात्लानी-मात्- ३१७, १९. कामं तु भर्तुरनुज्ञया 38, 10. क्रय-विक्रय-दृष्टभाजन- 461, 8. क्षत्रियायां त्रिरात्रो- 332, 10. क्षित्रयोच्छिष्टाराने ३९५, १३. क्षुद्रजन्तूनामन- 85, 4. क्षुरेण शिश्व-वृषणा- 313, 12. गोन्नः पञ्चगव्याहारः 243, 13. गाष्ववकीर्णः संवत्सरं 341, 9. तिर्यग्योनिषु गोवर्ज 341, 8. तेषामन्ते गोसहस्रं 97, 19. न बन्धून्द्विष्यात् ३८, १८. न भर्तारं हिष्यात् 38, 7. न व्रतोपवास- ३८, १. पतितोऽर्थहीनो 38. 8. परिवित्तिः परिवेत्ता च 49, 17. पिबेहा गोमूत्रयावकम् 406, 11. पूर्ववदमतिपूर्व त्रिषु 97, 18. बक-बलाक-इंस-प्रव- 406, 5. ब्राह्मण्यां त्र्यहमुपोष्य ३३२, 11. ब्राह्मणीच्छिष्टाशने ३९५, १२. मुक्त्वा वार्धुषिकस्यान्नम् ३७१,11. रजस्वला-ज्वधूतादिगमने ३३७, ५. लशुन-पलाण्डु-गृञ्जन- ४०४ १४. वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ३३२, १-वैश्याच्छिष्टभोजने 395, 14.

भूदस्य तु तथा भुक्त्वा 379,12. भूद्रोच्छिष्टभाजने 396, 1. भृगाल -कुक्कुट-दंष्ट्रि- 368, 2. सिद्राखं वपनं कृत्वा 244, 1. स्वैरिण्यां वृषल्यां 332, 8.

८४. शङ्खः-अकामतस्तु यो विपः 308, 6. अकृत्वा वपनं तेषां 290, 10. अधःशायी जटाधारी 320, 18. अभिशास्तस्य चोरस्य 384, 9. आधारदोषे तु 145, 12. एंककालं समदनानी 320, 19. एतदेव व्रतं कुर्यात् 99, 11. एवमात्मनि कर्माणि 11, 16. एषां शुना-ऽवलीढानां 145, 4. औष्ट्रं गव्यं तथा भुक्तवा 371, 6. कदर्यस्य नृशंसस्य ३८५, ३. कर्मारस्य तथा तक्ष्णो 385, 2. कामतस्तु यदा विप्रः 308, 8. कुसुम्भ-कुङ्कुमानां च 185, 10. कृच्छ्रपादे वस्त्रदानं 265, 3. केशानां रक्षणार्थाय 291, 1. क्रन्यादं कुक्टुटं गाम्यं 480, 21. क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा 419, 4. क्षत्रियस्य तु सप्ताह् ३९६, १५. खड्गं च शशकं चैव 408, 14. गणानं गणिकानं च 385, 4. गामश्रं कुञ्जरोष्ट्री च 408, 11. गावधे च तथा कुर्यात् 251, 6.

घृतं तु पायसं क्षीरं 145, 14.
घृत-दिध-पयस्तक्राणाम् 145, 11.
चक्रवाकं प्रवं कोकं 409, 3.
चर्मकारस्य वैणस्य 335, 1.
चान्द्रायणेन शुद्धचेत 308, 9.
चिकित्सकस्य क्रूरस्य 384, 7.
जलेचरांश्च जलजान् 409, 7.
तप्तकृच्छ्रेण शुद्धचेत 308, 7.
तित्तिरिं च मयूरं च 409, 9.
विरात्रं तुवतं कुर्यात् 67, 6.
440, 12.

दंष्ट्रिणश्च तथा मुक्त्वा ४०१, 12. दिनमेकं व्रतं कुर्यात् 453, 15. द्विगुणे व्रत आचीर्णे 291, 2. नाभेरूध्वे नरः स्पृष्टः 187, 14. नारं शीनं तथा मांसं 408, 10. नास्तिको नास्तिकवृत्तिः 42, 1. परिवित्तिः परिवेत्ता च 49, 20. पशून् हत्वा तथा माम्यान् १३, 12. पाठीन-रोहितौ चापि 409, 6. पादं तु शूद्रहत्यायाम् 251, 5. पादन्यूने तु गां दद्यात् 265, 4. पादहीने शिखावर्ज 264, 8. पीतावशिषतं पीत्वा 440, 11. प्रोक्षणात्कथिता शुद्धिर् 185, 11. ब्रावनं घृत-तेलानां 145, 1. ब्राह्मणस्य तथा ४ऽशीचे 419, 5. मक्ष्यमांसं समुद्धिः 410, 1. भक्षाः पञ्चनखास्त्वेते ४०८, १३.

भाण्डानि प्रावयेदद्भिः 145, 2. भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् 371, 5. 409, 11.

भुक्त्वा पलाण्डुं लशुनं 408, 9. भुक्त्वा मासत्रतं कुर्यात् 410, 5. मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् 409, 2. मार्जारश्रंक्रमे शुचिः 190, 9. मांसमज्ञानतो भुक्त्वा 410, 3. मासमेकं त्रतं कुर्याद् 409, 4. माहिषं चाऽऽजमीरभं 409, 13. मृते भर्तरि या नारी 54, 16. यथा पृथिव्यां बीजानि 11, 15. यवसश्चोपहर्तव्यो 269. 1. यागस्थं क्षत्रियं हत्वा 99, 10. रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा ४०१, 8. रथ्याकर्मतोयेन 187, 13. राजा वा राजपुत्रो वा 290, 9. राजीवान् सिंहतुण्डांश्च 409, 5. रुक्मस्तेयी सुरापश्च 321, 1. रोमाणि प्रथमे पादे 264. 7. वाराहं च तता भुक्त्वा 410, 2. वार्थीणसं वर्तुकं च 409, 10. वैश्यस्य च तथा भुक्त्वा 419, 8. शुनो मांसं शुष्कमांसम् 410, 4. व्रतं संवत्सरं कुर्युः 49, 21. व्रतेनैतेन शुद्धचन्ति ३२१, २. शद्रभाण्डस्थितं तक्षं 145, 15. श्रूद्रस्य सूतके भुक्त्वा 419, 2. शुद्राचे ब्राह्मणी भुक्त्वा 384, 6.

शूहोच्छिष्टाशने मासं 396, 14. विष्टस्य कुलटायाश्य 384, 8. सप्तरात्रं तथा कुर्यात् 86, 10. सम्पूर्णे दक्षिणां दद्यात् 269, 2. साञ्हन्धतीसमाचारा 54, 17. सिद्धमन्नं तथा सर्पिः 145, 3. स्गाल-वृक-गो-विषे: 67, 5. सौनिकान्नं सूतिकान्नं 385, 5. हत्वा द्विजस्तथा सर्पान् 86, 9. हंसं महुं च काकोलं 409, 1. हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा 453, 14.

**८५. वहातातपः**-अकामावाप्ती प्रायश्चित्तम् 14, 11. 203, 4.

अनुक्तेषु विधि ज्ञात्वा 461, 14. अनूद्व- मूत्र-पुरीषकरणे 336, 9. अन्नं तस्य न भोक्तव्यं 449, 12. अन्यत्र रासमा-ऽजा-ऽवि- 188, 14. अन्युक्ष्य किञ्चिद्वदृत्य 143, 14. अहोरात्रोषताः स्वयमप्येतान् 110, 6. अहोरात्रोषितः स्नात्वा 110, 6. आक्तामानं धानयेद्यस्तु 20, 12. आक्तामिष्ठतां नारी 163, 16. उच्छिष्टः संस्पृदोहिषो 110, 5. उपनयनं पुनः कुर्यात् 403, 15. उष्ट्रीं च महिषीं भार्सीं 402, 14. ऊर्ध्वं तिरात्रास्नातां तां 163, 17.

कामकारकृते 14, 12. कामकारकृते स्वात्मानम् 203, 4. कार्य सदक्षिणं सम्यक् 98, 4. केश-कीट-ग्रुना स्पृष्टं 143, 11. कैवर्ती रजकीं चैव 334, 13. क्रीबा-ऽभिशस्त-पतितैः 148, 12. गवान्नातेषु कांस्येषु 172, 10. गोकुले यज्ञशालायां 146, 1. गोदानं तु व्रतस्यान्ते 98, 3. गोमांसमक्षणे प्रायश्चित्तं 367,14. चण्डालैः श्वपचैः स्पृष्टे 110, 14. छत्रांक विडुराहं च 402, 13. तत्र गत्वा शुची देशे 439, 10. तन्मात्रमुद्धतं शुद्धचेत् 145, 8. तस्य त्रिरात्रमाशीचं 20, 13. तापनं घृत-तैलानां 145, 7. नृतीये तूदकं कृत्वा 20, 14. त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत 110, 15. दश्मिर्भस्मिमिः शुद्धिः 172, 11. दृष्टं वा स्याद् यदचं तु 143, 13. न तेन शुद्धिमामाति 134, 2. नदीतीरेषु गोष्ठेषु ४३१, १. न मीमांस्यानि शीचानि 146, 2. प्रख्यापने प्रत्ययनं 450, 2. प्राजापत्यविधानेन ३३४, १४. प्राणायामान्त्रिरभ्यस्य ४४१, 14. भस्मना वाऽपि संस्पृश्य 143, 15. मातुलस्य स्रुतामूद्वा ३३७, १४. यद्यातिकामेत् ३६७, 15.

यद्दिना धर्मशास्त्रेण 134, 1. याजना-ऽध्यापने वादः 450. 3. येन केनचिद+यक्तः 110, 1. योऽ गृहीत्वा विवाहामि ४४१, 11. रजस्वलाभिगमने 335, 10. राजन्य-वैदय-शूद्राणां 98, I. रीतिका-सीस-लोहानि 175, 9. रेणवः शुचयः सर्वे 188, 13. लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा 402, 12. वर्षाणि ब्रह्मचर्य तु 98, 2. विशुद्धचत्युपवासेन 110, 4. वथापाकस्य भुन्द्धानः ४४१, 13. वृद्धः शीचस्मृतेर्नुप्तः 20, 11. शङ्खपुष्टयवपकं तु 444, 15. शूद्रस्योच्छिष्टभोनी तु ३९४, 2. समयं नातिक्रामेत् 367, 15. समानप्रवरां चैव 337, 15. सर्वत्र सर्वपापेषु ४६१, 15. सुराभाण्डादकपाने 444, 10. सुराभाण्डोदकं पीत्वा ३९८, ३. सुवर्ण रजतं ताम्रं 175, 8. स्रवर्ण-रजताभ्यां वा 143, 16. स्त्रियश्च रतिसंसर्गे 191, 13. हस्त्यश्व-रासभवधे 93, 15. ८६. शास्त्रम्-ऋती भार्यामुपेयात् २९७, 11. ८७, श्रुतिः— अधीं वा एष आत्मनो ३५०, 1.

कोहि तहेद यद्यमुध्मिन् 40, 8,

तस्मादुह न पुराऽऽयुष: 55, 2. यावतीर्वे देवतास्ताः 135, 13. नार्यमणं पुष्यति 448, 13.

्ष्वित्रंशन्मनम्
भिन्यङ्गाचैव यिच्छं ४९४, ८.
भामशाद्धे भवेदधे ४२५, १६.
भङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णे २६६, १.
सङ्गप्रसम्पूर्णे २६६, १.
सङ्गप्रसम्पूर्णे २६६, १.
सङ्गप्रसम्पूर्णे २६६, १.
सङ्गप्रसम्पुर्णे २६६, १.
सङ्गप्रसम्पुर्णे २६६, १.
सिवसोपोषितो वा स्यात् ३३३, २.
सिपाच्छं तु यत्तेलं ३९८, ७.
सिगुणं गोत्रतं तत्र २६६, २.
पाद उत्पद्ममात्रे तु २६५, २०.
पादोनं त्रतमुह्छं २६५, २१.
श्रीक्षणेनेव गुद्धेत १८५, ८.
ब्राह्मण-राजन्य-वैद्य-३४८, १८.
ब्राह्मणी क्षित्रय-वैद्यसेवायाम्

348, 12. ब्राह्मणे बन्धकीं गत्वा 332, 14. राजन्यां हि धनुर्दद्यात् 332, 15.

वैदययोषितो ब्राह्मण- १४८, 15.

ग्रद्रां गत्वा तु वै विष्ठ: 333, 1. ग्रद्रायाः ग्रद्रसेवने 348, 17.

८९. संवर्तः—

स्जोष्ट्री-सन्धिनीशीर 405, 9. अनिर्देशाहगोश्येव 405, 10. अपां घटशतोद्धारः 153, 14. अमक्ष्यं तद्विजातीनां 367, 5. अहोरात्रोषितो मूट्या 327, 1. एतत्समाहित: कुर्यात् 244, 11. एता गत्वा स्त्रियो मोहात् 318,18. एतान् हत्वा द्विजः कुर्यात् 92, 2. एतानि क्रमशोऽदनीयात् 244, 8. एतास्तिसः स्त्रियो गत्वा 321, 8. एवं पक्षिषु सर्वेषु 78, 10. एषु सर्वेषु कुर्वीत 91, 4. औषधं स्नेहमाहारं 283, 6. कथाञ्चित् ब्राह्मणीं गच्छेत् 330,14. कुमारीगमने चैव 327, 2. कुर्यात् श्रद्रवधे विप्रः 96, 4. कुर्यादेवानुपूर्व्येण 96, 1. कृच्यं चान्द्रायणं कुर्यात ३३३, १९. कृच्ज्रातिकृच्ज्री कुर्वीत 96, 3. कृतमूत्र-पुरीषो वा 170, 22. गच्छन्नेताः स्त्रियो मोहात् 326, 17. गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् 334, 2. गुरुतल्पन्नतं कुर्यात् 325, 15. गुरोर्दुहितरं गत्वा 326, 14. गृहशुद्धि प्रवक्ष्यामि 194, 14. गृहादपास्य तत्सर्वे 194, 16. गोन्नः कुर्वीत संस्थानं 244, 5. गोनस्यातः प्रवक्ष्यामि २४४, ४. गामयेनापिलप्याभ्य 195, 1. गोमांसं मानुषं चैव 367, 4. गोमृत्र-यावकाहारो 122, 18. 330, 15. 330, 17. गाम्त्र-यावकिर्मासात् ३४८, १.

चक्रवाकं तथा क्रीञ्चम् 78, 7.

चण्डाल-पुल्कसं म्लेच्छं ३४७, १. चण्डालैः सङ्करे विष: 122, 17. टिडिमं जालपादं च 78, 9. ततश्रीणवतः कुर्यात् 244, 13. तत्रैव क्षितिशायी स्यात् 244, 6. तस्य पापविशुद्धचर्थम् ३३५, १९-तस्या दुहितरं चैव 326, 15. त्रिभिः कूच्ड्रैर्विशुद्धचेत ३०७, 15 त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् 86, 15. दाह-च्छेद-शिराभेदैः 283, 8. दीयमाने विपत्तिश्चेत् 283, 7. द्विगुणं गोत्रतस्यास्य 284, 10. द्विजानां गोहितार्थं च 283, 9. ही पादी बन्धने चैव 257, 15. मटीं डीलूपकीं चैव 334, 1. नरो गीगमने कुर्यात् ३४०, 12. निपाल्य सञ्चरेत्सव 257, 17. निहत्य क्षत्रियं मोहात् 95, 19. पाषाणैलें ष्टिकेर्दण्डैः 267, 16. पितृदारान् समारुह्य 321, 6. पितृब्यदारगमने 325, 14. पुलकसीगमनं कृत्वा ३३३, 18. प्रायिश्वत्तस्य पादं तु 257, 14. प्राइय मूत्रं पुरीषं वा ३६७, ७. बिडाल-मूपकोच्छिष्टे 391, 4., ब्राह्मण्यकामतो गत्वा ३४७, 10. ब्राह्मण्यकामाइच्छेत्तु ३४८, ८, ब्राह्मणैर्मन्त्रपूर्तेश्व 195, 2. ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेत् ३४७, 12.

भगिनीं मातुराप्तां च 318, 17. भगिनीं मातुराप्तां वा 321, 7. मुक्तवत्स्र च विप्रेषु 244, 14. मण्डूक-नकुली हत्वा 86, 14. यदि तत्र विपत्तिः स्यात् 283, 5. यंत्रेण गोश्चिकित्सार्थे 283, 4. यभण्डालीं हिजो गच्छेत् ३०९, 14. रजक-व्याध-शैलूष- ३४७, 11. रजस्वलां तु यो गच्छेत् ३३५, 18. वापी-कूप-तडागानां 153, 13. विण्मुत्रभक्षणे विप्र: 369, 8. वृषमं तिलधेनुं वा 245, 1. वैदयहत्यां तु सम्प्राप्य 96, 2. व्यात्रं श्वानं खरं सिंहं 92, 1. व्यापन्नानां बहुनां च 284, 9. शुद्धचते सार्थमासेन 244, 9. शूद्रस्तु ब्राह्मणीं गत्वा ३३०, 16. रयेनं गृधमुलूकं च 78, 8. श्व-काकोच्छिष्ट-गोच्छिष्ट- ३९१, ३. श्व-विडाल-खरोष्ट्राणां ३६७, ६. श्वाभिः स्पर्शे जपेहेव्याः 170, 23. सिवभार्यो समारुद्ध 326, 18 सनाभिनीं मातुलानीं 326, 16. सम्प्रोक्ष्य मृण्मयं भाण्डं 194, 15. सक्त-यावक-मैक्ष्याशी 244, 7. सर्वमभ्युक्षयेहेरम 195, 3. सारसं चाष-भासी च 79, 13.

सावित्रीं च जपेजित्यम् 244, 12. स्नानं त्रिषवणं कुर्यात् 244, 10. हंसं बकं बलाकां च 79, 12. हस्तिनं तुरगं हत्वा 91, 3.

**९०. सामगाः—** अभोज्यभोजने एते 226, 1.

९१. सुमन्तुः—

अभिहोत्राधिकारोऽस्तिं 52, 18. अतोऽन्यथा सङ्करकारणानि 326, 10.

अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-383, 12. अश्वमेधावमृथस्नानेन वा 339, 2. आयुः द्धवर्णकाराचं 378, 8. एतान्येवातुरस्य 402, 7. एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्याचाः 378, 13.

कारकाचं प्रजा हन्ति 338, 9.
गणाचं गणिकाचं च 378, 10.
गुरुदारगामी संवत्सरं 338, 14.
गोन्नस्य गोप्रदानं गोष्ठे 245, 4.
चण्डालदर्शने सूर्यदर्शनम् 109,

तद्पत्यं भागिनेयम् 326, 10. तद्भगिनयश्च मातृष्वसारः 326, 9. तद्भातरो मातुलाः 326, 8. तेषां त्वगस्थि-रोमाणि 378, 14. देवर्षि-गो-ब्राह्मणाचार्य- 458, 15. परित्यज्य चैनां विभृयात् 337,

पितुर्यस्य तु नाधानं 52, 17. पितृपत्न्यः सर्वो मातरः 326, 8. पितृष्वस्रद्धतां मातुलद्धतां 337, 10.

पूरं चिकिसिकस्याचं 378, 11.
भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः 326, 9.
मातृ-पितृ-स्वस्र-स्नुषा- 327, 5.
मातृष्वस्-पितृष्वसृ- 307, 11.
यानि चान्यान्येवम्प्रकाराणि 402,

राजाझं तेज आहत्ते 378, 7.
लक्षुन-पलाण्डु- 402, 2.
बानर-सिंह-मार्जार- 92, 9.
विष्ठा वार्धुषिकस्याझं 378, 12.
संस्पर्शने सचैलं 109, 11.
सम्भाषणे ब्राह्मणाभि- 109, 10.
सीनिक-क्रव्याद-निषाद- 384, 2.
स्त्री-बाल-मशक- 190, 4.

९२. स्कन्दपुराणम्— आर्ते न चानुकम्पन्ते १, 11. नाभिरक्षान्ते ये शक्ताः १, 10.

९३. स्मरणम्— अन्नादेर्भूणहा मार्ष्ट 224, 12. एत्न्मेथुनमष्टाङ्गं 312, 8. कैवर्त-मेदिमिझाश्च 114, 15. दुष्कृतं हि मनुष्याणाम् 224, 11. एजकश्चर्मकारश्च 114, 14. विपरीतं ब्रह्मचर्यम् 312, 9. विहितं यहकामानां 23, 9. 202, 20.

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च 312, 7. स्मरणं कीर्तनं केलि: 312, 6.

## ९४. स्मृतिः—

अङ्गान्यत्र शिरो हस्तौ 265, 13. ऊरू जङ्घे पाडित्याहुः 265, 16. गायत्री च्छन्दसां माता 63, 8. न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा 14, 9. पादाविति षडुक्तानि 265, 14. प्रत्यङ्गानि पुनर्पीवा 265, 15. यः कामतो नरः कुर्यात् 14, 8.

९५. स्मृत्यन्तरम् — अजा-अविरेणुसंस्पर्शात् 188, 17. अत्यर्थं यद्रज: स्त्रीणां 165, 17. अथवा यद् गुरुर्ब्रूयात् 40, 17. अनुवर्तेत जीवन्तं 56, 1. अन्तर्वत्नी तु या नारी 349, 4. अमृते च मृते चैव 43, 1. अर्वाक्प्रस्तेरुत्पनं 165, 15. अवरयमनुभोक्तव्यं 11, 13. अष्टादश्विनादूध्ये 165, 18. अहोरात्रोषितो भूत्वा ३९१, १. आत्मना सम्मिते कूपे ३४५, १. आददीत मृदोऽपश्च 195, 16. आमिषेण तु यहिमं 172, 3. उत्तरेषु तु षट्स्वद्भिः 195, 17. उपकारं यथा भर्तुर् 55, 14.

ऊढा च समगोत्रेण 310, 6. एकमक्तं चरेत्पश्चात् 345, 13. एकां व्रतां बहूनां तु 287, 3. एवं वैवस्वतः प्राह 390, 7. कदाचित्छकृतं कर्म 12, 10. करोति ब्राह्मणी श्रेयो 55, 15. कुम्भे सलिलमादाय 170, 5. क्रव्यादं कुद्धुटं माम्यं ३७१, १२. क्षालनेन विशुद्धचेत 177, 4. क्षीरं सुवर्णसम्मिश्रं ३४५, 12. गवाश्व-कुञ्जरोष्टाणां ३७१, ११. गोइयं दक्षिणां दचात् 345, 16. गोपाल-नापित-कुम्भकार-431,13. चण्डालाद्येस्तु संस्पृष्टं 177, 8. चण्डाली बन्धकी वेदया 310, 5. चण्डालेन तु सम्पर्क 345, 6. चतुर्थे स्वैरिणी प्रोक्ता 333, 4. जम्बा मांसं नराणां च 371, 10. जाते गर्भे त्रतं पश्चात् ३४१, ६. जीव्य भर्तुाईतं कुर्यात् 56, 2. तत्र शिष्टा यथा ब्रुयुः 461, 12. तत्र स्थित्वा निराहारा ३४५, 10. तद्रागजामिति प्रोक्तं 165, 16. तेनैव स्थापयित्वा तु 170, 7. त्रिरात्रमुपवासः स्यात् ३४५, ८. द्रव्यजं चैव सम्प्रोक्तं 165, 14. द्रव्यजं रज इत्युक्तं 166, 3. न गर्भदोषस्तत्रास्ति ३४१, ७. न तस्य निष्कृतिर्देष्टा २०३, ८.

नामक्तं क्षीयते कर्म 11, 12. नियहे उनुपहे वा अपि 40, 18. पञ्चभिः स्नापयित्वा तु 170, 9. पञ्चाहे तु चेरेत्कृच्छ्रं 29, 8. पराकस्त्वर्धमासे स्यात् २१, १. पुण्यरिभरभिमन्त्रयाऽऽपा 170, 6. प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा ३४१, ५. प्रायिश्वते ततथीणे 345, 15. बहिस्तावच निवसेत् 345, 14. भक्ष्यद्रव्यस्य वैषम्यात् 166, 2. भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि 461, 11. भस्मना शुद्धचते कांस्यं 172, 1. मुक्त्वोच्छिष्टं तु काकानां 391, 8. भुक्त्वोच्छिष्टं बिडालादेः ३९१, ९. मज्जमानस्य संसारे 12, 11. मासत्रये तु कुर्वीत 29, 10. यद्रजस्तु समुत्पन्नं 166, 1. यः कामतो महापापं 203, 7. यस्तु भुक्के द्विजः पुड्डी ३९९, ८. रागजं रोगजं चैव 165, 13. वस्नान्तरावृतां कृत्वा 170, 10. शङ्खपुष्पीलतामूलं ३४५, 11. इव-काकोष्ट्र-खरोलूक- 188, 16. षाण्मासिके तु संसर्गे 29, 11. संसर्गे चाब्दिके कुर्यात् 29, 12. सिशाखं वपनं कृत्वा ३४५, ७. स्ररा-मूत्र-पुरीषेस्तु 172, 2. स्तिकायां मृतायां तु 170, 4. स्वमुच्छिष्टे तु यो भुड्डे 390, 6.

## ९६. हारीतः-

अकामाद्वा सकामाद्वा 252, 20. अजस्य गो: प्रवेशाद्धि 124, 13. आतिकृच्यूं चरेद्धुक्त्वा ३७२, १५. अतिदाहातिदोहाभ्यां 273, 4. अद्भिर्यस्तर्पयेचित्यं 253, 5. अनष्टरसभाण्डानां 124, 12. अनुगच्छति भर्तारं 54, 10. अभ्यस्य विप्रो वैदयायां 323,11. अश्वीत्यर्धे शिरे दद्याद् 73, 16. अष्टी वृषणयोददात् 74, 1. अस्थि चर्मविनिर्मुक्तं 154, 10. आकण्डस्य प्रमाणं तु 123, 4. आखुर्नकुल-मार्जारी 66, 12. आत्मना शस्त्रघाते वा 71, 4. आरूढपतितस्यैव ३७२, १३. आर्ति वा महतीं याति 235, 12. आसीनास्वासीन: 249, 9. **उच्छिष्टः सह सम्भाषेत्** 108, 18. **उद्**त्य तज्जलं सर्वे 154, 11. उरसि त्रिंशतं दद्यात् 73, 18. **ऊरुभ्यां तु श**तं दद्यात् 74, 2. एकरात्रं जले स्थित्वा 253, 6. एकरात्रोपवासश्च ३८७, १८. एतेन शुद्धचते विप्रो ३९०, २. एतैर्देष्टे द्विजस्याङ्गे 66, 13. एवमेव विधि कुर्यात् 71, 9. एवं सुचरितप्रायिश्वतो 249, 12. कारयेद्वादश कृच्छ्रं 107, 2. कुलत्रयं प्नात्येषा 54, 14. कुशमूलविपक्केन 445, 7. कृच्छाब्दपादमुहिष्टम् ३७३, 1. कृष्णाजिनं समास्तीर्य 73, 14. क्रिने भिने शवे तोयं 442, 10. क्षत्रियाद्वाद्यणीषु 103, 3. क्षीरप्रक्षालनं कुर्यात् 71, 7. गवामनुगमं चैव 253, 4. गहस्याभ्यन्तरे यस्य 124, 10. गोन्नस्त्वचमूर्ध्वलांगूलां 249, 8. गोढानं सर्वशक्त्या च 253, 7. गोशंगेण शतं स्नानं 64, 1. घटानां शतमुद्धत्य 153, 10. चण्डालाचं प्रमादेन 117, 7. चण्डांलैः सह संवासं 121, 12. चण्डालै: सह संयोगे 123, 2. चर्तुर्गुणं तदुच्छिष्टे 372, 18. चाण्डालवधसम्प्राप्तिर् 107, 1. चाण्डालाचं प्रमादेन ४६८, १. चाण्डातैः सह सम्भाष्य 108, 13. चोर-पङ्क-व्यान्नादिभ्यो 249, 12. जपस्त्रिषवणस्नायी 442, 13. ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान् 49, 1. ततश्रांद्रायणं कुर्यात् 117, 8. ततश्चान्द्रायणे कुर्यात् 368, 10. तत्र स्थित्वा त्वहोरात्रं 128, 5. तद्भस्मास्थि गृहीत्वैव 71, 6. तावन्त्यब्दसहस्राणि 54, 12.

तद्भस्तभोजने वापि 372, 17. तिस्तः कोटचो व्धकोटी च 54, 11. ते सर्वे पतिताः 49, 3. 50, 1. त्रिरात्रमुपवासी च 117, 10. त्रीणि षष्टिशतं वृन्तान् 73, 15. देशान्तरगते विषे 73, 12. नासाभेदन-दाहेषु 273, 3. पयोशी पञ्चगव्याशी 253, 3. परिदायी दाता 49, 2. परियष्टा याजकः 49, 3. परिवित्तिज्येष्ठः 49, 2. परिवेदनी कन्या 49, 2. पादाङ्गुल्यो दश्चीव स्यात् 73, 3. पार्थिवानां हि पात्राणाम् 124, 11. पाषण्डानाश्रितानां च 372, 14. पितृव्यस्त्रीगमने 317, 14. पुनर्दहनमन्त्रेश्च 71, 8. प्रणिपत्य च भक्तया च 234, 14. प्राजापत्यं चरेत्पश्चात् 71, 5. प्राजापत्यं तु मिश्रके 423, 9. प्राणायामत्रयं कुयात् 66, 16. प्रायाश्चित्तं तु निर्दिश्य 237, 8. प्रायिश्वतं प्रदातव्यम् २३५, १० । प्राश्चेत्पञ्चभिमन्त्रै: 390, 1. प्रोक्षणीभिव्यिभिर्ऋग्भिः 66, 15. बालकृच्छ्रं ततः कुर्यात् 121, 14. 123, 6. बाहुभ्यां तु शतं दद्यात् 73, 17. ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा 98, 6. ब्राह्मणाइधसम्प्राप्ती 71, 3. ब्राह्मणान् ज्ञापयेत् तत्र 253, 1. ब्राह्मणांस्तर्पयेत्पश्चात् 121, 15. मत्या चान्द्रायणं कुर्यात् 372, 16. मत्याभ्यासे तथा कुर्यात् 373, 2. महापातिकनश्चेव ३१२, १२. मातूकं पैतृकं चैत्र 54, 13. मार्जारश्चेव दवीं च 190, 7. मृत-स्तक-श्रुद्राचं ३८९, 15. मृते भर्तारे या नारी 54, 9. यथा वयो यथा कालम् 235, 9. यत्नादेव पुरस्कृत्य 234, 13. यत्पवित्रं विजानीयात् २३७, १. यदचं प्रतिलोमस्य ३७२, 11. यदि किथत् ततः स्नायात् 442, 12. यदि भुज्जीत विषो यः ३८९, 17. येन शुद्धिमवामोति 235, 11. राज्ञोऽनुमतिमाश्रित्य 233, 4. वापी-कूप-तडागेषु 153, 9. 154, 9. विज्ञानान्मृण्मयं पात्रम् 121, 13. विप्रान् दशावरान् कृत्वा 123, 3. वैश्यवत् क्षत्रियासु 103, 3. वैदयं हत्वा चरेदेवम् 98, 7. शङ्कितं प्रतिषिद्धानं ३८९, 16. राङ्कप्ष्पीविपक्षेन 445, 5. शरीरनाशे कल्पः स्यात् 78, 13. शीतवातोष्णाति- 249, 10. शुद्धचै चान्द्रायणं कुर्यात्442,11.

श्ना दष्टख्यहं यावकाहारः 67. 8. ग्रूड्रं हत्वा चरेदेकम् 98, 8. शूद्रां हत्वा नवमासान् 103. 4. शुद्रोच्छिष्टस्थिता आपो 445, 6. शुद्रो वाज्यर्धमासं वै 117, 9. श्व-काक-गृधोपघाते 143, 18. थानो वा क्रोष्ट्रको वापि 66, 11. संवीतांगो वीतमत्तरः 249, 10. संवेशमानासु संविशन् 249, 9. सिकाल्बिषात् समुत्थाय 253.8. सकेशं वपनं कुर्यात् 123, 7. सिशालं वपनं कुर्यात् 253, 2. स षडङ्गं ब्रह्मचर्यम् ३२३, १२. सहद्विजेश्र भुक्तेन 66, 17. सावित्रीं व्याहरेद्वार्थि 108, 14. स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो 445, 4. स्नानं कुर्यात् संचेतं तु 66, 14. स्वयमेव न कुर्वीत 233, 5.

## 9. ANONYMOUS QUOTATIONS.

अकुर्वन् प्रत्यवैति ८, ७.
अमत्या त्र्यहोपवासः ३६७, ११.
असौ स्वर्गाय लोकाय ७३, ७.
इक्-दित्पी धातुनिर्देशे ४४७, ५.
को हि तहेद यद्यमुष्मिन् ४०, ६.
तप्तकृच्छ्रं मत्या ३६७, ११..
तस्मादुह न पुरा-५५, २.
दण्डादृर्ध्व यदन्येन २८८, ८.

रक्षेदेव स्वदेहादि 197, 4.
रोध-बन्धन-योक्त्राणि 271, 7.
वैदयं वा क्षत्रियं वाऽपि 199, 5.
शिरोव्रतेन स्नातानाम् 216, 12.
शूद्रात्रं सूतकान्नं च 410, 9.
सर्प-व्याप्रहतेषु 287, 5.
दश्निष्कात्मकं प्रोक्तं 27, 8.
दहान्द्रित विपद्यन्ते 280, 14.

ही पादी बन्धने चरेत् 274, 11.
पञ्चगुञ्जात्मको माषो 27, 7.
पताण्डोर्दश जातयः 401, 16.
पुत्रस्य स्थाविरे मावे 355, 10.
प्रायश्चित्तानि कारयेत् 353, 4.
प्रायश्चित्तरपैत्येनः 4, 6.
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् 355, 9.
यावज्जीवमिश्रहोत्रं जुहुयात् 7,3.